1875 అపరశంకరుడు 1914

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ కవీంద్రులు

BHAGAVAD GEETA BASHYARKA PRAKASIKA- SANSKRIT.

AUTHOR :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULU.

DIGITALISED BY FEB-2010.

Bellamkonda Chakradhar Kumar.Great Grand Son of Sri Rama Raya Kavindrulu.

©

Copy Rights Reserved

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

ADDRESS :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

SRI NILAYAM

Do.No:- 12-8-5/5

PRAKASH NAGAR

NARASARAO PET (P o)

PIN – 522 601

GUNTUR (Dt)

ANDHRA PRADESH INDIA.

CONTACT NO'S : - (+91) 0 9700311109 AND 0 9866400133.

NOTE :- PLEASE TAKE A4 SIZE PRINT PREFARBULE.Before printing please check the printer settings.

BELLAMKONDA CHAKDRADHAR KUMAR, NRT

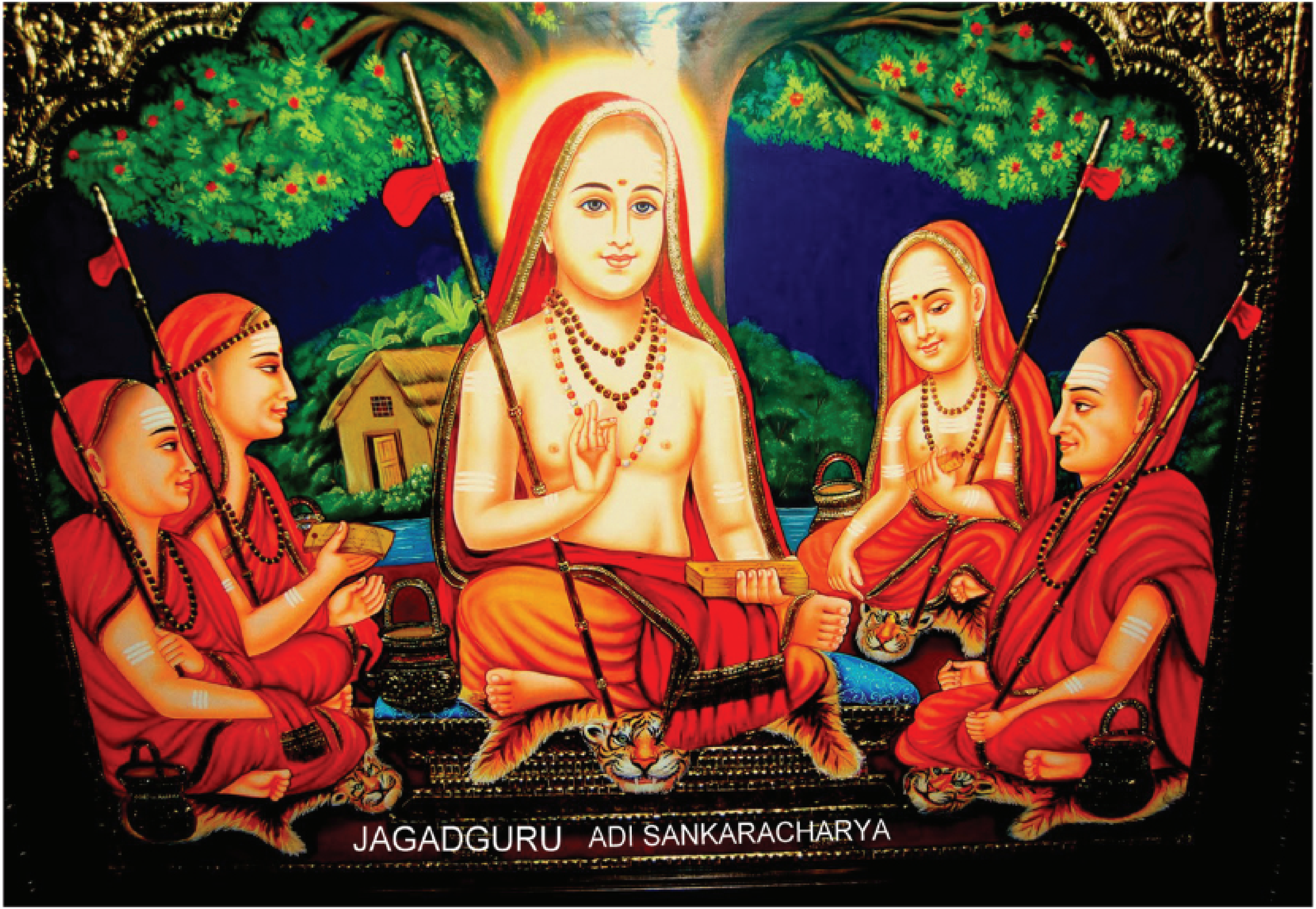
JAGADGURU ADI SANKARACHARYA

మహాపండితులు, కవీంద్రుల వారి గ్రంథచయముద్రాపకులు

కీ.శే. బ్ర॥శ్రీ॥ **కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి** గారు

నరసరావుపేట.

BELLAMKONDA VENKATA SUBRAMANYA SARMA.

BELLAMKONDA SRINIVASASARMA

BELLAMKONDA CHAKRADHAR KUMAR.

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

एकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विभूतय उक्ताः, तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मस्वरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मदिति । मदनुग्रहाय मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम । अविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥१॥

पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमित्यनेन भगवता जगदात्मको मदेकांश इत्युक्तं, स्वस्य जगदात्मकत्वं तदेव प्रधानमीश्वरस्यैश्वर्यं तद्दिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इत्याह—**भगवतेति** ।

ननु भगवति ब्रह्मणि सर्वं जगत्कल्पितमिति भगवतो जगदात्मत्वमुक्तं, तच्च दृश्यत एव, आकाशादिजगतो दर्शनादिति **चेन्नैवम्**—केवलं जगद्दृश्यते न त्विदं जगद्ब्रह्मणि वर्तमानत्वेन दृश्यत इति ।

ननु जगतो ब्रह्मणि वर्तमानत्वं द्रष्टुमशक्यं ब्रह्मदर्शनं विना तदयोगात्, ब्रह्म च दृग्रूपत्वान्न दृश्यं; ततश्च जगतो ब्रह्मणि वर्तमानत्वं शास्त्रैकवेद्यमेवेति चेत्, **सत्यम्**—ब्रह्मणि वर्तमानत्वेन जगतो दुर्दर्शत्वेऽपीश्वरे वर्तमानत्वेन सुदर्शमेव । ईश्वरस्य मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य माययैव जगन्मयशरीरोपपत्तेः ।

अयं भावः—ईश्वरस्य बहूनि रूपाणि सन्ति, तत्र प्रधानं रूपं चैतन्यं ब्रह्म- तत्त्वत्वात्तस्य । द्वितीयं तु मायावच्छिन्नचैतन्यं; तृतीयमन्तःकरणावच्छिन्नं; चतुर्थं विराड्रूपम् । ततः पद्मनाभरामकृष्णादीनि; तत्र ब्रह्मरूपेणेश्वरस्य जगदात्मत्वं शास्त्रैकवेद्यं मायावच्छिन्नचैतन्यरूपेण च । अनुमानमप्यत्र प्रमाणमेव । अन्तःकरणावच्छिन्नमात्मत्वान्नित्यापरोक्षमेव । विराड्रूपेण जगदात्मत्वं तु प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यमेवेतीश्वरस्य विराड्रूपदिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इति ।

ननु विश्वरूप ईश्वरोऽपि नित्यापरोक्ष एव; विश्वस्य चक्षुरादिप्रमाणवेद्यत्वादितिचेत्, **सत्यम्**—विश्वरूपस्येश्वरस्य विश्वमेव रूपं; तत्तु सर्वं न कस्य चित्प्रत्यक्षं किं त्वणुमात्रमेव । अतस्साकल्येन विश्वस्य दिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इति ।

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष! माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

भवेति । भव उद्भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयस्तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतः त्वत्तो त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष ! कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः, हे कमलपत्राक्ष! महात्मनो भावो माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥२॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर !
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम! ॥३॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं, तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सम्पन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम! ॥३॥

अथ वा विश्वं प्रत्यक्षं भवतु नाम, विश्वेन रचितावयवसन्निवेश ईश्वरविग्रहस्त्वप्रत्यक्ष इति तद्दर्शनाय पृच्छत्यर्जुनः ।

न चेश्वरेण तादृशं रूपं ममास्तीत्युक्तं येनार्जुनस्य प्रश्नावकाशः स्यादिति वाच्यं, विष्टभ्याहमित्यनेनोक्तत्वात् । नच ब्रह्मण्येकदेशे जगदस्तीति हि तच्छ्लोकार्थ इति वाच्यं, यत्र जगदस्ति तस्यैव ब्रह्मपादस्येश्वरभूतत्वात् ।

अथ वा यदि त्वमेव जगदात्मकस्त्वय्येव जगदस्ति तर्हि तादृशं तव रूपं दर्शय, तव च तादृग्रूपमस्तीति यशोदादिभिरुच्यत इति पृच्छत्यर्युन इति ।

मदनुग्रहायेति । प्रथमपादेऽक्षराधिक्यमार्षम् । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमध्यात्मं तदिति संज्ञाऽस्य सञ्जातमित्यध्यात्मसंज्ञितम् । आत्मानात्मविवेको विषयः प्रतिपाद्यं यस्य तदात्मानात्मविवेकविषयम् । त्वया मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यद्वच उक्तं तेन ममायं मोहो विगतः ॥१॥

भवेति । हे कमलपत्राक्ष ! मया त्वत्तो भूतानां भवाप्ययौ विस्तरशः श्रुतौ, अव्ययं माहात्म्यं च श्रुतम् ॥२॥

एवमिति । हे परमेश्वर ! त्वं यथाऽऽत्मानं कथयस्यैतदेवमेव । हे पुरुषोत्तम ! ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । ते ऐश्वरमीश्वरस्य विष्णोस्तव सम्बन्धि रूपं विश्वरूपमित्यर्थः । ईश्वरेण मायया कल्पितमिति भावः ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो !
योगेश्वर! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

मन्यस इति। मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः, हे योगेश्वर! यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥४॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पश्येति। पश्य मे मम पार्थ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः; अनेकश इत्यर्थः। तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नानाविधलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत! ॥६॥

पश्येति। पश्यादित्यान्द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतस्सप्त सप्तगणा ये तान्। तथा च बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्, पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि भारत! ॥६॥

मन्यस इति। हे प्रभो! तद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि ततस्तर्हि हे योगेश्वर! अव्ययमात्मानं मे त्वं दर्शय। योगिन इति जात्येकवचनम्। योगिनामित्यर्थः। योगा इति चित्तसमाधानविशेषा अणिमादयो वा। तेषामीश्वरः प्रभुर्नियन्ता। **एतेन** सर्वा अपि योगशक्तय ईश्वरपरतन्त्रा इति **सूचितम्**। योगिनो योगा इति पाठान्तरे योगशब्दस्य योगिपरत्वमर्श आद्यजन्तत्वादिति बोध्यम्।

तत इत्यस्य तर्हीत्यर्थमनाश्रित्य तस्मादिति कारणार्थत्वमाश्रित्य यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यत इतिपदमध्याहृत्य पदान्तराध्याहारेण वाक्यं सृजति—**यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुमिति**। अर्थी कांक्षावान्। मदर्थमिति मद्वाञ्छापरिपूरणार्थमेव, नतु नटस्य रामादिवेषपरिदर्शनमिव तत्र विश्वरूपसन्दर्शनं स्वप्रयोजनार्थमिति भावः। अव्ययमवधिरहितमित्यर्थः। आत्मानं जगन्मयं स्वामित्यर्थः ॥४॥

पश्येति। भगवतो विश्वरूपत्वे विश्वगतानां सर्वेषामपि भगवद्रूपत्वस्यागतत्वात्सर्वाण्यपि तानि भगवद्रूपाण्येवेति कृत्वा प्राह—**भगवान्मे रूपाणि शतशस्सहस्रशः पश्येति**। शतसहस्रशब्दौ सङ्ख्यावाचिनौ न। किं त्वमितवाचिनावित्याह—**अनेकश इति**। असङ्ख्येयानीत्यर्थः। दिव्यात्मनि परमाकाशे भवान्यप्राकृतानि मायामयानि ॥५॥

पश्येति। तत्र कानिचिद्रूपाणि नामभिर्निर्दिशति—**पश्यादित्यानिति** ॥६॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इहेति। इहैकस्थमेकस्मिन्नेव स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य। अद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश! यच्चान्यज्जयपराजयादि, यत् शङ्कसे- 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु'रिति यदवोचः तदपि द्रष्टुं यदिच्छसि ॥७॥

किंतु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

नेति। न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः। तेन पश्य मे मम योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥८॥

संजय उवाच—एवमुक्त्वा ततो राजन्! महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

एवमिति। एवं तं यथोक्तेन प्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् हे धृतराष्ट्र! महायोगेश्वरो महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकेति। अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं, तथाऽनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् तदनेकदिव्याभरणं, तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन् तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं, 'दर्शयामास' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१०॥

इहेति। अद्य सचराचरं सर्वं जगदिहास्मद्देहे एकस्थमेकदेशस्थं पश्य। एकस्थं जगत्पश्येति वा। हे गुडाकेश! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वमपि मम देहे पश्य ॥७॥

नेति। प्राकृतेन मांसमयेनेत्यर्थः। स्वस्य तव चक्षुस्स्वचक्षुस्तेन। दिव्यमप्राकृतं मन्मायया कल्पितं तेजोमयमित्यर्थः ॥८॥

एवमिति। हरत्याश्रितानां संसारमिति हरिः परमात्मा। परमं परमधिकं मा नास्ति यस्मात्तत्परमं सर्वाधिकं विश्वमयमिति यावत् ॥९॥

अनेकेति। विश्वरूपमेव विशिनष्टि— **अनेकेति**। दृश्यन्त इति दर्शनानि, दृश्यानि विषया

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

दिव्येति। दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं; सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं, देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तः तमनन्तं, विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मभूतत्वात्, तं दर्शयामास 'अर्जुनः ददर्श' इति वा अध्याह्रियते ॥११॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भाः, तस्या उपमोच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भास्सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

दिवीति। दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः, सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः। यदि वा न स्यात्ततो विश्वरूपस्यैव भाः अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः॥१२॥

इति यावत्। अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तदिति वा। उद्यतान्युद्धृतानि। शत्रुमारणे उद्युक्तानीति वा। दिव्यत्वमप्राकृतत्वं मायामयत्वमिति यावत् ॥१०॥

दिव्येति। धरतीति धरः, दिव्यमाल्याम्बराणां धरो दिव्यमाल्याम्बरधर इति समासः। गन्धानुलेपनं गन्धचर्चा। सर्वाण्याश्चर्याणि प्रकृतमुच्यन्ते यस्मिन् तं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रचुरमित्यर्थः। **सर्वतोमुखमिति**। अनेकमुखमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**सर्वभूतेति**। एकैकभूतस्यैकैकं मुखमिति सर्वभूतानामनन्तमुखानि सन्ति, तानि सर्वाण्यपि मुखानीश्वरमुखान्येव। ईश्वरस्य सर्वभूतरूपत्वादिति भावः ॥११॥

दिवीति। उपमीयतेऽनयेत्युपमा- उपमानम्। दिवि सूर्यसहस्रस्य भा युगपदुत्थिता स्याच्चेत्सा तस्य महात्मनो भासस्सदृशी स्यात्। सम्भावितोपमालङ्कारः। दिव्येक एव सूर्योऽधुनास्ति; न तस्य भगवद्विश्वरूपसमानकान्तिः, किं तर्हि तादृशास्सूर्यास्सहस्रं दिवि स्युः, ते च संहता भवेयुः, न तु व्यस्ताः व्यस्तत्वे कान्त्युत्कर्षालाभात्। तथा च परस्परसंश्लिष्टसहस्रसूर्यसदृशकान्ति भगवद्विश्वरूपमिति सिद्धम्। **तृतीयस्यामिति**। मर्त्यपातालापेक्षया स्वर्गस्य तृतीयत्वादिति भावः। सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थानं विना तद्भाया युगपदुत्थानं न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—**युगपदुत्थितस्येति, महात्मन इति**। महत्परिमाणदेहस्येत्यर्थः। यावदर्थमाह—**विश्वरूपस्येति**। पक्षान्तरमाह—**यदि वा न स्यादिति**। यद्वा सा सदृशी न स्यादित्यर्थः। फलितमाह—**तत इति**। सूर्यसहस्रभास इत्यर्थः। **अतिरिच्यत इति**। उत्कृष्टा भवतीत्यर्थः ॥१२॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं, प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान् देवदेवस्य हरेश्शरीरे पाण्डवोऽर्जुनः तदा ॥१३॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

तत इति । ततः तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टः हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवत् । धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृतांजलिः नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तस्सन्नभाषतोक्तवान् ॥१४॥

कथम् ? यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्नर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच— पश्यामि देवांस्तव देव! देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव! तव देहे देवान् सर्वान्, तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घाः तान्, किंच-- ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥१५॥

तत्रेति । तदा पाण्डवो देवदेवस्य तत्र शरीरे एकस्थमनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगदपश्यत् । एकस्थमेकदेशस्थम् ॥१३॥

तत इति । ततस्स धनञ्जयः विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा चाभवत् । भूत्वेति वा शेषः । शिरसा देवं प्रणम्य कृताञ्जलिपुटस्सन्निदमभाषत ॥१४॥

पश्यामीति । हे देव! तव देहे सर्वान्देवान्पश्यामि; तथा भूतविशेषसङ्घान्पश्यामि; ईशं कमलासनस्थं ब्रह्माणं पश्यामि; सर्वान् ऋषींश्च पश्यामि; दिव्यानुरगांश्च पश्यामि । यद्वा पश्यामीत्येकक्रिययैव सर्वद्वितीयान्तपदानामन्वयः । भूतविशेषसङ्घानिति । नानाविधसंस्थानविशेषविशिष्टचराचरात्मकभूतसमूहानित्यर्थः । संस्थानमवयवसन्निवेशः, ईशिता प्रभुर्नियन्तेति यावत् । तत्तत्कर्मानुगुणं तं तं प्राणिनं नियमयतीति भावः ।

ननु ब्रह्मणो महात्मनः कथं पद्ममध्यस्थितिर्भृङ्गस्येव क्षुद्रस्येत्यत आह—पृथिवीति । पृथिव्येव पद्मं, तन्मध्यस्थमेरुरेव कर्णिका; मेरुशिखरे सत्यलोके वर्तनाद्ब्रह्मणः कमलासनस्थत्वमिति भावः । अत एव 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासन' इति कमलासनशब्दस्य ब्रह्मदेववाचित्वमुक्तममरादिभिः कोशकारैः । नच श्रीविष्णुमूर्तिनाभीपद्मप्रभवत्वादस्य कमलासनत्वमिति वाच्यं, विष्णोर्जगन्मयविग्रहस्य

किंच—

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर! विश्वरूप! ॥१६॥

अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं- अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रः तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्राऽनन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपः तमनन्तरूपम् । नान्तं, अन्त अवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोटचोरन्तरं, न पुनः तवादिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादिं पश्यामि, हे विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥१६॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषः । तदस्यास्तीति स

पादस्थानीयं पातालं नाभिस्थानीयं भूतलं शिरस्स्थानीयं तु सत्यतलमिति प्रसिद्ध्या भूपद्मस्यैव विष्णुनाभीपद्मत्वात् । यद्वा ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य विष्णुनाभीपद्मे विलक्षणे स्थितिः प्रलयकाल एव न त्वधुनेति कृत्वा अधुाना ब्रह्मणः कमलासनं मेरुशिखररूपमेवेति बोध्यम् । नच पद्माकार आसनविशेषः पद्मासनमित्युच्यते भद्रासनस्वस्तिकासनाद्यन्तर्गतः, तस्मिन्नासने स्थितत्वात्कमलासनस्थ इति सुवचमिति वाच्यं, विश्वरूपदर्शनक्षुभिताशयस्य चतुर्मुखस्य तदानीं नैश्चल्येन पद्मासने स्थित्ययोगात् ।

यत्तु **रामानुजः**—ब्रह्माणमण्डाधिपतिं चतुर्मुखं, तथा कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं चेति, **तदसत्**—ब्रह्मणि स्थितस्य चिन्मात्रस्य चक्षुरविषयत्वात् । नीरूपो ह्यन्तर्यामी । नच ब्रह्मणो मते स्थितमीशं रुद्रमित्यर्थ इति वाच्यं, कमलासनस्थशब्देन कमलासनमतस्थमित्यर्थस्याप्रतिपाद्यमानत्वात् ।

ननु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रिमूर्तित्वेऽपि विष्णोस्साक्षान्नारायणत्वात्तद्देहे ब्रह्मेव शिवोऽप्यस्तीति कमलासनस्थं ब्रह्माणं, तथा ईशं शिवं च पश्यामीति व्याख्येयमिति चेत् , **मैवम्**—सर्वान्देवानित्यनेन रुद्रादित्यादिसर्वदेवानां प्रतिपादितत्वादीश्वरस्य शम्भोश्च रुद्रगणान्तःपातित्वान्न पृथक्कथनावसर इति ।

कमलासनस्थं कैलासगिरौ पद्मासनसमासीनमीशं शिवं चापश्यदिति व्याख्यानेऽपि नास्माकं कापि क्षतिः । विष्णुशिवयोश्चैतन्यात्मनाऽभेदेऽपि सङ्घातात्मना भेदसद्भावात् । विष्णोरेवावतारविशेषत्वाद्विष्णुशिवविग्रहयोर्दिवि पातालस्वर्गे भवा दिव्यास्तान् ॥१५॥

अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनन्तरूपं त्वा सर्वतः पश्यामि । हे विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! तव पुनरन्तं न पश्यामि; मध्यं न पश्यामि; आदिं च न पश्यामि; त्वामेव सर्वत्र पश्यामि, न तु तवादिमध्यावसानानीति परमार्थः । द्वयोः कोटयोराद्यन्तयोरित्यर्थः ॥१६॥

किरीटिनमिति । किरीटमिति जात्येकवचनमनेककिरीटयुक्तमित्यर्थः अनेकशिरस्कत्वा-

किरीटी तं किरीटिनं, तथा गदिनं गदाऽस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं, तथा चक्रिणं च चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुंजं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतोदीप्तिर्यस्यास्तीति स सर्वतोदीप्तिमान् तं सर्वतोदीप्तिमन्तं, पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यः तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोः द्युतिरिव द्युतिः तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिः तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयम् । अशक्यपरिच्छेदमित्येतत् ॥१७॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययश्शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययः न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मो तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता । सनातनो चिरन्तनः त्वं पुरुषः परमो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥१८॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तो विद्यत इत्यनन्तवीर्यः तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुः तं त्वामनन्तबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्य-

---

द्विराट्पुरुषस्य । गदाचक्रयोस्तु प्राधान्येन निर्देशः । गदाचक्रशङ्खासिधनुराद्यनन्तायुधविशिष्टमित्यर्थः । तेजसां राशिः पुञ्जो यस्य तं तेजोराशिमनन्तमित्यर्थः । यद्वा तेजोराशिमिति तेजोराशिस्वरूपणं 'स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वल' इतिवत् । सर्वतो दीप्तिमन्तं यस्य दीप्तिस्सर्वतः सर्वत्रास्ति तं, तेजः प्रभापिण्डः, दीप्तिस्तु प्रभेति विवेकः । अग्नितत्प्रभावत् । दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्षितुं शक्यं निरीक्षितुमशक्यमित्यर्थः । प्रमातुं परिच्छेत्तुमशक्यमप्रमेयम् ॥१७॥

त्वमिति । त्वं वेदितव्यमक्षरं परममसि । त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमसि । त्वं शाश्वतधर्मगोप्ताऽव्ययोऽसि । त्वं सनातनः पुरुष इति मे मतोऽसि । अक्षरमविनाशि परमं निरतिशयम् । फलितमाह—**ब्रह्मेति** । तस्यैव सर्वातिशयत्वेन निरतिशयत्वात् । कैर्वेदितव्यमत आह—**मुमुक्षुभिरिति** । तेषामेव मुक्त्यर्थं ब्रह्मजिज्ञासुत्वादिति भावः । सनातनः पुराणः ॥१८॥

नयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च तद्वद्वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा विश्वमिदं समस्तं तपन्तं सन्तापयन्तम् ॥१९॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रय प्रव्यथितं महात्मन्! ॥२०॥

द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ताः। दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्! अक्षुद्रस्वभाव! ॥२०॥

अथेदानीं पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु'रित्यर्जुनस्य यो संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवान्. तं पश्यन्नाह- किंच—

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अमीति । अमी हि युध्यमाना योद्धारः त्वा त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतरणायावतीर्णाः वस्वादिदेवसङ्घा मनुष्यसंस्थानाः त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्भीताः प्रांजलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति, त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः, युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥२१॥

अनादीति । अनादित्वादिविशेषणविशिष्टं त्वां पश्यामीत्यन्वयः ॥१९॥

द्यावापृथिव्योरिति । एकेन त्वया इदं द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तं, सर्वा दिशश्च व्याप्ताः, हे महात्मन्! उग्रं तवेदं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं लक्षणया तद्वर्तिनो जनाः । न च प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपजनत्रयमित्यभिधासिद्ध एवार्थो ग्राह्य इति वाच्यं, लोकशब्दस्य लक्षणयैव जनार्थे प्रवृत्तिर्न त्वभिधयेति तदर्थस्यापि लाक्षणिकत्वात् । प्रतिकूलत्वादिविशेषणकल्पने प्रमाणाद्यभावाच्च । प्रव्यथितं भवतीति शेषः ॥२०॥

अमीति । अमी सुरसङ्घास्त्वां विशन्ति हि । केचिद्भीता अतएव प्राञ्जलयस्सन्तो गृणन्ति । महर्षिसिद्धसङ्घास्त्वां स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिस्तुतिभिस्स्तुवन्ति । अमी इत्यस्यार्थमाह—युध्यमाना इति । प्रत्यक्षेण दृश्यमाना युद्धं कुर्वन्तो भीष्मादयो योद्धारः । ननु कथमेषां सुरसङ्घत्वमत आह—ये त्विति । मनुष्याणामिव संस्थानमाकारोऽवयवसन्निवेशो येषां ते मनुष्यसंस्थानाः । मनुष्यजात्यवतीर्णा इत्यर्थः । विशन्तीति । अनेन भगवतैव भीष्मादयस्संह्रियन्त इति सूच्यते । इदमेवामी च त्वेति श्लोकेन स्फुटं वक्ष्यते ॥२१॥

किं चान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ विश्वे देवा अश्विनौ च द्वौ देवौ मरुतश्च वायव उष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो, यक्षाः कुबेरप्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः, ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तः ते एव सर्वे ॥२२॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं, ते तव, बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिन् तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो! बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किंच बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्निति बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरलं, दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः, प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन, तथाऽहमपि ॥२३॥

तत्रेदं कारणम्—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो! ॥२४॥

नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशं द्युःस्पृशमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्ज्वलितं, अनेकवर्णमनेकवर्णा

रुद्रेति । ये च रुद्रादित्याः, ये च वसवः, ये च साध्याः, ये विश्वेदेवाः, यौ चाश्विनौ, ये च मरुतः, ये चोष्मपाः, ये च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः, ते ते सर्वे लोका विस्मितास्सन्तः त्वां वीक्षन्त एव । रुद्राश्चादित्याश्च रुद्रादित्याः ॥२२॥

रूपमिति । हे महाबाहो! बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं महत् ते रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः । तथाहमपि प्रव्यथितः । लोकशब्दो लक्षणया लोकस्थपर इत्याह—**लौकिकाः प्राणिन इति** । नच 'लोकस्तु भुवने जने' इति कोशादभिधयैव तदर्थागम इति वाच्यं, शब्दस्यानेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । एक एवाभिधेयोऽर्थः, अन्ये तु लाक्षणिका एव, लाक्षणिका अर्था अपि कोशेऽभिधेयैस्सह संगृहीताः नानार्थत्वलाभायेति । 'व्यथभयचलनयो'रिति धातुः । तत्र चलनार्थमाश्रित्याह—**प्रचलिता इति** । तत्र हेतुमाह—**भयेनेति** । भयार्थाश्रयणे तु भीता इत्येव सिद्ध्यति, नतु भीत्या चलिता इति । अत आश्रितश्चलनार्थ इति बोध्यम् । तथा लोकवदित्यर्थः ॥२३॥

नभस्स्पृशमिति । हे विष्णो! नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा

भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन् त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि निवृतान्याननानि मुखानि यस्मिन् त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन् त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं, दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मासन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे, शमं चोपशमनं मनस्तुष्टिं हे विष्णो! ॥२४॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैवं कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश! जगन्निवास! ॥२५॥

दंष्ट्रेति। दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलः तत्सदृशानि कालानलसन्निभानि मुखानि दृष्ट्वेत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि । अतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास! ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्का प्रागेवासीत्सा चापगता यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रास्सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

अमीति। अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनप्रभृतयः- 'त्वरमाणाः विशन्ति' इति व्यवहितेन सम्बन्धः। सर्वे सहैव सहिताः अवनिपालसङ्घैरवनिं पृथिवीं पालयन्ती-

---

प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं शमं च न विन्दामि हि । **ननु** नभसः सर्वसंस्पृष्टत्वाद्यर्थं नभस्स्पृशमिति विशेषणम् । क्षुद्राणामपि तथात्वादत आह—**द्युःस्पृशमिति** । अन्तरिक्षलोकस्पृशमित्यर्थः । स्वर्गलोकस्पृशमिति वा । व्याप्तमहाकाशमिति यावत् । त्वद्रूपगता नभोव्यापित्वव्यात्ताननत्वदीप्तविशालनेत्रत्वदीप्तत्वानेकवर्णत्वरूपा धर्मा लोकत्रयस्य मम च प्रव्यथितत्वे कारणम् । एवं सर्वलोकभीतिकरत्वादेवैवंविधत्वद्दर्शनात्प्रव्यथितं मनो मे । भीते च मनसि कथं धैर्यशमयोरवस्थानम् ? न कथमपीत्यर्थः ॥२४॥

दंष्ट्रेति । ननु कस्मात्तव धृतिशमयोरप्राप्तिरिति शङ्कायां तव रूपस्य भीषणत्वादेवेत्याह—दंष्ट्रेति । यद्यपि पूर्वश्लोके स्वेनैवोक्तमिदं तथाऽप्यर्जुनोऽव्यवस्थितचित्तत्वात्सम्भ्रमेणोक्तमेव पुनरपि वदतीति बोध्यम् । हे देवेश ! जगन्निवास! दंष्ट्राकरालानि कालानलसन्निभानि ते मुखानि दृष्ट्वैव दिशोऽहं न जाने । शर्म च न लभे । तस्मात्प्रसीद । **पूर्वापरविवेकेनेति** । इयं दिक्पूर्वा, इयं तु पश्चिमेत्येवं विवेकेनेत्यर्थः । दिङ्मात्रज्ञानाभावे दिशो न जाने इति वक्तुमेवासङ्गतत्वादिति भावः । दिङ्मूढः दिङ्मोहमापन्नः ॥२५॥

अमी चेति । अमी सर्वे च धृतराष्ट्रस्य पुत्रा अवनिपालसङ्घैस्सहैव । दंष्ट्राकरालानि भयान-

स्त्यवनिपालाः तेषां सङ्घैः, किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥२६॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

वक्त्राणीति। वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमणास्त्वरायुक्तास्सन्तो विशन्ति, किं विशिष्टानि मुखानि? दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयङ्कराणि; किंच केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्नानां दशनान्तरेषु मांसमिव भक्षितं सन्दृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैः चूर्णीकृतैः, उत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥२७॥

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगास्समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

यथेति। यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वराविशेषा समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत् तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोके शूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥२८॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति, कथं चेत्याह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

यथेति। यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धः उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनः तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

कानि ते वक्त्राणि त्वरमाणास्सन्त एव विशन्ति। तथाऽसौ भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रश्चैते। अस्मदीयैरपि योधमुख्यैस्सह दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ते वक्त्राणि त्वरमाणा विशन्ति ॥२६॥

वक्त्राणीति। केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरुपलक्षिता दशनान्तरेषु विलग्नास्सन्तो मया संदृश्यन्ते। ननु दशनान्तरेषु केचित्किमिव विलग्ना अत आह—भक्षितं मांसमिवेति। यथा भक्षितमांसविशेषो दन्तान्तरे लगति तद्वदित्यर्थः ॥२७॥

यथेति। कथं विशन्तीति धार्तराष्ट्रादय इति कर्तृशेषः। यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगास्समुद्रमभिमुखा एव द्रवन्ति तथाऽमी नरलोकवीरा अभिविज्वलन्ति तव वक्त्राणि विशन्ति। समुद्रे नदीनामम्बुवेगा इव तव वक्त्रेषु धार्तराष्ट्रादयो विशन्तीत्यर्थः। समुद्रस्थानीयं विराड्रूपं, नदीसङ्गमस्थलस्थानीयानि मुखानि, नदीजलस्थानीयास्तु धार्तराष्ट्रादय इति विशेषः ॥२८॥

यथेति। प्रवेशमात्रे दृष्टान्तः पूर्वश्लोकेनोक्तः, अनेन तु नाशाय प्रवेशे दृष्टान्त इति

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे ग्रसमानस्समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो! ॥३०॥

लेलिह्यस इति । लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन् समन्तात् समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तयो तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील! ॥३०॥

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर! प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानुग्ररूपः अतिक्रूराकारः । नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर! देवानां प्रधान! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि

विशेषसद्भावान्न पुनरुक्तिः । यद्वा अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगो दृष्टान्त उक्तः, बुद्धिपूर्वकप्रवेशे तु पतङ्ग इति विवेकः । यथा पतङ्गास्समृद्धवेगास्सन्तो नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति तथैव लोकास्समृद्धवेगास्सन्तो नाशायैव तवापि वक्त्राणि विशन्ति । ज्वलनं दीपज्वालादिरूपमग्निम् ॥२९॥

लेलिह्यस इति । त्वं तु समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैस्समग्रान् लोकान् ग्रसमानस्सन् लेलिह्यसे । हे विष्णो ! तवोग्रा भासः तेजोभिस्समग्रं जगदापूर्य प्रतपन्ति । भासो दीपादिस्थानीयास्सान्द्रास्तेजांसि तु प्रभास्थानीया विरला इति विवेकः ।

भाष्यकाराभिमतान्वयस्तु—त्वं समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्य समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैस्समग्रान्लोकान् ग्रसमानो लेलिह्यसे । हे विष्णो ! तवोग्रा भासस्तु प्रतपन्तीति । अस्मिन्नन्वये तु भासां तेजसां चैकार्थ्येऽप्यनन्वयदोषो नास्तीति बोध्यम् ।

नच तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रमित्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तपुनरादानदोष इति वाच्यं, अनाकांक्षितविशेषणस्यैव बहिर्भूतत्वे स दोषः, न त्वकांक्षितविशेषणस्येति सिद्धान्तात् । न चेदं तेजोभिर्जगत आपूरणं विश्वरूपस्य नाकांक्षितमेव विशेषणमिति वाच्यं, तेजोभिर्जगत आपूरणं विना लोकग्रसनाद्यसम्भवेन तस्याकांक्षितत्वात् । व्याघ्रादयोऽपि स्वतेजसा मृगादीन् परिभूय हि ग्रसन्ते, आस्वादयन्ति च । तद्वदीश्वरोऽपि स्वतेजसा जगत्परिभूयैव ग्रसते आस्वादयति च । तेजसा जगद्व्याप्तिर्हि जगत्परिभवः । येन जगदाक्रान्तं तस्य तेजस उत्कर्षः । तेजो यज्जगदाचक्राम तस्य जगतोऽपकर्षश्चेति । प्रतपन्तीत्यत्र कर्मादर्शनात्किमत्र कर्मेति सन्दिहानंप्रति धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकोऽयं धातुरिति बोधयितुमाह—प्रेत्युपसर्गयुक्तस्य तपतेरर्थं सन्तापमिति ॥३०॥

आख्याहीति । उग्ररूपो भवान् कः ? मे आख्याहि हे देववर ! ते नमोऽस्तु प्रसीद आद्यं

भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं, न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच— कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

काल इति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृल्लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धः तच्छृणु— लोकान् समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन् काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयस्सर्वे येभ्यस्तवाशङ्का येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥३२॥

भवन्तं विज्ञातुमिच्छामि । हि तव प्रवृत्तिं न प्रजानामि मया तव विश्वरूपं जिज्ञासितं प्रार्थितं च । त्वया तु व्यात्ताननत्वादिभिरतिघोरं रूपं दर्शितं, तत्र पृच्छामि कस्त्वमिति । किं विश्वरूपस्स एवायं त्वं, यद्वा तवेदं विश्वरूपादन्यद्रूपमथ वा त्वत्तोऽयमन्यः पुरुषः कश्चिद्घोराकृतिः । तव सौम्यपुरुषत्वादिति । **चेष्टामिति** । एवं घोरं रूपं धृत्वा त्वया किं वा चिकीर्षितं तदहं न जान इत्यर्थः ॥३१॥

काल इति । लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तो लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः कालोऽहमस्मि । प्रत्यनीकेषु ये योधा अवस्थितास्ते सर्वे त्वा ऋतेऽपि न भविष्यन्त्येव । मया त्वत्प्रार्थनामनुसृत्य विश्वरूपमेव दर्शितम् । तद्धि विश्वरूपमनेकवक्त्रनयनत्वादिना स्वत एव घोरम् । तत्र च भूभूरसञ्जिहीर्षयेश्वरस्य ममाधुना लयव्यग्रत्वान्मम चेदं रूपमतिघोरं व्यात्ताननत्वदशनान्तरविलग्नयोधत्वदंष्ट्राकरालत्वादिभिः । तस्मादेवं घोररूपोऽहमीश्वरः काल एव ।

किं कालो यमस्त्वम् ? नेत्याह— **लोकक्षयकृदिति** । सर्वेषां लोकपाललोकस्थजनसहितानां भूरादिलोकानां क्षयकृत्- नाशकारी । यमस्यापि यमोऽहमीश्वर एव, नतु यम इति भावः ।

यद्वा कालस्संवत्सराद्यात्मकः किंम् ? नेत्याह— **लोकक्षयकृदिति** । संवत्सरचक्रप्रवर्तकस्य सूर्यस्यापि क्षयकृत्त्वान्नाहं जन्यकालः, किंतु नित्यकाल ईश्वर एवेति भावः ।

कीदृशः कालोऽत आह— **प्रवृद्ध इति** । विश्वरूप ईश्वरोऽहमित्यर्थः । किमर्थं विश्वरूपधारणमिदमत आह— **लोकानिति** । अस्मिन्लोकेऽस्मिन्काले, एतान्लोकान्भीष्मद्रोणादीन्जनान् समाहर्तुं गिलितुं नाशयितुमिति यावत् । प्रवृत्तो विश्वरूपधारणे प्रवृत्तः, यद्वा लोकसमाहरणे प्रवृत्तः । एवमत्र प्रवृत्तोऽहमिति ते दर्शयितुं प्रवृद्धः । अथ वा प्रवृद्धो प्रसन्नोन्मुखावस्थः ।

प्रत्यनीकेषु प्रतिसैन्यमुभयसेनयोरित्यर्थः । यद्वा सेनां सेनां प्रत्यवस्थिताः । उभयसेनयोरवस्थिता इत्येव यावत् । **प्रतिपक्षभूतेष्विति** । परस्परमिति शेषः । अन्योन्यं प्रतिपक्षभूतयोर्द्वयोस्सेनयोरिति प्रत्यनीकेष्वित्यस्यार्थः । यद्वा प्रत्यनीकेषु शात्रवसैन्येषु तेषामेव प्रतिकूलसैन्यत्वेन प्रत्यनीकत्वादिदमेवाह— **प्रतिपक्षभूतेष्विति** । नन्वेवं प्रतिकूलान्यनीकानि प्रत्यनीकानीति न भाषितमाचार्यैरिति चेत्तर्हि, वीप्सायामेव प्रतिरस्तु सर्वसैन्येष्वित्यर्थः । इमानि च सर्वसैन्यानि शात्रवाण्येवेत्याह— **प्रतिपक्षभूतेष्विति** ॥३२॥

यस्मादेवम्--

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्! ॥३३॥

तस्मादिति। तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ। 'भीष्मप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरपि, अर्जुनेन जिता' इति यशो लभस्व। केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते, जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकम्। मयैव एते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव। निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्! सव्येन वामेन हस्तेन शराणां क्षेप्ता सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥३३॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणमिति। द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्का तांस्तान्व्यपदिशति भगवान्, मया हतानिति। तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम्। द्रोणस्तु धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसम्पन्नः, आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठः; भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमत्, नच पराजितः। तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'मम पुत्रस्य शिरो भूमौ निपातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति। कर्णोऽपि वासवदत्तयाऽमोघया शक्त्या सम्पन्नस्सूर्यपुत्रोऽयं कानीनः, अतस्तन्नाम्नैव निर्देशः। मया हतान् त्वं जहि निमित्तमात्रेण। मा व्यथिष्ठाः तेभ्यो भयं माकार्षीः। युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥३४॥

यस्मादेवं मयैव कालेनैते हनिष्यन्ते तस्मादित्यर्थः। तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ; यशो लभस्व; शत्रून् जित्वाऽकण्टकं राज्यं भुंक्ष्व; शत्रून् जित्वा यशो लभस्वेति वा काकाक्षिन्यायेन द्वयोस्सम्बध्यत इति वा। एते धार्तराष्ट्रादयः मयैव पूर्वमेव त्वद्धननात्प्रागेवेत्यर्थः। निहताः। तच्च दर्शितं तवेति भावः। हे सव्यसाचिन्! त्वं निमित्तमात्रं भव दैवं तवानुकूलं, तेषां तु प्रतिकूलमतस्तवैव जयस्स्यात्। तथापि न त्वयोदासितव्यं, पौरुषं विना केवलदैवालम्बनस्य क्षुद्रजनविषयत्वाद्व्यर्थत्वाच्चेति भावः। तस्मादुत्तिष्ठ सव्यसाचिनस्तवापि न दुष्करमिदं युद्धं, किंतु सुकरमेवेति भावः ॥३३॥

द्रोणमिति। त्वं मया हतं द्रोणं भीष्मं जयद्रथं कर्णं च जहि। तथा मया हतानन्यानपि योधवीरान् जहि। माव्यथिष्ठाः। युद्ध्यस्व। रणे सपत्नान् जेतासि। आशङ्का मयैते न हनिष्यन्ते एतएव मां हनिष्यन्तीत्येवमाकारिका। जयद्रथः सैन्धवः। **यस्येति**। यो मम पुत्रस्य शिरो भूमौ निपातयिष्यति तस्यापि शिरो भूमौ पतत्वित्यभिसन्धिमत्तपः यस्य पिता चरति चराचरेत्यर्थः। एवं च जीवतास्य दुर्जयत्वं सिद्धम्। **सूर्यपुत्र इति**। सूर्यस्य प्रसिद्धतेज आदिगुणवत्त्वात्तत्पुत्रस्य कर्णस्यापि पितृसमानगुणवत्त्वेन दुर्जयत्वमिति भावः। कथमयं सूर्यपुत्रोऽत आह— **कानीन इति**। कन्याया

संजय उवाच—एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

एतदिति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृतांजलिस्सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाह उक्तवान् कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः । ततश्च वाचोऽपाटवान्मन्दशब्दत्वं यत्तद्गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनःपुनर्भयाविष्टचेतास्सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वा 'आह' इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।

अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथम्? द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेषु चतुर्षु तथा अन्येषु च निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयंप्रति निराशस्सन् सन्धिं करिष्यति; ततश्शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥

अर्जुन उवाच—स्थाने हृषीकेश! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं; किं तत्? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन

अपत्यं कानीनः । 'कन्यायाः कनीन च' इति कनीनादेशः । सूर्यात्कन्यायां कुन्त्यां जात इत्यर्थः । अनेन च कुन्त्याः प्रथमं प्रभूतोऽयं महासत्त्व इति सूच्यते । जेतासीति लुट्प्रयोगः । जेष्यसीत्यर्थः ॥

एतदिति । केशवस्यैतद्वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृताञ्जलिस्सन् नमस्कृत्वा भीतभीतस्सन् प्रणम्य कृष्णंप्रति सगद्गदं भूय एवाह ।

ननु सञ्जय उवाचेति वचनमत्र व्यर्थं, कृष्णार्जुनप्रश्नोत्तरिकाया असमाप्तत्वादित्यत्राह—अत्रेति, संजयवचनमिति । एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकरूपमित्यर्थः ।

अयं भावः—श्रीभगवानुवाच जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं वाक्यजातं, ततस्त्वर्जुन उवाचेत्यर्जुनवचनमेव निबद्धव्यं नत्वनवसरं सञ्जयवचनमिति । ततश्च कृष्णार्जुनप्रश्नोत्तरिकाया मध्ये सञ्जयवचननिबन्धनं कालोऽस्मीत्यारभ्य जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सन्धिं करिष्यति धृतराष्ट्र इत्याशया धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयो जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं ग्रन्थमुक्त्वा तूष्णीं बभूव क्षणकालं, तथापि धृतराष्ट्रे सन्धावप्रवृत्तेसति पुनस्सञ्जयो वक्तुं प्रववृते इत्येतद्वृत्तान्तसूचनाय सञ्जय उवाचेति सञ्जयवचनमिह निबद्धं भगवता बादरायणेनेति ।

नाश्रौषीदिति । त्वदुक्तविधया सन्धिमहं करिष्यामीति नाङ्गीचकारेत्यर्थः । नन्विदमश्रवणं कस्य दोषोऽत आह—भवितव्येति । 'यद्भावि तद्भवत्येव यदभावि न तद्भवे'दिति न्यायात् भवितव्यं कुरुपाण्डवयुद्धमवश्यं भवत्येव, न त्वभवितुं शक्नोतीति भावः ॥३५॥

स्थान इति हे हृषीकेश! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यति, अनुरज्यते च । तदेतत्स्थाने ।

हे हृषीकेश! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः। अथ वा विषयविशेषणं स्थाने इति। युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति। तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति; तच्च विषये इति व्याख्येयम्। किं च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषय इति; सर्वे नमस्यन्ति नमस्कारं कुर्वन्ति च, सिद्धसङ्घाः सिद्धानां सङ्घाः समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थान इति ॥३६॥

अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त! देवेश! जगन्निवास! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

कस्मादिति। कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्वर्युः हे महात्मन्! गरीयसे गुरुतराय, यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणम्। अतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युः? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थाने त्वमर्हो विषय इत्यर्थः। हे अनन्त! देवेश! हे जगन्निवास! त्वमक्षरं तत्परं, यद्वेदान्तेषु श्रूयते। किं तत्? सदसदिति। तत्सद्य-

---

रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति। सर्वे सिद्धसङ्घाश्च नमस्यन्ति तच्च स्थाने। यद्वा विषय इति शेषः। तद्भगवान् स्थाने विषयः। एवमुत्तरत्रापि।

अत्र चत्वारि वाक्यानि चतुर्ष्वपि स्थानेपदस्यानुवृत्तिः। तत्पदस्य विषयपदस्य च चतुर्ष्वपि शेष इति च बोध्यम्। तत् जगतः प्रहर्षणं स्थाने युक्तम्। तज्जगतोऽनुरञ्जनं च स्थाने युक्तम्। तद्रक्षसां पलायनं स्थाने। तत्सिद्धसङ्घनमस्करणं स्थाने। एवं तत्तस्माद्भगवान् स्थाने युक्तो विषय इति। कस्य भगवान्युक्तो विषयोऽत आह—**हर्षादीति**। आदिपदादनुरागपलायननमस्कारग्रहणम्। हर्षादीनां विषयो हर्षादिविषयः भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यर्थः।

नन्वीश्वरस्य परस्य कीर्तौ श्रुतायां कुतो जगतः प्रहर्षोऽत आह—**सर्वभूतसुहृदिति**। यतो भगवानीश्वरस्सर्वभूतसुहृत्, तस्मात्स्वसुहृद ईश्वरस्य कीर्तिश्रवणाज्जगतः प्रहर्षमुचितमेवेति भावः।

इदं च सर्वभूतसुहृत्त्वमुपलक्षणं सर्वभूतात्मत्वस्य। स्वसुहृदः स्वात्मभूतस्य चेश्वरस्य कीर्तिश्रवणाज्जगतः प्रहर्षणमनुरञ्जनं च युक्तमेवेति भावः। के ते सिद्धा अत आह—**कपिलादीनामिति** ॥३६॥

कस्मादिति। हर्षादीनां विषयो हर्षादिविषयः। तत्त्वे भगवत्कीर्तिश्रवणादिना जगतो हर्षादिलाभाद्भगवान् हर्षादिविषय इत्युच्यते। कथमेते न नमस्कुर्युः? अपि तु सर्वथापि नमस्कुर्युरेवेत्यर्थः। अत इति। यस्मादेवं सर्वे त्वामेव नमस्कुर्युस्तस्मादित्यर्थः। त्वमेव हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थाने विषयः। स्थानेपदार्थमाह—**अर्ह इति**। प्रजापतिद्वारा सर्वजगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणोऽपि प्रधानजीवस्य उत्पादकस्स हि सर्वाधिक इति हर्षादेर्युक्तविषय इत्यर्थः। **एतेन** क्षुद्रदेवतादीनां हर्षाद्यनर्हविषयत्वं सूचितम्।

द्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तदक्षरं, यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव, नान्यदित्यभिप्रायः ॥३७॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप! ॥३८॥

त्वमिति । त्वमादिदेवः- जगतः स्रष्टृत्वात् । पुरुषः पुरि शयनात्पुराणश्चिरन्तनः

यत्सदसत्, यच्च तत्परं तदक्षरं त्वमेवेत्यन्वयः । वर्तमानकालोपलक्षितं जगत्सत्, भूतं भविष्यच्चासत् । वर्तमान एव पुत्रादावस्तीति प्रत्येति लोकः; नतुं नष्टे, नाप्युत्पत्स्यमाने । यद्वा व्यावहारिकं जगत्सत् प्रातिभासिकं त्वसत्- रज्ज्वादौ सद्बुद्धिदर्शनात्, रज्जुसर्पादौ स्वाप्निकरथादौ चासद्बुद्धिदर्शनात् । अथ वा स्थूलावस्थं कार्यं सत्, सूक्ष्मावस्थं कारणं त्वसत् । प्रपञ्चे जगदस्तीति प्रलये सूक्ष्मतया विद्यमानेऽपि जगति नास्तीतिबुद्धिरस्त्येव प्राणिनाम् । तथा च प्रपञ्चदशापन्नप्रकृतिस्सत्, प्रलयदशापन्नप्रकृतिरसदिति सिद्धम् ।

अनयोश्च सदसतोरक्षरोपाधिभूतत्वादक्षरमपि सदसदित्युपचर्यत इत्याह—ते इति । ते सदसती उपधानभूते उपाधिभूते । वस्तुतोऽक्षरस्य निरुपाधिकत्वाद्भूतेत्युक्तम् । यद्द्वारेणेति । सदसदुपाधिद्वारेत्यर्थः । उपचर्यते लक्षणयोच्यते ।

ननु अक्षरं लक्षणया सदसदित्युच्यत इत्युक्तं मुख्यवृत्त्या किमित्युच्यतेऽत आह—परमार्थतस्त्विति । उपचारं विनेत्यर्थः । परं विलक्षणं सदसतोर्जडत्वाद्दृश्यत्वाद्विकारित्वादनित्यत्वादसत्यत्वाच्च, अक्षरस्य चिन्मात्रत्वाद्द्रष्टृत्वादविकारित्वान्नित्यत्वात्सत्यत्वाच्च सदसद्वैलक्षण्यमक्षरस्य । यदक्षरमिति । ब्रह्मविद्भिर्यद्वस्त्वक्षरत्वेन निर्णीयोच्यते तद्वस्तु ब्रह्मेति यावत् । त्वमेवान्यत्तु त्वन्न भवतीत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः— अक्षरं जीवस्स त्वमेव, सत्कार्यावस्थप्रकृतिस्त्वमेव, असत्कारणावस्थप्रकृतिस्त्वमेव, ताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां परं मुक्तजीवस्वरूपं यत्तदपि त्वमेवेति, तन्मन्दम्—अनेकवाक्यकल्पनाया गौरवादप्रमाणत्वाच्च, वायुर्यम इति श्लोकार्थेन विभूतिनिर्देशोऽप्यन्यत्र तदभावेनात्रापि विभूतिनिर्देशकल्पनायाऽनुचितत्वात्, स्वरूपकथनपरत्वादस्योत्तरश्लोकस्य च, बद्धात्ममुक्तात्मनोः स्वरूपैकत्वेन तद्भेदकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ॥३७॥

त्वमिति । त्वमादिदेवः पुराणः पुरुषोऽसि । त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमसि । त्वं वेत्तासि । त्वं वेद्यं च । त्वं परं धामासि । हे अनन्तरूप! त्वया विश्वं ततम् ।

देवानामादिरादिदेवः, आदिश्चासौ देवश्चादिदेव इति वा । यो हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तदेवमनुष्यादिभेदभिन्नचराचरसर्वप्राणिजातस्याप्राणिजातस्य च जगतस्स्रष्टा स आदिदेव ईश्वरः परमात्मा ।

त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति। किंच वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य। यच्च वेद्यं वेदनार्हं तदपि त्वं परं च धाम परमं पदं वैष्णवम्। त्वया ततं व्याप्तं विश्वम्। हे अनन्तरूप! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम्॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणश्शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

वायुरिति। वायुस्त्वं यमश्चाग्निश्च वरुणोऽपांपतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः। नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते। बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसिचोच्यते। 'पुनश्च भूयोऽपि' इति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥३९॥

अयमेव प्रत्यगात्माऽपीत्याह—**पुराणः पुरुष इति।** प्रत्यगात्माऽप्यनादिरेवेति सूचयितुमाह—**चिरन्तन इति।** नच परमात्मैक एवानादिरिति वाच्यं, परमात्मन एव सर्वव्यापिनश्शरीरेषु प्रत्यग्रूपेण स्थितत्वादिति। नन्वस्य जगत्स्रष्टृत्वे जगन्नाशकः क इत्यत आह—**त्वमस्येति।** आदिपदादवान्तरप्रलयसंग्रहः। सर्वं जगत्प्रलये स्वात्मन्युपसंहरतीति लयहेतुरयमेवेत्यर्थः। अत्र जगत आत्मनि स्थितिकथनान्मध्येऽपि जगदात्मन्येव वर्तत इति स्थितिहेतुरप्ययमेवेति सिद्धम्।

ननु प्रपञ्चप्रलययोर्द्वयोरपि यदि जगदात्मन्येव वर्तते तर्हि को भेदः प्रपञ्चप्रलययोरिति चेत्, **उच्यते**—प्रपञ्चदशायामात्मनि जगत्प्रविभक्तनामरूपं स्फुटं वर्तते। प्रलये तु नामरूपविभागानर्हं सूक्ष्मत्वादस्फुटं निलीय सुषुप्तावात्मन्यन्तःकरणवदिति।

वेत्तेति। सर्वसाक्षित्वेन सर्वज्ञत्वादिति भावः। **वेद्यमिति।** ननु घटादयो वेत्तुं शक्यत्वाद्वेद्याः, अयं तु वेत्तुं योग्यत्वाद्वेद्यः। संसारनिवर्तकत्वादस्य वेदनं योग्यमत एव श्रुतिरपि- 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मिति वदति। तस्मादयमेक एव मुमुक्षुभिः ज्ञेयस्संसारनाशायेत्याह—**तदपीति।** ब्रह्मापीत्यर्थः। तस्यैव वेदनार्हत्वात्। नचैकस्यैव ज्ञानक्रियायां कर्मकर्तृविरोधो वेत्तेति वेद्यमिति चेति वाच्यं, जगतो वेत्ता प्रमातृभिर्वेद्यश्चेत्यदोषात्।

वैष्णवं विष्णोः परमात्मनः स्वरूपभूतं धाम तेजः स्थानमिति वा। पद्यते गम्यत इति पदं स्वरूपं स्थानं वा। मुक्तजीवानां प्रवेशभूमित्वाद्ब्रह्मणः स्थानत्वव्यपदेशः ॥३८॥

वायुरिति। वाय्वादयः प्रजापत्यन्ता विभूतयः। प्रपितामह **इति** माहात्म्यकथनम्। तत्र पितामहस्तु विभूतिरेव। यदि तु ब्रह्मायं नाभिकमलात्प्रसूतस्स पद्मनाभो विग्रहविशेष इह विवक्षित इत्युच्येत तर्हि प्रपितामहः पद्मनाभोऽपि विभूतिरेव। ब्रह्मणि तस्यापि कल्पितत्वात्।

ननु सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्प्रत्ययस्य विहितत्वात्सहस्रकृत्व इत्यनेनैव बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यावृत्तेरुक्तत्वात्पुनश्च भूयोऽपीत्यादिर्व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—**बहुश इति।** यद्यपि-

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व!।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

नम इति। नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यम्। अथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि ते नमोऽस्तु। ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व! अनन्तवीर्यामितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य। वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः। वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवधादिविषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा। त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः। सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोषि यतः। ततस्तस्मादसि भवसि सर्वः त्वं, त्वया विना भूतं न किंचिदस्तीत्यभिप्रायः ॥४०॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराद्धोऽतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण! हे यादव! हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

सखेति। सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं- 'हे कृष्ण! हे यादव! हे स'खेति च अजानता अज्ञानिना मूढेन। किमजानतेत्याह—महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम्। 'तवेदं महिमानं तमजानता' इति

तथाप्योश्शेषः। यद्यपि बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यावृत्तिगणनं कृत्वसुचा उच्यते, तथापि पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादात्मनोऽपरितोषं दर्शयति। यद्वा श्रद्धाभक्त्यतिशयादुच्यत इति शेषः। तेन चात्मनोऽपरितोषं दर्शयतीति। अपरितोषं नमस्कारक्रियायामसन्तुष्टिम्। तृप्त्यभावमिति यावत्। बहुवारं नमस्कुर्वतोऽप्यर्जुनस्य पुनःपुनस्त्वं नमस्कुर्यामित्येव बुद्धिरास तृप्त्यभावाद्यथा वा बहुवारं प्रेक्षमाणस्यापि कामिनीं कामुकस्य पुनः पुनस्तां पश्येयमित्येव बुद्धिस्तद्वदिति भावः ॥३९॥

नम इति। पृष्ठतः पश्चिमदिशीत्यर्थः। हे सर्व! ते सर्वत एव नमोऽस्तु। पूर्वपश्चिमातिरिक्तदिक्षट्कग्रहणं सर्वतश्शब्दादिह। हे सर्व! सर्वात्मकेत्यर्थः। सर्वतस्स्थितायेति शेषः। ते नम इति वाऽन्वयः। ननु कुतोऽहं सर्वोऽत आह—अनन्तेति। यत इति शेषः। अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततसर्वोऽसि। अनन्तं वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्यः। अमितो विक्रमो यस्य सोऽमितविक्रमः। द्वयोः कर्मधारयः। अमितविक्रमपदवैयर्थ्यं वारयति—वीर्यवानपीति। मन्दपराक्रमो वा भवेदिति शेषः। एकेनात्मनेति स्वस्वरूपेणेत्यर्थः। चैतन्यरूपेणेति यावत्। व्याप्नोषीति। चैतन्यस्य सर्वव्यापित्वादिति भावः। आत्मभूतेन त्वया सर्वस्य व्याप्तत्वेन सर्वात्मा त्वं सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः। अत इति। सर्वव्यापित्वात्तवेत्यर्थः ॥४०॥

सखेति, अपराद्ध इति। अपराधं कृतवानस्मि। इदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च क्लीब-

वैयधिकरण्येन सम्बन्धः। 'तवेम'मिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव। मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विस्रम्भः। तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु।
एकोऽथ वाऽप्यच्युत! तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

यदिति। यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि त्वं; क्व? विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः, शयनं शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु एकः परोक्षस्सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि, अथ वाऽपि हे अच्युत! तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः। प्रत्यक्षं वा असत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥४२॥

यतस्त्वम्—

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव! ॥४३॥

पितेति। पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य।

पुंस्त्वभेदेन भिन्नलिङ्गत्वादाह—**वैयधिकरण्येनेति**। इदं विश्वरूपं तव त्वदीयं भवति। तं विश्वरूपत्वाख्यं महिमानमजानतेतीदंमहिमपदयोर्वैयधिकरण्येन सम्बन्धः। तवेदं विश्वरूपं तदेव महिमानमिति व्यस्तरूपके तु सामानाधिकरण्यमपि सिद्ध्येदेवेति बोध्यम्। तवेदं महिमानमजानता मया सखेति मत्वा प्रमादात्प्रणयेन वापि प्रसभं हे कृष्ण! हे यादव! हे सखे! इति यदुक्तं, हे सखे! इतीत्यत्र हे सख इति भवितव्ये हे सखेति वचनमार्षम्। **सामानाधिकरण्यमिति**। इदंमहिमशब्दयोरेकाश्रयवृत्तित्वम्। इमं महिमानमिति पदयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वय इति यावत्। प्रमादोऽनवधानता। चित्तैकाग्र्याभाव इत्याह—**विक्षिप्तचित्ततेति**। प्रविलम्भो वञ्चना। मया यदुक्तमिति कर्मणिप्रयोगं कर्तरिप्रयोगेण विनिमयति यदुक्तवानस्मीति। अहमिति शेषः ॥४१॥

यच्चेति। मयैकस्सन् त्वमपहासार्थे विहारशय्यासनभोजनेष्वसत्कृतोऽसीति यच्च, अथ वा हे अच्युत! तत्समक्षमसत्कृतोऽसीति यत्, तत्समस्तमप्रमेयं त्वामहं क्षामये। आस्थायिका उपवेशनम्।

समक्षमिति। वक्ष्यमाणत्वादेकशब्दः परोक्षवाचीत्याह—**एकः परोक्ष इति**। एकत्वस्यैव परोक्षत्वप्रयोजकत्वादिति भावः। गृहे स एको वर्तत इत्यनेन गृहवर्तिपुरुषस्वपुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वाभावो ह्येकत्वेन सूच्यते। द्वयोस्सत्त्वे तु परस्परं प्रत्यक्षत्वं स्यादित्येकत्वमेव परोक्षत्वप्रयोजकम्।

तदित्यस्य तथेत्यर्थ इत्याह—**क्रियाविशेषणेति**। अप्रमेयमपरिच्छिन्नम्। यन्मया प्रणयादिना लाघवाद्धे यादवेत्यादिकमुक्तं, यच्च मया विहारादिषु तव पारोक्ष्ये परिहासार्थमसत्कृतं, यच्च तव समक्षमसत्कृतं तत्सर्वं क्षमस्वेति त्वां प्रार्थये इत्यर्थः ॥४२॥

पितेति। ननु त्वादृश एवाहमपीति किं मत्क्षमाप्रार्थनया तवेत्यत आह—**पितेति**। त्वं

न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः। यतो गुरुर्गरीयान् गुरुतरः कस्मात् गुरुतरस्त्वमित्याह—न त्वत्समः त्वत्तुल्यो नास्ति । नहीश्वरद्वयं सम्भवति । अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः। त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति कुत एवान्योऽभ्यधिकस्स्याल्लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभाव! प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हे अप्रतिमप्रभाव ! निरतिशयप्रभावेत्यर्थः ॥४३॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव! सोढुम् ॥४४॥

तस्मादिति। तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैः धृत्वा कायं शरीरं

चराचरस्यास्य लोकस्य पितासि पूज्यश्चासि गरीयान् गुरुश्चासि । हे अप्रतिमप्रभाव ! लोकत्रयेऽपि त्वत्समो न ह्यस्ति । अभ्यधिकोऽन्यः कुतः ?

अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गुरूणामपि गुरुरित्यर्थः। गुरुर्गरीयानित्यस्य गुरूणामपि ये गुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि गुरुः परमगुरुः। यस्येतरो गुरुर्नास्ति स इत्यर्थः। चतुर्मुखस्यापि वेदोपदेष्टृत्वादिति भावः। यद्वा अतिशयेन महत्तरः 'महतो महीया'निति श्रुतेः।

न त्वत्सम इति। ननु कुतो मत्समो नास्ति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणां परस्परं समत्वादत आह—**न हीति**। ईश्वरस्य किमीश्वरान्तरं समः ? यद्वा जीवः ? नाद्यः- ईश्वरद्वयाभावात् ; नान्त्यः- जीवस्यासर्वज्ञत्वादसर्वकर्तृत्वादिभ्यश्च। तस्मादसम एवेश्वरः। ब्रह्मविष्णुरुद्रनामभिस्तु स एक एवेश्वरो व्यवह्रियते, चतुर्मुखरुद्रौ तु जीवावेव। एक एव विष्णुर्मायी मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षण ईश्वरः। अतो नास्य समं वस्त्वस्ति।

ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रगणपतिकुमारवाय्वादित्यमहेन्द्रादयोऽनेके ईश्वरास्सन्तु, को दोषस्तत्राह— **अनेकेति**। यदि बहव ईश्वरास्तर्हि, एकस्य यदा सृष्टीच्छा तदैवान्यस्य संहारेच्छा स्यात्, न चेष्टापत्तिः। प्रपञ्चस्यैवारम्भवप्रसङ्गात्। तथा च प्रपञ्चसृष्ट्यादिसर्वव्यवहाराणामनुपपत्तिस्स्यात्।

न चैवमेकेश्वरत्वे कथं चतुर्मुखादीनां बहूनामीश्वरत्वव्यवहार इति चेदुच्यते। तत्तच्चतुर्मुखादिशरीरावच्छिन्नसर्वज्ञचैतन्यदृष्ट्येति।

ये तु चतुर्मुखादिसङ्घातेऽहमभिमानिनस्ते जीवा एव, यस्तेषामान्तरः कूटस्थस्स त्वीश्वरः स चैक एवेति चतुर्मुखादीनां कूटस्थदृष्ट्या ईश्वरत्वं सङ्घाताभिमानिप्रमातृदृष्ट्या तु जीवत्वमिति भावः।

न चैवं सर्वेऽपि चैतन्यदृष्ट्या ईश्वरा एवेति वाच्यमिष्टापत्तेः। चैतन्यमेव हि सर्वत्रापीश्वर इति साक्षीति कूटस्थ इति आत्मेति चोच्यते। अत एव हि सर्वात्मत्वमीश्वरस्य।

प्रतिमीयत इति। सदृशीक्रियत इत्यर्थः। प्रतिमा उपमेत्यर्थः। उपमानमिति यावत्। एवमप्रतिमप्रभावत्वादेवेश्वरस्य निरतिशयत्वं सर्वातिशयत्वं च ॥४३॥

तस्मादिति। यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टस्त्वं तस्मादित्यर्थः। तस्मात्प्रणम्य कायं प्रणिधाय ईश-

प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारं ईड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव सख्युरपराधं यथा वा प्रियः प्रियायाः अपराधं क्षमत एवमर्हसि हे देव ! सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥४४॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव! रूपं प्रसीद देवेश! जगन्निवास! ॥४५॥

अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोस्मि । भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । अतः तदेव मे दर्शय हे देव ! रूपं यन्मत्सखम् । प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! जगतो निवासः जगन्निवासः हे जगन्निवास! ॥४५॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो! भव विश्वमूर्ते! ॥४६॥

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो ! वार्तमानिकेन विश्वरूपेण, भव विश्वमूर्ते ! उपसंहृत्य विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥४६॥

मीड्यं त्वामहं प्रसादये । हे देव ! पुत्रस्यापराधं पितेव सख्युरपराधं सखेव प्रियाया अपराधं प्रिय इव ममापराधं सोढुमर्हसि ।

प्रियाया अर्हसीति पठितव्ये प्रियायार्हसीत्यकारलोपपाठ आर्षः । त्वां प्रसादये त्वत्प्रसादं प्रार्थयामीत्यर्थः । प्रसादः प्रसन्नता । पितेत्यादिदृष्टान्तत्रयं साभिप्रायम् ।

अयमभिप्रायश्च— जगतस्स्रष्टृत्वात्पालकत्वाच्चेश्वरस्य पितृत्वं, कार्यत्वात्पाल्यत्वाच्चार्जुनस्य पुत्रत्वम् । तथा करणप्रेरकत्वादिना ईश्वरस्य सर्वभूतसखत्वात्सखित्वमर्जुनस्य च तत्प्रीतिकारित्वात्सखित्वम् । निरतिशयप्रेमास्पदत्वादानन्दमयेश्वरस्य प्रियत्वं, तत्परतन्त्रत्वादर्जुनस्य प्रियात्वमिति । एवं च पितृत्वात्सखित्वात्प्रियत्वाच्च त्वं ममापराधं क्षन्तुमर्हसीति ।

अत्र प्रियस्त्वं प्रियाय मे इति रामानुजव्याख्या न युक्ता सा—पितेव पुत्रस्येति दृष्टान्तानुरोधेन प्रियस्य ममेति वक्तव्यत्वात् । नच मे प्रियाय मम प्रीत्यर्थमित्यर्थ इति वाच्यं, तथापि दृष्टान्ताननुरोधात् । नच दृष्टान्तेऽपि पुत्रस्य प्रियाय पितेवेति वाच्यं, पुत्रस्य प्रियाय पुत्रस्यापराधं पितेवेति पुत्रशब्दस्यावृत्तिप्रसङ्गात् । स्वप्रीत्यर्थमेव पिता पुत्रापराधं सहते, नतु पुत्रप्रीत्यर्थमिति सिद्धान्तात् । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव'तीति श्रुतेः ॥४४॥

अदृष्टेति । हृषितो हृष्टः ॥४५॥

किरीटिनमिति । अहं तथैव किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि । हे सहस्रबाहो!

अर्जुनं भीतमुपलभ्य, उपसंहृत्य विश्वरूपं, प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
श्रीभगवानुवाच- मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

मयेति । मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः, तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन! इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् । तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति, तत् स्तौति—
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवं रूपश्शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर! ॥४८॥

नेति । न वेदयज्ञाध्ययनैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च- वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैः तुलापुरुषादिभिः, नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिश्श्रौतादिभिः, नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिर्घोरैः । एवंरूप एवंप्रकारेण दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर! ॥४८॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

मेति । मा ते व्यथा माभूत्ते भयं, मा च विमूढभावः विमूढचित्तता, दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथा दर्शितं ममेदं, व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भूयस्त्वं तदेव

विश्वमूर्ते! तेनैव चतुर्भुजेन रूपेणोपलक्षित इति शेषः । भव । यद्यपि वसुदेवपुत्ररूपं द्विभुजमेव, तथापि चतुर्भुजत्वस्य कादाचित्कत्वात्तत्रापि तथोक्तमिति बोध्यम् ॥४६॥

मयेति । हे अर्जुन! प्रसन्नेन मया आत्मयोगात्तवेदं तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं परं तद्रूपं दर्शितम् । मे यद्रूपं त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् । आत्मयोग ईश्वरसामर्थ्यं, तस्मात् ॥४७॥

नेति । हे कुरुप्रवीर! नृलोके एवंरूपोऽहं त्वदन्येन द्रष्टुं वेदयज्ञाध्ययनैर्न शक्यः । दानैर्न शक्यः, क्रियाभिश्च न शक्यः, उग्रैस्तपोभिर्न शक्यः, मनुष्याणां तपआदिभिर्मद्विश्वरूपसाक्षात्कारो न स्यात्तवैकस्यैव मदनुग्रहाज्जात एवं यतस्ततस्त्वं कृतार्थ एव जात इति भावः ।

ननु वेदाध्ययनादेव वेदगतयज्ञभागाध्ययनमपि सिद्धमिति किमर्थं पृथग्यज्ञाध्ययनमुक्तमित्याशङ्क्य यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं तदिति परिहरति—वेदाध्ययनैरेवेति । यज्ञानां विशेषेण ज्ञानं विज्ञानं तस्योपलक्षणार्थमिति । वेदाध्ययनैर्यज्ञविज्ञानैश्चेत्यर्थः । यज्ञविज्ञानं नाम यथायथा यज्ञाः कर्तव्यास्तथातथा तद्विशेषज्ञानम् । नृशब्दग्रहणाद्देवानां ब्रह्मादीनामेवेदं विश्वरूपं द्रष्टुं शक्यमिति ज्ञायते ॥४८॥

चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

संजय उवाच—इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनस्सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

इतीति । इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनः । आश्वासयामास चाश्वासितवांश्च भीतमेनम् । भूत्वा पुनस्सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥५०॥

अर्जुन उवाच—दृष्टेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन !
इदानीमस्मि संवृत्तस्सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन! इदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः । किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥५१॥

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम, देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकांक्षिणः; दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः, न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥५२॥

कस्मात् ?—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

नेति । नाहं वेदैः ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि, न तपसा उग्रेण चान्द्रायणादिना, न दानेन गोभूहिरण्यादिना, न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥५३॥

मेति । ईदृग्घोरं ममेदं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु । विमूढभावश्च मास्तु । त्वं व्यपेतभीः प्रीतमनाश्च सन् तदेवेदं मे रूपं प्रपश्य प्रकर्षेण पश्य ॥४९॥

इतीति । वासुदेव इति तथाऽर्जुनं प्रत्युक्त्वा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास । महात्मा पुनस्सौम्यवपुर्भूत्वा भीतमेनमाश्वासयामास च । महात्मा वासुदेव इति वा ॥५०॥

दृष्ट्वेति । हे जनार्दन ! इदानीं तव सौम्यं मानुषमिदं रूपं दृष्ट्वा सचेताः प्रकृतिं गतः संवृत्तोऽस्मि ॥५१॥

सुदुर्दर्शमिति । त्वं यन्मम रूपं तदिदं रूपं नृणामिति शेषः । सुदुर्दर्शम् । यतो देवा अपि नित्यमस्य रूपस्य दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

नेति । त्वं मां यथा दृष्टवानसि तथा द्रष्टुमेवंविधोऽहं देवैर्न शक्यः । तथा एवंविधोऽहं वेदैर्द्रष्टुं न शक्य इति वा । तपसा न शक्यः, दानेन न शक्यः, इज्यया च न शक्यः ॥५३॥

कथं पुनश्शक्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप! ॥५४॥

भक्त्येति। भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्ययाऽपृथग्भूतया, भगवतोऽन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः। सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया सा अनन्या भक्तिः, तयाऽनन्यया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारः हे अर्जुन! ज्ञातुं शास्त्रतः। न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतः, द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप! ॥५४॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते--

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः।
निर्वैरस्सर्वभूतेषु यस्समामेति पाण्डव! ॥५५॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूप-
सन्दर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः।

मत्कर्मकृदिति। मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत् करोतीति मत्कर्मकृत्। मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिनः कर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृत् मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहंपरमः, परमा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः। तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन च भजत इति मद्भक्तः। सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहः,

---

भक्त्येति। हे परन्तप! अर्जुन! एवंविधोऽहं ज्ञातुं द्रष्टुं तत्त्वेन प्रवेष्टुं च ज्ञातुं तत्त्वेन द्रष्टुं प्रवेष्टुं चेति वा। तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं चेति वा। अनन्यया भगवदेकपरयेत्यर्थः। भगवद्भक्तानां भगवदनुग्रहाद्भगवद्विश्वरूपपरिज्ञानदर्शने मोक्षश्चेत्येते भवन्ति। नतु वैदिकास्तपस्विनो दातारस्सोमयाजिनो वा मद्रूपज्ञानादौ प्रभवन्तीति परमार्थः। तत्त्वेनेति। यथावदित्यर्थः।

ननु केऽमी भक्ताः कीदृशममीभिर्द्रष्टव्यं विश्वरूपमिति चेत्, उच्यते—ईश्वरं परोक्षत्वेन ये प्रपद्यन्ते, आत्मत्वेन प्रपद्यन्ते ये ते च द्विविधा अपि भक्ता इहोच्यन्ते। तत्रात्मतत्त्वविदो मायिकमिदं विश्वरूपमिति विलासार्थं तत्पश्यन्ति। परोक्षेश्वरज्ञास्तु विश्वरूपमत्यद्भुतं भगवत इति साभिलाषमत्यादरेण पश्यन्तीति विवेकः ॥५४॥

मत्कर्मेति। निश्श्रेयसार्थो मोक्षफलकः। समुच्चित्य निश्चित्य। मत्कर्मकृदीश्वरप्रीत्यर्थं नित्यनैमित्तिकादिविहितकर्मकारी। आसन्न्यासं कर्मणामत्यक्तव्यत्वादिति भावः।

ननु भृत्योऽपि स्वाम्यर्थं कर्म युद्धादिकं करोति, न स्वात्मार्थमत आह—मत्परम इति। या प्रेत्य

तद्वर्जितः। निर्वैरो निर्गतवैरः, सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः, आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि। य ईदृशः स मद्भक्तो मामेति। अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति। अयं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टः हे पाण्डवेति ॥५५॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
एकादशोऽध्यायः।

गन्तव्या सा परमा गतिः। भृत्यस्तु प्रेत्य न स्वामिनं प्रतिपद्यत इति भृत्यस्य न स्वामी परमा गतिः। भक्तस्तु प्रेत्य भगवन्तमेतीति भगवान् भक्तस्य परमा गतिः। एवं यतोऽहं भक्तस्य परमा गतिरतो भक्तो मत्परम इत्युच्यते।

अनेन च श्लोकेन त्वमपि मद्भक्त्यादिविशिष्टस्सन्मदर्थं युद्धाख्यं नित्यं कर्म कुरु। मत्परमो भविष्यसि, मामेवैष्यसि ज्ञानोत्पत्तिद्वारा मोक्ष्यस इति यावत्। इत्युपदेशोऽर्जुनस्य सूच्यते ॥५५॥

इति श्रीबेल्लङ्कोण्डोपनामक **रामकविकृतौ** श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
विश्वरूपसन्दर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायप्रभृतिषु विभूत्यन्तेष्वध्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्योपासनमुक्तं; सर्वयोगैश्वर्यज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्रतत्रोक्तं; विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मस्वरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया। तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि 'मत्कर्मकृ'दित्यादि। अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच---

---

वृत्तं कीर्तयित्वा तत्र प्रश्नसङ्गतिमर्जुनस्य दर्शयति— **विभूत्यन्तेष्विति**। विभूत्यध्यायान्तेष्वित्यर्थः। दशमाध्यायावसानेष्विति यावत्। अध्यायेष्विति नवस्विति भावः। विध्वस्ता निरस्तास्सर्वे उपाधिविशेषा यस्य तस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य निरुपाधिकस्य शुद्धस्येति यावत्। **तव चेति**। मायाशबलितब्रह्मण इत्यर्थः। **उभयोरिति**। निर्गुणसगुणब्रह्मोपासनयोरित्यर्थः। नच निर्गुणसगुणोपासनयोः फलभेदादन्यतरस्योत्कृष्टत्वं सुबोधमिति वाच्यं, फले भेदाभावादुभयस्यापि सायुज्यफलश्रवणात्। नच निर्गुणोपासनस्यैव सायुज्यं फलमिति वाच्यं, मत्कर्मकृदित्यादिना सगुणोपासनस्यापि सायुज्यफलकथनादित्यभिप्रेत्याह— **मत्कर्मकृदित्याद्युक्तवानसीति, अत इति**। फलैकत्वादित्यर्थः। ये भक्ता एवं सततयुक्तास्सन्तः त्वां पर्युपासते, ये चाप्यव्यक्तमक्षरं पर्युपासते तेषां मध्ये के योगवित्तमाः। **अयमाशयः**—सर्वत्र लोके आस्तिकानां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति मार्गद्वयमेवास्ति। तथा च दर्शितं भाष्यारम्भे भाष्यकृद्भिः। तदेव मार्गद्वयम्-- 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति श्रीकृष्णेनाप्युक्तम्। निवृत्तिर्ज्ञानयोगः, प्रवृत्तिस्तु कर्मयोग इति विवेकः। इयमेव प्रवृत्तिः कर्मफलासङ्गादित्यागद्वारा कर्मयोगीभूय मुमुक्षून् संसाराक्तारयति। तदत्यागात्तु संसारिणस्संसारयतीति बोध्यम्। इदं च मार्गद्वयं भिन्नाधिकारिविषयं- एकस्य युगपन्मार्गद्वयप्रवृत्त्यसम्भवात। तत्र ज्ञानिनां निवृत्तिविषयः- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना'मित्युक्तत्वात्। 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्। कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हन्ति क'मिति ज्ञानिनस्सर्वकर्माभावस्योक्तत्वाच्च। अमी च ज्ञानिनस्सन्न्यासिन एव- तेषामेव कर्मपरित्यागसम्भवात्। अग्निहोत्रादिकं सर्वं कर्म परित्यज्य व्रजति हि परिव्राट्। कर्मिणस्तु परिशेषाद्ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्था अमीषां प्रवृत्तिरेव विषयः। एवंस्थिते ये निर्गुणं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानमुपासते तेषां

ज्ञानिनां सन्न्यासिनां विश्वरूपोपासनमिदं विधीयते किंम् ? यद्वा कर्मिणाम् ? नाद्यः- निर्गुणोपासकानां सगुणोपासनाया असम्भवात् । मत्कर्मकृदित्यादिना विश्वरूपोपासकानां भक्तानां कर्मविधानाच्च । न हि सन्न्यासिनां कर्म सम्भवति । तस्मात्कर्मिणामेव विश्वरूपोपासनम् । एवं कर्मयोगिनां विश्वरूपादिसगुणोपासकानामिह भक्तशब्देन व्यवहारः । अन्येषां तु ज्ञानिशब्देनेति विवेकः । नच कर्मिभ्यो ज्ञानिभ्यश्चान्य एव भक्ता इति वाच्यं, 'ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवं प्रति' इति स्मरणात् । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठेति निष्ठाद्वैविध्यस्यैवेहाप्युक्तत्वेन निष्ठात्रैविध्यकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । तस्मात्स्ववर्णाश्रमधर्माचरणमेव भक्तिः । नच पूज्येषु प्रीतिर्भक्तिरिति वाच्यं, पूज्यप्रीतिकारित्वस्यापि धर्म एवान्तर्भावात् । नच सगुणस्य साकारस्य भगवत उपासनं भक्तिरिति वाच्यं, तस्या अपि कर्मस्वेवान्तर्भावात् । ब्राह्मणानां विहितेषु षट्कर्मसु देवार्चनं ह्येकं कर्म । तस्मान्न कर्मयोगाद्भिन्नो भक्तियोगः । नच बहिःप्रतिमादौ देवार्चनस्य कर्मत्वेऽपि मनसि भगवद्विग्रहार्चनस्याकर्मत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मानसिकक्रियात्वेन कर्मत्वात् । अहमिदानीं भगवतः स्नानं कल्पयामि, प्राग्दन्तधावनं कल्पितमथ वस्त्रबन्धं कल्पयिष्यामीत्येवं हि बहिरिव मनस्यप्यनुसन्धत्ते भक्तः । एवं मानसिकैरप्यनेकैर्वस्त्राभरणाद्युपकरणैस्साध्यस्य भगवन्मानसिकार्चनस्य कथमकर्मत्वम् ? कारकव्यापारतन्त्रं हि कर्म । तस्माद्भक्तियोगः कर्मयोगादनन्य इति स्थितम् । अनयोश्च योगयोः क उत्तम इति पृच्छत्यर्जुनः ।

ननु कर्मयोगाद्ज्ञानयोग उत्तम इति कृष्णेनोक्तमर्जुनेनावधारितं च, 'ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन' इत्युक्तत्वादर्जुनेन । ज्ञानयोगिनां साक्षान्मोक्षः कर्मयोगिनां तु ज्ञानद्वारेति फलभेदोऽप्युक्तः, चित्तशुद्धेरेव कर्मफलत्वात् । ततश्च योगद्वारा योगिनश्चोत्कर्षसिद्धेर्ज्ञानयोगिन उत्कर्ष इति ज्ञात एवांशे नास्त्यर्जुनस्य प्रश्नावकाशः । नच कर्मिभ्यो ज्ञानिनामुत्कृष्टत्वेऽर्जुनेन ज्ञातेऽपि भक्तेभ्यो ज्ञानिनामुत्कृष्टत्वं न ज्ञातमिति वाच्यं, कर्मिणामेव भक्तत्वात् इति चेदुच्यते—कर्मयोगाद्भक्तियोगोऽनतिरिक्त इति नार्जुनो वेत्ति- ज्यायसी चेदिति प्रश्नात्प्राग्भक्तियोगस्तु नोक्तः, ततश्च सगुणब्रह्मोपासनं विना ये फलाभिसन्धिं त्यक्त्वा यज्ञादिकर्माणि कुर्वन्ति तेभ्यः कर्मिभ्य उत्तमा भवन्तु ज्ञानिनः । ये सगुणब्रह्मोपासनं कुर्वन्त एव कर्मयोगे स्थितास्तेभ्यः किं ज्ञानिन उत्तमा उत नेति संशयादर्जुनस्य प्रश्न उपपद्यत इति । नच सगुणब्रह्मोपासन एव स्थिताः कर्मयोगे त्वस्थिता एते कर्मिभ्योऽन्ये भक्ता इति वाच्यं, मत्कर्मकृदिति कर्मकरण एव भक्तिमार्गस्योपसंहृतत्वात् । एवं सततयुक्ता इत्येवंशब्देनातीतानन्तरश्लोकेन मत्कर्मकृदित्यादिना प्रोक्तस्यैवार्थस्य परामर्शनात् । न हीश्वराभक्त ईश्वरार्थं कर्म करोति, स्वामिभक्तस्यैव भृत्यस्य स्वामिकार्यकरणदर्शनात् । नापि ज्ञानी कर्म करोति त्यक्तसर्वक्रियत्वात्सन्न्यासिनस्तस्य । तस्मात्कर्मयोग्येव भक्तः । एतदज्ञानात्त्वर्जुनस्य प्रश्नः । यद्वा कर्मयोगाद्ज्ञानयोग उत्तम इति श्रीकृष्णेनादावुक्तमर्थं श्रीविश्वरूपसन्दर्शनसंक्षुब्धान्तरङ्गतया विस्मृत्यार्जुनः पृच्छति-- ये विश्वरूपोपासकास्त्वत्कर्मकृतो भक्तास्तेऽपि त्वामेव यान्ति, मत्कर्मकृदिति यस्स मामेतीति चोक्तत्वात् । ये च शुद्धं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोपासते तेऽपि त्वामेव यान्ति, 'अनन्यचेतास्सततं

अर्जुन उवाच—एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

एवमिति । एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति 'मत्कर्मकृ'दित्यादिना ।

यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ!' इत्यादिदर्शनात् । अतो नानयोः फलतो वैलक्षण्यं ज्ञातुं शक्यते । तस्मादहं पृच्छामि भक्तज्ञानिनोर्मध्ये क उत्तम इति ।

ननु भगवतापि कथमुक्तं कर्मणस्साक्षात्कैवल्यं यस्स मामेतीति चेन्नैवम्—यस्स ज्ञानद्वारा मामेतीति भगवदाशयात् । तदाशयापरिज्ञानात्त्वर्जुनस्य प्रश्नः ।

यत्तु रामानुजः—विश्वरूपेश्वरोपासका भक्ताः, प्रत्यगात्मोपासकास्तु ज्ञानिनस्तदुभयतारतम्य-जिज्ञासया प्रश्नोऽर्जुनस्येति, **तन्मन्दम्**—किमयं प्रत्यगात्मा जीव उतेश्वरः ? आद्ये- जीवादीश्वरस्योत्कृष्टत्वेन जीवोपासकादीश्वरोपासकस्योत्कृष्टत्वसिद्धेः प्रश्नस्यैवानवकाशः । द्वितीये- स्वमतत्यागः परमतप्रवेशश्च । किंच अन्योपासकानां तदन्यप्राप्तिर्विरुद्धा । जीवोपासकानां त्वीश्वरप्राप्तिर्वक्ष्यते । ये त्वक्षरं पर्युपासते तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । नच मां प्राप्नुवन्तीत्यस्य मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । लक्षणाश्रयणस्याप्रमाणत्वात् । न हि मामितिशब्दो मत्समानाकारमित्यमुमर्थं शक्त्या बोधयितुमीष्टे । तस्माद्ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिसम्भवादक्षरोपासका एते ब्रह्मोपासका एव। तच्च प्रत्यगभिन्नमेव ।

किंच ईश्वरस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं चेति रूपद्वयमस्ति, तत्र सच्चिदानन्दलक्षणं चैतन्यं निरुपाधिकं रूपं, विश्वरूपादिकं तु सोपाधिकमित्यस्यार्थस्य सम्प्रतिपन्नत्वात्सोपाधिकेश्वरोपासकानां चोभयेषामपीश्वरोपासकत्वेन साम्यादमीषां के योगवित्तमा इत्यर्जुनस्य जिज्ञासया प्रश्न उपपद्यते । न त्वन्यथेत्येवं प्रश्नोपपत्तेश्चाक्षरमिह ब्रह्मैव- नतु तद्भिन्नः प्रत्यगात्मा । नच सोपाधिकोपासकानां न साक्षान्मोक्ष इति सिद्धचेदेव विवेकोऽर्जुनस्य प्रश्नं विनापीति वाच्यं, यस्स मामेतीति, सोपाधिकोपासकस्यापि साक्षान्मोक्षस्योक्तत्वात् । नच विरुद्धार्थः कथमुक्तो भगवतेति वाच्यं, स कर्मी मां ज्ञानद्वारैतीति श्रीकृष्णाशय इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

ननु यदि विश्वरूपोपासकानां न साक्षान्मोक्षस्तर्हि, भगवता कृष्णेनार्जुनप्रश्नानन्तरमपि न भक्तानामस्ति साक्षान्मोक्षः, परं तु ज्ञानिनामेवेति कुतो नोक्तमिति चेदुच्यते—उक्तमेव भगवता व्यङ्ग्यमर्यादया । कथं मय्यावेश्येति भक्तानां युक्ततमत्वमित्येवोक्तं, नतु मां प्राप्नुवन्तीति भगवत्प्राप्तिः । अक्षरोपासकानां तु ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति भगवत्प्राप्तिरेवोक्ता, नतु युक्ततमत्वादिकम् । अनेन च ज्ञानिनामेव साक्षान्मोक्षः, भक्तानां तु ज्ञानद्वारेति भगवदाशय इति ज्ञायते ।

रामानुजभाष्यरीत्या त्वीश्वरोपासकानां युक्ततमत्वं जीवोपासकानामीश्वरप्राप्तिरिति महानयं विरोध इति ।

तस्मात्सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकयोर्योगिसाङ्ख्ययोरन्यतरप्राशस्त्यबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनः— **एवं सततेति** ।

एवं सततयुक्ताः, नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहितास्सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः। ये भक्ता अनन्यशरणास्सन्तः त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणास्सन्न्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरण-गोचरं- यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते, अंजेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं; शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः ? के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥१॥

सततं नैरन्तर्येण युक्तास्समाहितास्सततयुक्ताः। क्वामीषां योगोऽत आह—**भगवत्कर्मादाविति**। भगवदर्थानि कर्माणि भगवत्कर्माणि यज्ञादीनि नित्यनैमित्तिकानि। आदिपदाद्विश्वरूप-ध्यानादिकं गृह्यते। भक्तेः परां काष्ठामाह—**अनन्यशरणा इति**। न विद्यते ईश्वरादन्यश्शरणं रक्षिता येषां ये तथोक्ताः। ईश्वरमेव सर्वात्मना शरणं गता इत्यर्थः। **एतेनानन्यशरणत्वं भक्ते-र्लक्षणमिति सिद्धम्**।

यथेति। दर्शितं विश्वरूपमनतिक्रम्य यथादर्शितविश्वरूपम्। त्वां पर्युपासते तव विश्वरूपं ध्यायन्तीत्यर्थः। एषणा दारधनपुत्रविषयाः। त्रयोऽभिलाषाः। **यथा विशेषितमिति**। यथोक्त-विशेषणविशिष्टमित्यर्थः। अक्षरस्य विशेषणानि तु 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-रात्मा। कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि इहापि तत्र-तत्रोक्तानि बोध्यानि। यद्वा अव्यक्तत्वरूपविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। अव्यक्तत्वे हेतुमाह—**निर-स्तेति**। उपाधीनां करणविषयत्वान्निरुपाधिकचैतन्यस्य तदविषयत्वाच्चेति भावः। करणानि मनआदी-न्द्रियाणि। **तत्कर्मकत्वादिति**। तत्करणगोचरं वस्तु कर्म यस्य तत्त्वात्। सकर्मकोऽयं व्यजिधातुः प्रकटनार्थकः। गोपी भावं व्यञ्जयतीत्यादिप्रयोगात्। कर्म चास्य प्रकटीकरणयोग्यमेव भवति- अप्र-कटीकरणीयस्य प्रकटीकरणासम्भवात्। करणग्राह्यमेव प्रकटीकरणीयमकरणग्राह्यस्य प्रकटनायोगात्। व्यङ्ग्यं हि घटादिकं व्यञ्जकैश्चक्षुरादिभिर्व्यज्यते। तस्माद्व्यजिधातोर्व्यङ्ग्यकर्मकत्वात्तस्याकर्मभूत एवात्माऽव्यक्तः। अथ वा तत्कर्मकत्वात्तत्करणगोचरीकरणमेव कर्मक्रिया अर्थ इति यावत्। यस्य तत्त्वात्।

करणगोचरीकरणं प्रकटीकरणं प्रकटनमिति यावत्। यथाविशेषितमित्येतस्यार्थमाह—**विशिष्टैरिति**। विशिष्टैरसाधारणैः। चकारादुक्तैरित्यर्थः। **वक्ष्यमाणैरिति च**। उभयेषां विश्व-रूपोपासकानामक्षरोपासकानां चेत्यर्थः। योगवित्तमा योगं कर्मयोगं ज्ञानयोगं च विदन्ति भजन्त इति योगविदः- योगिनो ज्ञानिनश्च। तमप्प्रत्ययार्थमाह—**अतिशयेनेति**। तेषां के योगवित्तमाः। तेषां योगविदामुभयेषां मध्ये के उत्तमा इत्यर्थः। यद्यपि तमप्प्रत्ययो विच्छब्दान्वयी, तथापीह योगशब्दे-नान्वेतव्यः। ततश्च तेषां मध्येऽतिशयितं योगं के भजन्तीति फलितार्थः। यदाश्रितो योगोऽति-शयितस्तेऽतिशययोगवत्त्वाद्योगवित्तमा इत्युच्यन्ते। यद्वा योगमतिशयेन विदन्तीति योगवित्तमा

श्रीभगवानुवाच—ये त्वक्षरोपासकास्सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु, तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—

श्रीभगवानुवाच—मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्तास्सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्तास्सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेता ये ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥२॥

योगस्य परां काष्ठां गतवन्त इत्यर्थः । कर्मयोगज्ञानयोगयोरुभयोरपि योगत्वात्तत्र कर्मिणां ज्ञानिनां वा योगपरा काष्ठा सिद्ध्यतीति प्रश्नः । किं विश्वरूपोपासनं योगस्य परा काष्ठा ? उत परब्रह्मोपासनमिति यावत् । नच विदन्तीत्यस्य भजन्तीति व्याख्यानमयुक्तमिति वाच्यं, धातूनामनेकार्थकत्वात्कर्मयोगादीनामनुष्ठानं विना ज्ञानमात्रात्फलाभावाच्च ॥१॥

मयीति । ये परया श्रद्धयोपेता मयि मन आवेश्य नित्ययुक्तास्सन्तो मामुपासते ते युक्ततमा मे मताः । उक्तश्लोकेति । 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः । निर्वैरस्सर्वभूते'ष्विति न्यायेनेत्यर्थः । अतिशयेन युक्ता युक्ततमाः । युक्तास्समाहिताः । कुतोऽमीषां भक्तानां युक्ततमत्वमत आह—नैरन्तर्येणेति । अतिवाहयन्ति गमयन्ति ।

अयं भावः—ये तु विश्वरूपोपासनशून्याः केवलं कर्मयोगिनस्ते युक्ताः, ये तु विश्वरूपोपासकाः कर्मयोगिनस्ते युक्ततमा इति । न चाक्षरोपासकेभ्योऽपि कर्मयोगिन उक्तलक्षणा उत्कृष्टा इति युक्ता ज्ञानिनः, युक्ततमास्तु भक्ता इति वाच्यं, कर्मज्ञानयोगयोः ज्ञानयोगस्य प्रशस्ततरत्वस्य प्रागेव बहुशः प्रपञ्चितत्वात् । मोक्षं प्रत्यव्यवहितो हि ज्ञानयोगः । इहाप्ययमर्थो वक्ष्यते- 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति ।

ननु सगुणोपासकानां निर्गुणोपासकानां च मध्ये के युक्ततमा इत्यर्जुनप्रश्नस्य केवलकर्मिणां सगुणोपासकानां च मध्ये सगुणोपासका युक्ततमा इति श्रीकृष्णोत्तरमननुरूपमिति चेन्मैवम्—किं सगुणोपासका युक्ततमाः ? उत निर्गुणोपासका इत्यर्जुनप्रश्नस्यानुरूपमेव श्रीकृष्णोत्तरं सगुणोपासका एव युक्ततमा इति ।

तर्हि निर्गुणोपासकाः किं युक्ता अतो वक्ष्यति- 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति । निर्गुणोपासका न युक्ता नापि युक्ततमाः, किंतु साक्षादहमेव ते । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मित्युक्तत्वादिति तदाशयः ।

ननु यद्येवं तर्हि तेषांमध्ये के अतिशयेन योगविद इति प्रश्नोऽनुपपन्न इति चेन्मैवम्—तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । यद्यपि तेषां मध्ये के युक्ततमा इति प्रश्नेन के पुनर्युक्ता इति प्रश्नान्तरं

गम्यते, तथापि न तदिहानुसंहितम्। यद्वा भवतु प्रश्नान्तरमिहानुसंहितं, तथापि नानुपपत्तिः- तेषां मध्ये न केऽपि युक्ताः, किंतु भक्ता युक्ततमा एव, ज्ञानी त्वहमेव, युक्तास्तु केवलं कर्मिण एवेत्युत्तरकल्पनोपपत्तेः।

ननु उभयेषां योगिनां मध्ये के पुनरुत्तमा इति प्रश्नार्थो वर्णितः पूर्वमिदानीमुत्तरं त्वन्यथाऽवतारितमितिचेत्, **मैवम्**—ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यनेन ज्ञानिनामेवोत्तमत्वमिति सिद्धत्वादुत्तरस्य। नच ते मे युक्ततमा मता इति साक्षादुत्तमत्वं भक्तानमेवोक्तमिति वाच्यं, युक्ततमा इत्यस्योत्तमा इत्यर्थालाभात्। नच योगवित्तमा ईत्यनेनाभिन्नार्थक एव युक्ततमा इत्ययंशब्द इति वाच्यं, वक्तृविवक्षयाऽर्थभेदसम्भवाच्छब्दद्वयस्य।

तथाहि सगुणोपासकानामक्षरोपासकानां च मध्ये के पुनरुत्तमा इति विवक्षया के योगवित्तमा इत्युक्तमर्जुनेन, उत्तमानामेव योगवित्तमत्वादित्याशयात्। भगवांस्तु तद्विवक्षां ज्ञात्वापि तेषां मध्ये के पुनर्युक्ततमा इत्यमुमेव यथाश्रुतार्थं गृहीत्वा उत्तरयामास- भक्ता एव युक्ततमा इति। एतावता श्रीकृष्णोत्तरवाक्येनाऽर्जुनस्य स्वविवक्षानुसारेण भक्ता एवोत्तमा इति कृष्णेनोत्तरमुक्तमिति प्रत्ययः स्यात्, तन्निरासाय च वक्ष्यति ज्ञानिनो मामेव प्राप्नुवन्ति, ममैव ज्ञानित्वादतो न युक्तो नापि युक्तमो ज्ञानी, किं त्वहमेवेति।

ततश्चार्जुनविवक्षितप्रश्नस्यापि दत्तमुत्तरं भवति। तदेवमर्जुनहृद्गतार्थस्य भक्तज्ञानिनोः क उत्तम इत्यस्यार्जुनप्रश्नवाक्यबललभ्यस्य के युक्ततमा इत्यस्य च भगवता दत्तमुत्तरद्वयमिति बोध्यम्।

वस्तुतस्तु तेषां के योगवित्तमा इत्यस्य यथाश्रुत एवार्थः। भक्तानां ज्ञानिनां चोभयेषां मध्ये के युक्ततमा इति। युक्ततमज्ञाने सति परिशेषाद्युक्तज्ञानं भवेदिति के वा युक्ता इति न पृष्टमर्जुनेन। आवां रामलक्ष्मणावित्युक्ते कोऽनयो राम इति प्रश्नवत्। भगवांश्च प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं ददौ—**भक्ता युक्ततमा** इति। ततः परिशेषन्यायेन ज्ञानिनां युक्तत्वे सिद्धे प्रत्याह भगवान्—'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति। ज्ञानिनो न युक्ता नापि युक्ततमाः किं त्वहमेवेति। तथा च ते मे युक्ततमा मता इति भगवदुत्तरश्रवणाज्जातोऽर्जुनस्य भक्ता युक्ततमत्वाद्ज्ञानिभ्यो युक्तेभ्य उत्तमा इत्याकारकः प्रत्ययः ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वचनश्रवणान्निर्मूलं नष्ट आसीत्। परं तु ज्ञानिनो भगवदात्मत्वादुत्तमाः। भक्तास्तु भगवदभिमतत्वात्तेभ्योऽपकृष्टा इति प्रत्यय आसीत्। तस्मात्केवलकर्मयोगिनो युक्ताः, भक्तियोगसहितकर्मयोगिनस्तु युक्ततमाः, सम्यग्दर्शिनस्तु भगवानेवेति कृत्वा नात्र युक्ततमा इत्यनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्तानामुत्तमत्वमर्थ इति भ्रमितव्यम्। ज्ञानस्य मोक्षंप्रति साक्षात्साधनत्वाद्भक्तेर्ज्ञानद्वारेति परंपरासाधनत्वाच्च। भक्तियोगो हि कर्मयोगादनतिरिक्तः। कर्मणश्च ज्ञानादपकृष्टत्वं बहुशः प्रपञ्चितं प्रागेव।

तस्मादत्र ज्ञान्यपेक्षया भक्ता युक्ततमत्वादुत्तमा इति, भक्ता मोक्षं शीघ्रं गच्छन्तीति च रामानुजव्याख्यानं नादर्तव्यम्। भक्तानां परम्परया मोक्ष इति, ज्ञानिनां साक्षान्मोक्ष इति च सिद्धान्ति-

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति? न; किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

ये त्विति। ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते, अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते। उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते। अक्षरस्य विशेषणमाहो-

---

त्त्वेन ज्ञानिनामेव शीघ्रं मोक्षलाभात्। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इत्यादिश्रुतिभ्यः।

तस्माद्भक्ता भगवतो युक्ततमत्वेनाभिमताः। ज्ञानिनस्तु साक्षादात्मत्वेनाभिमता इति ज्ञानिन एवोत्तमाः ॥२॥

य इति। ये त्विन्द्रियग्रामं संनियम्य सर्वत्र समबुद्धयस्सर्वभूतहिते रताश्च सन्तोऽनिर्देश्यमव्यक्तं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमक्षरं पर्युपासते ते मामेव प्राप्नुवन्तीति श्लोकद्वयान्वयः।

निर्देष्टुं प्रतिपादयितुम्। यदि शब्देन प्रतिपाद्येत, तर्हि शब्दगोचरत्वाद्व्यक्तमेव भवेत्। ननु यदि शब्दागोचरं ब्रह्म तर्हि प्रत्यक्षाद्यविषयत्वाद्धर्मादिवच्छास्त्रप्रमाणाविषयत्वाच्चासदेवं भवेदिति चेत्, मैवम्—अनुभवैकवेद्यत्वादात्मत्वेन सर्वप्रत्यक्षत्वात्तद्विषयत्वेनैव सर्वस्य सत्तालाभाच्च।

नन्वत्यन्तं शब्दागोचरत्वे कथं ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वम्? कथं वा शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्तिः? कथं वा शास्त्रयोनित्वाधिकरणसङ्गतिः? कथं वा श्रुतिगीतोपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—सुखतापादिवदनुभवैकवेद्यमेव ब्रह्म। न हि मम सुखमीदृशं ताप ईदृश इति कोऽपि वक्तुं क्षमते। तद्वद्ब्रह्मेदृशमिति कोऽपि वक्तुं नेष्टे। एवं दुर्वचत्वादेव तस्य शब्दागोचरत्वं, न तु ब्रह्मादिशब्दानां तद्वाचकत्वाभावात्। यद्वा ब्रह्मादिशब्दा अभिधया न ब्रह्म बोधयन्ति, किंतु लक्षणया। एवमभिधाऽविषयत्वादेव ब्रह्मणश्शब्दागोचरत्वमिति।

वस्तुतस्तु अद्वितीये ब्रह्मणि शब्दाद्यभावात्कथं शब्दगोचरत्वं ब्रह्मणः? व्यवहारस्तु माययोपपद्यते। माया हि शब्दागोचरे ब्रह्मणि शब्दादीन् कल्पयित्वा तद्गोचरत्वमपि कल्पयति। तस्माच्छब्दागोचरस्यापि ब्रह्मणो मायया भवति व्यवहार्यत्वमिति।

उपासत इति। अहं ब्रह्मास्मीत्याकारेणेति भावः। यथाशास्त्रं शास्त्रोक्तविधयेत्यर्थः। उपास्यस्यार्थस्य प्रकृते परमात्मनः। अन्यत्र तु विश्वरूपरामकृष्णादिरूपादिकमुपास्यार्थ इति बोध्यम्।

विषयीकरणं गोचरीकरणं साक्षात्कार इति यावत्। उपगम्येति। मनस इति कर्तृशेषः। समानोऽभिन्नः प्रत्ययानां प्रवाहस्तेन तैलधारावदविच्छिन्नेनेत्यर्थः। आसनं स्थितिः। मनस इत्यस्याध्याहृतस्यानेनान्वयः। यन्मनस आसनमिति। ब्रह्माद्युपास्यविषयकमानसिकदीर्घकालावच्छिन्न-

पास्यस्य—सर्वत्रगं व्योमवद्व्याप्यचिन्त्यं च अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपम् । 'कूटसाक्ष्य'मित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीज-

---

प्रत्ययप्रवाह उपासनमित्युच्यत इत्यर्थः । उपास्यविषयकनिरन्तरप्रत्ययप्रवाहोपलक्षिततया मनस उपास्य-समीपे आसनमुपासनमिति निरुक्तेरिति भावः । मनस उपास्यसमीपे स्थितिस्सुषुप्तावपि सम्भवति, मनसस्तदा ब्रह्मण्येव लयादत आह—**प्रत्ययप्रवाहेणेति** । सत्यप्यहंब्रह्मास्मीति वाचिकप्रत्ययप्रवाहे विषयान्तरसङ्गेन मनसो ब्रह्मणो दूरतः स्थितावुपासनं न सम्भवतीत्यत आह—**सामीप्यमुपगम्येति** । निर्विकल्पकसमाधौ ब्रह्मणस्समीपे स्थितस्यापि मनसः प्रत्ययाभावान्नोपासनमित्यत आह—**प्रत्यय-प्रवाहेणेति** । कथं मनस उपास्यसामीप्योपगतिरत आह—**विषयीकरणेनेति** । वृत्तिद्वारा मनो विषयसमीपं गच्छतीति भावः । उपास्यस्याक्षरस्य विशेषणम् । जात्येकत्वाद्विशेषणान्याह—**सर्वत्रग-मित्यादीनि** ।

इमान्येव विशेषणानि विशिष्टैर्विशेषणैरुच्यमानैरित्यनेन संगृहीतानि प्राग्भाष्ये । 'एको देव' इत्यादिश्रुतिसिद्धानि चेमान्येव । सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगं सर्वव्यापीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**व्योमवदिति** । तद्विपरीतत्वात्करणागोचरत्वादित्यर्थः । अनिर्देश्यं वाचा वक्तुमशक्यमचिन्त्यं मनसा चिन्तयितुमशक्यमिति न पौनरुक्त्यम् । नच मनसाप्यचिन्त्यत्वे 'मनसैवाऽरेऽनुद्रष्टव्य'मिति श्रुतिविरोध इति वाच्यं, मनसा इदमीदृशमिति चिन्तयितुमशक्यमित्यर्थाद्ब्रह्मणि चेद्वत्ताया अभावान्निर्विशेषचि-न्मात्रे । दृश्यमाना बहिरुपलभ्यमाना गुणा यस्य तद्दृश्यमानगुणम् । अन्तर्गर्भे दोषा यस्य तदन्तर्दोषं वस्तु कृत्रिममैन्द्रजालादिकं मिथ्यावस्त्वित्यर्थः । **कूटरूपकमिति** । रूपकं रूप्यं रजतमिति यावत् । रजतवद्बहिरवभासमानं वस्तुतो रजतगुणरहितं च रङ्गादिकं वस्तु रजतत्वेन व्यवह्रियमाणं सत्कूटरूपक-मित्युच्यते । नेदं यथार्थरूपकं रजतगुणराहित्यात् । नापि शुक्तिरजतवत्प्रातिभासिकं कटकाद्युप-योगित्वात् । किंतु विलक्षणं कृत्रिमं कूटरूपकमेव । इदमधुना द्रुषद्रूपकमिति व्यवह्रियते । **कूट-साक्ष्यमिति** । कूटं च तत्साक्ष्यं च कूटसाक्ष्यम् । साक्षिणो भावो धर्मो वा साक्ष्यम् । कौटसाक्ष्य-मिति पाठे तु कूटसाक्षिणो भावो धर्मो वा कौटसाक्ष्यम् । यथार्थवाक्यवदवभासमानं वस्तुतोऽयथार्थं वाक्यं कूटसाक्ष्यमयथावृत्तं वाक्यमित्यर्थः ।

प्रसिद्ध इति । अनृतार्थवाचित्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु लोके बहिस्सत्यवस्तुवदवभासमाना वस्तुतस्त्वसत्याः कूटरूपककूटसाक्ष्यादिपदार्थाः कूटशब्दवाच्या भवन्तु नाम, प्रकृते कूटशब्दवाच्यं वस्तु किमत आह—**तथा चेति** । अविद्या तूलाज्ञानमादिपदादस्मितारागद्वेषादिग्रहणम् । अविद्यादी-न्यनेकानि संसारबीजानि यत्र तत्तथोक्तम् । अत एवान्तर्दोषं मायाव्याकृतकूटेत्यत्रादिपदाच्छक्तिप्रकृ-त्यज्ञानादिपरिग्रहः । एवमाद्यनेकशब्दवाच्यतया प्रसिद्धम् ।

मन्तदोंषवन्मायाऽव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्', 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत्कूटं, तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया ।

क्व प्रसिद्धमत आह—**मायां त्वित्यादि** । यद्वस्तु तत्कूटमित्युच्यते । ननु दृश्यमानगुणत्वं नोक्तमिति चेत्सुग्रहत्वधिया नोक्तं भाष्यकारैः । सत्यत्वप्रियत्वादयो दृश्यमानगुणाः । तदेवं वस्तुतो दोषवदापाततो गुणवच्चाज्ञानं कूटमित्युच्यत इति सिद्धम् ।

इदं हि स्वकार्यैस्सहानृतजडदुःखात्मकमपि सच्चिदानन्दमिव प्रतिभाति, तथा व्यवह्रियते च । यथा कूटरूपकं यथार्थरूपकवत् । नच कूटरूपकं यथार्थरूपकवत्कूटमज्ञानं यथार्थज्ञानवत्प्रतिभातीति वक्तव्यं, न चेष्टापत्तिः- यथार्थज्ञानस्याभावात्सत्त्वेऽद्वैतहानेश्च । तथा यथार्थज्ञानस्याभावे तु इदमज्ञानं कूटाज्ञानं भवितुं नार्हतीति वाच्यं, अनृतजडदुःखात्मकतया सच्चिदानन्दमिदमज्ञानं सच्चिदानन्दब्रह्मवदस्ति भाति प्रियमिति सच्चिदानन्दत्वेन व्यवह्रियत इत्यस्याज्ञानस्य कूटवस्तुत्वसिद्धेः ।

वस्तुतोऽरजतमपि रजतत्वेन प्रतिभासमानं कटकाद्युपयोगि हि वस्तु कूटरजतमिति । **एतेन** अज्ञानस्यानृतत्वे कथमर्थक्रियाकारित्वं, तज्जन्यप्रपञ्चस्य वा कथं तदिति शङ्का **प्रत्युक्ता** । अनृतस्यापि कूटरूपकस्य अर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । तस्मात्सत्यवदवभासमानं वस्तुतस्त्वसत्यमज्ञानं कूटमेव ।

ननु कूटरूपकपदवाच्यं द्रुषदादिरूपं किञ्चिद्वस्त्वस्त्येव, परं तु तद्वस्तु स्वस्वरूपेणाव्यवह्रियमाणमन्यरूपेण व्यवह्रियमाणं च सत्कूटशब्दवाच्यं भवति, तद्वदिहाप्यज्ञानमिति किञ्चिद्वस्त्वस्ति वा, न वा ? आद्ये- अद्वैतहानिः, द्वितीये- कस्य कूटत्वमज्ञानस्यैवाभावादिति चेत्, **मैवम्**—ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्सप्रपञ्चमिदमज्ञानं ब्रह्मैव । आरोप्यस्याधिष्ठानात्मकत्वात् । तथा च वस्तुतोऽज्ञानपदवाच्यं वस्तु ब्रह्मैव । तद्ब्रह्मैकमेवास्ति । कालत्रयेऽपि नान्यदिति नाद्वैतहानिः । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म- अनृतजडदुःखात्मकाज्ञानस्वरूपेण गृह्यमाणं सत्कूटमित्युच्यते । तथा च सच्चिदानन्दात्मकस्वरूपेणागृह्यमाणमनृतजडदुःखरूपेण च गृह्यमाणं कूटशब्दवाच्यमज्ञानशब्दवाच्यं च वस्त्वस्त्येव ब्रह्मेति न कश्चिद्दोषः ।

न चैवं कूटरूपकसत्यरूपकवत्कूटाज्ञानसत्याज्ञानयोरभावेऽपि कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणोस्सद्भावस्सिद्ध्यति, तच्चानिष्टं क्वापि ब्रह्मणः कूटत्वाश्रवणादिति वाच्यं, कार्यब्रह्मकारणब्रह्मशब्दाभ्यां कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणोरेवाभिधीयमानत्वात् । ब्रह्मकार्यं ह्यज्ञानं कार्यब्रह्मेति हि व्यवह्रियते- अकार्यत्वाद्ब्रह्मणः ।

न चाज्ञानप्रतिफलितश्चिदाभास ईश्वरः कार्यब्रह्मेति वाच्यं, तस्यापि चिदाभासस्य मिथ्यात्वेन कूटत्वात् । अज्ञानप्रतिफलितचिदाभासवत्साभासाज्ञानस्यापीश्वरत्वाच्च । तस्मात्कार्यब्रह्म कूटब्रह्मैव । कार्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन कूटत्वात् । तच्च कूटब्रह्म अज्ञानं, तस्यैव परिणामो जगदिति जगदप्यज्ञानमेव । नच ब्रह्मद्वयमप्रसिद्धमिति वाच्यं, बाढं द्वे ब्रह्मणीति भाष्यकारैरुक्तत्वात् । 'एतद्वै सत्यकाम यत्परं चापरं' चेति श्रुत्यापि परापरब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् । एतत्कार्यापरब्रह्मव्यावृत्तय एव परं ब्रह्मेति ब्रह्मणः परत्वविशेषणदानाच्च तत्र तत्र ।

एवमज्ञानस्य कूटब्रह्मत्वादेव ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमपि । मम योनिर्महद्ब्रह्मेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तस्मात्कूटरूपकसत्यरूपकवत्कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणी द्वे स्तः । तत्र कूटब्रह्म दृश्यमज्ञानादिकं, सत्यब्रह्म तु

अथ वा राशिरिव स्थितं कूटस्थम्। अत एवाचलं, यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः॥३॥

दृगात्मेति विवेकः। तस्मिन्नित्यज्ञाने इत्यर्थः। किमज्ञानेऽस्य स्थितिः कुण्डे बदरवदत आह— **तदध्यक्षतयेति**। अज्ञानस्य साक्षित्वेन स्थितमित्यर्थः। अज्ञानसाक्षिणमिति कूटस्थशब्दस्य यावदर्थः। नच साक्षित्वेनापि कथमज्ञाने ज्ञानस्य स्थितिरिति वाच्यं, चैतन्यरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्। अज्ञानमस्ति, अज्ञानं भाति, अज्ञानं प्रियमिति प्रतीतनामज्ञाने ब्रह्मव्याप्तिं विनाऽसम्भवात्। अत एव ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वं- सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र व्याप्य स्थितत्वात्।

कूटस्थशब्दस्यार्थान्तरमाह—**अथ वेति**। कूटो राशिस्स इव तिष्ठतीति कूटस्थं यथा व्रीह्यादिराशिः स्वोचितं देशमवष्टभ्य निरन्तरमवतिष्ठते तद्वन्महतो महानयमात्मा सर्वं जगदवष्टभ्य निरन्तरं तिष्ठतीत्यर्थः। **अत एवेति**। राशिवत्स्थितत्वादेवेत्यर्थः। नहि राशिश्चलति। यद्वा अत एव मायाध्यक्षत्वादेवेत्यर्थः। मायायास्सर्वव्यापित्वेन तदध्यक्षस्यापि सर्वव्यापित्वात्परिपूर्णत्वेन तस्याचलत्वं युक्तमिति भावः। अचलं न चलतीत्यचलः तं चलनरहितमित्यर्थः। अपरिपूर्णस्य परिच्छिन्नस्य चलनसम्भवात्तादृशस्य चानित्यत्वादचलोऽयं नित्य इत्याह—**ध्रुवं नित्यमिति**। नहि परिपूर्णं वस्तु क्वापि चलितुमर्हति, येन तस्यानित्यत्वं स्यात्। अस्माद्देशात्क्वापि गतं हि वस्तु नष्टमित्युच्यते। यथा देवदत्तादिः स्वर्गादिकम्।

अत्र रामानुजः—अक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं, अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यं, सर्वत्रगं देवादिदेहेषु वर्तमानं कूटस्थं सर्वसाधारणमचलमप्रच्युताकारमिति।

तत्तुच्छम्—यदि देवादिशब्दैरनिर्देश्यतया स्यादक्षरमनिर्देश्यं तर्हि ब्रह्मानन्दादिशब्दैरनिर्देश्यतया स्याद्देहोऽप्यनिर्देश्यः। 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं, यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतयस्त्वात्मन एवानिर्देश्यत्वं ब्रुवन्ति, नतु देहस्येति। कथमयं श्रुतिविरुद्धार्थः परिगृह्येत ? तथा तव मते अण्वात्मनां कथं देवाद्यनेकदेहवृत्तिः ? न चैकस्मिन् देहे एक आत्मेत्येव सर्वदेहस्थमिति वाच्यं, तथासति एकदेहस्थ एक एवात्मेति स्यादात्मन एकदेहस्थत्वादेकदेशस्थमेव, नतु सर्वत्रगत्वम्। सर्वशब्दस्य देवादिदेहपरतया सङ्कोचोऽप्ययुक्तः- पाषाणादिसर्वपरिग्रहस्य युक्तत्वात्। पाषाणादिपरिग्रहे तु पाषाणादावचेतने चेतनस्याक्षरस्याभावान्न स्यात्सर्वत्रगत्वमक्षरस्य।

ननु एक एवात्मा कालभेदेन देवादिशरीरपरिग्रहाद्देवादिशरीरेषु सर्वत्रास्तीति सर्वत्रग इत्युच्यत इति चेन्मैवम्—वर्तमानमित्यनेन कालविशेषस्योक्तत्वात्। वर्तमानकाले एकस्य देहिनो देहान्तरेषु स्थित्ययोगात्। कायव्यूहविद्या तु मायामयी नेहोदाहरणमर्हति। अस्मिन्मतेऽपि सर्वशब्दसङ्कोचदोषस्तदवस्थ एव, तथा सर्वसाधारणः कूटस्थ इत्यप्ययुक्तं- सर्वसाधारणत्वस्य कूटस्थत्वे पृथिव्यादिपदार्था अपि कूटस्थाः स्युः। तेऽपि हि पशुपक्षिमनुष्यादिसर्वसाधारणा भवन्ति। जलं हि पानार्थं सर्वसाधारणं पृथिवी च निवासार्थं वायुश्च प्राणनार्थं गगनं चावकाशार्थं तेजश्च शीतापनयनाद्यर्थम्।

तेषां फलमाह—

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

सन्नियम्येति । सन्नियम्य सम्यङ्नियम्योपसंहृत्य, इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन्काले, समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः । ते ये एवं-विधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । नतु तेषां वक्तव्यं किंचित् 'मां ते प्राप्नुव'-

---

किं चात्मनो भोगायतनत्वाद्देहोऽपि सर्वात्मसाधारण इति सोऽपि कूटस्थ एव स्यात् । नच सर्वसाधारणत्वं नाम तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासम्बद्धमित्यर्थ इति वाच्यं, एवंविधमप्यसाधारणत्वं जलादीनामस्त्येव । नहि जलादयो देवाद्यसाधारणाकारसम्बद्धाः । नच जलादिषु रसत्वाद्यसाधारणाकारसम्बन्धोऽस्तीति वाच्यं, जीवेऽपि चेतनत्वाद्यसाधारणाकारसम्बन्धसद्भावात् । नच निराकारस्यैव सर्वसाधारणत्वं, नतु साकारस्येति वाच्यं, वाय्वाकाशयोरपि कूटस्थत्वप्रसङ्गात्, मनइन्द्रियादीनां च निराकाराणाम् ।

एवं कूटस्थशब्दस्याभिधेयमर्थं विहाय लाक्षणिकस्य सर्वसाधारणत्वरूपार्थस्य कल्पनमयुक्तमप्रमाणं च । तथा अचलमित्यस्य अप्रच्युताकारमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं- आकारान्न चलतीत्यचल इत्याकारस्यापादानस्य कल्पनस्यायुक्तत्वात् । न चलतीत्यचल इत्यपादानं विनैव निरुक्तिसिद्धेः । अपादानस्य स्वकपोलकल्प्यत्वात् । घटोऽपि मृत्स्वरूपान्न चलतीत्यचलत्वं स्याद्घटस्यापि । नचोत्क्रान्तिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वाच्चलनरहित इति त्वदुक्तार्थोऽप्ययुक्त एवेति वाच्यं, सर्वव्यापकस्याचलस्याप्यात्मनः बुद्धितादात्म्याध्यासेनोत्क्रान्त्यादिसिद्धेः 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीव, तस्यामुत्क्रामन्त्यामात्मोत्क्रामतीव । नतु स्वत इति युक्तमचलत्वं चलनरहितत्वादात्मनः ॥३॥

सन्नियम्येति । समेति हर्षोद्वेगादिरहिता एकरूपेत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां हिते हितकरणे तत्त्वोपदेशादिद्वारेति भावः । हिते आत्मनीति वा । रता आसक्ताः । मां परमात्मानमेव प्राप्नुवन्ति, न त्वन्यमित्येवकारार्थः । मां प्राप्नुवन्त्येवेत्यप्यन्वयः । एवकारान्नाप्राप्तिशङ्केति भावः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । त एव मामेव प्राप्नुवन्त्येवेति वान्वयः । त एवेत्येवकारान्न तु कर्मयोगिन इत्यर्थः । यद्वा न तु भक्ता इत्यर्थः । भक्तानां साक्षान्मोक्षाभावादिति भावः ।

ननु मां ते प्राप्नुवन्तीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, तथाहि- किमप्राप्तस्य तव प्राप्तिरिति विवक्षितं? यद्वा नित्यप्राप्तस्येति ? नाद्यः- अप्राप्तत्वेन प्राप्यत्वे परमात्मनः कार्यत्वादनित्यत्वं स्यात्, सर्वव्यापकत्वं च न स्यात्, सर्वेण सर्वदा सम्बद्धं हि वस्तु सर्वव्यापीत्युच्यते । न द्वितीयः- नित्याप्तस्य पुनः प्राप्त्ययोगादिति शङ्कामभ्युपेत्य समाधत्ते—**न त्विति** । यत्त्वया आशङ्कितं तत्सत्यमेव, अत एव ते मां प्राप्नुवन्तीति तेषां पुरतो नैव वक्तव्यम् । किंतु ते अहमेवेति वक्तव्यं, तर्हि कृष्णेन कुतस्तथा

न्तीति। 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥४॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरः; यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमात्मदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः । अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चेतो

नोक्तमत आह—**ज्ञानी त्विति** । तथा च 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति पूर्वोक्तवाक्यानुसारादिहापि तथैव वक्तव्यं, नतु ते मां प्राप्नुवन्तीति वक्तव्यम् । तर्हि कृष्णेन कुत उक्तं ते मां प्राप्नुवन्तीति चेत्, **उच्यते**—हिरण्यनिधिदृष्टान्ताद्विस्मृतकण्ठचामीकरन्यायाच्च नित्याप्तोऽप्यात्मा अज्ञानादनाप्त इव प्रतीतः, ज्ञानात्तदज्ञाननाशे तु प्राप्त इवेति नित्याप्तस्यापि प्राप्तिरुपपद्यत इति ।

ननु तेषां के योगवित्तमा इति भगवतोऽर्जुनेन पृष्टस्य ज्ञानिनो मामेव प्राप्नुवन्तीत्युत्तरमयुक्तं, किं तर्हि ज्ञानिनो युक्ता इत्येव वक्तव्यं, भक्तानां युक्ततमत्वस्योक्तत्वादत आह—**न हीति**। भगवानेव स्वरूपं येषां तेषां भगवत्स्वरूपाणां निर्विशेषचिन्मात्रस्सदाशिवोऽहमिति भगवति चैतन्यरूपे आत्मबुद्धिशालिनामित्यर्थः । सतां विदुषां युक्ततमत्वं युक्तत्वं वा न हि वाच्यं, अक्षरोपासकाः कर्मयोगिन इव न युक्ताः, विश्वरूपोपासका इव न युक्ततमाः, किं तर्हि साक्षाद्भगवानेव ते । प्रत्यगभिन्नत्वात्परमात्मनः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति भगवद्वचनाच्चेति भावः ॥४॥

क्लेश इति । अव्यक्तासक्तचेतसां तेषामधिकतरः क्लेशो भवतीति शेषः । हि अव्यक्ता गतिर्देहवद्भिर्दुःखमवाप्यते । दुःखं कृच्छ्रेणेति क्रियाविशेषणम् । अधिकतर इति द्वयोर्निर्धारणे डतरच् । कस्मात्पुनरधिकादयमधिकतर इत्यत आह—**मत्कर्मादिपराणामिति** । भक्तानां क्लेशोऽधिकः ज्ञानिनां तु तस्मादधिकतर इत्यर्थः । अक्षरात्मनामित्यव्यक्तासक्तचेतसामित्यस्य प्रतिपदम्। तस्यार्थमाह—**परमात्मदर्शिनामिति** । परमात्मानं प्रत्यगभिन्नं द्रष्टुं शीलं येषां तेषां तथोक्तानाम् । कस्मान्निमित्तादेषामधिकतरः क्लेशोऽत आह—**देहेति** । देहाभिमानपरित्याग एव ज्ञानिक्लेशस्य भक्तक्लेशादधिकतरत्वे निमित्तम् ।

एतेन भक्तानां देहाभिमानोऽस्तीति **सिद्धम्** । पुंसामनादिकालादारभ्य देहाभिमानोऽस्ति, तस्य परित्यागस्त्वधिकक्लेशावहः । परित्यागस्य दुष्करत्वात् । देहाभिमानेऽपरित्यक्ते तु परमात्मन्यात्मबुद्धिर्न स्यादतो निर्गुणोपासकैर्देहाभिमानस्तावत् कृच्छ्रेण त्याज्यः । भक्तास्तु विश्वरूपे देहे ईश्वरबुद्धिं, स्वमनुष्यादिदेहे च जीवबुद्धिं कुर्वन्तीति न तेषां देहाभिमानत्यागप्रयुक्तक्लेशोऽस्तीति भावः । अव्यक्ते आत्मनीत्यर्थः आ समन्तात्सक्तमासक्तम् । गम्यत इति गतिः । प्राप्यं वस्तिव-

येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते, अतः क्लेशोऽधिकतरः ॥५॥

अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्परास्सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यः तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्त उपासते ॥६॥

त्यर्थः । काऽसौ गतिरत आह—**अव्यक्तेति** । तदर्थमाह—**अक्षरात्मिकेति** । आत्मस्वरूपेत्यर्थः । आत्मैव गतिरिति यावत् । आत्मान्यस्य स्वर्गादेस्सर्वस्यापि प्राप्यस्य व्यक्तत्वेनाव्यक्तत्वाभावात् । आत्मरूपैव गतिरव्यक्ता । आत्मनोऽव्यक्तत्वं तु प्रागेव दर्शितम् । अव्यक्तेत्यस्य करणागोचरेति यथाश्रुतार्थः; अक्षरात्मिकेति तु फलितार्थः ।

ननु सर्वेषां देहोऽस्त्येवात आह—**देहाभिमानवद्भिरिति** । अनादिकालादारभ्यानेकजन्मस्वभ्यस्तस्य देहाभिमानस्य परित्यागो दुष्करः, तत्परित्यागं विना आत्मा दुर्लभः, तस्मादक्षरोपास्तौ क्लेशोऽधिकतर इति भावः । **अत इति** । देहाभिमानिभिरात्मनो दुरवापत्वाद्देहाभिमानस्य च दुस्त्यजत्वादित्यर्थः । यस्मादात्मा देहाभिमानिभिर्दुर्लभः, यस्माच्च देहाभिमानो दुस्त्यजः, तस्मादात्मलाभार्थमक्षरोपासकानामधिकतरः क्लेश इति परमार्थः ।

ननु आत्मप्राप्तेर्दुर्लभत्वे देहाभिमानिनामात्मोपासनं सुलभमेवेति **चेन्मैवम्**—अहं ब्रह्मेत्यक्षरोपासनस्यापि नाहं देह इति देहाभिमानत्यागपूर्वकत्वात् ।

नच ज्ञानादेव कैवल्यसिद्धेः किमक्षरोपासनेनेति वाच्यं, ये तु श्रवणादिनैवात्मानं ब्रह्मेति विदितवन्तस्तेषां ज्ञानादेव कैवल्यमिति नोपासनेन फलं, ये तु प्रतिबन्धबाहुल्याद्बहुशश्श्रवणादिनापि नात्मानं विदुस्तेषामक्षरोपासनमिदं विहितम् । ततश्चोपासनात्तेषामात्मनि ब्रह्मबुद्धिर्भवति । उपासनमहिम्ना प्रतिबन्धक्षयात् । इदं च यावदात्मसाक्षात्कारं कर्तव्यं, नतु पश्चात्फलाभावात् । नीरलाभानन्तरं खनित्रपरित्यागवदिति बोध्यम् ॥५॥

ये त्विति । अयं श्लोको भक्तविषय इत्याह—**अक्षरेति** । वर्तनं प्रवृत्तिर्व्यवहरणमिति यावत् । स्थितिरिति वा । **उपरिष्टादिति** । 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मिति श्लोकमारभ्येति भावः । इदानीं तु भक्तानां वर्तनं वच्मीति भावः । अहं पर उत्कृष्ट ईश्वर इति वा येषां ते मत्पराः । मयि परमेश्वरत्वबुद्धिमन्त इत्यर्थः । योऽयं विश्वरूपस्स एव परमेश्वर इति कृतनिश्चया इत्यर्थः । **अनन्येनेति** । अन्यालम्बनरहितेनेत्यर्थः । विश्वरूपैकालम्बनेनेति यावत् । **आलम्बनमिति** । मनस इति भावः ॥६॥

तेषां किम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

तेषामिति । तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह—मृत्युसंसार-

---

तेषामिति । हे पार्थ! अहं मय्यावेशितचेतसां तेषां मृत्युसंसारसागरान्न चिरात्समुद्धर्ता भवामि । मय्यावेशितचेतसस्तान् भक्तानहं मृत्युसंसारसागरान्न चिरादेवोद्धारयिष्यामीत्यर्थः । न चिरान्न चिरादिति नशब्देन समासः । अतो न नलोपः । **मदुपासनेति ।** मम विश्वरूपस्योपासनं मदुपासनं तदेवैकं परं प्रधानं येषां तेषां तथोक्तानां मदुपासने एकस्मिन्नेव पराणामासक्तानामिति वा । भक्तानामिति यावत् । समुद्धर्ता उत्तारकः । ज्ञानप्रदानद्वारेति भावः । न हि ज्ञानं विना मोक्षः सम्भवति ।

न चेश्वरस्स्वयमेव भक्तानां स्वस्वरूपं मोक्षं दिशतीति वाच्यं, मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेनादेयत्वात् । देयत्वे च धर्मादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् , नित्यो हि मोक्षः । न चेश्वरानुग्रहाज्जीवस्येश्वरसायुज्यं भवतीति वाच्यं, ईश्वरसायुज्यस्यापि नित्यसिद्धत्वादीश्वरः परमात्मैव हि जीवः प्रत्यगात्मा ।

न चेश्वरानुग्रहाद्दुःखध्वंसलक्षणो मोक्षः स्याज्जीवानामिति वाच्यं, असङ्गस्यानन्दस्य जीवस्य दुःखसम्बन्धासम्भवात् । सुखदुःखादीनां मनोधर्मत्वाच्च । 'कामस्सङ्कल्पे'ति श्रुतेः । नच निरतिशयब्रह्मानन्दप्राप्तिरिति वाच्यं, तस्यापि स्वतस्सिद्धत्वेन ब्रह्मानन्दस्यानागन्तुकत्वात् । नच स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति वाच्यं, प्रागपि जीवस्य स्वस्वरूपाच्च्युत्यभावात् । अविक्रियो हि जीवः प्रत्यगात्मा । 'अजो नित्य' इत्यादिमन्त्रात् । कथं तर्हीश्वरस्य संसारसागराज्जीवोद्धाणम् ? उच्यते—ज्ञानप्रदानद्वारेति । अज्ञानाज्जीव आत्मानं देहादिरूपं मत्वा संसारसागरे पतितस्स एवेश्वरानुग्रहादात्मानं देहादिविलक्षणं सच्चिदानन्दं ज्ञात्वा संसारसागरादुत्तीर्णो भवति । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इति स्मरणादीश्वरानुग्रहो ज्ञानप्रयोजक एव, नतु मोक्षप्रयोजकः- मोक्षस्याप्रयोज्यत्वात् । अज्ञानमूलो हि सर्परज्जुभ्रमो रज्जुतत्त्वज्ञानादेव निवर्तते, न त्वन्यस्माद्यथा तथा अज्ञानमूलो जीवस्यात्मनि संसारित्वभ्रमो जीवतत्त्वज्ञानादेव निवर्तते नान्यथा । तथा चेश्वरमाययापहृतविवेकाननात्मतादात्म्याध्यासमापद्य संसरतो जीवान् भगवान् भक्त्या तोषितश्चेत्तैः विवेकिनः कृत्वाऽनात्मतादात्म्याध्यासं नाशयित्वा आत्मसाक्षात्कारं तेभ्यो दिशति, ततश्च ते मुच्यन्ते अत उक्तमीश्वरो भक्तान् संसारसागरात्तारयतीति ।

एवमीश्वराधीनस्थितिकत्वादेव भक्तानां मार्जारकिशोरन्यायोऽमीषु सञ्चारितः पूर्वैः । मार्जारो हि स्वशिशुं स्वयमेव वक्त्रेण गृहीत्वा स्थलान्तरं नयति, तद्वदीश्वरोऽपि भक्तान् स्वयमेव ज्ञानप्रदानद्वारा संसारात्तारयतीति । ज्ञानिनस्तु नेश्वरस्तारयति, किं तर्हि त एव तरन्ति स्वयम् । अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मापरोक्षज्ञानादेव भास्करालोकात्तिमिरस्येव सर्वसंसारस्याज्ञानमयस्य समूलस्य निवृत्तेः । अत एवामीषु

मर्कटकिशोरन्यायस्सञ्चारितः पूर्वैः- मर्कटकिशोरो हि स्वयमेव मर्कटोदरं परिरभ्य वृक्षान्तरं गच्छति । तथा ज्ञान्यपि स्वयमेवेश्वरमात्मानं साक्षात्कृत्य ब्रह्मसायुज्यं प्रतिपद्यत इति ।

अनेन स्वतस्संसारसागरोत्तरणक्षमा ज्ञानिनः तदक्षमेभ्यो भक्तेभ्य उत्कृष्टा इति **सूचितम्** । यस्मादहमेव भक्तानां संसारसागरादुद्धर्ता ततस्संसारसागरतरणे भक्तानां न कश्चित्क्लेशः । ज्ञानिनस्तु स्वयमेव संसारसागरं तरन्तीति तेषामस्ति संसारसागरतरणे क्लेशोऽधिक इति भावोऽत्र गम्यते ।

यद्यपि भक्ता अपीश्वरानुग्रहादृज्ञानं लब्ध्वा तेनैव ज्ञानप्लवेन संसारसागरं स्वयमेव तरन्ति, पूर्वं भक्तानामेवेदानीं ज्ञानित्वात् । ततश्च भक्तानामीश्वरः संसारसागरात्समुद्धर्तेति वक्तुं न शक्यं, तथापि भक्तानां समुद्धर्तेश्वर इत्यस्य भक्तानामीश्वरस्संसारसागरोत्तारकं ज्ञानं दिशतीत्येतावत एवार्थस्येह विवक्षितत्वात् । ज्ञानिनां तु न कश्चित्संसारः, नापि तदुद्धारकः, ज्ञानिन एवेश्वरत्वादिति ।

अथ वा ये सगुणब्रह्मोपासकास्तानहं संसारादृज्ञानप्रदानद्वारा उद्धारयामि, ये तु निर्गुणोपासकास्ते स्वयमेवात्मानं साक्षात्कृत्य संसारं तरन्तीति । नहि सगुणोपासका निर्गुणोपासकीभूय मुक्ता भविष्यन्तीति स्थितं, येन पूर्वं भक्तानामेवेदानीं ज्ञानित्वादितिवद्वक्तुमत्र शक्येत । नहि निर्गुणोपासनं ज्ञानं, किं तर्हि निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कार एव । तदेवं सगुणोपासकान्मार्जारकिशोरन्यायेनाहं संसारात्तारयामि, निर्गुणोपासकास्तु मर्कटकिशोरन्यायेन स्वयमेव तरन्ति, ज्ञानिनां तु न कश्चित्संसारः, नापि तत्तरणमिति विवेकस्सिद्धः ।

न चैवमव्यक्तोपासका ज्ञानित्वेनेतःप्राग्व्यवहृता इति तद्विरोध इति वाच्यं, आत्मानात्मविवेकरूपज्ञानवत्त्वेन तेषां ज्ञानित्वव्यवहारात् ।

नन्वेवं सगुणोपासका अपीश्वरानुग्रहादात्मसाक्षात्कारं लब्ध्वाऽऽत्मानमेव प्रतिपद्यन्ते, अव्यक्तोपासकाश्चात्मसाक्षात्कारं लब्ध्वात्मानं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति ज्ञानिनः प्रति, 'ते मे युक्ततमा मता' इति भक्तान्प्रति च यदुक्तमीश्वरेण तन्नसङ्गच्छत इतिचेत्, **मैवम्**— अक्षरोपासकानां तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागपि तत्त्वस्य परोक्षं ज्ञानमस्ति, ततश्च ज्ञानिनोऽमी सच्चिदानन्दमीश्वरमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यन्ते, भक्तानां तु तदपि नास्ति- आत्मानात्मविवेकस्यैवाभावात् । तदेवं परोक्षज्ञानिनोऽक्षरोपासनवशादपरोक्षमीश्वरं प्राप्नुवन्तीति 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेत्युक्तम् । तत्त्वसाक्षात्कारलक्षणेश्वरप्राप्तिरूपफलादन्यस्य अक्षरोपासनजन्यस्य फलस्याभावात् । भक्तास्तु ईश्वरोपासनवशात्तावद्विवेकं प्रतिपद्य पश्चात्परोक्षज्ञानं प्रतिपद्य ततैस्तत्त्वसाक्षात्कारं प्रतिपद्यन्त इति कृत्वा भक्तानामीश्वरप्राप्तिरूपफलादन्यफलयोः प्राप्तव्ययोर्विवेकज्ञानयोस्सत्त्वाद्भक्ता मां प्राप्नुवन्तीति नोक्तं, भक्तानां विवेकादिप्राप्तेरपि सद्भावात् । किंतु युक्ततमा इत्युक्तं- विवेकादिप्राप्तिद्वारा तेषामपि क्रमेण मोक्षसद्भावात् । तथा च विवेकविज्ञानशून्येभ्यो भक्तेभ्यः तद्युक्ता ज्ञानिन उत्तमा इति सिद्धम् ।

तदेवं सगुणोपासकान् विवेकविज्ञानहीनान् भगवान् स्वयं तत्प्रदानद्वारा संसारात्तारयति, विवेकविज्ञानवन्तस्त्वक्षरोपासकास्स्वयमेव विवेकादिसाधनैस्तरन्तीति नाक्षरोपासकानामीश्वरानुग्रहापेक्षा ।

नहि ते ईश्वरमात्मनोऽन्यं मन्यन्ते, येनात्मनो जीवस्य परित्राणाय स्यात्तेषामीश्वरानुग्रहापेक्षा। किंत्वात्मानमेवेश्वरं मन्यन्त इति।

ननु नचिराच्छब्दस्वारस्याद्भक्तानामीश्वरस्तत्त्वसाक्षात्कारं सुखेन शीघ्रं दिशतीति गम्यते, ततश्चाभक्तानामात्मसाक्षात्कारो दुर्लभ इति सूच्यते, अतो भक्तिरेव ज्यायसीतिचेत्, मैवम्—ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यनेन अक्षरोपासकानामेव भगवत्प्राप्तिस्सुलभेति प्रोक्तत्वात्। ईश्वरस्यापि भक्तानां तत्त्वसाक्षात्कारं साक्षाद्दातुमशक्तत्वात्। अन्यथा विवेकादिसाधनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किं तर्हि विवेकादिदानद्वारैव। तथा च मोक्षं प्रति विवेकादिमन्तोऽक्षरोपासका एवान्तरङ्गाः, तद्रहितास्तु भक्ता बहिरङ्गा एव।

नचेश्वरो भक्तानां विवेकं परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानं च युगपदेव दिशति, अथ वा क्षिप्रमेवेति वाच्यं, किं निर्गुणोपासकेष्वीश्वरस्य प्रद्वेषे निमित्तं, येन तेषां विवेकज्ञानवतामपि क्षिप्रं परमात्मसाक्षात्कारं न दिशति। नच भवत्यभाव एवेति वाच्यं, कूटस्थेश्वरे तेषामपि भक्तिसद्भावात्। आत्मरता हि ते। नहि विश्वरूप एवेश्वरः, कूटस्थस्त्वनीश्वर इति वक्तुं शक्यते, येन कूटस्थरतानामीश्वराभक्तत्वं स्यात्। प्रत्युत कूटस्थ एवेश्वरः, सच्चिदानन्दरूपत्वाद्विश्वरूपं तु मायामयत्वादनीश्वरमेव। एवं सति ये यथार्थं कूटस्थमात्मानमीश्वरमुपासते त एवेश्वरस्य प्रियाः। वक्ष्यत्यमुमेवार्थमद्वेष्टेत्यादिना। ये त्वयथार्थं विश्वरूपोपहितमीश्वरमुपासते ते नातीवेश्वरस्य प्रियाः, पितुर्हि पण्डिते पुत्रे प्रीतिः, नतु मूर्खे। भगवांस्तु सर्वस्य पिता अतः पण्डिता एव ब्रह्मादयः पुत्रास्तस्य प्रियाः--आत्मत्वाच्च ज्ञानिनः प्रिया ईश्वरस्य। एवं प्रियानप्यमूनीश्वरस्संसारसागरान्न तारयति कुतः? अक्षरोपासनेन तेषामात्मसाक्षात्कारे सति तत्तर्तव्यसंसारसागरस्यैवाभावात्। तस्मादीश्वरो भक्तानामेव संसारसागरादुद्धारकः, नतु ज्ञानिनामिति युक्तमुक्तम्। नैतावता भक्ता एवेश्वरस्य प्रिया इति भ्रमितव्यं, ज्ञानी प्रिय इति वक्ष्यमाणत्वादुक्तत्वाच्च। नापि ज्ञानिनां स्वयं संसारसागरतरणक्लेश इति भ्रमितव्यं, तेषां संसारस्यैवाभावात्। नाप्यक्षरोपासकानां स्वयं संसारसागरतरणक्लेश इति भ्रमितव्यं, तेषामपीश्वरानुग्रहादेव तत्त्वसाक्षात्कारे सति संसारस्यैवाभावात्।

नन्वेवमपरोक्षज्ञानप्रदानद्वारा ज्ञानिनामपि संसारसागरादीश्वर एवोद्धर्तेति कथमुक्तं भक्तानामेवेति चेदुच्यते--परोक्षज्ञानिदृष्ट्यापि नास्त्यात्मनोऽन्य ईश्वरः, यस्संसारात् ज्ञानिन उद्धरेत्। किं तर्हि ज्ञानिनामात्मैवेश्वरः। एतेषामात्मानुग्रह एवेश्वरानुग्रहः। एतेनात्मैवोद्धारयति। नत्वात्मनोऽन्य ईश्वरः, भक्तास्त्वात्मनोऽन्यमीश्वरं मन्यन्ते। अतस्तान् भिन्न एवेश्वर उद्धारयति। अत एवोक्तं भक्तानामीश्वर उद्धारकः, ज्ञानिनस्तु स्वयमेवोत्तरन्तीति। परोक्षज्ञानिनस्स्वात्मनैवोत्तीर्यन्ते, अपरोक्षज्ञानिन उत्तीर्णा एव, भक्तास्त्वीश्वरेणोत्तीर्यन्त इति विवेकः।

यद्यपि भक्तानां परोक्षत्वेनाभिमतोऽपीश्वर आत्मैव, तथापि ते आत्मानमीश्वरं न विदुः, अतोऽस्मान् सर्वज्ञ ईश्वर उत्तारयिष्यतीति तेषां निश्चयः। तमनुसृत्योक्तं भगवतापि 'तेषामहं समुद्धर्ता' इति। इदं चेश्वरकर्तृकं भक्तोद्धारणं तत्त्वज्ञानदानद्वारैवेति वेद्यम्।

सागरात् । मृत्युयुक्तस्संसारो मृत्युसंसारः, स एव सागर इव सागरः दुस्तरत्वात्तस्मान्मृत्युसंसार-सागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि ? क्षिप्रमेव हे पार्थ ! मय्यावेशित-चेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसः तेषाम् ॥७॥

ननु यद्यात्मैवेश्वरः कथं तर्हि ज्ञानिन आत्मानुग्रहः ? नहि स्वयं स्वस्यानुग्राहकस्स्यादिति **चेन्मैवम्**—ज्ञानिनो हि प्रमातार आत्मानुग्रहादपरोक्षज्ञानं लभन्ते, आत्मानुग्रहादेव हीतः प्रागपरोक्ष-ज्ञानलाभ आसीदेषाम् । **किंबहुना**—आत्मानुग्रहादेव प्रमातॄणां घटादिविषयज्ञानलाभोपि । आत्म-नोऽन्यस्य सर्वस्यापि जडत्वादात्मप्रतिफलनेनैव प्रमातुरहङ्कारस्य चेतनत्वापत्तेः । न चैवमात्मनस्सकाशा-दत्यन्तं भिन्न एव प्रमातेति वाच्यं, आत्मप्रतिबिम्बरूपस्य प्रमातुर्बिम्बादात्मनस्सकाशादत्यन्तं भेदस्य, अत्यन्तमभेदस्य वा दुर्निरूपत्वात् । एवमनिर्वाच्यत्वादेव मिथ्यात्वं प्रमातुः । यत्तु प्रमातरि प्रति-बिम्बेऽनुगतं शुद्धचैतन्यमात्रं तदेव सत्यं, तदेव स्वस्वरूपं च प्रमातुरिति नात्यन्तं भिन्न आत्मनः प्रमाता, वस्तुतः प्रमातुरेवात्मत्वादिति संक्षेपः ।

तस्मादहमन्य ईश्वरादिति ये मन्यन्ते तान् विवेकविज्ञानादिप्रदानद्वाराऽनुगृह्णातीश्वरः । ये त्वहमेवेश्वर इति मन्यन्ते ते स्वयमेवोत्तरन्तीत्यभिप्रायेणोक्तं- 'तेषामहं समुद्धर्ता' इति भगवता ।

सम्यगुद्धर्ता समुद्धर्ता यथा पुनस्संसारसागरोन्मज्जनं न स्यात्तथा सम्यगुद्धर्तेत्यर्थः । परमपद-स्यापुनरावर्तित्वाद्भक्तानां च क्रमेण परमपदलाभाच्चेति भावः । जन्ममरणसुखदुःखरोगारोग्यशीतोष्ण-वृद्धिक्षयादिलक्षणस्संसारः । तत्र मृत्योः पतितत्वेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं तस्य भयङ्करत्वप्रदर्शनार्थम् । समुद्रे मकर इव संसारे मृत्युरतीव भयङ्करो हि । स्वस्य स्वीयस्य वा मरणादनुमितादपि हि नित्यं बिभेति लोकः । नतु तज्जन्मादेः । दुःखदा अपि शीतदारिद्र्यादयो न मृत्युवद्भीतिं कुर्युः, धनिकोऽपि हि मृत्युभीतो धनादिकं परित्यजत्येव । तदेवमतिभयङ्करेण दुर्वारेण मृत्युना युक्तत्वात्संसारोऽतिभयङ्करो दुस्तरश्च ।

ननु कथं संसारस्य सागरत्वमत आह— **सागर इवेति** । कस्मिन्नंशे संसारसागरयोरौपम्यमत आह—**दुस्तरत्वादिति** । सागर इव दुस्तरत्वात्संसारस्सागर इत्युच्यते उपचारात् । संसारश्चासौ सागर इति कर्मधारयः । नच संसारस्स एव सागर इति भाष्ये विग्रहो दर्शितः, ततोऽवधारणपूर्वपद-कर्मधारयोऽयं, नतु विशेषणसमास इति वाच्यं, व्याकरणशास्त्रे काप्यवधारणपूर्वपदकर्मधारयादर्शनात् । सम्भावनावधारणपूर्वपदकर्मधारययोर्विशेषणसमासत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति तद्विधायक-सूत्रात् । मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेष्यस्यापि संसारस्य पूर्वनिपातः । एवं रूपकसमासेषु सर्वत्राप्यूह्यम् । अत्र संसारस्सागर इवेत्युपमितसमासोऽपि वक्तुं शक्यते ।

यत्तु **रामानुजः**— मृत्युभूतात्संसाराख्यात्सागरादिति, **तदयुक्तम्**—मृत्योरपि संसारान्तःपाति-त्वेन संसारस्य मृत्यूपमाऽनौचित्यात् । **यच्च** नचिरात् क्षिप्रमेव भक्तान्तारयामि, ज्ञानिनस्तु चिरेणेति, **तच्चायुक्तम्**—ज्ञानस्यैव मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गत्वेन सन्निहितत्वात् ज्ञानिनामेवाचिरेण मोक्षलाभः ।

यत एवं तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

मयीति । मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं आधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु—निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येवातश्शरीरपातादूर्ध्वम् । न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥८॥

भक्तानां तु ज्ञानद्वारा क्रमेणेति भक्तानामेव चिरेण मोक्षलाभ इति सिद्धान्तात् । न चैवं नचिरादित्यपार्थमिति वाच्यं, केवलकर्मयोग्यपेक्षया नचिरादित्युक्तत्वात् । यज्ञयागादिकर्मानुष्ठात्रपेक्षया विश्वरूपोपासकानां द्रुतं चित्तशुद्धिर्भवति, ततो ज्ञानप्राप्तिरिति भावः ॥७॥

मयीति । यत एवं मय्यावेशितचेतसां तेषामहं मृत्युसंसारसागरात्समुद्धर्ता तस्मादित्यर्थः । मनोबुद्ध्योरपौनरुक्त्यायाह—**सङ्कल्पेति** । एकमेवान्तःकरणं संशयनिश्चयगर्वस्मरणात्मकचतुर्विधवृत्तिभेदात्क्रमेण मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैरुच्यते, तत्र सङ्कल्पविकल्पौ संशयः; बुद्धिमिति निश्चयात्मिकामित्यर्थः । इदमेवाह—**अध्यवसायं कुर्वतीमिति** । अध्यवसायो निश्चयः । **तत इति** । मयि मनोबुद्ध्योर्निवेशनादित्यर्थः । अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि ।

ननु कथमाधाराधेयभाव एकस्यैवात्मन इत्यत आह—**मदात्मनेति** । मत्स्वरूपेण तव स्थितिरेव मयि वासस्तवेति विवक्षितेति भावः । यद्यपि देहपातात्प्रागपीश्वरस्वरूपेणैव जीवः स्थितः जीवेश्वरयोश्चैतन्यरूपत्वात्तथापि जीवन्मुक्तिदशायां कदाचिद्देहादितादात्म्याध्यासः स्यादिति न सर्वदा जीवस्येश्वरात्मना स्थितिः, विदेहकैवल्ये तु देहाद्यभावात्, अज्ञानस्य च नष्टत्वान्न देहाद्यभिमान इति तदा सर्वदापि जीवस्येश्वररूपेण स्थितिः स्यात् । अत एव विदेहकैवल्यस्यापुनरावर्तित्वम् । अयं चार्थ एवकारेण ज्ञाप्यते । अत ऊर्ध्वं मयि निवसिष्यस्येव, नतु पुनरागमिष्यसीत्यर्थात् । यद्वा मय्येव निवसिष्यसि, नतु देहादिसंसार इत्यर्थात् । तथा चात ऊर्ध्वं सर्वदापि मय्येव निवसिष्यस्येवेति फलितार्थः ।

संशय इति । निवसिष्यसि वा न वेत्याकारक इति भावः । निवसिष्यामि नवेत्याकारक इति वा । विश्वरूपे ईश्वरे मनोबुद्ध्योराधानाच्चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा परमात्मसायुज्यं स्यादिति परमार्थः ।

नच विश्वरूपोपासनमात्रादेव परमपदप्राप्तिरत्राभिधीयत इति वाच्यं, ज्ञानादेव मुक्तिरित्येतदर्थप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादिविरोधात् । अज्ञानकृतस्य संसारस्य ज्ञानं विना नाशायोगात् । ईश्वरोपासनस्य च क्रियात्वेनाज्ञानाविरोधित्वाद्विश्वरूपेश्वरोपासकानां नाहं ब्रह्मेत्यहमज्ञ इत्यहंमनुष्यस्संसारीति चाज्ञानदर्शनात् । विश्वरूपे च देहे तेषामीश्वरभ्रान्तिदर्शनात् । तस्माद्विश्वरूपोपासकानामपि ज्ञानद्वारैव मोक्षः ॥८॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय! ॥९॥

अथेति । अथ त्वं यथाऽवोचं तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्तुं न शक्नोषिचेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतस्समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनमभ्यासः, तत्पूर्वको योगस्समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्व आप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय! ॥९॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अभ्यास इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म

अथेति । अथ त्वं मयि चित्तं स्थिरं यथातथा समाधातुं न शक्नोषि चेत् हे धनञ्जय! ततो मामभ्यासयोगेनाप्तुमिच्छ । यथाऽवोचमिति । यथाहमुक्तवानस्मि तथा मदुक्तप्रकारेण मयि विश्वरूपे । अभ्यासपदार्थमाह—चित्तस्येति । स्वाभिमते सुन्दरे कस्मिंश्चित्पद्मादिवस्तुनि विषयान्तराच्चित्तमानीय स्थापयेत् । तच्चेच्चित्तं सहजचापल्याद्विषयान्तरं गच्छति तर्हि पुनरपि तदानीय पद्मादिवस्तुनि स्थापयेत् । एवं प्रत्यहं बलादपि चित्तमेकस्मिन्वस्तुनि स्थापयेच्चिरम् । एवंकरणमभ्यासः । अनेन चाभ्येसेन चित्तसमाधाने पुरुषश्शक्तो भवति । चित्तसमाधानं नाम चित्तस्य स्वाभिमतेऽर्थे चिरं स्थापनम् । ततश्च पद्मादाविव विश्वरूपेऽपीश्वरे चित्तसमाधानं स्यादिति भवेत्तस्य विश्वरूपप्राप्तिरिति । मां विश्वरूपं प्राप्तुमिति । विश्वरूपं मां साक्षात्कर्तुमित्यर्थः । विश्वरूपे मनः स्थापयितुमिति यावत् । विश्वरूपात्मना मनः परिणमयितुमिति फलितार्थः । ध्यानेन हि ध्यातुर्ध्येयात्मता स्यादिति ।

यद्वा अभ्यासयोगेन निमित्तेन मनसा करणेन मामाप्तुमिति । मां ध्यातुमित्यर्थः । विषयीकर्तुमिति यावत् । मनसो मद्रूपत्वमापादयितुमिति फलितार्थः । मनो हि वृत्त्या बहिर्घटादिरूपं प्राप्नोति यथा तथाऽन्तरपि वृत्त्या विश्वरूपभगवद्रूपं प्राप्नुयात् । एवं विश्वरूपात्मना मनसोऽवस्थानं यदि त्वं प्रार्थयसि तर्हि पद्माद्यात्मना मनसोऽवस्थापनं तावदभ्यसेः । यथा स्थूलप्रस्तरमुद्धरिष्यन् पुरुषस्तावत्सूक्ष्मप्रस्तरोद्धारणमभ्यस्यति तद्वत् ॥९॥

अभ्यास इति । मत्कर्म परमं प्रधानं यस्य स मत्कर्मपरम ईश्वरार्पणबुद्ध्या यज्ञादिविहितकर्मकारीत्यर्थः । सहजचपलस्य चित्तस्यैकत्रावस्थानरूपाभ्यासस्यापि दुष्करत्वाच्चित्तसमाधानं विनैव यज्ञादिकर्मणां सुकरत्वादभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तम् । कर्मणां बन्धकत्वादुक्तं मत्कर्मेति । कर्माणि हि फलद्वारा बध्नन्ति पुरुषं, यदि कर्मणां फलमीश्वरे समर्पितं तर्हि कर्माणि नैव बध्नन्ति तम् ।

ननु विश्वरूपोपासनादभ्याससाध्याद्भवति पुंसां सिद्धिः, किंपुनस्त्वत्कर्मकरणादत आह—मदर्थमिति । मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि सिद्धिमवाप्स्यसि । अपिशब्दात्किंपुनर्मद्विश्वरूपोपासक इति

मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मपरमो भव मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः। अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥१०॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथेति। अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि यदि मद्योगमाश्रितः मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्न्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगः, तमाश्रितस्सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसन्न्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् संयतचित्तस्सन्नित्यर्थः ॥११॥

द्योत्यते। अभ्याससापेक्षत्वाद्विश्वरूपोपासनं दुष्करं, तन्निरपेक्षत्वात्कर्म सुकरमिति सूचनायाह— **अभ्यासेन विनेति**। केवलमिति फलसङ्गादिराहित्येनेत्यर्थः।

यद्वा केवलं भक्तियोगासंस्पृष्टत्वेनेत्यर्थः। अथ वा विवेकादिराहित्येनेत्यर्थः। काऽसौ सिद्धिरत आह—**सत्त्वेति**। चित्तशुद्धिमित्यर्थः। अर्थान्तरमाह—**मुक्तिमिति**। कथं कर्मकरणान्मुक्तिरत आह—**योगेति**। चित्तसमाधानं योगः ॥१०॥

अथेति। अथ एतदपि कर्तुमशक्तोऽसि यदि तर्हि यतात्मवान् मद्योगमाश्रितश्च **सन्** सर्वकर्मफलत्यागं कुरु। एतच्छब्दार्थमाह—**मत्कर्मपरमत्वमिति**। ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानमित्यर्थः। मद्योगशब्दार्थमाह—**मयीति**। क्रियमाणानि कर्माणि मयि सन्न्यस्य तेषां यत्करणं स मद्योग इत्यन्वयः। मयि योगो मद्योगो मदाधारको मद्विषयो वा कर्मयोगः। ईश्वरे कर्मणां सन्न्यासो नाम तत्फलपरित्यागः। सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति वक्ष्यमाणत्वात्। नच पुनरुक्तिः, ईश्वरे सर्वकर्मफलसमर्पणात्मकं मद्योगमाश्रितत्वादेव त्वं सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति हेतुहेतुमद्भावात्।

ननु मदर्थं कर्माणि कुर्विति पूर्वोक्तस्य मयि सन्न्यस्य कर्माणि कुर्वित्यधुनोक्तस्य चार्थस्य को भेद इति चेदुच्यते—ईश्वरार्थं यः कर्म करोति तेन कर्मणि कर्तृत्वाभिमानोऽपि न कर्तव्यः, ईश्वरयोगाश्रितो यः कर्म करोति तेन फलत्यागमात्रमेव कर्तव्यमिति। तत्र कर्तृत्वाभिमानपरित्यागस्य दुष्करत्वात्तदपेक्षया सुकरोऽयं मार्ग उपन्यस्तः फलपरित्यागरूपो भगवता दयालुना श्रीकृष्णेनेति बोध्यम्।

यद्वा ईश्वरेण यज्ञादिकर्मणां विहितत्वात्तानि केवलं मया कर्तव्यानि राज्ञा विहितानि कर्माणि भृत्येनेव, अकरणे नरकपातादिलक्षणप्रत्यवायादिति मत्वा यः कर्म करोति स ईश्वरार्थं कर्म कर्तेत्युच्यते। ईश्वराज्ञानिर्वर्तितया ईश्वरप्रीत्यर्थतया च तत्कर्मण ईश्वरार्थत्वात्। नच निष्कामस्य पूर्णकामस्य चेश्वरस्य राज्ञ इव सकामस्य भृत्यकर्मणा जीवकर्मणा कोऽर्थः? येनेश्वरस्य प्रीतिः स्यादिति वाच्यं, फलाभावेऽपि स्वाज्ञानुसारेण कर्माणि कृतानीति तत्कर्तरि प्रीयते महेश्वरः, यथा विद्यां सम्पादयेति स्वाज्ञया गुरुकुलं प्रविश्य विद्यामधीयाने पुत्रे प्रीयते पिता तद्वत्।

अथ वा यथोक्तकर्मकरणद्वारा चित्तशुद्धिप्राप्त्यादिक्रमेण जीवा एते मुच्यन्त इति तेषु प्रीतिर्भगवतः । यथा तत्त्वविदो गुरोश्शिष्ये । एवमेते ईश्वरार्थं कर्म केवलं कुर्वन्ति, अन्ये तु कृतकर्मफलमीश्वरे समर्पयन्तीति भेदः ।

अथ वा यज्ञादिकर्मभिरीश्वर एवाराध्यत इतीश्वराराधनबुद्ध्या कृतानि कर्माणीश्वरार्थकर्माणि, इन्द्रचन्द्रादित्यगणपत्यादयो देवता मया कर्मभिराराध्यन्ते, यत्त्वमीषामाराधनजन्यं फलं तन्न मम, किं त्वीश्वरस्यैवेति बुद्ध्या यानि कृतानि कर्माणि तानि तु नेश्वरार्थानि, किं तर्हि तत्फलमेवेश्वरार्थमिति मत्कर्मकृतां फलत्यागिनां च भेदः । सर्वाणि कर्माणि विधाय ब्रह्मार्पणमस्त्विति तत्फलपरित्यागस्सुकरः । इमानि सर्वकर्माण्यपीश्वराराधनार्थानीत्यनुसन्धानं तु दुष्करमिति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् ।

यत्तु **रामानुजः**—मदर्थं कर्माणि मदीयानि । आलयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पाहरणपूजाप्रवर्तननामसङ्कीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि; सर्वकर्मफलत्यागस्तु यज्ञादिकर्मफलस्वर्गादिपरित्याग इति, **तत्तुच्छम्**—यज्ञादिकर्मणामपीश्वराराधनरूपत्वेनालयनिर्माणादिवदीश्वरार्थकर्मत्वात् । अन्यथा आलयनिर्माणादिकर्माण्येव विदध्याच्छ्रुतिरपि नतु यज्ञादीनि । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त' इत्यादिनेहापि यज्ञादीनामीश्वराराधनरूपत्वस्योक्तत्वात् । किंच यज्ञाद्यपेक्षया पुष्पाहरणादिकर्मणां सुकरत्वेन यज्ञाद्यशक्तस्यैव पुष्पाहरणादिकर्माधिकारात् । 'अथैतदप्यशक्तोऽसी'ति पुष्पाहरणादिकर्माशक्तस्य यज्ञादिकर्मफलत्यागविधानमयुक्तम् । अपि च आलयनिर्माणादीनां पूर्तकर्मत्वेन पूर्तकर्मणश्च चन्द्रलोकभोगफलकत्वेन फलत्यागस्य चाहितत्वेन न तेषां सत्त्वशुद्धिरपि सिद्ध्येत्, किं पुनर्मोक्षः ?

अपि च 'अहरहस्सन्ध्यामुपासीत, वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेत्यादिश्रुतिसिद्धसन्ध्यायज्ञादिकर्मपरित्यागे आलयनिर्माणादिकर्मस्वीकारे च परित्यक्तभर्तृकायास्स्वीकृतजाराया जारिण्या इव तवापि दुर्गतिरेव स्यात् ।

नच सन्ध्यायज्ञादिकर्मसु स्थित्वैवालयनिर्माणादीनि कुर्यादिति वाच्यं, एकत्र कर्मणि व्यापृतस्य कर्मान्तरे प्रवृत्त्यसम्भवात् । यज्ञादिकर्मानधिकारिणामद्विजानां परलोकभोगायैव पूर्ताख्यकर्मणामीश्वरेण निर्मितत्वात् । 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स' इति प्रतिमायां भगवदाराधनस्य निन्दितत्वात् । प्रतिमार्चनस्य स्त्रीशूद्रादिसर्वसुकरत्वेन महानुभावं पार्थंप्रति 'अथैतदप्यशक्तोऽसी'ति वक्तुमयुक्तत्वात् । प्रतिमार्चनापेक्षया यज्ञादिकर्मफलत्यागस्य सुकरत्वं विदुषामपहासास्पदमेवेति हेतोश्च ।

यच्च मद्योगं मद्भक्तियोगमाश्रितस्सन्नेतत्कर्तुमशक्तोऽसीत्यन्वयस्तेन दर्शितः, **तदप्यसत्**—मद्योगमाश्रित इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समासपुनरादानदोषात् । यद्यार्षेषु ग्रन्थेषु तादृशा दोषा नाश्रयन्ते तर्हि मद्योगमित्यस्य मद्भक्तियोगमित्यर्थश्च लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः । मयि योगश्चित्तसमाधानमर्थाद्भक्तिरेवेति न लक्षणा दोष इत्यभ्युपगमेऽपि भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्यैव मदर्थं कर्माणि कुर्वित्युप-

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति ।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

श्रेय इति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानम् । कस्मात्? अविवेकपूर्वकादभ्यासात् ।

दिष्टत्वेनेश्वरकर्मपरस्येश्वरे चित्तसमाधानाभावान्मद्योगमाश्रितो मदर्थं कर्माणि कर्तुमशक्तोऽसीति वर्णनमयुक्तमेवेति ।

अत्र मद्योगमाश्रितस्सन्नेतदपीत्यन्वयोऽपि गम्यते । मद्योगशब्दस्य तु शङ्करोक्त एवार्थः । तथा चेश्वरे कर्तृत्वादिसन्न्यासपूर्वकमीश्वरार्थं कर्म कर्तुं यो न शक्नोति तेन कर्मफलपरित्यागः कर्तव्यो नियतात्मनेति सिद्ध्यति निरवद्यः पन्थाः । मास्तु ममैतत्कर्मफलमित्यनुसन्धानमात्रमेवास्य फलत्यागिनः कर्तव्यः । ईश्वरार्थं कर्मकृतस्तु ईश्वराराधनायैतत्कर्म मया क्रियत इति, अनेन कर्मणा मयेश्वर एक एवाराध्यत इति वा, ईश्वरप्रीतये एतत्कर्म क्रियत इति वा, न मया कर्म क्रियते, किं त्वीश्वरेणैवेति वा, न मया कर्म क्रियते किंतु प्रकृत्यैवेति वा । एवमाद्यनुसन्धानं कर्तव्यमिति दुष्करमीश्वरकर्मप्रधानत्वं कर्मफलत्यागापेक्षयेति भावः ॥११॥

श्रेय इति । अभ्यासादनुष्ठानात्कर्मणां मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तलक्षणाद्ज्ञानं शास्त्रार्थपाण्डित्यमात्मानात्मपदार्थज्ञानमिति यावत् । श्रेयः प्रशस्यतरं हि, हिः प्रसिद्धौ । ज्ञानाच्च तस्माद्ध्यानं विश्वरूपोपासनं विशिष्यते, ध्यानात्तस्मात्सर्वकर्मफलत्यागो विशिष्यते, यद्यपीश्वरार्थकर्मकरणाशक्तस्यैव फलत्यागो विहितस्तथापि फलत्यागस्सर्वोत्कृष्ट एव । कुतः? त्यागाच्छान्तिरनन्तरं त्यागादनन्तरमेव यस्माच्छान्तिः स्यात्तस्मात्त्यागो विशिष्यते ज्ञानविशिष्टादपि ध्यानादिति ।

यद्यपि पूर्वं विश्वरूपोपासन-अभ्यास-मत्कर्मपरमत्व-फलत्यागरूपाश्चत्वार उपाया उक्तास्त एवेहापि वक्तव्याः- तेषां मध्ये कर्मफलत्याग उत्कृष्ट इति तस्य स्तवनीयत्वात्तथापि चित्तस्यैकत्रावस्थापनलक्षणाभ्यासो नेह गृहीतः- अभ्यासस्य विश्वरूपोपासनहेतुत्वेन साक्षान्मोक्षमार्गत्वाभावात् । विश्वरूपध्यानसामर्थ्याय ह्यभ्यासो विहितः । ज्ञानं तु पूर्वमनुक्तमप्युक्तमिह तस्यापि मोक्षमार्गत्वेन तदपेक्षयापि फलत्यागस्य प्राशस्त्यस्य वक्तव्यत्वात् ।

न चैवं ज्ञानयोगादप्यस्य प्राशस्त्यं वक्तव्यमेवेति तस्यापीह ग्रहणं भवेदिति वाच्यं, अज्ञविषयत्वादस्य श्लोकस्य । अज्ञस्य ज्ञानयोगानधिकारेण ज्ञानयोगो हि न तस्य मोक्षमार्गः । न चाज्ञस्य कथं शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति वाच्यं, सुतरामज्ञस्यावैदिकस्य नास्तिकस्य कर्मण्यप्यनधिकारेणात्मयाथार्थ्यज्ञानशून्यस्यैवेहाज्ञत्वेन विवक्षितत्वात् । शास्त्रार्थविदोऽपि सम्यग्दर्शनशून्या ह्यज्ञा इति ।

यद्वा अभ्यासाच्चित्तस्यैकत्र स्थापनलक्षणात् ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं श्रेयः, अभ्यासस्तु ईश्वरकर्मपरमत्वाच्छ्रेयानिति बोध्यम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । मत्कर्मपरमत्व-अभ्यास-शास्त्रार्थज्ञान-ध्यान-फलत्यागानां मध्ये फलत्याग उत्कृष्ट इति ।

अथ वा अभ्यासाच्चित्तस्यैकत्र स्थापनलक्षणाद्‌ज्ञानं शास्त्रार्थयज्ञादिकर्मपरिज्ञानं लक्षणया तत्प्रयुक्तमीश्वरार्थकर्मपरत्वं श्रेयः, अन्यत्पूर्ववत्। यद्यप्यभ्यासेऽप्यसमर्थस्येश्वरार्थकर्मपरत्वं विहितं, तथापि अभ्यासादविवेकपूर्वकात् श्रेय एव ज्ञानपूर्वकमीश्वरकर्मपरत्वम्। विश्वरूपोपासनं प्रति त्वन्तरङ्गहेतुत्वाद्विश्वरूपोपासनानन्तरमभ्यास उक्त इति बोध्यम्। विश्वरूपोपासनाभ्यास, मत्कर्मपरमत्व, फलत्यागानां मध्ये फलत्याग एवोत्कृष्ट इति भावः।

अत्र अभ्यासाद्विश्वरूपोपासनात्मकाद्‌ज्ञानं ज्ञानयोग आत्मानात्मविवेचनरूप इति भावः। श्रेयस्तस्माच्च ज्ञानात्परोक्षात् श्रवणादिलक्षणाद्ध्यानं तादृशज्ञानपूर्वकमात्मोपासनं विशिष्यते। ध्यानात्सर्वकर्मफलत्यागः सर्वकामप्रहाणं भवतीति शेषः। आत्मोपासकानामात्मैककामत्वेन कामान्तराभावादिति भावः। त्यागाच्छान्तिरनन्तरं भवतीत्यर्थोऽप्यापपतति- स त्वप्रकृतत्वादुपेक्ष्यः, अनात्मविदां कर्मफलत्यागस्यात्र स्तूयमानत्वात्, तस्यैव प्रकृतत्वात्, अथैतदप्यशक्तोऽसीति, कुरु कर्मफलत्यागमिति च पूर्वमुक्तत्वात्।

यत्तु रामानुजः—अभ्यासाद्भगवति स्मृत्यभ्यासाद्‌ज्ञानमात्मापरोक्ष्यज्ञानं श्रेयः आत्मविहितत्वे विशिष्यते, ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते, ध्यानात्फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते, तदनन्तरं निरस्तपापतया मनसश्शान्तिर्भविष्यति, शान्ते मनस्यात्मध्यानं सम्पत्स्यते, ध्यानाच्चात्मापरोक्ष्यं, तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी, आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थ इति, **तत्तुच्छम्**—'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मित्यात्मनिष्ठाया एव भक्तियोगाद्विश्वरूपोपासनात्मकादधिकक्लेशावहत्वस्योक्तत्वात्, ज्ञानयोग एव भक्तियोगाद्‌दुष्कर इति ज्ञानयोगाशक्तस्यैव भक्तियोगेऽधिकारः। युक्तं चेदम्—ज्ञानयोगिनो ह्यात्मानात्मविवेकः, अनात्मस्वात्माभिमानत्याग उन्मेषनिमेषादिसर्वकर्मसु देहादेः कर्तृत्वं न ममेति स्वस्याकर्तृत्वानुसन्धानं दृश्यमानसर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चय एवमादयो बहवो गुणा आवश्यकाः। तदभावे ज्ञानयोगासिद्धेः। तस्माद्‌दुष्करोऽज्ञस्य ज्ञानयोगः। भक्तियोगस्तु ब्राह्मणोऽहं विष्णुशर्मा मोक्षाय भगवन्तं रामचन्द्रं भजामीत्यनुसन्धानसाध्य इति न तत्र देहाभिमानत्यागः, नाप्यात्मानात्मविवेकः, नापि कर्तृत्वाभिमानत्यागः। तस्मात्सुकरो भक्तियोगः।

नच पत्रपुष्पाद्युपकरणसम्पादनक्लेशाद्‌दुष्करो भक्तियोग इति वाच्यं, तथासति बहूपकरणसाध्यः कर्मयोग एव दुष्कर इति कर्मयोगाशक्तस्यैव भक्तियोगाधिकार इति वक्तव्यत्वात्। तस्मान्मनःक्लेश एव क्लेशः, नतु कायक्लेशः क्लेशः। अन्यथा कर्मयोगापेक्षया कृषेरेव दुष्करत्वप्राप्तेः।

एवं ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादेव ज्ञानिनां स विहितः। 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति। भक्तियोगो हि कर्मयोगान्तर्गत एवेत्युक्तं प्राक्। निष्ठाद्वयस्यैव भगवता प्रोक्तत्वेन तृतीयनिष्ठाकल्पनस्यायुक्तत्वात्। तस्मात्कर्मयोगस्तदन्तर्गतभक्तियोगो वा ज्ञानयोगाशक्तस्याज्ञस्यैव श्रेयःप्राप्तिहेतुत्वेन विहित इति भक्तियोगाशक्तस्य ज्ञानयोगः,

ज्ञानयोगाशक्तस्य तु कर्मयोग इति न वक्तुं शक्यते। भक्तियोगकर्मयोगयोरेकत्वेन ज्ञानयोगं प्रत्युत्कर्षापकर्षयोरेकस्यैव दुर्वचत्वात्।

तथा आत्मापरोक्ष्यात्परा भक्तिस्स्यादित्यप्य**युक्तम्**—अपरोक्षीकृतात्मस्वरूपस्य विदुष आत्मन एवेश्वरत्वेनात्मभिन्नेश्वरस्यैवाभावात्कुतो भक्तिमार्गावकाशः? सहि सेव्यसेवकद्वयाश्रयः। प्रकृते तु आत्मेश्वरभेदाभावात्कथं सेव्यसेवकभावः? नच भिन्न एवात्मन ईश्वर इति वाच्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मित्युक्तत्वादीश्वरस्य च सर्वात्मत्वात्सर्वभूतानां हृद्देशे आत्मन एवावस्थानादीश्वरस्य च सर्वान्तरत्वेनात्मत्वात्। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति भिन्नात्मज्ञानस्य श्रुत्यैव निन्दितत्वात्। तस्मादज्ञविषय एवायं भिन्नात्मज्ञानप्रयुक्तो भक्तियोगः। 'तरति शोकमात्मवि'दित्यात्मापरोक्ष्यज्ञानादेव सर्वसंसारनिवृत्तिश्रवणात्कथं भक्तेर्ज्ञानात्परत्वम्? किंत्ववरत्वमेव। ज्ञानं विना भक्त्या संसारस्यानिवृत्तेः। संसारो ह्यज्ञानकृतत्वाद्ज्ञानैकनाश्यः। नचात्मज्ञानादात्मानन्दलाभ एव, भक्त्या तु ब्रह्मानन्दलाभ इति वाच्यं, आत्मानन्दस्यैव ब्रह्मानन्दत्वात्। भक्तस्य ब्रह्मानन्दालाभाच्च। स्वकल्पितविश्वरूपानुभवजन्यानन्द एव हि भक्तस्य भक्तिदशायां स्फुरति। स च मायिक एव। तस्मादनित्य एव च। नित्यो हि ब्रह्मानन्दः। ब्रह्मणस्तस्य नित्यत्वात्। एवं फलतोऽधिकत्वादेव दुष्करेऽपि ज्ञानयोगे ज्ञानिनः प्रवर्तन्ते, दुष्करत्वादेव च ज्ञानिविषयोऽयम्। अज्ञा हि न दुष्करं कर्तुमर्हन्ति, किंतु प्राज्ञा एव। ततश्च ज्ञानिविषयात् ज्ञानयोगादज्ञविषयस्य भक्तियोगस्य कथमपि नास्त्युत्कर्षः, किंत्वपकर्ष एवेति ज्ञानयोगाशक्तस्य अज्ञस्यैव भक्तियोग इति स्थितम्।

अथ आत्मनिष्ठस्यापि कर्मनिष्ठैव श्रेयसीति यदुक्तं **तदयुक्तम्**—आत्मनिष्ठाकर्मनिष्ठयोरेकत्रावस्थानायोगात्। त्यक्तसर्वकर्मण एवात्मनिष्ठायामधिकारात्सन्न्यासिनः पुनः कर्मनिष्ठाप्राप्त्ययोगात्। आत्मनिष्ठाप्राप्त्यनर्हस्यैव विक्षिप्तचित्तस्याज्ञस्य चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठाया विहितत्वात्। आत्मनिष्ठस्यात्मनिष्ठयैव कृतकृत्यत्वात्। ज्ञानिन एवात्मनिष्ठत्वेन तस्य कर्मानधिकारस्य पूर्वमेव स्थापितत्वाद्वेदाविनाशिनमिति श्लोकभाष्यादौ। तस्मादज्ञस्यात्मनिष्ठाप्राप्त्यनर्हस्यैव कर्मनिष्ठा श्रेयसीति स्थितम्।

यच्चानेनोक्तं—फलत्यागान्मनश्शान्तिर्मनश्शान्तेरात्मध्यानमात्मध्यानादात्मापरोक्ष्यमात्मापरोक्ष्याद्भक्तिश्च भविष्यतीति, तत्रात्मापरोक्ष्याद्भक्तिरिति निरस्तम्। आत्मापरोक्ष्यानन्तरं कृतकृत्यत्वेन प्राप्तप्राप्यत्वेन च कर्तव्यस्य प्राप्यस्य वा अभावात्। आत्मसाक्षात्कार एव हि सर्वावधिः। आत्मध्यानादेवात्मापरोक्ष्यमिति तु नियन्तुं न शक्यते। आत्मोपासनं विनापि श्रवणादिना आत्मसाक्षात्कारसम्भवात्। श्रवणाद्यशक्तस्य अनुत्तमस्यैवात्मध्यानस्य विहितत्वादुत्तमाधिकारिणां श्रवणादेरेव विहितत्वात्। मूले त्यागाच्छान्तिरनन्तरमितिवच्छान्तेरनन्तरं ध्यानं ध्यानादनन्तरं ज्ञानमिति क्रमस्यादर्शनात्। किंच त्यागशान्त्योरिव ज्ञानध्यानयोरुपायोपेयभावः कार्यकारणभावो वा विवक्षितः स्याद्यदि तर्हि उपेयात् ज्ञानादुपायस्य ध्यानस्य शान्तिद्वारा उपायस्य त्यागस्य ध्यानादुपेयाच्च श्रेष्ठत्ववचनमयुक्तं स्यात्। उपायादुपेयं हि प्रशस्यतरम्। उपेयस्य प्रशस्तत्वादेवोपेयप्राप्त्यनन्तरमुपायपरित्यागः।

तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते, ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वोक्तविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ।

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयस्साधनमित्युपदिष्टं- न प्रथममेव, अतश्च 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्याद्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन

उपायस्यैव प्रशस्तत्वे तु उपेयप्राप्तिकामो नैव स्याज्जनानाम् । नाप्यभ्यासं प्रति ज्ञानस्योपायत्वं सङ्गच्छते- अविवेकपूर्वकत्वादभ्यासस्य ज्ञानस्य चाविवेकनाशकत्वात् ।

नहि भक्तिमार्गे विश्वरूपं दृश्यमानमेवेश्वरम्मन्यमानानां तद्विविक्तस्य द्रष्टुरीश्वरस्यात्मनो ज्ञानं भवितुमर्हति । सति त्वनात्मविविक्तद्रष्ट्रात्मज्ञाने । नह्यनात्मनि देहे विश्वात्मके रज्येरन् ते । किंतु सच्चिदानन्दे स्वात्मन्येवेश्वरे । तस्मान्नास्त्यभ्यासे आत्मानात्मविवेक इति । तस्मादज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य ज्ञानमार्गेऽनधिकाराद्विश्वरूपोपासनाभ्यासेश्वरकर्मपरत्वरूपोपायानुष्ठानाशक्तेश्च कर्मफलत्याग एव सुकरत्वाच्छान्तिहेतुत्वाच्च श्रेयानिति यथोक्त एवार्थः ।

अथ भाष्यं व्याख्यायते—'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रादेशः । तरबर्थे ईयसुन् प्रत्ययश्चेत्यभिप्रेत्याह—**प्रशस्यतरमिति** । अभ्यासादज्ञानस्योत्कृष्टत्वे हेतुमाह—**अविवेकपूर्वकादिति** । ज्ञाने तु विवेकोऽस्तीति भावः । **ज्ञानवत इति** । ज्ञानयुक्तादित्यर्थः । **पूर्वोक्तविशेषणवत इति** । ध्यानोत्कृष्टत्वरूपविशेषणयुक्तादित्यर्थः । उपशमो निवृत्तिः । सहेतुकस्याज्ञानस्य- संसारं प्रत्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । **अनन्तरमेवेति** । यदा फलत्यागस्तदैवेत्यर्थः । एवकारार्थमाह—**नतु कालान्तरमिति** । प्रकृतश्लोकोपदिष्टार्थमाह—**अज्ञस्येति** । अज्ञोऽपि सन्न्यस्य यमनियमाद्यनुतिष्ठेदित्यत आह—**कर्मणि प्रवृत्तस्येति** । गृहस्थस्येत्यर्थः । पूर्वोपदिष्टोपायानां विश्वरूपोपासनाभ्यासेश्वरकर्मपरत्वानामनुष्ठानस्याशक्तौ सामर्थ्याभावे—**न प्रथममेवेति** । शक्त्यशक्त्यवेक्षणं विनैव कर्मफलत्यागश्श्रेयस्साधनमज्ञस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः ।

एतेनाशक्तस्यैवाज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य कर्मफलत्यागश्श्रेयस्साधनं, नतु शक्तस्याज्ञस्य, नापि कर्मण्यप्रवृत्तस्याज्ञस्येति किंपुनः प्राज्ञस्य सन्न्यासिन इत्यर्थात्सूच्यते । **अतश्चेति** । अशक्तस्य कर्मिणः कर्मफलत्यागस्यैव श्रेयस्साधनत्वादित्यर्थः । **उत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेनेति** । उत्तरस्योत्तरस्य ज्ञानध्यानादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादध्यासज्ञानादेर्विशिष्टत्वस्योत्कृष्टत्वस्योपदेशेन कथनेन सर्वकर्मफलत्यागः सर्वोत्कृष्ट इति स्तूयते । अभ्यासात् ज्ञानस्य ज्ञानाद्ध्यानस्य च विशिष्टत्वं वस्तुस्वभावसिद्धमेव, न तद्वचनं स्तुतिः । किंतर्हि सर्वकर्मफलत्यागस्य अभ्यासज्ञानध्यानासमर्थाज्ञकर्मिविषयस्य अभ्यासज्ञानध्यानेभ्य उत्कृष्टत्वकथनमेव स्तुतिः, अयथार्थवर्णनस्य स्तुतित्वात् । यथा राजानं प्रति त्वमिन्द्रस्त्वं चन्द्र इति वचनस्य स्तुतित्वम् ।

साधर्म्येण स्तुतित्वम् ? 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं, तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि, तत्त्यागेन च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्तरमेव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमन्यकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था। यथा चागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति इदानींतना

नन्वेवं शक्ताज्ञविषयेभ्योऽभ्यासादिभ्यः परमशक्ताज्ञविषयत्वेन निकृष्टस्य फलत्यागस्य कुत उत्कृष्टत्वप्रतिपादनमत आह—**सम्पन्नेति** । सम्पन्नानामुत्तमानां साधनानां विश्वरूपोपासनादीनामुपायानामनुष्ठानाशक्तौ । **तेन धर्मेणेति** । अशक्तानुष्ठेयत्वरूपधर्मेणेत्यर्थः । स्तुतित्वं कर्मफलत्यागो विशिष्यत इति । वचनस्येति शेषः । यद्वा स्तूयत इति स्तुतिः स्तुत्यं वस्तु तद्भावः स्तुतित्वं स्तुतिरिति यावत् । कर्मफलत्यागस्येति भावः । अशक्ताज्ञकर्मिविषयत्वेनासुलभत्वात्कर्मफलत्यागस्सर्वोत्कृष्ट इति कथ्यते, नतु वस्तुतो ज्ञानादिभ्य उत्कृष्टत्वादिति भावः ।

नन्वेवमज्ञाशक्तकर्मिजनसुलभत्वादेव कर्मफलत्यागो विशिष्ट इति स्तूयतां, त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति शान्तिहेतुत्वात्कर्मफलत्यागस्योत्कृष्टत्वमिति तु न युक्तं वक्तुं, कर्मफलत्यागसंसारोपरमयोः कार्यकारणभावाभावेन यदनन्तरन्यायाभावात् । कर्मफलत्यागाच्चित्तशुद्धिः, ततो ज्ञानं, ततस्संसारोपरम इति क्रमात् । तस्मात्कथमज्ञकर्मिविषयात्कर्मफलत्यागात्संसारनाशोऽत आह—**यदेति** । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता' इत्यनेन सर्वकामत्यागादमृतत्वं मोक्षः स्यादित्युक्तं, तत्सर्वकामप्रहाणादमृतत्वं प्रसिद्धं च शास्त्रे । चकारादनुभवाच्च । निष्कामस्य सुखदर्शनादिति भावः ।

काम्यन्त इति कामा इति व्युत्पत्त्या आह—**फलानीति** । स्वर्गादीनीत्यर्थः । **ज्ञाननिष्ठस्येति** । सन्न्यासिन आत्मनिष्ठस्येत्यर्थः । **अनन्तरमेवेति** । कामत्यागानन्तरक्षण एवेत्यर्थः । **शान्तिरिति** । तत्प्रसिद्धं चेत्यन्वयः । ननु भवतु विदुषां सर्वकामत्यागादनन्तरमेव शान्तिः, प्रकृते अज्ञानां कथं कर्मफलत्यागादनन्तरमेव शान्तिरित्युक्तमत आह—**सर्वकामेति** । विदुषां सर्वकामत्याग इवाविदुषां कर्मफलत्यागोऽपि त्यागात्मक एवेति भवति त्यागांशे सादृश्यमुभयोः ।

यद्वा विदुषां सर्वकामत्यागे इवाविदुषां कर्मफलत्यागेपि सर्वकामत्यागत्वरूपं सर्वकामत्यागसामान्यमस्ति । कर्मफलानामेव कामत्वात्त्यागस्य चोभयत्रैकत्वात् । भवतु किं तत आह—**तत्सामान्यादिति** । विद्वत्सर्वकामत्यागसादृश्यादित्यर्थः । सर्वकामत्यागत्वरूपजातिवशादिति वा । इयं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्येषेत्यर्थः । स्तुतेः फलमाह—**प्ररोचनार्थमिति** । कर्मफलत्यागे रुच्युत्पादनार्थमज्ञस्य कर्मिण इति भावः । अज्ञा उपासनाद्यशक्ता मुमुक्षवः । हा ! धिगस्मान् कास्माकं गतिरिति खिद्यमाना भगवतैवं कृपालुना समुपलाल्यन्ते- 'मास्तु वः खेदः, कर्मफलत्यागो युष्माकं सुकरः, स च न निकृष्टः पन्थाः, किं तूत्कृष्ट एव । कर्मफलत्यागादनन्तरमेव युष्माकं मोक्षलाभा'दिति । एवं भगवद्वचनमधिगत्य क्षिप्रमेवास्माकं फलत्यागान्मोक्षो भवेदन्येषां तु चिरादेवेति मन्यमाना उत्साहात्कर्मफलत्यागे प्रवर्तन्ते ते, ततश्च चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा क्रमेणैव मुच्यन्त इति भावः । प्ररोचनार्थत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति** । शूद्रादीनां ब्राह्मणेषु भक्त्यादिप्रजननार्थं ब्राह्मणाः स्तूयन्ते

अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते, एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमभिमतम् ॥१२॥

शास्त्रकृद्भिः- किमिति ? 'अहो ! ब्राह्मणानां महिमा ! यैः पीतस्समुद्रः, शायितो विन्ध्याद्रिः, ध्रियते च दणिणभूमण्डल'मित्येवम् । इदं हि स्तुतिवचनमेव, न यथार्थवचनमाधुनिकब्राह्मणानां समुद्रपानाद्यभावात् । किं तर्ह्येकेनैवागस्त्येन समुद्रपानादिकं कृतं, अगत्यस्येवेदानींतनानामपि विष्णुशर्मादीनां ब्राह्मणत्वात्तेन ब्राह्मणत्वसामान्येन स्तूयन्ते आधुनिकाः । अगस्त्यब्राह्मणस्थानीयः विद्वत्सर्वकामत्यागः, आधुनिकब्राह्मणस्थानीयः सर्वकर्मफलत्यागः । ब्राह्मणत्वस्थानीयं तु त्यागसामान्यम् । विद्वत्कामत्यागस्य शान्तिहेतुत्वादविद्वत्कर्मफलत्यागोऽपि शान्तिहेतुत्वादविद्वत्कर्मफलत्यागोऽपि शान्तिहेतुरिति स्तूयते कर्मफलत्यागेऽज्ञजनप्रवर्तनार्थं, यथा पीतार्णवागस्त्यब्राह्मणस्य महानुभावत्वादतादृशा अपि ब्राह्मणा महानुभावा इति कीर्त्यन्ते ब्राह्मणपूजादौ शूद्रादीनां प्रवर्तनार्थं तद्वदिति भावः ।

एतेन ब्राह्मणजातेरगस्त्याश्रयेणेव त्यागस्य विद्वदाश्रयेणोत्कृष्टत्वं प्राप्तं, तच्च ब्राह्मणजातेरुत्कृष्टत्वमाधुनिकविष्णुशर्माद्याश्रयेऽपि न नष्टम् । आधुनिकब्राह्मणानामप्युत्कृष्टत्वेन कीर्त्यमानत्वात् । यथा तथा त्यागस्य विद्वदाश्रयलब्धमुत्कृष्टत्वमविद्वदाश्रयादपि न नष्टमिति त्यागस्स्तूयते—त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति । **एवमिति** । त्यागस्योत्कृष्टत्वादेवेत्यर्थः । कर्मफलत्यागाद्धेतोः- कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमज्ञानामिति शेषः ।

ननु शान्तिशब्दस्य संसारोपरमार्थमुक्त्वा कर्मफलत्यागस्य शान्तिहेतुत्वासम्भवं मत्वा विद्वत्त्यागस्य शान्तिहेतुत्वात्तत्साम्येनाविद्वत्त्यागोऽपि शान्तिहेतुरिति स्तूयत इति किमनया कल्पनया फलम् ? शान्तिश्चित्तशुद्धिरित्यर्थो वर्ण्यतां, तथासति अविद्वत्कर्मफलत्यागस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वसम्भवात्सर्वं वाक्यं यथार्थमेव स्याद्युक्तमेवेदं यथार्थवादिन ईश्वरस्येतिचेत्, **मैवम्**— चित्तशुद्धिहेतोः फलत्यागस्य चित्तशुद्धिसाध्यध्यानादुत्कृष्टत्ववर्णनायोगात् । नच सुलभत्वमेवोत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, तर्हि 'सुलभं ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं च भारत ! ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मित्येव ब्रूयाद्वेदव्यासः । नच ध्यानात्फलत्याग एव सुलभः, अभ्यासात् ज्ञानं तु विशिष्टमेव, तथा ज्ञानाद्ध्यानमपि विशिष्टमेवेति वच्यं, ज्ञानध्यानयोः प्रकृतस्य विशिष्टत्वस्य त्यागे भङ्गायोगात् ।

नन्वेवं ध्यानादुत्कृष्टो यो विद्वत्कर्तृकस्सर्वकामत्यागस्स एवेहोच्यतां, तथासति त्यागात्तस्मात्संसारोपरमलक्षणशान्तिर्भवितुमर्हेति चेत्, **मैवम्**—अप्रकृतत्वात्तस्य । 'अथ चित्तं न शक्नोषि समाधातुं मयि स्थिर'मित्यादिना अशक्ताज्ञगतिप्रदर्शनस्य प्रकृतत्वात् । अद्वेष्टेत्यादिना विद्वद्गतेः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्चाज्ञपरत्वादस्य श्लोकस्य । तस्मात्सर्वकामत्यागस्य शान्तिहेतुत्वात्सर्वकर्मफलत्यागोऽपीह शान्तिहेतुत्वेन स्तुतः प्ररोचनार्थमिति युक्तमुक्तम्— **शान्तिश्च संसारोपरम इति** ।

वस्तुतश्चित्तशुद्धिहेतोरपि कर्मफलत्यागस्य त्यागसामान्येन सर्वकामत्यागाभेदात्संसारोपरमहेतुत्वेन ध्यानादुत्कृष्टत्वं; ध्यानज्ञानयोस्तु ज्ञानाभ्यासाभ्यां स्वत एव मुख्यमुत्कृष्टत्वमिति वस्तुगतिः । एवं कर्म-

अत्र चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतस्समाधानलक्षणो योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च। 'अथैतदप्यशक्तो'सीत्यज्ञानकार्यस्य सूचनात् नाभेददर्शिनो

फलत्यागे सर्वकामत्यागाभेदारोपपूर्वकं संसारोपरमहेतुत्वकथनं तु कर्मफलत्यागप्ररोचनार्थम्। सुलभोऽयं कर्मफलत्यागो निष्फल इति न तत्र प्रवृत्तिस्स्यादज्ञानामिति कृत्वा तत्र तेषां प्रवर्तनार्थं नायं सुलभोऽपि निष्फलः, किंतर्हि सर्वोत्कृष्टफलमेव संसारोपरमस्याऽनन्तरमेव हेतुत्वादित्युक्तं भगवता।

ननु य एव सर्वकामत्यागस्स एव कर्मफलत्याग इति को भेदो विद्वदविद्वदाश्रययोस्तयोः? उच्यते—क्रियमाणकर्मणां फलत्यागः कर्मफलत्यागस्स विदुषां न सम्भवति, तेषां कर्मण्यनधिकारात्। ऐहिकामुष्मिकसर्ववस्तुविषयकामनापरित्यागस्सर्वकामत्यागः। सचाविदुषां न सम्भवति- तेषां जीवितहेतौ जलान्नादौ कर्मनिर्वर्तकेषु समित्कुशादिषु च कामसत्त्वादिति।

नन्वेवमपि विज्ञानादनन्तरमेव संसारोपरम इति वक्तव्ये कथं त्यागादित्युक्तं, नहि सर्वकामत्यागादप्यनन्तरमेव स्यात्संसारोपरम इति चेत्, मैवम्—आत्मस्वरूपसाक्षात्कारं विना विदुषामपि सर्वकामत्यागो न सम्भवति, उत्कृष्टं वस्तु लब्ध्वैव हि अपकृष्टे वस्तुनि कामनां त्यजति लोकः। परमानन्दमये आत्मस्वरूपे अधिगते सत्येव क्षुद्रसुखहेतुष्वन्नादिषु कामनात्यागः।

नन्वेवं 'तरति शोकमात्मवि'दिति ज्ञानसंसारयोर्थदनन्तरन्याय उक्तस्स न सिद्ध्येत्, मध्ये कामत्यागेन व्यवधानादितिचेत्, मैवमपि—यदैवात्मसाक्षात्कारस्तदैव सर्वकामत्यागस्संसारोपरमश्च भवतीति ज्ञानानन्तरं न सर्वकामत्यागात्मकं किंचित्कृत्यं कर्तव्यमस्ति, येन तद्व्यवधानं स्यात्।

यद्वा ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्य विदुषः यदा सर्वकामत्यागस्तदा ज्ञाननिष्ठापरिपाक इति ज्ञायते। अपरिपक्वज्ञानस्य सर्वकामत्यागासम्भवात्। ज्ञानस्य परिपाक आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एव। तथा च त्यागादनन्तरं जातायाश्शान्तेर्न त्याग एव हेतुः, किं तर्हि त्यागसहकृतं ज्ञानमेवेति न तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिविरोधः, नापि ज्ञानशान्त्योर्मध्ये त्यागाख्यस्य किंचित्कृत्यस्य कर्तव्यतेति।

अथ वा त्यागादनन्तरमेव शान्तिर्भवेदिति न त्यागशान्त्योः कार्यकारणभावः। किं तर्हि लक्ष्मणादनन्तरमेव शत्रुघ्नो जात इतिवद्ज्ञानादादौ त्यागो जातोऽनन्तरमेव शान्तिरिति ज्ञानत्यागयोरिव ज्ञानशान्त्योरपि कार्यकारणभाव इति। नचैवमपि ज्ञानशान्त्योर्मध्ये त्यागाख्यं किंचित्कर्तव्यमस्तीति वाच्यं, त्यागेनैव ज्ञानं परिपक्वमित्यनुमीयमानत्वात्। यथा ज्ञानादनन्तरं संसारोपरमस्याकर्तव्यत्वं, तथैव त्यागस्यापीति बोध्यम्। तस्माद्विदुषां यदैवात्मसाक्षात्कारस्तदैव सर्वकामप्रहाणं तदैव सर्वसंसारोपरमः- कामपूर्वत्वात्संसारस्येति स्थितम् ॥१२॥

ननु अविदुषामेव कर्मयोगः कर्मफलत्यागाच्छ्रेयस्साधनमिति कथमुच्यते, विदुषामपि स एवेत्यत आह—अत्र चेति। अत्र प्रकरणे। आत्मेश्वरभेदमात्मनस्सकाशादीश्वरस्य भेदमज्ञानकार्यमिदं भेददर्शनमिति भावः। कर्मानुष्ठानादि चेति। उक्तमिति शेषः। आदिपदात्फलत्यागस्य ग्रहणम्।

अक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति, तथा कर्मयोगिन अक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान्—'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वा इतरेषां पारतन्त्र्यादीश्वराधीनतां दर्शितवान् 'तेषामहं समुद्ध'र्तेति । यदि हि ईश्वरस्यात्म-

---

नच भेदमाश्रित्योक्तमिति कथं वक्तुं शक्यत इति वाच्यं, उपास्यस्य विश्वरूपस्य उपासकस्य स्वस्य च भेदं विना उपासनायोगात् । विश्वरूपे देवे ईश्वरभ्रमं, मनुष्यदेहे जीवभ्रमं च विधाय हि विश्वरूपं भक्तो ध्यायति, यज्ञादिकं कर्मापीन्द्रादिराराध्यदेवता मत्तोऽन्यः, आराधको ब्राह्मणोऽहमन्य इति भेदबुद्धिना हि क्रियते । तस्माज्जीवेश्वरभेदमाश्रित्यैव विश्वरूपध्यानादिकमत्रोक्तम् । सच भेदोऽज्ञविषय इति प्रकृतवचनान्यप्यज्ञविषयाण्येव । किमत्र लिङ्गमत आह—**अथैतदिति** । अशक्तिर्ह्यज्ञानकार्यम् । किमनेनाशक्तिवचनेन सूचितमत आह—**नेति** । अज्ञस्याक्षरोपासनं विज्ञस्य कर्मयोगश्च नोपपद्यत इति सूचितं भगवतेत्यर्थः । अशक्तस्याज्ञस्यैव योगादिविधानात् । शक्तस्य विज्ञस्य तन्न विहितमिति गम्यत इति भावः ।

युक्तमेवेदं कर्मयोगस्य भक्तियोगस्य वा जीवेश्वरभेदबुद्धिसाध्यत्वाद्ज्ञानयोगस्य चाभेदबुद्धिसध्यत्वादज्ञानामभेदबुद्ध्ययोगाद्ज्ञानिनां च भेदबुद्ध्ययोगादिति । न चात्मेश्वरभेदवादिनोऽपि ज्ञानिन एवेति वाच्यं, 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति भेदवादिनां पशुत्वस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् । 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति, द्वितीयाद्वै भयं भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः भिन्नात्मज्ञानस्य निन्दितत्वाच्च । तस्मादज्ञविषयमेवेदं प्रकरणमिति ।

ननु कर्मयोगस्याज्ञविषयत्वेऽपि तदन्तर्गतो भक्तियोगो नाज्ञविषयः, किंतर्हि प्राज्ञविषय एव । एवं प्राज्ञत्वादेव भक्तानामपि मोक्षलाभो ज्ञानिवदिति शङ्कायामाह—**त इत्यादिना** । यद्यक्षरोपासका इव विश्वरूपोपासका अपि ज्ञानिनस्स्युः, तर्हि अक्षरोपासकानामिव भक्तानामपि स्वतन्त्र एव मोक्षः स्यात्, नचेष्टापत्तिः- ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति, तेषामहं समुद्धर्तेति च भगवतैवाक्षरोपासकानां मोक्षे स्वातन्त्र्यं, भक्तानां मोक्षे पारतन्त्र्यं चोक्तमिति भगवद्वचनविरोधात् । तस्मात्करतलामलकवत् स्वतन्त्रं कैवल्यमक्षरोपासकानाम् । भक्तानां तु ईश्वरायत्तमिति न भक्ता ज्ञानिनः ।

ननु ईश्वराधीनकैवल्यत्वमात्रेण कथं भक्तानामज्ञत्वं, स्वाधीनकैवल्यत्वमात्रेण कथं वा अक्षरोपासकानां विज्ञत्वमत आह—**यदि हीति** । यदि हीत्यस्य यस्माच्चेत्यर्थः । ते ज्ञानिन ईश्वरस्यात्मभूता मताः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मित्युक्तत्वात् । तस्मादात्मेश्वरयोरभेददर्शित्वादीश्वरस्वरूपा एव ते ज्ञानिनः । अतस्तान्प्रति समुद्धरणकर्मविषयवचनं समुद्धरणमिति कर्मक्रिया तद्विषयं वचनं ज्ञानिन ईश्वरस्समुद्धरतीत्याकारकं वाक्यमित्यर्थः । अपेशलमसुन्दरमयुक्तमिति यावत् । एव स्यान्न तु पेशलम् । ज्ञानिन एवेश्वरस्यात्मत्वादिति भावः । समुद्धरणक्रिया हि समुद्धर्तृसमुद्धार्यवस्तुद्वयतन्त्रा । उद्धर्तुरभावे उद्धार्यस्याभावे वोद्धारणासम्भवात् । प्रकृते तु वस्तुद्वयं नास्ति- उद्धर्तुरीश्वरस्यैवोद्धार्यात्मत्वात् । न ह्येकस्यैवोद्धर्तृत्वमुद्धार्यत्वं च सम्भवति- कर्मकर्तृन्यायविरोधात् । तथा च समुद्धरणक्रियानिरूपित-

भूताः ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एव ते इति समुद्धरणकर्मविषयवचनमेव तान् प्रति अपेशलं स्यात्, यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानागन्धितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति। न चात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुध्वा कस्यचिद्गुणभावं

कर्मत्वं ज्ञानिनां, ज्ञानिकर्मकसमुद्धरणक्रियानिरूपितं कर्तृत्वमीश्वरस्य च नोपपद्यते। ज्ञानीश्वरयोरेकात्मत्वात्। य एवमात्मानमेवेश्वरं मन्यन्ते ते कथमीश्वरेण वयमुद्धरिष्यामह इति भ्रमं प्रतिपद्येरन्? कथं वेश्वरोऽपि ज्ञानिनमात्मत्वेन मन्यमानो ज्ञानिनमहं मृत्युसंसारसागरादुद्धरिष्यामीति ब्रूयात्? न कथमपि। अत एव भक्तानामहं समुद्धर्तेत्युक्तमीश्वरेण, नतु ज्ञानिनां समुद्धर्तेति। ज्ञानिनस्तु स्वात्मानं मां स्वयमेव प्राप्नुवन्तीत्युक्तमीश्वरेण- 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति। तस्मादात्मनस्सकाशाद्भिन्न ईश्वर इति ये मन्यन्ते तेषामीश्वराधीनकैवल्यानामज्ञानामज्ञत्वं सुप्रसिद्धमेव। भिन्नेश्वरज्ञानस्याज्ञानकार्यत्वात्। भिन्नेश्वरज्ञानं विनास्माकं कैवल्यमीश्वराधीनमिति भ्रमायोगात्।

ये स्वात्मानमेवश्वरं मन्यन्ते ते मुक्ता एव नित्यमिति स्वतन्त्रमेव कैवल्यं तेषामिति न तेषामीश्वराधीनं कैवल्यमिति भ्रमः। ततश्च तेषामहं समुद्धर्तेति यान्प्रत्युक्तं ते भक्ता अज्ञा एव। अज्ञानामेवेश्वराधीनं कैवल्यमिति भ्रमात्। ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति यान्प्रत्युक्तं ते तु प्राज्ञा एवाक्षरोपासकाः। प्राज्ञानामेवेश्वरात्मैक्यज्ञानेन नित्यसिद्धो मोक्ष इति मोक्षस्वातन्त्र्यज्ञानात्।

तस्मादज्ञानामेव भक्तिमार्गादावधिकारः। ज्ञानिनां त्वक्षरोपासन एवेति भक्तियोगस्याज्ञविषयत्वं स्थितम्। युक्तं चेदं कर्मयोगान्तर्गतत्वेनास्यापि भक्तियोगस्य कर्मयोगवदज्ञविषयत्वम्। कर्मयोगो ह्यज्ञविषयः। 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्युक्तत्वात्। आत्मानात्मविवेकज्ञानवन्तः साङ्ख्या इति साङ्ख्यशब्दार्थो ग्रन्थारम्भे भाष्ये एव दर्शित आचार्यैः। तद्विपरीतत्वाद्योगिन अज्ञा एव।

अथ अद्वेष्टेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य भूमिकामारचयति—**यस्मादिति**। **ननु** अर्जुनस्यात्यन्तहितैषिणा भगवता य एवोत्तमः पन्थास्स एवोपदेष्टव्यः, न त्वन्यः, प्रकृते च कर्मयोग एवोपदिष्ट इत्युत्तम एव कर्मयोगो ज्ञानयोगात्। मय्येव मन आधत्स्व, अभ्यासेन मामाप्तुमिच्छ, मत्कर्मपरमो भव, सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति ह्युपदिष्टमिति शङ्कायां भेददृष्टिमतोऽज्ञस्यैव मया कर्मयोगो हिततम इत्युक्तं, प्राज्ञस्याभेददर्शिनस्तु ज्ञानयोग एव हिततमः, स एव कर्मयोगादुत्तमः, एवमुत्तमत्वादेव ज्ञानयोगस्य ज्ञानिनो मम प्रिया इति वक्तुमारभते भगवानद्वेष्टेत्यादिनोत्तरग्रन्थेन यावदध्यायपरिसमाप्तीतीममर्थमाह भाष्यकारः—**यस्माच्चेत्यादिना**। यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्मादक्षरोपासकानां साक्षादमृतत्वकारणं धर्मपूगं वक्ष्यामीति प्रवर्तत इत्यन्वयः।

तर्हि कर्मयोगोपदेशः किमर्थोऽत आह—**तस्येति**। सम्यग्दर्शनानागन्धितं सम्यग्दर्शनगन्धशून्यं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोद्दिश्य तस्योपदिशति।

नन्वभेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य नोपदिशतीति कथं ज्ञायतेऽत आह—**नचेति**। कश्चित्प्राज्ञ आत्मान-

जिगमिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वैषणाना'मद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिधर्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

मीश्वरं प्रमाणतः तत्त्वतो बुद्ध्वा ज्ञात्वा कस्यचिदन्यस्य गुणभावं शेषत्वं जिगमिषति प्राप्तुमिच्छति । नच जिगमिषतीत्यन्वयश्चकार एवार्थकः, कुतो नैवेच्छतीत्यत आह—**विरोधादिति** । ईश्वरोन्यस्सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः, अहमीश्वरादन्यः किञ्चिद्ज्ञत्वादिगुणयुक्त इति यो मन्यते स एवेश्वरं भक्त्या भजते राजानमिव भृत्यः । शेषिणस्तस्येश्वरस्य स्वयं शेषभूतश्च भवति, शेषी स्वतन्त्रः, शेषस्त्वस्वतन्त्र इति विवेकः ।

यः पुनरीश्वरोऽहमित्यात्मानमेवेश्वरं मन्यते स हि नेश्वरं भक्त्या भजते- स्वस्यैवेश्वरत्वात् । सेव्यसेवकभावो हि द्विनिष्ठः । अतो ज्ञानी आत्मानं शेषिणमेव मन्यते, नतु शेषभूतं कस्यचित् । तस्मान्नाभेददृष्टिमतो विश्वरूपोपासनादिकर्मयोगसम्भवः । अभेदज्ञानस्य शेषशेषिभावस्य च विरोधात् । **तस्मादिति** । भेददृष्टिमन्तंप्रति कर्मयोगस्यैवार्जुनायोपदिष्टत्वादर्जुनहितैषिणा भगवतेत्यर्थः ।

इत्यादीति । इत्यादिश्लोकोक्तमित्यर्थः । सर्वभूताद्वेषादिरूपमिति यावत् । आदिशब्दान्मैत्रकरुणादिसंग्रहः । **साक्षादिति** । भक्तानां धर्मपूगस्तु क्रमेण मोक्षकारणं, नतु साक्षादिति भावः । मोक्षंप्रति ज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वात् । न हि ज्ञानोदयानन्तरं मुमुक्षुणा मोक्षंप्रति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति । कर्मयोगस्तु भक्त्यादिलक्षणो बहिरङ्गः, कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षहेतुत्वेन भक्तानां ज्ञानार्थं श्रवणादेः कर्तव्यत्वादिति ।

एवमर्जुनस्यात्यन्तं हितैषिणा भगवताऽर्जुनायाज्ञविषयः कर्मयोगः प्राज्ञविषयो ज्ञानयोगश्चेति द्वयमुपदिष्टम् । यद्यर्जुनः प्राज्ञस्तर्हि ज्ञानयोगमभ्यसेत्, यदि त्वज्ञस्तर्हि कर्मयोगमभ्यसेदिति दृष्टया । अत एव मय्येव मन आधत्स्वेति भक्तियोगमुपदिश्य तावत्पश्चादथैतदप्यशक्तोसीत्यशक्तत्वमर्जुने सम्भाव्य अभ्यासयोग उक्तः । ततोऽभ्यासेऽप्यर्जुनस्याशक्तत्वं सम्भाव्य ईश्वरकर्मपरमत्वमुक्तं- 'अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसी'त्यादिना । ततश्च तत्राप्यशक्तं सम्भाव्य कर्मफलत्याग उक्तः, अनेन च किं ज्ञायते ? अक्षरोपासनाशक्तिमर्जुने सम्भाव्यैव विश्वरूपोपासनमादावुक्तमिति । अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वं च क्लेशोऽधिकतर इत्यनेन सूचितम् ।

वस्तुतस्तु न ह्येकस्यैवार्जुनस्य विश्वरूपोपासनाभ्यासादौ शक्तत्वमशक्तत्वं च भवितुमर्हति न वार्जुनस्य शक्तिविषयमिदमिति सर्वज्ञो भगवान्न वेदेति वक्तुमुचितं, येन तत्राप्यशक्तोऽसीति पक्षान्तरमुपदिश्येत भगवता ।

तस्मादर्जुनं निमित्तीकृत्य भगवता सर्वलोकहिताय शास्त्रमिदमुच्यते । तत्र यः प्राज्ञस्सोऽक्षरोपासनं कुर्यात्, यस्त्वज्ञस्स विश्वरूपोपासनं, यस्तत्राप्यशक्तस्सोऽभ्यासं, यः पुनस्तत्राप्यशक्तस्स

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेष्टा, आत्मनो दुःखहेतुमपि न

मत्कर्मपरमत्वं, यस्तत्राप्यशक्तस्स फलत्यागं कुर्यात् । अतो नार्जुनस्यैतेषु सर्वेष्वधिकारप्रसङ्गः । तस्मादर्जुनस्य हितैषिणापि भगवता सर्वलोकहितार्थं भेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य कर्मयोगमुपदिश्याभेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य ज्ञानयोगोऽप्युपदिश्यत इति ज्ञानयोग एवोत्तमः- प्राज्ञविषयत्वात् । उत्तमो हि मार्गः प्राज्ञैराश्रियते, उत्तममार्गाश्रयणं प्राज्ञत्वलक्षणमिति ।

यद्वा यदर्जुनेन पृष्टं तदुत्तरितं भगवता- 'ते मे युक्ततमा मताः' इति, 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'- वेति च । तत्र कर्मयोगे स्वल्पः क्लेशः, ज्ञानयोगे त्वधिक इति कर्मयोगस्य सौकर्यमुक्तम् । भक्तिमार्गेऽप्यशक्तानां गत्यन्तराणि च दर्शितानि । अतस्समाप्तो ग्रन्थः । ततश्चाद्वेष्टेत्याद्युत्तरग्रन्थारम्भानवकाश इति शङ्कायामाह—**यस्माच्चेति** । लोके हितैषिणो हि पुरुषा यस्य हितमिच्छन्ति तेन पृष्टं सर्वमप्युत्तरयन्ति, अत्यन्तहितैषिणस्तु पृष्टादन्यदपि ब्रुवन्ति । प्रष्टुर्हितकरत्वात्स्वोक्तार्थस्य । तथा भगवानप्यर्जुनस्यात्यन्तहितैषित्वादपृष्टमप्यर्थं हितायार्जुनस्योपदिशतीत्याह—**यस्माच्चेति** । श्रुते त्वक्षरोपासकानां धर्मपूगे क्लेशाधिक्ये सत्यप्यमीषां मार्ग एव सर्वाधिक इति ज्ञानमर्जुनस्य स्यात्, ततश्च क्लेशाधिक्यमभ्युपगम्याप्यर्जुनः प्रविशेदेव ज्ञानमार्गे । ततश्च स्वाधीन एव स्यादर्जुनस्यापि मोक्ष इति भगवत आशयः । अत एवात्यन्तमर्जुनस्य हितैषी भगवान्- अर्जुनं ज्ञानमार्गे प्रवर्त्य स्वाधीनमोक्षं तं कर्तुमिच्छुत्वात् ।

अथ वा अर्जुनस्य ज्ञानमार्गे प्रवेशो माभून्नाम, ज्ञानिनां धर्मपूगश्रवणादर्जुनस्य ज्ञानिष्वीश्वरबुद्धिर्भवेत्ततश्च ज्ञानिनां सतां सङ्गादिषु प्रवर्तेत । सत्सङ्गो हि ज्ञानलाभहेतुः । तत्प्रवृत्तिवशाद्ज्ञानी भूत्वा मुच्येतेति भगवदाशयः । एवमर्जुनस्यात्यन्तहितैषित्वादेव भगवानर्जुनस्याज्ञविषयं कर्मयोगमुपदिश्य प्राज्ञानां धर्मपूगं वक्ष्यामीति प्रवर्तते । अन्यत्तुल्यमिति ।

एतेनाद्वेष्टेत्यारभ्य ज्ञानयोगप्रकरणमिति प्रकरणभेदः **फलितः**—अतो न कर्मिणां ज्ञानिनां वक्ष्यमाणधर्मसाङ्कर्यम् ।

अद्वेष्टेत्यादि । यः कोऽपि सर्वभूतान्यद्वेष्टैव, केषांचिद्द्वेष्टुमशक्यत्वात्केषांचिदयोग्यत्वाद्वेत्यत आह—**आत्मन इति** । आत्मनस्सुखहेतुं प्राणिनमज्ञोऽपि न द्वेष्टि, दुःखहेतुं तु द्वेष्टि सर्पादिकं, प्राज्ञस्तु दुःखहेतुमपि न द्वेष्टि, किंपुनस्सुखहेतुमित्युच्यते—**अद्वेष्टा सर्वभूतानामिति** । कुतो न द्वेष्टीत्यत आह—**सर्वभूतानीति** । 'मयि सत्यसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतसम्भ्रमा'दिति शास्त्रादात्मन्येव सर्वभूतानां मायया कल्पितत्वात्सर्वेषु भूतेषु चात्मन एव

किञ्चिद्द्वेष्टि सर्वभूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रः मित्रो मित्रतया वा वर्तत इति स मैत्रः । करुण एव च, करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करुणः। सर्वभूताभयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममप्रत्ययवर्जितः । निरहङ्कारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे

सर्वत्रानुगतत्वाच्च सर्वभूतान् स्वात्मेत्येव पश्यति प्राज्ञः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्र'ह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । आत्मनश्च परमप्रेमास्पदत्वं प्रसिद्धमिति नोचित आत्मनि द्वेषो मूर्खस्यापि । न हि मूर्खोऽप्यात्मत्वेनाभिमतं स्वदेहमग्न्यादिना तापयति । तथा प्राज्ञोऽप्यात्मत्वेनाभिमतं दुःखहेतुमपि सर्पादिभूतं न द्वेष्टि । नच प्राज्ञस्सर्पादिदेहमात्मत्वेन कथं प्रत्येति ? यस्स्वदेहमेवात्मत्वेन न पश्यति । देहाद्भिन्नं ह्यात्मानमीश्वरं मन्यत इति वाच्यं, भूतानामात्मनि कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानात्मकत्वाद्भूतान्यात्मत्वेन गृह्णाति प्राज्ञः ।

यद्वा आत्मनो भूतान्तरत्वादिति । नतु मूर्खवद्देहमात्मत्वेन गृह्णातीति । एवं सर्वात्मदर्शिनः प्राज्ञस्य सर्वस्याप्यात्मत्वान्न कस्मिंश्चिदपि द्वेषः । अयं हि सर्वभूताद्वेषस्सर्वात्मज्ञानप्रयुक्तत्वान्नाज्ञेषु कर्मिषु भक्तेषु वा स्वप्नेऽपि सम्भवेत्, अतः प्राज्ञधर्म एवायम् ।

मैत्र इति । मित्रस्य भावो मैत्री, मैत्री अस्यास्तीति मैत्रः 'अर्श आद्यजन्तः' मित्रतया मैत्र्या वर्तत इति मैत्र इति तु फलितार्थकथनम् । इयं च सर्वभूतमैत्री प्राज्ञधर्म एव । यस्य सर्वात्मभावस्तस्यैव सर्वत्र मैत्री नेतरस्य । एवं करुणापि । विशेषणत्रयस्य फलितार्थमाह—**सर्वभूतेति ।** सर्वेषामपि भूतानामभयप्रदोऽभयमेव प्रदत्ते, नतु भयम् । द्वेषाभावान्मैत्रीकरुणयोस्सत्त्वाच्चेति भावः । क एवंविधोऽत आह—**सन्न्यासीति** । सन्न्यासिनामेव रागद्वेषयोस्समूलनाशादिति भावः । नच मैत्रीकरुणाभ्यां भूतेषु तस्य रागस्स्यादिति वाच्यं, रागंविनापि दुःखितेषु शुनकादिषु करुणादिदर्शनान्महताम् । करुणाभावे तु दुःखितशिष्यदुःखापनोदनार्थं गुरुर्न प्रयतेत, शास्त्रसम्प्रदायश्च विच्छिद्येत, नैर्घृण्यदोषश्च गुरोस्स्यात् । अतएवहीश्वरोऽपि दयासमुद्र इति गीयते । मैत्री तु स्नेहः सर्वभूतेष्वात्मत्वेन प्रीतिः । तेषां हितैषित्वं वा । असन्न्यासिनं कर्मिणमज्ञं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति- छेत्स्यत्यस्मानिति सोमलतापश्वादयः, निरसिष्यत्यस्मानिति भूतप्रेतराक्षसादयः, अर्थं याचिष्यत्यस्मानिति राजादय इन्द्रादयश्च, कृत्येष्वारोप्य पीडयिष्यन्त्यस्मानिति दारापत्यसोदरादयः । सन्न्यासिनं दृष्ट्वा तु न कोऽपि प्राणी बिभेत्यत उक्तम्—**सर्वभूताभयप्रद इति** । **एतेन** सर्वभूतभयप्रदस्य सर्वात्मज्ञानशून्यस्याज्ञस्य कर्मिणो भक्तस्य वा अद्वेषमैत्रीकरुणा भूतेषु न भवन्तीति **सिद्धम्** । सत्सु तेषामेतेषु धर्मेषु पशुलतापुष्पफलादिच्छेदनाद्ययोगात् । तस्मादद्वेषमैत्रीकरुणावान् सन्न्यास्येव न कर्मी ।

ममप्रत्यय इति । देहादौ ममायमिति ज्ञानम् । **अहंप्रत्यय इति** । देहादावहमित्यभिमानः । इदं द्वयं ह्यज्ञानामस्ति, ब्राह्मणोऽहं ज्योतिष्टोमं करोमीति, मम हस्ते कृष्णमृगशृङ्गोऽस्तीति च

दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः। क्षमी क्षमावान् आक्रुष्ट अभिहतो वा अविक्रिय एवास्ते ॥१३॥

सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१४॥

सन्तुष्ट इति। सन्तुष्टस्सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्नालम्प्रत्ययः, तथा गुणवल्लाभे तद्विपर्यये च सन्तुष्टः, सततं योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढनिश्चयः दृढः स्थिरः निश्चयोऽध्यवसायो यस्य आत्मतत्त्वविषये स दृढ-

---

तेषां प्रत्ययात्। सन्न्यासी तु नाहं देहादिः, न मम देहादिना कोऽपि सङ्गोऽसङ्गस्येति च प्रत्येतीति तद्द्वयरहितः। समेति। द्वेषजनकं दुःखं, रागजनकं सुखं- दुःखजनके द्वेषाभावः, सुखजनके रागाभावश्च यस्य स उच्यते समदुःखसुख इति। द्वेषप्रवर्तकं दुःखं रागप्रवर्तकं सुखं च खनिष्ठद्वेषप्रवर्तकत्वरागप्रवर्तकत्वरूपविरुद्धधर्मप्रहाणेन परस्परं समं भवति। द्वेषजनकत्वरहिते दुःखे रागजनकत्वरहिते सुखे च गुणत्वरूपस्य वस्तुत्वरूपस्य वा समानस्यैव धर्मस्य सत्त्वादत उक्तम्—समदुःखसुख इति। समे तुल्ये द्वेषप्रवर्तकत्वरागप्रवर्तकत्वरूपधर्माभावात्पदार्थत्वरूपेण परस्परं समाने सुखदुःखे यस्य स समदुःखसुखः। इदं चोक्तं प्राक् 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृह' इति। इदं च समदुःखसुखत्वं सर्वं मिथ्येति, निर्विशेषचिन्मात्रोऽहमिति च ज्ञानाभावे न सिद्ध्येदेवेति ज्ञानिन एवायं धर्मः।

आक्रुष्टोऽधिक्षिप्तः अभिहतस्ताडितो वा योऽविक्रिय आस्ते स क्षमीत्युच्यते। अयं च देहादावहङ्कारममकारशून्यस्य ज्ञानिन एव धर्मः। सति त्वभिमाने ताडनादिजन्यदुःखादिविकारः स्यादेव। अभिमानाभावे तु वल्मीकत्यक्तसर्पनिर्मोकताडनादिना यथा सर्पस्य न कोपादिविकारः तथाऽमुष्याऽपि। सर्पस्य निर्मोक इव ज्ञानिनो देहेऽपि अहम्ममाभिमानाभावस्य तुल्यत्वात्। कर्मिणस्तु अभिमानसत्त्वान्न क्षमा ॥१३॥

सन्तुष्ट इति। सततंशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयी सततं सन्तुष्टस्सततं योगीति। देहस्थितिकारणस्यान्नादेर्लाभे जीविताशभावादिति भावः। देहादावभिमानाभावादिति वा। यो हि देहमात्मानमात्मीयं वा मन्यते स देहस्थित्यर्थमन्नादिलाभे तुष्यति, तदलाभे च खिद्यते। यस्तु देहाद्विलक्षणमसङ्गमात्मानं वेत्ति किं तस्यान्नादिना देहस्थितिहेतुना? अतस्तस्य तत्रालम्बुद्धिरुचितेति भावः।

एतेन सन्तोषोऽयं कर्मिणो न सम्भवतीति सूचितम्। तथा सततं समाहितचित्तः, चित्तविक्षेपहेत्वभावात्। देहाद्यभिमानो हि चित्तविक्षेपहेतुः- तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य। सुषुप्तौ ह्यभिमाना-

निश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः सङ्कल्पविकल्पात्मकं मन अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः, ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिः । य ईदृशो मद्भक्तस्स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति सप्तमेऽध्याये सूचितं, तदिह प्रपंच्यते ॥१४॥

भावाद्व्यवहाराभावो दृश्यते । यद्यपि कर्मी कदाचिच्चित्तसमाधानं कुर्यात्तथापि न सर्वदा कर्तुं क्षमते । अत उक्तं सततं योगीति ।

यद्वा फलत्यागात्कर्मणश्चित्तसमाधानलाभो यद्यपि भवेत्तथापि देहाद्यभिमानात्यागाच्चित्तसमाधानं नावतिष्ठते । देहाद्यभिमानपूर्वकं समित्कुशादिबहूपकरणसम्पादनस्य कर्तव्यत्वात्कथं कर्मिणश्चित्तसमाधानगन्धः ? फलत्यागप्रयुक्तं चित्तसमाधानं तु फलसिद्ध्यसिद्ध्यादिसम्भावनाप्रयुक्तविकारराहित्यमात्रमेवेति बोध्यम् ।

संयतो नियतः स्वभावः प्रकृतिर्येन स संयतस्वभावः । बलात्कारेण धर्माधर्मादिलक्षणं स्वस्वभावमपि नियमितवानित्यर्थः । इदं च स्वभावनियमनमीश्वरस्यासाधारणो गुणो वशीकृतप्रकृतित्वादीश्वरस्य ज्ञानिनश्चेश्वरत्वादुपपद्यत इति बोध्यम् ।

नच 'स्वभावो दुरतिक्रम' इति वाच्यं, पुरुषकारस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अथ वा नियत आत्मचिन्तनादिलक्षणस्स्वभावो यस्य स तथोक्ते नियमेन स्वविहिते श्रवणादौ वर्तमान इत्यर्थः ।

ननु कर्म्यपि नियमेन कर्मणि प्रवृत्त एवेति **चेन्नैवम्**—श्रवणादिप्रवृत्तेरेवेह स्वभावत्वेन विवक्षितत्वात् । अथ वा यतात्मा निश्चलस्वभावः, स्वभावः कार्यकरणसङ्घात इत्यानन्दगिरिः । दृढो निश्चयोऽहं ब्रह्मेत्याकारको यस्य स दृढनिश्चयः । कर्मिणां तु नास्त्यहं ब्रह्मेति निश्चयः । देहाभिमानानाशात्, आत्मज्ञानाभावाच्च ।

मय्येवेति । स्वात्मन्येवेश्वर इत्यर्थः । नतु विश्वरूपे मयीति तस्याज्ञविषयत्वादस्य च प्राज्ञप्रकरणत्वात् । **मद्भक्त इति** । आत्मनिष्ठ इत्यर्थः । ज्ञानप्रकरणत्वादस्य । विश्वरूपोपासकस्येश्वराभक्तस्य प्रागुक्तधर्मायोगाच्च । स ह्यज्ञो विश्वरूपदेहे ईश्वराभिमानित्वात् ।

ननु 'यो मद्भक्तस्स मे प्रिय' इत्यस्य 'ज्ञानी यस्स मे प्रिय' इत्यर्थवर्णनमयुक्तमत आह—**प्रिय इति** । सप्तमाध्यायस्ववाक्यविरोधादिह मद्भक्तो ज्ञान्येव, तत्र ज्ञानी मम प्रिय इत्युक्तत्वादिह भक्तो मम प्रिय इत्युक्तौ स्ववाक्यव्याघातात् । **सूचितमिति** । संक्षेपत उक्तमित्यर्थः । यद्वा सप्तमाध्यायस्थात्प्रियो हि ज्ञानिन इति वचनादिहापि मद्भक्त इत्यस्य ज्ञानीत्येवार्थ इति ध्वनितमित्यर्थः । एवं च 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्यनेनैककण्ठ्यान्मद्भक्तो मे प्रिय इत्यत्रापि ज्ञानी मम प्रिय इत्येवार्थस्स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥१५॥

यस्मादिति। यस्मात्सन्न्यासिनो न उद्विजते उद्वेगं न गच्छति न सन्तप्यते न संक्षुभ्यति लोकः, तथा लोकान्नोद्विजते च यः, हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः, हर्षः प्रीतिः प्रियलाभे अन्तःकरणस्योत्कर्षः रोमांचनाश्रुपातादिलिङ्गश्च, अमर्षः अभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विग्नता, तैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥१५॥

यद्वा प्रियो हि ज्ञानिन इत्यत्रैव ज्ञानिनो भगवत्प्रियत्वमुक्तमिति पुनरत्र तद्वचनं पुनरुक्तिदोषावहमेवेत्यत आह— **प्रिय इति**। सप्तमाध्याये सूचितं संक्षेपत उक्तमेव ज्ञानिन ईश्वरप्रियत्वं, तत्त्विह प्रपंच्यते विस्तरेणोच्यते, तस्मान्न पुनरुक्तिदोष इति भावः।

यत्तु रामानुजः—कर्मनिष्ठस्योपादेया गुणा अद्वेष्टेत्यादिनोच्यन्त इति, **तत्तुच्छम्**—कर्मयोगिनो निर्ममत्वाद्यसम्भवस्य दर्शितत्वात्। ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं विना कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मद्भक्त इत्यस्य मां कर्मयोगेन भजमान इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम्—कर्मयोगेनेति निर्मूलार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात्। ज्ञानी मम प्रिय इति सप्तमाध्यायोक्तात्स्ववाक्यादेव कर्मी मम प्रिय इत्यस्यार्थस्य व्याघातात्। सततं योगीत्यस्य प्रकृतिविविक्तात्मानुसन्धानपर इत्यर्थकथनमप्ययुक्तम्-- प्रकृतिविविक्तात्मानुसन्धानस्याक्षरोपासकज्ञानविषयस्य कर्मिष्वसम्भवात्। कर्मानुष्ठानात्मानुसन्धानयोर्युगपदेकपुरुषकर्तृकत्वानुपपत्तेः। अत एव- 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति निष्ठाद्वयमधिकारिद्वयस्य विविच्योक्तं भगवतैव। अत्रापि प्रकरणे 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति कर्मयोगस्य, अक्षरात्मानुसन्धानस्य चाधिकारिद्वयनिष्ठत्वं दर्शितं- भक्तानामात्मोपासकानां च कक्षद्वयेन निर्देशात्। यदि भक्तानां कर्मयोगिनामेवात्मानुसन्धानात्मकमक्षरोपासनमपि स्यात्तर्ह्यात्मोपासकानां भक्तानां च मध्ये के योगवित्तमा इति कथं प्रष्टुं शक्यतेऽर्जुनेन ? तस्माद्भिन्नैरेव कर्मिभ्यो भवितव्यमात्मानुसन्धानपरैः। प्रपञ्चितं चैतद्बहुशः पूर्वं कर्मज्ञानसमुच्चयवादनिराकरणप्रसङ्गे ॥१४॥

यस्मादिति। उद्वेगस्सन्तापः संक्षोभ इति यावत्। प्रियस्य वस्तुनो लाभे सति जायमानोऽन्तःकरणस्योत्कर्षो हर्ष इत्युच्यते। रोमांचनाश्रुपातादयो हर्षस्य लिङ्गानीत्याह—**रोमांचनेति**। रोमांचनाश्रुपातादयो लिङ्गानि यस्य स इति बहुव्रीहिः। उद्विग्नस्संक्षुब्धः। एवंविधो यस्सन्न्यासी स च मे प्रियः। चकारात्सन्न्यासिनः पूर्वश्लोकोक्ता एतच्छ्लोकोक्ताश्च गुणा आवश्यका इति सूच्यते समुच्चयार्थात्। एवमुत्तरश्लोकेषु वक्ष्यमाणा अपीति बोध्यम्। कर्मी तु धनधान्याहरणयाचनलता-

अनपेक्षश्शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१६॥

अनपेक्ष इति । अनपेक्षो देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति सोऽनपेक्षो निस्पृहः, शुचिः बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः, उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते य स उदासीनो यतिः, गतव्यथः गतभयः, सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१६॥

पश्वादिच्छेदनादिना लोकक्षोभकः, नास्तिकप्रायाल्लोकात्स्वयमप्युद्विजते, कर्मसिद्ध्या हर्षः, स्वाधिककर्मकर्तृष्वमर्षः, प्रायश्चित्तादेर्भयमनशनादिक्लेशादुद्विग्नतेति नामी कर्मिधर्माः किंतु ज्ञानिन एव । अत एव एवंविधो ज्ञानी भगवतः प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तत्वात् ॥१५॥

अनपेक्ष इति । देहश्चेन्द्रियाणि च विषयाश्शब्दादयश्च देहेन्द्रियविषयाः, तेषां सम्बन्धादिषु आदिपदाद्वृद्ध्यादिग्रहणम् । देहादिसम्बन्धो मम स्यात्स च चिरमवतिष्ठेदित्याद्यपेक्षारहितोऽनपेक्षः । अथ वा विषयसम्बन्धो विषयप्राप्तिः देहश्चेन्द्रियाणि च विषयसम्बन्धश्च देहेन्द्रियविषयसम्बन्धाः, आदिपदाज्जरारोगाद्यभावादिग्रहणम् । अयं न कर्मिणस्सम्भवति- कर्मणो देहादिसाध्यत्वेन तस्य देहादिपाटवापेक्षत्वात् ।

शौचं परिशुद्धिः बाह्यं स्नानादिजन्यम् । आभ्यन्तरं तु मानसिकं शमदमादिजन्यमविक्षिप्तचित्तत्वं हि चित्तस्य शुद्धिः । सन्न्यासिनस्तु चित्तविक्षेपाभावादुपपद्यते आभ्यन्तरशुद्धिः । कर्मिणस्तु नोपपद्यते- कर्मतत्साधनसम्पादनादिना चित्तविक्षेपात्तस्य ।

प्रत्युत्पन्नेष्विति । उत्पन्नेषूत्पन्नेषु प्रत्युत्पन्नेषु सर्वेष्वपि प्राप्तेष्वित्यर्थः । यथावत्प्रतिपत्तुमिति । मिथ्यात्वेन ज्ञातुमित्यर्थः । कार्यमात्रं हि मिथ्या तस्य मिथ्यात्वमेव याथार्थ्यं कार्यमात्रस्य । नैवं प्रतिपत्तुं कर्मी क्षमते ज्ञानाभावात्, कर्मणो मिथ्यात्वज्ञाने तत्र प्रवृत्त्यनुत्पत्तेश्च । स यतिरुदासीन इत्यन्वयः । कर्मिणा तु मित्रादयस्सत्कार्याः, कर्मनिर्वर्तनार्थमिति भावः ।

गतभय इति । द्वितीयवस्त्वभावात् । 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुतिः । अद्वितीयात्मैव सर्वमिति हि प्रत्येति विद्वान् । अतः कथं तस्य भयम्? उक्तं हि मुरारिणापि- 'भयमिति किमेतद्ब्राह्मण'स्येति । कर्मिणस्तु द्वैतसद्भावादस्त्येव भयमिति भावः ।

किंच—

योन हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ॥१७॥

य इति। यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न चाप्राप्तं कांक्षति, शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ॥१७॥

समश्शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समस्सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

सम इति। समश्शत्रौ च मित्रे च, तथा मानावमानयोः पूजापरिभवयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥१८॥

अत्र गतव्यथो गतदुःख इत्यपि वक्तुं शक्यं- कर्मिणः कर्मनिर्वर्तकसाधनादिसम्प्रदानप्रयुक्तबहुक्लेशसद्भावान्न गतव्यथत्वं, सन्न्यासिनस्तु नास्ति कश्चिदपि क्लेश इति गतव्यथत्वमिति भावः।

सर्वारम्भाः सर्वकर्माणि इहामुत्रफलानां पशुपुत्रस्वर्गादिलक्षणानां भोग्यानां भोगा अनुभवा एवार्थाः प्रयोजनानि येषां तानीहामुत्रफलभोगार्थानि कामानां हेतूनि यज्ञादीनि, इदं हि सर्वकर्मपरित्यागित्वं सन्न्यासिन एव लक्षणमिति सुविदितं- कर्मिणः कर्मत्यागायोगात्। य एवंविधो मद्भक्तः ज्ञानी स मे प्रियो भवति ॥१६॥

य इति। न हृष्यति, कर्मी तु कर्मपरिकरादिप्राप्तौ हृष्यत्येव, प्रायश्चित्तानिष्टप्राप्तौ द्वेष्ट्येव, कर्मभ्रंशे शोचत्येव, कर्मपरिसमाप्त्यादिकं कांक्षत्येव, अशुभं कर्म त्यजन्नपि शुभं कर्म न त्यजत्येव; कर्मत्यागे कर्मित्वासिद्धेः, य एवंविधो भक्तिमान् ज्ञानवान् स मे प्रियः ॥१७॥

सम इति। कर्मविघातुकेषु शत्रुषु कर्मिणो द्वेषात्तदुपकारिषु मित्रेषु प्रीतेश्च न शत्रुमित्रसमत्वं भवितुमर्हति। प्राज्ञस्य तु शत्रुमित्रयोरेकात्मबुद्ध्या समत्वम्। मानावमानयोर्देहादिगोचरतयाऽऽत्मविषयत्वाभावं यः पश्यति स ज्ञानी मानावमानयोस्समः। यस्त्वहं ब्राह्मणस्सोमयाजीत्यभिमन्यते स हि कर्मी मानं गृह्णात्यवमानं न सहत इति बोध्यम्।

शीतोष्णयोस्सुखदुःखयोश्च समोऽविकृतचित्तः- शीतोष्णयोर्देहधर्मत्वं सुखदुःखयोर्मनोधर्मत्वं च पश्यन् ज्ञानी न तत्र विक्रियते। कर्मी तु देहाद्यभिमानाच्छीतादिप्राप्तौ विक्रियत इति भावः।

सर्वत्रेति। देहे तदनुबन्धिषु दारापत्यपशुमित्रगृहधनधान्यादिषु च सङ्गो नास्ति सन्न्यासिनः-त्यक्तसङ्गत्वात्तस्य। सर्वं परित्यज्य हि स गतः। देहस्तु तत्राहम्ममाभिमानाभावात्त्यक्तप्राय एव। कर्मी तु ससङ्ग एव- असङ्गत्वे कर्मण एवासिद्धेः ॥१८॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुमौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । तुल्यनिन्दास्तुतिर्निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवान् संयतवाक्, सन्तुष्टो येन केनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेण, तथाचोक्तं- 'येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदु'रिति । किंच- अनिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः 'अनगार' इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा मतिः परमार्थवस्तुविषया यस्य स स्थिरमतिः भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । निन्दास्तुत्योर्देहविषयत्वमेव न त्वात्मविषयत्वमिति पश्यन् ज्ञानी तदुभयत्र तुल्यबुद्धिर्भवति। कर्मी तु मामयं निन्दतीति द्वेष्टि, मामयं स्तौतीति हृष्यति च- देहाभिमानादिति भावः ।

संयता नियमिता वाग्वागिन्द्रियं येन स तथोक्तः। मितभाषीत्यर्थः। अत्यन्ताभाषित्वे शिष्योपदेशाद्यसिद्धेरिति भावः। कर्मिणा तु बहुभाषिणा भवितव्यं- त्वमेवं कुरु त्वमेवं कुरु त्वमेतद्देहीत्याद्यनेकवाक्यप्रयोगस्यावश्यकत्वात्तस्य। येन केनचित्कौपीनादिना क्षुद्रपरिधानेनाच्छन्नः, येन केनचिच्छाकफलादिना आशितो भोजितः, यत्र क्वचन भूम्यादौ शायी शयितश्च स्यात्, य एवंभूतस्स सन्न्यासी तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

एतेन ब्राह्मणशब्दस्सन्न्यासिनि सार्थक इति सिद्धम् । अत एव ब्राह्मणस्सन्न्यासीत्युक्तं भाष्यकारैर्ब्राह्मणस्य विजानत इत्यत्र । यो हि ब्रह्मज्ञानी आत्मनिष्ठस्स ब्राह्मणः सन्न्यास्येव तादृशः-- अन्यस्यात्मनिष्ठायामनधिकारात् । स च सन्न्यासी देहाद्यभिमानाभावाद्ब्रह्मात्मज्ञानाच्च कौपीनच्छन्नं पीताम्बरच्छन्नं च देहं सममेव पश्यति, तथा मृष्टान्नममृष्टान्नं च सममेव पश्यति, हंसतूलिकातल्पं भूतलं च सममेव पश्यति । नतु कर्मी तस्य देहाभिमानात्यागाद्ब्रह्मात्मज्ञानाभावाच्चेति भावः ।

आश्रय इति । गृहदेवालयादिरित्यर्थः । ननु सन्न्यास्यपि क्वचन देवालयादौ वर्तत इत्यत आह—नियत इति । गृहस्थवदिति भावः । ग्रामैकरात्रन्यायेन यतेस्सञ्चारादिति तत्त्वम् । अनिकेतशब्दस्योक्तार्थपरत्वे प्रमाणमाह—अनगार इति । स्मृत्यन्तरेऽनगारत्वस्योक्तत्वादिह तदनुक्तेरनिकेतत्वस्यैवोक्तत्वादुभयोरैकार्थ्येन भाव्यमिति भावः ।

स्थिरमतिरिति । ब्रह्मैव परमार्थवस्तु, तच्चाहमेवेति दृढबुद्धिः कर्मिणस्स्वप्नेऽपि न स्यात्-- कर्तृत्वादिमत्संसार्यात्मज्ञानवत एव कर्मित्वात् । य एवंविधो भक्तिमान् ज्ञानी स नरो मे प्रियः । मनुष्यं पार्थमुद्दिश्योच्यमानत्वान्नर इत्युक्तम् ॥१९॥

'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिना अक्षरोपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां सन्न्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंहरति---

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ।

य इति । ये तु सन्न्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च धर्म्यामृतं, तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तं- 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिना, पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति, श्रद्दधानास्सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमाः, मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमास्थिताः, तेऽतीव मे प्रिया भवन्ति । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया' इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं प्रियं विष्णोः परं धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थः ॥२०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ।

य इति । ये तु श्रद्दधाना मत्परमाश्च सन्त इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं पर्युपासते ते भक्ता मे अतीव प्रियाः । धर्म्यं धर्मान्निवृत्तिलक्षणादनपेतं धर्म्यम् । अमृतशब्दोऽत्रोपचारादमृतहेतुपर इत्याह— **अमृतत्वहेतुत्वादिति** । अमृतत्वं मोक्षः, अमृतं शाश्वतं सुखात्मकं वा ब्रह्म तद्भावोऽमृतत्वमिति व्युत्पत्तेः । ब्रह्मभावो हि मोक्षः । यथोक्तं पूर्वोक्तमित्यर्थः । योग्यमुक्तमिति वा । केनोक्तमत आह— **अद्वेष्टेति** । भक्ता इत्यस्यार्थमाह— **भक्तिमास्थिता इति** । केयं भक्तिरत आह— **परमार्थज्ञानलक्षणामिति** । इयमेवोत्तमेत्याह— **उत्तमामिति** ।

ननु विश्वरूपोपासनात्मिका भक्तिरेवेह गृह्यतामत आह— **प्रियो हीति** । यद्ज्ञानिनः प्रियत्वं संक्षेपतः प्रागुक्तं तदेवेह विस्तरेणोच्यत इति नात्र भक्तानामवकाश इति भावः । फलितार्थमाह— **यस्मादित्यादिना** । विष्णोः परं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इत्यन्वयः । यो हि विष्णोः प्रियस्स एव विष्णोः परं धाम प्रपद्येत न त्वन्यः । न ह्यप्रियस्य कोपि स्वकं धाम दिशेदिति भावः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानिन आत्मत्वादेव विष्णोः प्रियत्वमिति यो विष्णोः प्रिय आत्मा ज्ञानी स विष्णोरात्मन एव स्वस्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं प्राप्नोतीति भावः । य एवं ज्ञानी विष्णोः प्रिय आत्मत्वात्स ज्ञानी आत्मा साक्षाद्विष्णुरेव भवति- विष्णोरेवात्मत्वात् । ज्ञानी विष्णुश्चेत्युभयमप्येक एव ह्यात्मा । तस्माद्‌ज्ञान्येव विष्णुरात्मेति सिद्धान्तः ।

यत्तु रामानुजः— अद्वेष्टेत्यादिना कर्मयोगिधर्मा उक्ताः, ये त्वित्यनेन तु भक्तियोगिधर्म उच्यत इति, तत्तुच्छम्— सर्वारम्भपरित्यागस्य कर्मणि सुतरामप्यसम्भवस्य सर्वजनविदितत्वात् । नच विहितेतरकर्मपरित्यागीत्यर्थ इति वाच्यं, सर्वशब्दसङ्कोचानुपपत्तेः । सत्यां तद्विवक्षायां व्यासः निषिद्धकर्मसंत्यागीत्येव ब्रूयात् । तथा अनिकेतत्वमपि गृहिणः कर्मिणो न सम्भवति ।

नच निकेतादिष्वसक्त इति तदर्थ इति वाच्यं, सङ्गवर्जित इत्यनेन पौनरुक्त्यादस्य तदर्थस्य च लाक्षणिकत्वात् । आत्मनि स्थिरमतिरित्यप्ययुक्तं- कर्मिणोऽज्ञस्यात्मचिन्तनासम्भवात् । तथा ये त्विति श्लोकः भक्तविषय इत्यपि न युक्तं- धर्म्यामृतमिदमिति पूर्वोक्तार्थस्येदंशब्देन परामर्शात् । पूर्वोक्तार्थस्य च कर्मिधर्मत्वेन त्वदभिमतत्वात् ।

नच ये त्विति तुशब्दादतीव मे प्रिया इत्यतीवशब्दप्रयोगाच्च पूर्वोक्ताधिकारिणस्सकाशाद्भिन्न एवेह ग्राह्य इति वाच्यं, तुशब्दस्य विश्वरूपोपासकेभ्यो ज्ञानिवैलक्षण्यद्योतनार्थत्वात् । ज्ञानिनस्तव प्रियत्वे कस्तर्हि तव प्रियतम इति शङ्कायां ज्ञान्येव मम प्रियतमः, न त्वन्य इत्येतदर्थमतीवशब्दस्येह प्रयोगात् । न हि ज्ञान्यपेक्षया कश्चित्प्रियोऽस्तीश्वरस्य । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वादात्मनश्च प्रियत्वं सुप्रथितम् । तस्मात्प्रियप्रियतरप्रियतमत्वभेदो नेह सञ्चारयितव्यः । ज्ञानिन एकस्यैव विष्णोः प्रियत्वेन तस्यैव प्रियतमत्वादिव्यपदेश इति कृत्वा य एव मम प्रिय इत्युक्तं संक्षेपविस्तराभ्यां स एव ज्ञानी ममातीव प्रियः, न त्वन्यः प्रियः प्रियतमो वेत्येतदर्थमिहातीवशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । नच ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यनेनापि भक्तस्यैव प्रियतमात्मत्वमभिहितमिति वाच्यं, ज्ञानीति कण्ठत एवोक्तत्वात् । नच भक्ता इतीह कण्ठोक्तमिति वाच्यं, पूर्वोक्तस्य- ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं; स च मम प्रिय इत्यस्यार्थस्याविरोधायेहापि ज्ञानिन एव भक्तशब्देन ग्राह्यत्वात् ।

नच कथं भक्तेः ज्ञानत्वमिति वाच्यं, भक्तिः पुंसि रतिः पुमान् स भगवान् यः केवलात्मास्ति वः तत्साक्षात्कृतिरेव ते किल मते ज्ञानं तदेकं न द्वयमिति मदुक्तविधया केवलात्मनीश्वरे रतेरेव ज्ञानत्वाद्भक्तित्वाच्च । उक्तं हि भाष्यकारैरपि- 'परमार्थज्ञानलक्षणामुत्तमां भक्ति'मिति । एतेन चोत्तमशब्देन विश्वरूपोपासनादिलक्षणभक्तेरधमत्वं प्रतीयते । युक्तं चैतत्-- भेदबुद्धिग्रस्तत्वात्तस्याः ।

आत्मेश्वरभेदबुद्धिर्हि श्रुत्यादिभिर्निन्दिता । तस्माद्येत्विति श्लोकेनाद्वेष्टेत्यादिना प्रक्रान्तो ज्ञानिधर्मपूग एवोपसंह्रियत इत्यनवद्यम् ॥२०॥

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक **रामकविकृतौ** श्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

भक्तियोग इति । भक्तेर्विश्वरूपोपासनात्मिकायाऽनुत्तमायाः, अक्षरोपासनात्मिकाया उत्तमायाश्च योगस्सम्बन्धोऽत्रेति भक्तियोगः । सगुणनिर्गुणेश्वरभक्तिद्वयप्रतिपादकोऽध्याय इत्यर्थ इति । भक्तिर्भजनमुपासनमिति यावत् । सगुणस्य निर्गुणस्य चेश्वरस्य । तदिह प्रोक्तमिति भक्तियोगोऽयमध्याय इति ।

इति मध्यम षट्कम् ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अव. व्या— प्रकृतिपुरुषादिपदार्थानां पूर्वाध्यायेषु तत्तत्रोक्तत्वात्तद्याथात्म्यबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनः प्रकृतिमिति । हे केशव! प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ज्ञानं ज्ञेयं चेत्येतद्वेदितुमिच्छामि । का प्रकृतिः? कः पुरुषः? किं क्षेत्रं? कः क्षेत्रज्ञ? किं ज्ञानं? किं ज्ञेयं? इति पृच्छामीत्यर्थः । इत्यर्जुनेन पदार्थषट्कं पृष्टम् , प्रकृतिक्षेत्रज्ञयोः पुरुषक्षेत्रज्ञयोः चैक्यज्ञानाभावप्रयुक्तोऽयं पदार्थषट्कप्रश्नः ।

यद्वा कार्यकरणसङ्घातलक्षणं शरीरं क्षेत्रं चराचरात्मकं, तस्य पाषाणादेरचेतनस्य गगनादीनां च हेतुर्मायाप्रकृतिः, ततश्च पटात्तन्तोरिव क्षेत्रात्प्रकृतेर्भेदात् , क्षेत्रप्रकृती द्वौ पदार्थौ- सङ्घाताकारपरिणतक्षेत्रातिरिक्तायाः पाषाणाद्याकारेण परिणतायाः कर्यावस्थप्रकृतेः कारणावस्थप्रकृतेश्चापरिणतायास्सत्त्वात् ।

एवं क्षेत्रज्ञस्संसारी प्रमाता—तस्यैव ज्ञातृत्वात् । पुरुषस्तु साक्षी- उदासीनत्वादिति पुरुषक्षेत्रज्ञावपि द्वौ पदार्थावित्यभिप्रायात्पदार्थषट्कप्रश्नोऽर्जुनस्य युक्त इति ।

एवमर्जुनप्रश्नानुरोधेन भगवतापि पदर्थषट्कमेवोक्तं च- इदं शरीरं क्षेत्रमिति, एतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इति, तत्त्वार्थज्ञानदर्शनमेतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति, भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयमिति 'पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति च वक्ष्यमाणत्वात् ।

यद्वा, पदार्थचतुष्टयमेवार्जुनेन पृष्टम् ; प्रकृतिं प्रकतिशब्दाभिधेयं क्षेत्रं, पुरुषं पुरुषशब्दाभिधेयं क्षेत्रज्ञं, ज्ञानं, ज्ञेयं चाहं वेदितुमिच्छमीत्यर्थात् । अत एव भगवतापि पदार्थचतुष्टयमेव निरूपितं च। 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते ॥' इत्युपसंहारात् । क्षेत्रज्ञस्योक्तत्वेन क्षेत्रज्ञश्चोक्त इति तत्र बोद्धव्यम् । नचैवमुपसंहारानन्तरं 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति प्रकृतिपुरुषावपि निरूपिताविति वाच्यं, इदं शरीरं क्षेत्रमितिवदियं प्रकृतिरयं पुरुष इत्यनिरूपितत्वात् । पूर्वं निरूपितयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रकृतिपुरुषशब्देन परामर्शनादिति ।

नच क्षेत्रज्ञानज्ञेयज्ञानफलकीर्तनमेव, प्रकृतिपुरुषज्ञानफलमपि कीर्तयिष्यति भगवान्—'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ।' इति । ततश्च प्रकृतिपु-

रुषावपि पृथग्ज्ञातव्यावेवेति वाच्यं, फलैकत्वेन ज्ञानैकत्वात् ज्ञेयैकत्वमपीति । नहि क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानातिरिक्तमस्ति प्रकृतिपुरुषज्ञानम् । परन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञावेव प्रकृतिपुरुषौ, तद्ज्ञानेन मोक्षस्स्यादित्युक्त एवार्थोऽनुवाद्यते दार्ढ्याय ।

नच क्षेत्राद्भिन्ना प्रकृतिरस्ति घटभिन्नमृद्वदिति वाच्यं, 'महाभूतान्यहङ्कार' इत्यष्टधा भिन्नायाः प्रकृतेरपि क्षेत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नच क्षेत्रज्ञात्संसारिणः पुरुषो भिन्न इति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्यैव साक्षित्वात्साक्ष्येव हि सर्वार्थद्रष्टृत्वेन ज्ञाता उदासीनश्च । संसारित्वं तु तस्याहङ्कारतादात्म्याध्यासजन्यं; तस्मात्क्षेत्रज्ञः पुरुष एव । प्रमाता संसारी त्वहङ्कार एव । तस्मात्पदार्थचतुष्टयमेवार्जुनेन पृष्टम् ।

अथ वा प्रकृतिं क्षेत्रं, पुरुषं क्षेत्रज्ञं, ज्ञेयं ज्ञानं चेत्येतद्वेदितुमिच्छामीति पदार्थत्रिकमेवार्जुनेन पृष्टं, कृष्णेन पदार्थत्रिकस्यैव निरूपयिष्यमाणत्वात्- 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासत' इति ।

यद्वा सप्तमाध्याये ईश्वरस्य प्रकृतिद्वयमस्तीत्युक्तं, ततः पृच्छत्यर्जुनः प्रकृतिमिति । क्षेत्रं क्षेत्रलक्षणामष्टधा भिन्नामपरां प्रकृतिं पुरुषं क्षेत्रज्ञं तल्लक्षणां परां प्रकृतिं ज्ञेयं तत्प्रकृतिद्वयवन्तमीश्वरं ज्ञानं च वेदितुमिच्छामीति पदार्थचतुष्टयप्रश्नः । तथैव भगवदुत्तरं च । क्षेत्रज्ञलक्षणायाः प्रकृतेः ज्ञेयाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वा'दिति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासत' इत्युक्तमिति ।

ननु पदार्थद्वयमेव प्रष्टव्यं- दृग्दृश्ययोर्द्वयोरेव पदार्थत्वात् । तथा च प्रकृतिं क्षेत्रं ज्ञेयं दृश्यं वस्तु, पुरुषं क्षेत्रज्ञं ज्ञानं दृग्वस्तु च वेदितुमिच्छामीत्यन्वयः । प्रकृत्यादिशब्दप्रतिपाद्यं दृश्यं पुरुषादिशब्दप्रतिपाद्यं दृग्वस्तु च ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थ इतिचेत्, **मैवम्**—भगवता पदार्थत्रिकस्योक्तत्वात् । नच ज्ञानस्य भगवदुक्तस्य क्षेत्रेऽन्तर्भाव इति वाच्यं, क्षेत्रं सर्वमुक्त्वा पश्चात्पृथक् ज्ञानस्योक्तत्वात् । 'एतद्ज्ञानमिति प्रोक्त'मिति निरूपितत्वात् । अन्यथा- 'एतत्क्षेत्रं समासेन' इत्येतत्प्रागेव ज्ञानमपि महाभूतादिषु ब्रूयात्, 'एतद्ज्ञानमिति प्रोक्त'मिति च न ब्रूयात् । यद्यपि वस्तुतो ज्ञानमपि तत्त्वार्थदर्शनादिलक्षणं बुद्धिधर्मत्वात् क्षेत्रमेव, तथापि तस्यावश्यसम्पादनीयत्वद्योतनाय पृथक्प्रश्नानुसारेण च पृथगुक्तः क्षेत्रादिति मन्तव्यमिति ।

वस्तुतस्तु अर्जुनेनाज्ञत्वात्स्वस्य अज्ञत्वमात्मन्यारोप्याज्ञदृष्ट्या वा अज्ञजनबोधनार्थं पदार्थषट्कमेव पृष्टं, न ह्यज्ञो वेद प्रकृतिक्षेत्रयोः पुरुषक्षेत्रज्ञयोः क्षेत्रज्ञब्रह्मणोर्वैक्यम् । सति तु तद्वेदने प्रश्नस्यैवायोगात् । अज्ञातार्थज्ञानाय हि प्रश्नः । भगवांस्तु तदाशयमालक्ष्य मैवं पदार्थषट्कभ्रमं कार्षीः, किंतु प्रकृतिपुरुषावेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञावित्युच्येते । अतः पदार्थचतुष्टयमेव तुभ्यं मया निरूपयिष्यत इति सूचयन् प्रत्युत्तरं वक्तुमारब्धवान्—**इदं शरीरमित्यादिना** । कथमन्यथा प्रश्नक्रमं विहाय क्षेत्रमादौ निरूपयेद्भगवान्? कथं वा ततः क्षेत्रज्ञं? प्रकृतिर्ह्यादौ निरूपयितव्या, पश्चात्पुरुष इति क्रमात् ।

नचैवं पदार्थचतुष्टयं निरूप्यापि पदार्थत्रयमेव मया निरूपितं त इति कुत उपसंहारवाक्ये भगवानुक्तवानिति वाच्यं, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति क्षेत्रज्ञज्ञेयब्रह्मणोरेकत्वस्योक्तत्वादिति संक्षेपः ।

वस्तुतस्तु प्रक्षिप्त एवायं श्लोकः श्रीशङ्करानन्दगिरिश्रीधरमधुसूदनरामानुजादिभिरव्याकृतत्वात्, नागरग्रन्थेष्वसत्त्वाच्च ।

सप्तमेऽध्याये द्वे प्रकृती सूचिते परमेश्वरस्य—त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा—याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते। तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणाय क्षेत्रज्ञाध्याय आरभ्यते। अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूताना' मित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां सन्न्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तम्। 'केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्ती'त्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते। प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं सङ्घात इदं शरीरं तदेतद्भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदमिति। इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि—शरीरमिति। हेकौन्तेय! क्षतत्राणात्,

---

अष्टधेति। प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपेणेत्यर्थः। अपरा निकृष्टा। तत्र हेतुमाह—संसारहेतुत्वादिति। अज्ञानतत्कार्यप्रयुक्तो हि संसारः। क्षेत्रज्ञविवर्तत्वान्मायापरिणामत्वाच्च जगत ईश्वरस्य स्वतो मायाधिष्ठानद्वारेण च जगज्जन्मादिहेतुत्वमित्याह—याभ्यामिति, तद्वत इति। प्रकृतिद्वयवत इत्यर्थः। सच्चिदानन्दलक्षणो मायालक्षणश्चेत्युभौ स्वभावौ स्तः परमेश्वरस्येति भावः। यावदध्यायपरिसमाप्तिर्भवति तावदध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। यथा ते सन्न्यासिनो वर्तन्ते तथा सन्न्यासिनां निष्ठोक्तेत्यन्वयः। सन्न्यासिनस्ते केन वा तत्त्वज्ञानेन युक्तास्सन्तो यथोक्तधर्माचरणेन भगवतः प्रिया भवन्तीत्येतदुक्तमित्येवमर्थं एतत्प्रश्नोत्तरार्थ इत्यर्थः। ईश्वरतत्त्वनिर्धारणार्थेन सहास्य समुच्चयार्थश्चकारः। सप्तमाध्याये संक्षेपेणोक्तानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वराणां याथात्म्यनिर्धारणार्थं सन्न्यासिनां ज्ञाननिरूपणार्थं पूर्वाध्यायोक्तधर्मवतां चायमध्याय आरभ्यते भगवता बादरायणेनेत्यर्थः।

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्सन्न्यासिनां क्षेत्रादियाथार्थ्यविदां ज्ञानं चेति पदार्थचतुष्टयमस्मिन्नध्याये निरूप्यत इति भावः। प्रकृतिपुरुषकथनं तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिरूपणादनन्यमेवेति न प्रकृतिपुरुषयोर्निरूपणमपीह क्रियत इत्युक्तम्।

इदमिति। इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभ्यमानमित्यर्थः। शीर्यत इति शरीरं। किं तदत आह—प्रकृतिश्चेति। सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया हेतुना देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यत इत्यन्वयः। महाभूतानि पञ्चाहङ्कारो बुद्धिरिति प्रकृतिविकृतयस्सप्त कार्यशब्देनोच्यन्ते, इन्द्रियाणि दश मन एकं च करणशब्देन, इन्द्रियगोचरास्शब्दादयः पञ्च विषयशब्देनेति विवेकः। तथा च त्रयोविंशतितत्त्वाकारेण परिणामात्सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणतेत्युक्तम्।

क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रमिति। इतिशब्द एवंशब्दपदार्थकः।

त्रयो गुणास्सत्त्वादयः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्माया; पुरुषस्य जीवस्य भोगापवर्गरूपावर्थौ कर्तव्यौ सम्पादयितव्यौ यस्यास्तया। भोगापवर्गसम्पादनार्थमित्यर्थः। शरीरं विना जीवस्य भोगमोक्षयोरसिद्धेः। अतएव ह्यात्मनो भोगायतनं शरीरमिति शरीरस्य लक्षणमुक्तं तार्किकैः। तत्र च मनुष्यशरीर एव जीवेन मोक्षस्सम्पादयितव्यः। कीटादिशरीरेषु ज्ञानाभावेन तदयोगादिति बोद्धव्यम्। इदम्पदेन चात्र मनुष्यशरीरमेव निर्दिष्टमिति ज्ञायते। भोगस्तु सर्वशरीरसाधारणः। अत एव भोगायतनत्वमात्रमेव शरीरस्य लक्षणम्। इह तु मनुष्यशरीरस्य भगवता विवक्षितत्वाद्भोगापवर्गार्थिकर्तव्यतयेत्युक्तं भाष्यकारैः। देहेन्द्रियाद्याकारेण, आदिपदाद्विषयग्रहणम्। पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यं देहः, स च चराचरभेदेन द्विविधः। इन्द्रियादिसमवेतदेहाकारेणेत्यर्थः।

यद्वा, देहः स्थूलशरीरं- 'दिह उपचये' इति धातोः स्थूलस्यैव उपचयापचयदर्शनाच्च। इन्द्रियाणि दश, आदिपदात्प्राणपञ्चकं मनश्च गृह्यते। तद्धि षोडशकं सूक्ष्मशरीरम्। तथा च स्थूलसूक्ष्मशरीराकारेणेत्यर्थः। संहन्यते संहता भवति। त्रयोविंशतितत्त्वसम्मेलनजन्यत्वाद्देहस्येति भावः। इदं च तत्त्वानां संहतत्वमीश्वरानुग्रहादेवेति भागवते प्रसिद्धम्। नहि जडा प्रकृतिस्संहन्तुमीष्टे- सोऽयमिति। मायापरिणामदेहेन्द्रियादिसङ्घात इत्यर्थः।

शरीरस्य क्षेत्रशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह— **क्षतत्राणादिति**। क्षतात्त्रायत इति क्षेत्रं ज्ञानोत्पादनद्वारा नरकपातादिलक्षणात् क्षतात्त्रायते हि पुमांसं शरीरम्। **यद्वा** भोगायतनत्वाच्छरीरस्य एतदभावे भोगक्षतिः स्यात्पुंस इति भोगक्षतिरूपात् क्षतात् पुमांसं त्रायते शरीरं भोगप्रदानद्वारेति। **अथ वा** यथा चर्मादिलक्षणः कवचश्शरीरं क्षतात् त्रायते शरीरावरणत्वात्तस्य तथा शरीरस्यापि जीवावरणत्वात् स्वान्तस्स्थितं शरीरिणं त्रायते क्षतादिदं शरीरमत एव स्वताडनायागतं प्रबलं दृष्ट्वा नेत्रे निमीलयति पुरुषः। ताड्यन्तांनाम शरीरं मम पुनस्ताडनं माभूदिति भ्रमेण। नच कुतस्तत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वमिति वाच्यं, ताडनाद्यविषयत्वाज्ज्ञरूपस्यात्मनः। हेत्वन्तरमाह—**क्षयादिति**। क्षीयत इति क्षेत्रं, क्षयो वृद्धिप्रतियोगी नाशो वा। सहि सर्वानुभवसिद्धः। व्युत्पत्त्यन्तरमाह—**क्षरणादिति**। क्षरतीति क्षेत्रं क्षरणं स्वस्वरूपात्प्रच्युतिः। शरीरं हि नैकरूपेणावतिष्ठते भस्मादिरूपेण शरीरस्य परिणामात्।

हेत्वन्तरमाह—**क्षेत्रवदिति**। क्षेत्रतुल्येऽस्मिन् शरीरे क्षेत्रशब्दप्रयोग औपचारिक इति भावः। क्षेत्रतौल्ये हेतुमाह—**कर्मफलेति**। यथा प्रसिद्धे व्रीह्यादिक्षेत्रे व्रीह्यादिसस्यफलसिद्धिः तथा कर्मफलानां रोगारोग्यसुखदुःखादीनामस्मिन्निष्पत्तेरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युच्यते। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। इतिशब्दार्थमाह—**एवंशब्दपदार्थक इति**। एवंशब्दस्य यो विषयः पदार्थस्स एवेतिशब्दस्येत्यर्थः। तथा च क्षेत्रमित्यभिधीयत इत्यस्य क्षेत्रशब्देनोच्यत इत्यर्थः। स्वाभाविकेन ज्ञानेनापादतलमस्तकं विषयीकरोतीति वेत्तिशब्दार्थः। यस्य ज्ञाने शरीरमिदमापादतलमस्तकं विषयो भवतीत्यर्थः। ज्ञानं

क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते। एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति, आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशः तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति। इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्। क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः। के तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥१॥

विषयी, ज्ञेयास्तु विषया इति प्रसिद्धम्। **आपादतलमस्तकमिति**। पादतलादारभ्य मस्तकमभिव्याप्येत्यर्थः। पादतलं मस्तकं चेत्युभयमभिव्याप्येति वा। सर्वैरप्यवयवैस्सहेत्यर्थः। सर्वमपीति यावत्। पश्वादयोऽपि हि स्वाभाविकेन ज्ञानेन स्वं शरीरं सर्वं विदन्ति- पुच्छादौ ताडितस्यापि पशोः भयचलनादिदर्शनात्। एवं मनुष्योऽपि पादतले कण्टकेन विद्धस्सन् शिरसि केशेनाकृष्टस्संश्च युगपच्छोचति। तस्मात्सर्वमपि शरीरं विषयीकरोत्येव स्वाभाविकज्ञानेन शरीरी, सर्वशरीरव्यापित्वादापादतलमस्तकं शरीरं व्याप्य हि शरीरी वर्तते। कथमन्यथा शिरसि मे वेदना, पादे मे कण्टक इति युगपदेव जानीयाच्छरीरी? अतो विभुरेव जीवः। अणुत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत्- अणोस्सर्वशरीरव्यापिवेदनोपलम्भासम्भवात्। मध्यमपरिणामत्वे तु मनुष्यशरीरिणः पापवशात्कीटशरीरप्राप्तौ कीटशरीरे मनुष्यशरीरादुत्क्रान्तो जीवो न मायात्, शरीरसमपरिमाणस्य शरीरादुत्क्रान्तिरपि न सिद्ध्येत्- नासारन्ध्रादेरुत्क्रान्तिमार्गस्य सूक्ष्मत्वात्। शरीरादुत्क्रममाणश्च मध्यमपरिमाणश्चेज्जीवस्सर्वैः पार्श्वस्थैर्दृश्येत च, नतु तथा दृश्यते। तस्माद्विभुरेवायम्। तथा औपदेशिकेन ज्ञानेन वा शरीरं विभागशो विषयीकरोतीति वेत्तिशब्दस्यान्योऽर्थः। उपदेशाद्गुरोर्लब्धमौपदेशिकं तेन ज्ञानेन विभागश आत्मानात्मविवेकपूर्वकम्। अहमात्मा इदमनात्मेति विवेकेनेत्यर्थः। इदं शरीरमिदमिन्द्रियमयं विषय इति विवेकेनेति वा। नतु करचरणविभागात् तस्य स्वाभाविकज्ञानविषयत्वात्। **तं वेदितारमिति**। विविच्याविविच्य वा शरीरस्य ज्ञातारमित्यर्थः।

अविद्वद्वचनस्याप्रमाणत्वादाह—**तद्विद इति**। एतेन शरीरं क्षेत्रं, शरीरी क्षेत्रज्ञ इति सिद्धमिमावेव प्रकृतिपुरुषावपि। देहेन्द्रियादिसङ्घाताकारपरिणतप्रकृतेरेव क्षेत्रत्वादेतस्मिन् क्षेत्रे पुरि शयनात्क्षेत्रज्ञस्य पुरुषत्वाच्च। एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रकृतिपुरुषत्वात्प्रकृतिपुरुषौ न पृथङ्निरूपितौ श्रीकृष्णेन।

ननु शरीरमेव क्षेत्रमित्युक्तं, क्षेत्रस्य प्रकृतिकार्यत्वेऽपि कार्यादन्यत्वात्कारणस्य क्षेत्रादन्यैव प्रकृतिः। अतो न क्षेत्रनिरूपणेन प्रकृतिर्निरूपितेति वक्तुं शक्यत इतिचेत्,

मैवम्—इदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं, न त्विदं शरीरमेव क्षेत्रमिति। ततश्च शरीरादन्योऽपि क्षेत्रपदार्थः कश्चन भवितुमर्हत्येव। अत एव 'महाभूतान्यहङ्कार इत्यदिना क्षेत्रपदार्थं वक्ष्यति भगवान्। तथा च शरीरात्मना परिणता, पृथिव्यादिभूताद्यात्मना परिणता, अपरिणता मूलप्रकृतिश्च क्षेत्रमेवेति सर्वापि प्रकृतिः क्षेत्रमेव- या ईश्वरस्यापरप्रकृतित्वेन सप्तमाध्याये निर्दिष्टा सा। इदं शरीरं क्षेत्रमिति तु शरीरस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वाच्छरीरादेव शरीरिणो विविच्य ज्ञातव्यत्वान्मुमुक्षुणा, शरीरस्य क्षेत्रत्वं

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ; किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति? नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि विजानीहि ।

तावद्दर्शितं श्रीकृष्णेन । शरीरात्माभिमानो हि संसारस्य प्रथमं कारणं दारपत्याद्यभिमानानां शरीराभिमानमूलकत्वात् । शरीरशरीरिविवेचने कृते तु तन्नाशात्सर्वसंसारनाश इति शरीरशरीरिणावेव विविच्य ज्ञातव्यौ मुमुक्षुणा तावत् । तत्र च शरीरमेव तावत् ज्ञातव्यं यत्र स्वस्याभिमानः, तद्विवेकज्ञाने सति तु आत्मविवेकज्ञानं सुलभम् । आरोप्यसर्पमिथ्यात्वज्ञानपूर्वकत्वादधिष्ठानरज्जुयाथार्थ्यज्ञानस्य । शरीरं हि क्षेत्रज्ञमाययाऽध्यस्तम् । अत एव शरीरमादौ निर्दिष्टम् । तच्चेदंशब्देन विशेषितम् । तेन च किं ज्ञायते? स्थूलं सूक्ष्मं कारणं वा सर्वमपि शरीरमिदम्प्रत्ययविषयत्वान्नैवात्मा; आत्माह्यहंप्रत्ययविषयः । अहमिदं जानामीति सर्वैरहंप्रत्ययविषयत्वेन वेदितुरात्मनो गृह्यमाणत्वादिति । अतएव युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति युष्मदस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि देहजीवयोर्विवेकायोपन्यस्तं भाष्यकारैः सूत्रभाष्यारम्भे । एतद्यो वेत्तीत्यनेन च वेदितुर्विषयिण आत्मनो विषयाद्वेद्याच्छरीराद्वैलक्षण्यं दर्शितमत एव विषयविषयिणोरिति विषयविषयित्वरूपं वैलक्षण्यं दर्शितमाचार्यैर्देहजीवयोस्सूत्रभाष्ये । शरीरमित्यनेन च विनाशित्वमुक्तमिति विनाशिनश्शरीराज्जीवस्याविनाशित्वलक्षणं वैलक्षण्यं सूच्यते । किंचात्मान्यस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वाच्छरीरशब्देन क्षेत्रशब्दवाच्यतया वक्ष्यमाणं महाभूताद्यात्मकं सर्वं जगत्तद्धेतुः प्रकृतिश्च गृहीतुं शक्यत एव । अपि च ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वादीश्वरस्य च सर्वव्यापित्वात्सर्वमपीश्वरशरीरमेवेति शरीरशब्देन सर्वं सुग्रहमेवेति ज्ञायते । केवलयोगेन शरीरशब्दस्य सर्वानात्मवाचित्वेऽपि योगरूढ्या देहवाचित्वादुक्तं सङ्घात इति भाष्यकृद्भिरिति ॥१॥

क्षेत्रज्ञमिति, एतावन्मात्रेणेति । शरीरं क्षेत्रं तद्ज्ञः क्षेत्रज्ञ इत्याकारेणेत्यर्थः । इतिशङ्कायामिति नेत्युच्यते तावन्मात्रज्ञानस्य फलाभावादिति भावः । युक्तं चैतत्- इदं शरीरं क्षेत्रमेतद्ज्ञोऽहं क्षेत्रज्ञ इति वेदनमात्रेणाहंब्रह्मेति सम्यग्दर्शनासम्भवाद्ब्रह्मात्मज्ञानं विना संसारभयानिवृत्तेः । 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुतेः । उदल्पमप्यन्तरं जीवेश्वरयोर्यः कुरुते तस्य भिन्नात्मज्ञानिनो भयं भवति । एवमीश्वरोऽन्यः, अहमन्य इति भेदज्ञानादेव 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितविधया वाय्वादीनामीश्वराद्भीतिः । ईश्वरो हि जीवादन्यत्वेनाभिमतश्चेज्जीवान्नियमयति यथा भृत्यादन्यत्वेनाभिमतो राजा भृत्यान् । अत एवेश्वरस्य स्वातन्त्र्यं, जीवानां पारतन्त्र्यं च । अभेदज्ञानिनस्तु नैतदस्ति, ईश्वरस्यैवात्मत्वात्क नियम्यनियामकभावः ? क वा ईश्वराज्ञातिक्रमादिजन्यभयावकाशः ? अस्माच्च सम्यग्दर्शनाज्जीवस्य सर्वसंसारनिवृत्तिरिति कृत्वा क्षेत्रज्ञ ईश्वराभेदेन ज्ञातव्य इत्ययमर्थोऽर्जुनेन श्लोकेनोच्यत इति भावः । नचेश्वराभेदज्ञानिनो यमादिभ्योऽस्ति भयमिति वाच्यं, ईश्वरपरतन्त्रत्वाद्यमादीनां स्वस्य चेश्वरत्वात् । यद्वा ईश्वरस्य सर्वात्मत्वात्स्वस्य चेश्वरत्वा-

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः। हे भारत! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यति-

---

यमादीनामप्यात्मत्वेन नास्य भीतिः कुतश्चिदिति। अथ वा ईश्वरे सर्वस्य कल्पितत्वाद्यमादीनामपि भूतानां कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्स्वस्य चात्मन ईश्वराभिन्नत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वात्सत्यत्वान्नित्यत्वाच्च न मिथ्याभूतेभ्यो यमादिभूतेभ्यो भयमद्वैतिनः। मरीचिकोदकाद्भूमेः पङ्किलत्वभयाभावात्। तस्मात्सर्वसंसारनिबर्हणाय जीवेश्वराभेदो ज्ञातव्यो मुमुक्षुणा। ईश्वरे असंसारित्वनिश्चयात्तस्य। जीवोऽहं संसारी ईश्वर एक एवासंसारीति प्रत्येति सर्व आस्तिकजनः।

ननु संसार्यसंसारिणोर्जीवेश्वरयोरेकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वात्कथं तादृशादपि ज्ञानान्मुमुक्षोस्संसारनिवृत्तिरितिचेत्, **मैवम्**—जीवे संसारस्य देहादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वात्। जीवस्स्वस्वरूपस्य च सच्चिदानन्दलक्षणस्य परमेश्वरत्वादिति। तस्मात्क्षेत्रज्ञ ईश्वराभेदेन ज्ञातव्य इत्येवमर्थमयं क्षेत्रज्ञश्लोक आरभ्यते—सर्वक्षेत्रेषु वर्तमानं क्षेत्रज्ञं च मामपि मामेव विद्धि। अपिरेवार्थे। ईश्वर एव सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञरूपेण वर्तत इति विद्धीत्यर्थः। सर्वक्षेत्रेष्विति बहुवचनात् क्षेत्रज्ञमित्येकवचनाच्च शरीरानेकत्वं जीवैकत्वं च बोध्यत इत्यभिप्रायादाह—**ब्रह्मादीति**। ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वादीश्वरस्य चैकत्वात् क्षेत्रज्ञ एक एव। सच महाकाशो घटाद्युपाधिभिरिव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैरनेकैः क्षेत्रलक्षणोपाधिभिः प्रकर्षेण विभक्तः। अत एव नानाजीवभ्रमो लौकिकानां तार्किकादीनां च।

नह्युपाधिभेदादुपहितस्य वास्तवो भेदो भवितुमर्हति। अत एव 'न त्वेवाहं जातु नास'मिति श्लोकभाष्ये भाष्यकारैरुक्तं, 'देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण' इति। **तमिति**। यः प्रविभक्तस्तं क्षेत्रज्ञमित्यर्थः। निरस्तसर्वोपाधिभेदं सर्वोपाधिविशेषविनिर्मुक्तमित्यर्थः। अत एव सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं यदिन्द्रियादिगोचरं तद्वस्तु सदित्युच्यते। आत्मा त्वव्यक्तत्वान्न सच्छब्दज्ञानविषयः, यदविद्यमानं तदसदित्युच्यते। आत्मा तु विद्यमानत्वादसच्छब्दप्रवृत्त्यविषयः। आदिपदाद्द्रष्टृदृश्यादिशब्दग्रहणम्। आत्मा न द्रष्टा- निर्धर्मकत्वाद्दृश्याभावाच्च। नापि दृश्यमनुपलभ्यमानत्वादिति बोध्यम्।

नच कथमुपाधिप्रविभक्तमुपाधिरहितत्वेन जानीयाद्विद्वानिति वाच्यं, उपाधीनां मायया कल्पितत्वेनोपाधिप्रविभक्तत्वस्य वस्तुतः क्षेत्रज्ञे अभावात्। तथा च मायया उपाधिप्रविभक्तत्वेन हेतुना नानात्वेन संसारित्वेनानीश्वरत्वेन च प्रतीयमानोऽयं क्षेत्रज्ञः। वस्तुत एक एवेश्वरो निरुपाधिकः परमात्मेति ज्ञातव्य इति सिद्धम्।

श्लोकस्योत्तरार्धकथने हेतुमाह—**यस्मादिति**। क्षेत्रं च क्षेत्रज्ञेश्वरश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरौ तयोर्याथात्म्यं तत्त्वम्। यद्वा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरश्चेति त्रयाणां द्वन्द्वः। अज्ञदृष्ट्या क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्द्वयोर्ग्रहणम्। ज्ञानगोचरं ज्ञानविषयं ज्ञेयमिति यावत्। अन्यत्नास्ति। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषयोर्दृश्यदृशोर्द्वयोरेव

रेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यद्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ।

ननु—सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं; ईश्वरव्यतिरेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसाराभावप्रसङ्गः । तच्चोभयमनिष्टं, बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् , प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःख-

---

पदार्थत्वेन तृतीयपदार्थाभावादिति भावः । अथ वा इदं क्षेत्रं शरीरमनात्मा, क्षेत्रज्ञोऽहमीश्वर आत्मेति ज्ञानात्सर्वसंसारनिवृत्तेस्संसारनाशायान्यद्ज्ञातव्यं नास्तीति भावः । **तस्मादिति** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरिक्तज्ञातव्यांशाभावादित्यर्थः । **ज्ञेयभूतयोरिति** । ज्ञानस्वरूपोऽपि क्षेत्रज्ञो ज्ञेय एव- 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेः, 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणाच्च । ज्ञेयत्वस्य मायया कल्पितत्वादिति भावः । येन ज्ञानेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विषयीक्रियेते तद्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमित्युच्यत इत्यन्वयः । यस्मिन् ज्ञाने क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्च विषयौ भवतः तद्ज्ञानमित्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयकं ज्ञानमिति यावत् । इदं क्षेत्रमिति, अहं क्षेत्रज्ञ ईश्वर इति च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदपरोक्षज्ञानं तदिति भावः । ननु यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तद्ज्ञानमिति सर्वस्यापि मतमेवेति कृत्वा किं मम मतमित्युच्यतेऽत आह—**सम्यग्ज्ञानमिति** । संसारनिवर्तकत्वं ज्ञानस्य सम्यक्त्वम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानमिति मम मतं, नतु घटपटादिज्ञानम् ।

तार्किकादयस्तु घटादिज्ञानमपि सम्यग्ज्ञानमिति मन्यन्ते । यद्वा इदं क्षेत्रमहं क्षेत्रज्ञेश्वर इति यद्ज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमिति मम मतं, अन्येषां तु भिन्नात्मज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानमिति मतमिति भावः ।

ननु यथा तार्किकादिमतं तवाग्राह्यं, तथा तवापि मतं तेषामग्राह्यमत आह—**ममेश्वरस्य विष्णोरिति** । ईश्वरस्य मम यदेव मतं तदेव सर्वैर्ग्राह्यमिति भावः । नन्वीश्वरोक्तोऽप्यसङ्गतार्थः कथं स्वीकार्योऽस्माभिरिति तदुक्तार्थासाङ्गत्यमेव दर्शयति—**नन्वित्यादिना** । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ, समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशी'तीति श्रुत्या स्मृत्यनुभवाभ्यां च जीवास्संसारिणः कर्मफलभोक्तारः, ईश्वरस्त्वसंसारी साक्षीति स्थितायां वस्तुगतौ तां विहाय सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः क्षेत्रज्ञोऽस्ति, न तद्व्यतिरिक्तः कश्चन भोक्ता संसारी जीवोऽस्तीत्युक्तौ तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गो वा प्राप्तः । नचेष्टापत्तिरित्याह—**तच्चोभयमनिष्टमिति** । तत्र हेतुमाह—**बन्धेति** । नित्यमुक्तस्येश्वरस्यैव संसारित्वेन बद्धत्वे तदन्यस्य च जडत्वे मोचकस्य चेतनान्तरस्याभावान्मुक्त्यनुपपत्तिः । ईश्वरस्य च स्वतन्त्रत्वेन भाव्यत्वाद्बन्धानुपपत्तिः । नहि स्वतन्त्रः कश्चित्स्वयं बन्धमनुभवति । अस्वतन्त्रस्य च नेश्वरत्वोपपत्तिः । ईश्वरात्परस्यान्यस्याभावादीश्वरस्य पारतन्त्र्यानुपपत्तिश्च ।

तद्धेतुलक्षणस्संसार उपलभ्यते; जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तस्संसारोऽनुमीयत इति सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे।

न, ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः- 'दूरमेते विपरीते विषूची, अविद्या या च विद्येति

नच प्रकृतिपरतन्त्रत्वमीश्वरस्येति वाच्यं, प्रकृतेरेवेश्वरपरतन्त्रत्वाज्जडवस्तु हि चेतनपरतन्त्रं लोके दृश्यते, प्रकृतिश्च जडा, ईश्वरश्चेतनः तस्मादीश्वरपरतन्त्रैव प्रकृतिरिति नेश्वरस्य पारतन्त्र्योपपत्तिरीश्वरत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात्। तथा संसाराभाववादे च बन्धमोक्षयोरनुपपत्तिरेव। नच संसाराभाववादे बन्धस्यैवानुपपत्तिरिति वाच्यं, बन्धपूर्वकत्वेन मोक्षस्य बन्धाभावे मोक्षाभावात्। पश्वादिर्हि बद्ध एव मुच्यते, न त्वबद्ध इति। एवं बन्धमोक्षयोरसिद्धौ तद्धेतुशास्त्रस्यापि वैयर्थ्यमेव प्रसज्यते। ततश्च मूलच्छेदप्रसङ्गः—वेदान्तशास्त्रस्यैवानवतारात्। एवं व्यर्थशास्त्रकर्तृत्वेनेश्वरस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गश्च। संसाराभावप्रसङ्गे दोषान्तरमाह—**प्रत्यक्षेति**। तत्र प्रत्यक्षप्रमाणविरोधं दर्शयति—**प्रत्यक्षेणेति**। उपलभ्यतेऽनुभूयत इत्यर्थः। सुखदुःखे तद्धेतूनि शीतोष्णादीनि तल्लक्षणः। प्रत्यक्षादीत्यादिपदगृहीतानुमानप्रमाणं दर्शयति—**जगदिति**। जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या लिङ्गेन धर्माधर्मनिमित्तसंसरोऽनुमीयते, धनिकत्वदारिद्र्यरुग्णत्वनीरोगत्वसुखित्वदुःखित्वराजत्वभृत्यत्वभार्यात्वभर्तृत्वप्रमुखं जगद्वैचित्र्यम्। तद्धि धर्माधर्मप्रयुक्तं धर्मवशाद्धनिकत्वादिरधर्मवशाद्दारिद्र्यादिश्च भवतीत्याभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखादिलक्षणस्संसारः।

अत्रायं प्रयोगः—धर्माधर्मनिमित्तस्संसारोऽस्ति, धर्माधर्मकृतजगद्वैचित्र्योपलब्धेः- इति। यद्वा धर्माधर्मौ स्तः, धर्माधर्मप्रयुक्तजगद्वैचित्र्योपलम्भादिति धर्माधर्मावनुमाय, संसारोऽस्ति तद्धेतुधर्माधर्मसत्त्वादिति संसारोऽनुमेयः। जगद्वैचित्र्यलक्षणकार्याद्धर्माधर्मानुमानं, धर्माधर्मलक्षणकारणात्संसारानुमानमिति भावः। तस्मात्क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वे एतत्पूर्वोक्तं सर्वमनुपपन्नमनुपपत्तिकरमिति जीवेश्वराभेदवादो न युक्तः। भेदवादे तु न कोऽपि दोषः- असंसारिणस्संसारिजनमोचकाच्चेतरेषां संसारिणां बद्धजीवानां सत्त्वेन बन्धमोक्षाद्युपपत्तेरिति द्वैतिनां **पूर्वः पक्षः**। उक्तं पूर्वपक्षं दूषयति—**नेति**। आत्मेश्वराभेदवादे न किमप्यनुपपन्नमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**ज्ञानाज्ञानयोरिति**। ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेन भिन्नत्वेन हेतुना उपपत्तेः बन्धमोक्षादेः सर्वस्योपपन्नत्वादित्यर्थः। आत्मेश्वरैकत्वाश्रयो ज्ञानमार्गः, तदनेकत्वाश्रयोऽज्ञानमार्गः, तौ परस्परं भिन्नावज्ञानमार्गे एव जीवेश्वरयोर्भेदो जीवस्य बन्धः, ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं जीवमोचकत्वं च जीवनानात्वं तदाश्रयस्सर्वसंसारः। ज्ञानमार्गे तु जीव एवेश्वरः। स च सच्चिदानन्दलक्षणः, तस्य न कोऽपि बन्धः, नापि ततो मोक्षः, नापि संसारः- बन्धादीनां सर्वेषां मिथ्यात्वादात्मन एकस्यैव सत्त्वात्। एवं मार्गद्वये सति नेश्वरस्य संसारित्वं, नापि संसारस्य सुतरामभावः।

ज्ञानिदृष्ट्या संसारस्यैवाभावादीश्वरस्य जीवत्वेऽपि न संसारित्वमज्ञानिदृष्ट्या तु संसारस्य सत्त्वेऽपि जीवादीश्वरस्य भिन्नत्वेन नेश्वरस्य संसारित्वं जीवस्य संसारिणस्सत्त्वान्न बन्धमोक्षादिशास्त्रा-

ज्ञाता' तथा तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः- 'श्रेयश्च प्रेयश्च' इति, विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः- 'द्वाविमावथ पन्थाना'-

---

नर्थक्यमिति भावः । नच ज्ञानिदृष्ट्या संसाराभावे बन्धमोक्षादिशास्त्रानर्थक्यं तत्र प्राप्तमिति वाच्यं, तद्दृष्ट्या शास्त्राणामेवाभावात् । तद्दृष्ट्या ब्रह्मैकमेव ह्यस्ति- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति ह्युक्तं श्रुत्या । नच परमार्थदशामधिकृत्य तथोक्तं श्रुत्येति वाच्यं, ज्ञानमार्गस्य परमार्थदशात्वात्, अज्ञानमार्गस्य व्यवहारदशात्वाच्च ।

अथ वा वासनावशात् ज्ञानिदृष्ट्या शास्त्राणि सन्तुनाम, तथापि तानि मिथ्याभूतान्येवेति तदानर्थक्यमिष्टमेव । नचोपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वाच्छास्त्रादेव ज्ञानं लब्धवतः पुरुषस्य शास्त्रनिराकरणमयुक्तमिति वाच्यं, नीरलाभानन्तरं खनित्रस्यानर्थक्यवत् ज्ञानलाभानन्तरं शास्त्रं व्यर्थमेवेति का तन्मिथ्यात्वज्ञानेन क्षतिः ? यदि ज्ञानी शास्त्रं संसारनिवर्तकज्ञानप्रदं नेति ब्रूयात्तर्हि स्यादुपजीव्यविरोधदोषः, परं तु शास्त्रोक्तविधयैव गुरुशास्त्रादिकं सर्वं मिथ्येति वदति, अतो न दोषः । किंच यदि ज्ञानी शास्त्रमधिगत्यापि सर्वं द्वैतं सत्यमिति ब्रूयात्तदैव शास्त्रविरोधी स्यात्- 'ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या' इति हि शास्त्रम् । एवं यश्शास्त्रविरुद्धार्थं ब्रूयात्स एवेश्वरस्यापि विरोधी, ईश्वराज्ञारूपत्वाच्छास्त्रस्य । तस्माद्द्वैतिन एव शास्त्रविरोधिनः- शास्त्रानभिमतत्वाद्भिन्नात्मज्ञानस्य । यत एवं मार्गद्वयमस्ति ततो नेश्वरसंसारादिदोषप्रसङ्गः ।

ननु ज्ञानमार्ग एवात्मेश्वरैकत्वं नाज्ञानमार्ग इत्येतत्स्वकपोलकल्पितमिति शङ्कायां नेत्याह— **दूरमिति** । एते विषूची मार्गौ दूरं विपरीते अतीव परस्परं विलक्षणे । के ते विषूची अत आह— **अविद्या या च विद्येति, ज्ञातेति** । या अविद्येति ज्ञाता, या च विद्येति ज्ञाता ते इत्यन्वयः । अविद्यामार्गो विद्यामार्गश्चेत्यर्थः । अज्ञानमार्गे जीवस्संसारी नाना भिन्न ईश्वरादीश्वरस्त्वसंसारी एकः । ज्ञानमार्गे तु जीवोऽसंसारी एक ईश्वरः, संसारस्तु मिथ्यैवेति मार्गद्वयस्यातीव वैलक्षण्यमिति भावः । दक्षिणोत्तरदिगभिमुखमार्गद्वयवदिति । न केवलं स्वरूपत एव तयोर्भेदः, किंतु फलतोऽपीत्याह—**तथेति, विरुद्ध इति** । परस्परं भिन्नः । अविद्याफलस्य स्वर्गादेर्बन्धहेतुत्वात् ज्ञानफलस्य च मोक्षत्वादिति भावः । फले एव दर्शयति—**श्रेयश्चेति** । 'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत' इति कठोपनिषत् । श्रेयोऽभिवृद्धिः स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षण इति भ्रमनिरासायाह—**विद्याविषय इति** । आत्यन्तिकपुरुषार्थस्यैव श्रेयस्त्वाद्विद्याविषयो मोक्षश्श्रेयः । आपाततः प्रियत्वेन भासमानत्वात् स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणं प्रेयः फलमविद्यायाः । प्रेयसस्स्वर्गादेर्जन्यत्वादविद्याकार्यमित्युक्तम् । मोक्षस्य च नित्यत्वेनाजन्यत्वाद्विद्याविषयश्श्रेय इत्युक्तम् । विद्याविषयः विद्यागोचरः । विद्यया प्राप्य इति यावत् । नच मोक्षस्य नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मभावरूपस्य कथं प्राप्यत्वमिति वाच्यं, हिरण्यनिधिदृष्टान्तेन प्राप्यत्वोपचारात् । एवं मोक्षस्य विद्याफलत्वमप्यौपचारिकमेव- बन्धनिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् । ततश्च बन्धहेतोरविद्याफलाद्बन्धनिवृत्तिर्विद्याफलमतीव विलक्षणमिति भावः ।

वित्यादि, 'इमौ द्वावेव पन्थानौ' इत्यादि च। इह च द्वे निष्ठे उक्ते- अविद्या च सहकार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते।

श्रुतयस्तावत्- 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः', 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्च'नेति। अविदुषस्तु- 'अथ तस्य भयं भवति', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः', 'ब्रह्म

एवं श्रुतिं प्रमाणीकृत्य स्मृतिं प्रमाणयति— द्वाविमाविति। भोगमोक्षप्रापकौ द्वौ मार्गावित्यर्थः। बन्धमोक्षप्रापकाविति वा। भोगस्यैव बन्धत्वात्। गीतामपि प्रमाणयति—इह चेति। 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति ज्ञानकर्ममार्गद्वयस्योक्तत्वादिति भावः। नच कर्ममार्ग एव दर्शितो न त्वज्ञानमार्ग इति वाच्यं, कर्ममार्गस्यैवाज्ञविषयत्वेनाज्ञानमार्गत्वात्।

ननु कर्ममार्गवदज्ञानमार्गोऽपि व्यवहारदशायामेवास्ति, नतु परमार्थतः- परमार्थदशायामात्मध्यानाद्ययोगात्; तथा च ज्ञानमार्गो न परमार्थदशेति कृत्वा ज्ञानिदृष्ट्याप्यस्त्येव संसार इति कथं त्वया संसाराभावः प्रतिपादित इतिचेत्, उच्यते—यो हि ज्ञानयोगेऽधिकृतस्स हि संसारं मिथ्येति पश्यति, यस्तु परमार्थदशायामवस्थितस्स संसारं नैव पश्यतीति ज्ञानमार्गः परमार्थदशायास्सन्निहितोऽत उक्तमुपचारात् ज्ञानमार्गः परमार्थदशेति। अत एवाथवेति पक्षान्तरमारब्धम्। तस्माद्व्यवहारदशायामेव मार्गद्वयमिदमस्ति। नचैवं ज्ञानिदृष्ट्यापि संसारोऽस्तीति वाच्यं, असंसारिब्रह्मात्मदर्शनस्यैव ज्ञानत्वात्। नच ज्ञानमार्गपरिपाकदशायामेवात्मसाक्षात्कारात्संसाराभाव इति वाच्यं, तत्प्रारम्भेपि संसारे तस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन संसाराभावात्। अथ वा यस्य ज्ञानमार्गः परिपक्वस्स एव ज्ञानी, तद्दृष्ट्यैव संसाराभाव इत्युच्यत इति। एवं मार्गद्वयोपन्यासेन च किं ज्ञायते? अविद्ययेश्वरस्य बन्धः, विद्यया तु तन्मुक्तिरिति। अज्ञानवशादेवेश्वरं बद्धं संसारिजीवं मन्यते लोकः। विद्ययाऽज्ञाननाशे तु नित्यमुक्त एवेश्वरो जीव इति प्रत्येतीति च। अविद्यावस्थायामेव सर्वस्संसारो नतु विद्यावस्थायामिति च। यस्मादेवमविद्ययैव सर्वस्संसारस्तस्मात्त्यक्तव्येयमविद्येत्याह—अविद्येति। सह कार्यै रागद्वेषादिभिस्सह।

नन्वविद्या हातव्येत्ययमर्थः कुतोऽवगम्यतेऽत आह—श्रुतीति। अवगतिप्रकारमेव दर्शयति—श्रुतय इत्यादिना। इह जीवद्दशायां जन्मनीति वा। अवेदीद्ब्रह्म जानीयाच्चेदथ सत्यं ब्रह्म मोक्ष इति यावदस्ति सिद्ध्यति, ब्रह्मैव भवतीति वा। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुत्यन्तरात्। इह ब्रह्म नावेदीचेत् महती अधिका विनष्टिर्नाशः स्थावरादिजन्मनरकादिप्राप्तिलक्षण इति भावः। भवेदिति शेषः। तं परमात्मानमेवात्माभेदेन विद्वान् जानन् पुरुषः इहैवामृतो मुक्तो भवति। अयनाय मोक्षाय अन्यः पन्था न विद्यते। ब्रह्मणः आनन्दमिति राहोश्शिर इतिवन्निर्देशः। आनन्दस्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः। विद्वानात्माभेदेन जानन् पुरुषः कुतश्चन कस्माच्चिदपि रोगव्याघ्रसर्पादिलक्षणाद्भयहेतोःस्वकाशान्न बिभेति। स्वस्य ब्रह्मत्वादिति भावः। तस्येति। अनात्मज्ञस्येत्यर्थः। 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः

वेद ब्रह्मैव भवति', अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्', 'आत्मविद्यः स इदं सर्वं भवति', यदा चर्मवदाकाश'मित्याद्याः सहस्रशः। स्मृतयश्च- अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः', इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः', समं पश्यन् हि सर्वत्र' इत्याद्याः।

न्यायतश्च- 'सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति। अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्' तथा च- देहादिष्वात्मबुद्धिरविद्वान्

पण्डितम्मन्यमानाः, जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा' इति। जङ्घन्यमानाः भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्तीति मुण्डकपाठः। दन्द्रम्यमाणा इति कठपाठः। दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्त इत्यर्थः।

अन्योऽसाविति। असावीश्वरोऽन्यो भिन्नः। देवानामिति। स कर्मी देवानां पशुः पशुवद्भोग्य इत्यर्थः। यथा मनुष्यस्य गवादिपशुर्भोग्यस्तद्वदिति भावः। यस्य मूढस्य इदं सर्वं जगद्भवति। प्राज्ञस्य तु ब्रह्मैकमेवास्ति- सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वेनाभावात्। भावे वा सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात्सर्वं ब्रह्मैव भवति। 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' इति। यथा चर्म वेष्टयन्ति तथा आकाशं मानवाः यदा वेष्टयिष्यन्ति तदा देवं परमात्मानं प्रत्यगभिन्नमविज्ञाय दुःखस्य संसारस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः। आकाशवेष्टनवत् ब्रह्मवेदनं विना संसारनाशनमशक्यमिति भावः। तेनेति। अज्ञानेन ज्ञानस्यावृतत्वेन हेतुना जन्तवो मुह्यन्ति। वयं संसारिण ईश्वराद्भिन्ना इत्यादिमोहं यान्ति। न्यायतश्चेत्यस्यावगम्यत इत्यनेनान्वयः। सर्वानिति। मनुष्याः कुशलाः केचित्। सर्वान् सर्वाणीत्यर्थः। कुशाग्राणि दृष्ट्वेति शेषः। तथा उदपानं ज्ञात्वा परिवर्जयन्ति। अज्ञानत उदपानमिति ज्ञानाभावात्तु केचिदविवेकिनस्तत्र तृणच्छन्नकूपे पतन्ति। तस्माद्ज्ञाने विशिष्टं फलं यथा यथावत्पश्य। एवमज्ञानं संसारकूपपतनहेतुः पुंसां, ज्ञानं तु तत्परिहारहेतुरिति भावः। इदमेवाह—तथा चेति। रागद्वेषादिप्रहाणमपेक्षत इति रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षस्तस्मात्। धर्माधर्मप्रवृत्तिः- धर्माधर्मार्थकर्मप्रवृत्तिः। तदुपशमस्तन्निवृत्तिः। तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासादित्यर्थः। हेतुरयं मुक्तिप्रति। देहादिष्वात्मबुद्धौ सत्यां देहादिसुखहेतुषु चन्दनादिषु रागः, तद्दुःखहेतुषु शीतवाततपादिषु द्वेषः, ताभ्यां च रागद्वेषाभ्यां हेतुभ्यां सुखार्थं दुःखनिवृत्त्यर्थं च धर्माननुतिष्ठति, दुःखहेतुशत्रुसर्पचोरादिनिवृत्त्यर्थमधर्मं च हिंसादिलक्षणमनुतिष्ठति। एवं धर्माधर्मानुष्ठानवशात्सुकृतदुष्कृतफले स्तः। तद्भोगार्थं देवमनुष्यपश्वादिरूपेण जायते, पुनर्धर्माधर्मादिलक्षणं कर्म कुरुते, प्रारब्धावसाने म्रियते, पुनः कर्मफलानुभवार्थं जायते, पुनः कर्म कुरुते, पुनरपि म्रियत इत्येवमवर्जनीयसञ्चारं जन्ममरणलक्षणं संसारचक्रं प्रतिपद्याज्ञः खिद्यते। यथात्रेक्षुखण्डः प्रसिद्धं चक्रमिति। एवं च जन्ममरणलक्षणसंसारस्य धर्माधर्मानुष्ठानं हेतुः, तस्य च रागद्वेषादिकं हेतुः, तस्य च देहादिष्वात्मबुद्धिर्हेतुरिति सर्वानर्थमूलकन्दं देहादिष्वात्मभ्रमं त्यजेद्विद्वानित्याह—देहादीति। देहादिष्वात्मबुद्ध्यभावे

रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते; देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षाद्धर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः। तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदः संसारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः। सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः। नचैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य; तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चैतन्यस्य; सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तः; अविद्याकृतत्वाविशेषात् जरामृत्युवत्।

रागद्वेषाभावः, ततो धर्माधर्मानुष्ठानाभावः, ततस्संसाराभाव इति सोयमर्थो न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः। तस्मादज्ञस्यैव संसारो न प्राज्ञस्येति कथमीश्वरस्य संसारित्वम्? कथं वा संसराभावस्संसारिणामज्ञानां सत्त्वादितीममर्थमाह—**तत्रेत्यादिना**। तत्रेति व्यवहारभूमावित्यर्थः।

एवं सतीति। देहाद्यभिमानिन एव संसारो नतु देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिन इति स्थिते सतीत्यर्थः। **ईश्वरस्यैवेति**। असंसारिण एवेत्यर्थः। अविद्याकृतमज्ञानकृतम्। ननु कथमसंसारिणः क्षेत्रज्ञस्याविद्यावशादपि संसारित्वमित्यतो दृष्टान्तमाह—**यथेति**। आत्मनो यथा देहादिरूपत्वमविद्याकृतं तद्वदिति भावः। ननु नास्त्यात्मनो देहाद्यात्मत्वमत आह—**सर्वेति**। सर्वजन्तूनां सर्वप्राणिनामनात्मसु देहादिष्वविद्याकृतो निश्चित आत्मभावः प्रसिद्धो हि। देवोऽहं, मनुष्योऽहं, काणोऽहं, बधिरोहमित्यादिव्यवहारादिति भावः। तत्रापि दृष्टान्तमाह—**यथा स्थाणाविति**। मन्दान्धकारे दृष्टे स्थाणौ यथाऽविवेकिनः पुरुष इति निश्चयः तद्वदित्यर्थः। ईश्वरमेव सन्तं क्षेत्रज्ञमज्ञानादज्ञास्संसारिणं मन्यन्ते तार्किकादयः। यथा वा बौद्धादयः देहमेवात्मानं, यथा वा कुदृष्टयः स्थाणुमेव पुरुषमिति यावत्।

ननु सर्वजन्तुप्रसिद्धनिश्चयबलात्संसार्येव क्षेत्रज्ञ इत्यत आह—**नचेति**। एतावता अज्ञानकृताज्ञजननिश्चयमात्रेणेत्यर्थः। यथा अज्ञजननिश्चयमात्रेण स्थाणुः पुरुषो न भवति, पुरुषो वा स्थाणुर्न भवति, तथा अज्ञजननिश्चयमात्रेण देह आत्मा न भवति, आत्मा वा देहो न भवति। नच आत्मा देहो माभून्नाम, संसारी तु भवेदेव देहातिरिक्तस्याप्यात्मनस्संसारोपलम्भादिति तार्किकादिदृष्टिमाश्रित्य वाच्यं, देहधर्मत्वात्संसारस्य। नच सुखदुःखादयो न देहधर्माः, किंतु मनोधर्मा एवेति वाच्यं, मनसोऽपि सूक्ष्मदेहत्वात्। तस्मात्सुखदुःखमोहादिलक्षणस्संसारो देहधर्म एवेति नात्मनो युक्तः, आत्मनस्तु चैतन्यमेक एव धर्मः। सच न देहस्य युक्तः, जडत्वात्। तस्माद्देह एव संसारी नात्मा- देहात्मनोरविवेकात्तु देहधर्मस्संसार आत्मन्यध्यस्त इति, संसार्यात्मेति मन्यन्ते मूढाः। देहं च चेतन इति। तस्मात्तार्किकाद्यभिमतदेहभिन्नत्वादेवासंसार्यात्मेति सिद्धम्।

ननु स्थाणुपुरुषयोरितरेतरधर्माध्यासो युक्त एव भवतु, देहात्मनोस्तु न भवतीत्यत आह—**अविद्येति**। अज्ञानकृतत्वांशे भेदाभावाद्युक्त एवेत्यर्थः।

नाऽतुल्यत्वादितिचेत्- स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तः, अतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्न, अचैन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छाद्वेषादयो ज्ञातुरात्मनो भवन्ति, तर्हि तद्ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचि-

---

ननु कुतस्संसार आत्मनो न युक्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**जरामृत्युवदिति** । आस्तिका हि सर्वे देहभिन्नमात्मानं मन्वाना जरामृत्यू देहधर्माविव, न त्वात्मधर्माविति प्रतियन्ति । कथमन्यथा देहे मृतेऽपि देहिनः श्राद्धादिकं कुर्युः ? कथं वा स्वर्गादिफललोभेन यज्ञादिकं कुर्युः ? तथा च यथा जरामृत्यू स्थूलदेहधर्मौ तथा सुखदुःखादयस्सूक्ष्मदेहधर्मा एव । अतस्तेषां नात्मधर्मत्वं युक्तमिति भावः ।

नातुल्यत्वादितिचेदिति पूर्वपक्षः । तं स्वयमेव व्याख्याति—**स्थाण्विति** । ज्ञेयावेव सन्तौ स्थाणुपुरुषौ ज्ञात्राऽविद्ययाऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावित्यन्वयः । अतुल्यत्वात्स्थाणुपुरुषदृष्टान्तो न युक्त इति चेदिति संक्षिप्तप्रश्नार्थः । विस्तृतप्रश्नार्थस्तु स्फुट एव । यस्य स्थाणौ पुरुषनिश्चयस्स हि स्थाणुपुरुषाभ्यामन्य एव, प्रकृते तु यस्य देहे आत्मबुद्धिस्स आत्मैव, नतु देहात्मनोरन्य इति कृत्वा स्थाणुपुरुषवद्देहात्मनोरितरेतराध्यास इति वक्तुं न युक्तमिति भावः । अन्यस्मिन्नन्य इति भ्रमो भवेदेव । स्वस्मिन्पुनरन्य इति भ्रमः, अन्यस्मिन् स्वयमिति भ्रमश्च भवितुं नार्हति- स्वस्य नित्यापरोक्षत्वादेव । न हि स्वकरस्थं दण्डं कोऽपि पुरुषत्वेन सर्पत्वेन वा अध्यसेत् । तस्मादात्मनि देह इति, देहे आत्मेति च भ्रमो न युक्त आत्मनः । देहस्य तु सुतरां न युक्तः- जडत्वात् । न हि स्थाणुरहं पुरुष इति, पुरुषो वा स्थाणुरहमिति कापि भ्राम्येदित्याशयः । **अत इति** । देहात्मनोरितरेतराध्यासायोगादित्यर्थः । सत्य एवायमज्ञनिश्चयो न भ्रम इत्याह—**देहेति** । देवोऽहं, मनुष्योऽहं, काणोऽहं, बधिरोऽहं, सुख्यहं, दुःख्यहमित्यादिप्रतीतयो न भ्रमाः, किंतु प्रमा एव- देहाद्याश्रयमात्रेण देहधर्माणामपि जीवे संक्रमात् । यथा पृथिवीसंयोगाज्जलस्य गन्धगुणसंक्रमः । तस्मात्संसार्येवात्मेति पूर्वपक्षः ।

परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**अचैतन्यादिप्रसङ्गादिति** । यदि देहधर्मा आत्मनः स्युस्तर्हि देहधर्मो जाड्यमपि स्यादात्मनः । आदिपदाद्विकारित्वानित्यत्वादिसंग्रहः । नचेष्टापत्तिः- 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिशास्त्रविरोधात् । जीवस्यापि जडत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । ननु देहधर्मास्सर्वे जीवस्य भवन्तीति नास्माभिरुच्यते, किंतु सुखदुःखमोहादय एव भवन्ति, जरामरणजाड्यादयस्तु न भवन्तीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य परिहरति—**यदि हीत्यादिना** । ज्ञेयश्च क्षेत्रस्य केचिद्धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छाद्वेषादयो ज्ञातुरात्मनो भवन्ति, ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य केचिद्धर्मा अविद्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु ज्ञातुरात्मनो न भवन्तीति पूर्वपक्ष इति यद्युच्यते तर्हि विशेषहेतुर्वाच्य इति पृच्छति सिद्धान्ती । देहधर्माणां मध्ये केचिदेवात्मनो भवन्ति, केचिन्न भवन्तीत्येवं रूपविशेषस्य को हेतुरित्यर्थः ।

दात्मनो भवन्त्यविद्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वाच्यः 'न भवन्ती' त्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरामरणादिवदिति, हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेदित्यादि । तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्याध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किंचिद्दुष्यति, यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलिनत्वादिना ।

एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि न शक्यं वक्तुम् । न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः।

ननु सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीति तव पक्षेऽपि विशेषहेतुर्नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति— **नेति** । सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीत्यत्र विशेषहेतुरनुमानमस्तीत्यर्थः । तदेवानुमानं दर्शयति— **अविद्येति** । सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीत्यविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति प्रयोगः । अनुमानान्तरमाह—**हेयत्वादिति** । आत्मन्यविद्याध्यारोपिता एव सुखदुःखादयो देहधर्माः- हेयत्वादुपादेयत्वाच्च जरामरणादिवदिति प्रयोगः । यदि सुखदुःखादय आत्मधर्मास्तर्हि आत्मना ते हातुं न शक्याः । नहि चैतन्यानन्दादय आत्मना त्यक्तुं शक्यन्ते । यदि त्वात्मन्यनध्यस्ताः केवलमनात्मधर्मास्तर्ह्युपादातुं न शक्यन्ते । न ह्यन्यधर्मोऽन्येनोपादीयते । इमे तु सुखदुःखादयो ज्ञानिना त्यजन्ते, अज्ञानिना तूपादीयन्ते । यथा देहधर्मौ जरामरणे ज्ञानिना त्यजेते । नाहं जीर्णो नापि मृतः, किंतु देह एव जीर्णो मृतश्चेति हि ज्ञानिनः प्रत्ययाः । अज्ञेन तूपादीयेते- 'जीर्णोऽहं मृतोऽहं मरिष्येऽह'मिति तत्प्रत्ययात् । तस्मादात्मन्युपलभ्यमानास्सर्वेऽपि सुखदुःखजरामरणादिदेहधर्मा आत्मन्यध्यस्ता एवाविद्यया न त्वनध्यस्ता नाप्यात्मानः स्वाभाविका वा भवन्तीति स्थितम् ।

ज्ञेयस्थः देहेन्द्रियादिक्षेत्रस्थः; ज्ञातरि क्षेत्रज्ञे । अनेनाविद्यया आत्मनि; देहधर्मसंसारारोपणेनेत्यर्थः । किंचिदपि न दुष्यति, नास्त्यात्मनः कियानपि संसारदोष इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह— **यथेति** । बालैरध्यारोपितेन तलमलिनत्वादिना आकाशस्य न कोऽपि लेपो यथा तद्वदित्यर्थः । तलमिन्द्रनीलकटाहः तद्वन्मलिनं तलमलिनं तद्भावस्तत्त्वमादिपदात्पीतत्वश्वेतत्वादिग्रहणम् । नीरूपमप्याकाशं बाला नीलमिति, सन्ध्याम्बुदावरणे सति पीतमिति, शारदमेघावरणे सति श्वेतमिति च मन्यन्ते । न तावता गगनस्य नैल्यादिसम्बन्धः । एवमसंसारिणमप्यात्मानं संसारिणं मन्यन्तेऽज्ञास्तावता नात्मनः कोऽपि संसार इति भावः । **एवं च सतीति** । अविद्याकृतदेहादितादात्म्याध्यासजन्य एवात्मनस्संसारो न तु स्वत इति स्थिते सतीत्यर्थः । **भगवत इति** । 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित' इति भागवतादिति भावः । गन्धो लेशः । कुतो न शक्यमत आह—**न हीति** । अविद्यया रज्ज्वाद्यधिष्ठाने आरोपितेन सर्पादिधर्मेण रज्ज्वादेर्न कोऽप्युपकारः, नापि कश्चिदपकारो दृष्टः । नहि सर्पाध्यासमात्रेण रज्जोर्विषदंष्ट्रादिमत्त्वं स्यात् । नहि मध्याह्नार्ककिरणव्याप्तमरुभूमौ जलाध्यासमात्रेण भूमेर्द्रवादिलाभः । न हि च शुक्तिकायां रजताध्यासमात्रेण शुक्तिकायाः कटकाद्युपयोगित्वलाभः । तद्वदात्मनि देहधर्माध्यासमात्रेण न स्यादेवात्मनस्संसार इति भावः ।

यत्तूक्तं— न समो दृष्टान्त इति, तदसत्। कथम्? अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोस्साधर्म्यं विवक्षितं, तन्न व्यभिचरति। यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः।

अविद्यावत्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न, अविद्यायास्तामसत्वात्। तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वादविद्याविपरीतग्राहकः, संशयः तदुपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा;

ननु ज्ञेयौ स्थाणुपुरुषावविद्यया ज्ञाताऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तौ, देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्त इति पूर्वपक्षस्य किमुत्तरमत आह—**यत्तूक्तमिति**। असदयुक्तमित्यर्थः। ननु कुतस्तद्वचनस्यायुक्तत्वमत आह—**अविद्येति**। तत्साधर्म्यमित्यर्थः। न व्यभिचरति नैकत्वाव्याप्तिं भजत इत्यर्थः। ननु ज्ञातर्यविद्यया ज्ञेयधर्माध्यासो न सम्भवतीत्यत आह—**यत्त्विति**। तस्यापि जरादिभि-र्नैकान्तिकत्वं दर्शितमित्यन्वयः। तस्यापि ज्ञातर्यविद्यया ज्ञेयधर्माध्यासो न सम्भवतीत्यस्यापीत्यर्थः। नैकान्तिकत्वं व्यभिचारः।

अयं भावः—ज्ञेयज्ञात्रोरितरेतराध्यासो न भवतीति यदुक्तं त्वया तद्वाक्यमपि सव्यभिचारत्वा-दुदुष्टमेव। नच तस्य व्यभिचाराभावश्शङ्क्यः, ज्ञेयदेहधर्माणां जरामरणादीनां ज्ञातर्यध्यासदर्शनात्। नच तथाऽध्यासो नास्तीति वाच्यं, जातोऽहं, वृद्धोऽहं, जीर्णोऽहं, मृतोऽहं, मरिष्येहमित्यादिप्रती-तिभिरेव तदध्याससिद्धेः। तस्माद्ज्ञेयज्ञात्रोरितरेतराध्याससम्भवाद्देहधर्मस्य संसारस्य जीवेऽध्याससम्भव-त्येवेति। ज्ञेययोः स्थाणुपुरुषयोरपीतरेतराध्यासो न ज्ञात्रा कृतः, किंत्वविद्ययैव। तथा ज्ञेयज्ञात्रोर-प्यविद्यया क्रियत इति कृत्वा स्वस्मिन्नन्य इति भ्रमः, अन्यस्मिन् स्वयमिति भ्रमो वाऽविद्यावशादुपपद्यत एव। ब्राह्मणस्य विष्णुशर्मणः स्वप्ने क्षत्रियः कृष्णवर्माहमिति भ्रमदर्शनात्। तस्माद्ज्ञेययोरिव ज्ञेय-ज्ञात्रोरप्यविद्ययेतरेतराध्याससम्भवत्येवेति न कोऽपि दोषः। ज्ञेयज्ञातृव्यतिरिक्ताया एवाविद्याया अध्यासकल्पकत्वादिति भावः।

ननु यद्यविद्यया स्थाणौ पुरुषधर्माध्यास इव जीवे देहधर्मसंसाराध्यासः कृतः, तर्हि साऽविद्या क्षेत्रज्ञे वर्तत इति कृत्वा तयैवाविद्यया क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं प्राप्तमविद्यावत एव संसारित्वदर्शनादिति पृच्छति—**अविद्यावत्त्वादिति**। परिहरति—**नेति**। तत्र हेतुमाह—**अविद्यायास्तामसत्वादिति**। कथमविद्या तमोगुणमयीत्यत आह—**तामस इति**। तामसः प्रत्यय एवावरणात्मकत्वादविद्येत्युच्यते यस्मात्तस्मात्तमोगुणमय्येवाविद्या। तूलाज्ञानस्याविद्यात्वादिति भावः। कः पुनस्स तामसः प्रत्ययोऽत आह—**विपरीतेति**। विपरीतग्राहकः, संशयोपस्थापकः, अग्रहणात्मकश्चेति त्रिविधः प्रत्ययोऽविद्ये-त्युच्यते। अविद्याकार्यत्वात्संशयविपर्ययाग्रहणानामविद्यात्वमिति भावः। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ग्रहणं संशयः, नायं स्थाणुः किंतु पुरुष एवेति स्थाणोः पुरुषत्वेन ग्रहणं विपर्ययः, नास्ति स्थाणुरिति

विवेकप्रकाशभावे तदभावात् तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः।

अत्राह—एवं तर्हि ज्ञातृधर्मो अविद्या न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः।

स्थाण्वज्ञानमग्रहणमिति विवेकः। एवं प्रकृते च आत्मा किं देह उत देहादन्य इति संशयः, देह एवात्मेति विपर्ययः, नास्त्यात्मेति कश्चिदित्यग्रहणम्। एतत्त्रिविधतामसप्रत्ययप्रयुक्त एव संसार इति संसारोऽविद्याकार्यमेव।

नन्विदं प्रत्ययत्रयं विद्यैवास्तु, अत आह—**विवेकेति**। विवेकप्रकाशे सति प्रत्ययत्रयाभावाद्विवेकप्रकाशाभाव एतत्सद्भावान्नास्य विद्यात्वम्। विद्या हि प्रमाज्ञानम्। यथा स्थाणोः स्थाणुत्वेन ग्रहणम्। एवमात्मन आत्मत्वेन ग्रहणमेव विद्या। इदं च प्रमाज्ञानमात्मानात्मादिपदार्थविवेकप्रयुक्तम्। अग्रहणादिस्तु विवेकाभावप्रयुक्त इत्यग्रहणादिरेवाऽविद्या। कस्मात्पुनर्विद्याविद्ययोरिदं वैलक्षण्यमत आह—**आवरणात्मकत्वादिति, विद्याप्रकाशेति च**। अविद्या ह्यावरणात्मिका। विद्या तु प्रकाशात्मिका। ततश्चाऽविद्यया स्थाण्वादिपदार्थ आव्रियते पटेनेव रूपिका। यद्वा अन्धकारेणेव घटः। विद्यया तु स्थाण्वादिपदार्थः प्रकाश्यते, दीपेनेव घटः। तस्मादन्धकारवदावरणात्मिकाऽविद्या, दीपवत्प्रकाशात्मिका विद्या। अन्धकारे एव स्थाणोरग्रहणविपरीतग्रहणसंशया न तु प्रकाशे। तथा अविद्यायामेवात्मनोऽग्रहणविपरीतग्रहणसंशया न तु विद्यायामित्यविद्याकृत एव संसारः।

नन्वविद्यावशादेवाग्रहणादिकमित्यत्र किं निदर्शनमत आह—**तामस इति**। तामसे तमोगुणमये आवरणात्मके च तिमिरादिदोषे; चक्षुष इति शेषः। सत्येव अग्रहण, विपरीतग्रहण, संशयात्मकाऽविद्यात्रयस्योपलब्धेरिति। यथा तामसत्वादावरणात्मकत्वाच्च तिमिरादिदोषः स्थाण्वादिपदार्थाग्रहण, विपरीतग्रहण, संशयात्मकत्रिविधप्रत्ययजनकः पुंसां, तथा तामसत्वादावरणात्मकत्वाच्चाऽविद्यारूपो दोषस्त्रिविधप्रत्ययजनक इति भावः। संसारहेतूनामग्रहणादितामसप्रत्ययानामविद्याकार्यत्वात्तामसाऽविद्याकार्यमेव संसार इत्यविद्याया एव संसारो न तु क्षेत्रज्ञस्येति भावः।

अत्राह- पूर्वपक्षीति शेषः। किमाह तद्दर्शयति—**एवमिति**। एवं संसारोऽविद्यायाश्चेदित्यर्थस्तर्हि सा अविद्या ज्ञातृधर्म एवेति पुनः क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं प्राप्तमित्याशयेनाह—**ज्ञातृधर्मोऽविद्येति**। लोके चक्षुषस्तिमिरादिदोषवशादपि द्रष्टुरेवाग्रहणादिकर्तृत्वदर्शनात्- यस्स्थाणुं न गृह्णाति विपर्ययेण वा गृह्णाति संशयेन वा गृह्णाति तस्यैव हि धर्मास्तदग्रहणादयः। तद्वदविद्यावशाद्यः पुमान् क्षेत्रज्ञस्संशयादिकं प्रतिपद्यते तस्यैव धर्मास्ते संशयादय इति संशयादिप्रयुक्तस्संसारः क्षेत्रज्ञस्यैवेति पूर्वपक्षाशयः।

परिहरति—**नेति**। अविद्या ज्ञातृधर्मो न भवतीत्यर्थः। कुतस्तदाह—**करणेति**। तिमिरादिदोषोऽग्रहणादिहेतुः करणस्य चक्षुष एव धर्मः, न तु कर्तुरात्मनः- चक्षुष्येव करणे तद्दोषदर्शनात्। एवमग्रहणादिहेतुरविद्याऽपि करणस्यैव धर्मो नतु कर्तुरात्मनः। इदमेव संक्षिप्तमर्थं विस्तरेण वक्ति—

यत्तु मन्यसे- ज्ञातृधर्मो अविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं; तत्र यदुक्तं- 'ईश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारी' इत्येतदयुक्तमिति तन्न; यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादि-दोषस्य दर्शनात् न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनात् न ग्रहीतृधर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशय-प्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य। संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वं- संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य संवेद्यत्वं; सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात्। आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्य संसारित्व-मग्न्युष्णत्ववत्स्वधर्मः, ततो न कदाचिदपि तेन वियोगस्स्यात्। अविक्रियस्य च व्योमव-

---

यत्त्वित्यादिना। अविद्याया ज्ञातृधर्मत्वादविद्यावत्त्वस्यैव संसारित्वात्क्षेत्रज्ञस्संसार्येवेति कृत्वा तस्याऽसंसारीश्वरत्वकथनमयुक्तमिति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तन्न। कुतः ? करणे चक्षुष्येव विपरीतग्राहकसंशयोत्थापकाऽग्रहणात्मकतिमिरादिदोषदर्शनात्। ग्रहीतुर्विपरीतादिग्रहणं न; तन्निमित्तभूतस्तिमिरादिदोषोऽपि न। कुतो नेत्यत आह—**चक्षुष इति**। चक्षुषस्संस्कारेण हेतुना चक्षुषस्सकाशात्तिमिरादिदोषेऽपनीते सति ग्रहीतुस्तद्दोषस्य तत्प्रयुक्ताग्रहणादेर्वाऽदर्शनात्। तस्मात्तिमिरादिदोषो न ग्रहीतुर्धर्मः, किंतु करणचक्षुर्धर्म एव।

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपपादयति—**तथेति, सर्वत्रेति**। सर्वव्यवहारेष्वित्यर्थः। अग्रहण, विपरित, संशयात्मकाः प्रत्ययास्सनिमित्तास्सकारणाः कस्यचित्करणस्यैव धर्मा भवितुमर्हन्ति, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य धर्मा भवितुं नार्हन्ति। यथा प्रदीपप्रकाशो न द्रष्टृपुरुषधर्मस्तथा तेषामग्रहणादीनां न ज्ञातृधर्मत्वं संवेद्यत्वात्, ज्ञेयत्वात्। ज्ञात्रा हि ज्ञायन्ते ते। येन यद्ज्ञायते स हि तस्माद्भिन्नः; यथा पुरुषो घटात्। न चास्य लक्षणस्य व्यभिचारश्शङ्क्यस्सुखादिषु- सुखादीनां मनआदि-धर्मत्वात्। नापि सत्यत्वानन्दादिषु- तेषामात्मानन्यत्वाभ्युपगमात्। निर्धर्मकत्वाच्चात्मनः। नच तेषां संवेद्यत्वे विप्रतिपत्तव्यमित्याह—**संवेद्यत्वादेवेति**। स्वात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि जगत्संवेद्यत्वादविद्यादयोऽप्यात्मव्यतिरिक्तत्वेन संवेद्या एव।

किंचाऽविद्यादीनामात्मधर्मत्वाभ्युपगमो द्वैतिनामपि विरुद्ध इत्याह—**सर्वकरणेति**। कैवल्ये मोक्षे चक्षुरादिकरणवियोगे सति सर्ववादिभिरात्मनोऽविद्यादिदोषवत्त्वस्यानभ्युपगमादिति। नन्वात्म-धर्मस्सन्नप्यविद्याग्रहणादिः मुक्तौ तस्मादपैतीत्यत आह—**यदीति**। अग्नेरुष्णत्ववद्यदि क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं स्वधर्मः स्यात्तर्हि तेन धर्मेण तस्य धर्मिणः कदाचिदपि वियोगो न स्यात्, नहि उष्णत्व-मग्नेरपैति क्वापि। यदा त्वपैति तदाऽग्निरेव नश्यति। दोषान्तरमप्याह—**अविक्रियस्येति**। अविक्रियस्य धर्मसंयोगवियोगात्मिका विक्रिया नोपपद्यते। व्योमवत्सर्वगतस्य चात्मनः केनचिदपूर्वः संयोगः, केनचिद्वियोगश्च नोपपद्यते, तथाऽमूर्तस्याप्यात्मनः। लोके हि मूर्तस्य परिच्छिन्नस्य सवि-क्रियस्यैव वस्तुनो घटादेः केनचित्संयोगवियोगौ दृश्येते। तस्मात्क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमसंसारित्वं

त्सर्वगतस्यामूर्तस्यात्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेस्सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वं; 'अनादित्वान्निर्गुणत्वा'दित्यादीश्वरवचनाच्च ।

नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेन्न; सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहरिष्यते । कथमभ्युपगत इति ? मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते । नच तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवत्वविद्याविषये चार्थवत्त्वं- यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायामेवम् ।

सिद्धम् । नित्यमित्यनेन द्वैतमत इव मुक्तावेवासंसारित्वं क्षेत्रज्ञस्येति नोच्यते, किंतु सर्वदापि मुक्त एव क्षेत्रज्ञः नित्यमुक्तत्वादीश्वरस्येत्युच्यत इति गम्यते ।

नच कथं बन्धदशायामप्यसंसारित्वमिति वाच्यं, बन्धस्य संसारस्य अविद्यादिधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । ननु तिमिरादिदोषः करणस्य चक्षुषो धर्मो यथा तथाऽग्रहणादिदोषः कस्यचित्करणस्य धर्म इत्युक्तं, तच्च करणं न दर्शितमिति चेदुच्यते—ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छादय इति प्रागेवोक्तं भाष्यकृद्भिरिति । देहेन्द्रियमनांसि हि करणानि । नन्विन्द्रियमनसां करणत्वेऽपि देहस्य न करणत्वमिति वाच्यं, गमनादिक्रियासु पादादिद्वारा देहस्यापि करणत्वदर्शनात् । तेषु चाविद्याग्रहणादिदोषा अन्तःकरणधर्माः । तस्मादविद्याकृतस्सर्वोऽपि संसारोऽन्तःकरणस्यैव । अन्तःकरणादविद्यायां विद्ययाऽपनीतायां सत्यामात्मनस्संसारादर्शनादिति सिद्धं क्षेत्रज्ञस्यासंसारीश्वरत्वम् ।

उक्तार्थे गीतां प्रमाणयति—**अनादित्वादिति** । नहि निर्गुणस्य संसारधर्मप्रसक्तिरिति भावः । एतावता ग्रन्थसन्दर्भेणेश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमिति प्रश्नस्समाधापितः । **एतेन** वशीकृतप्रकृतेस्स्वतन्त्रस्येश्वरस्य कथं जीवत्वप्रयुक्तस्संसार इति शङ्कापि **प्रत्युक्ता** । अज्ञानकृतत्वाज्जीवस्य संसारित्वव्यवहारस्य ।

अथ संसाराभावप्रसङ्गश्चेति दोषं परिहर्तुमारभतेऽनुवादपूर्वकं—**नन्वेवमित्यादिना** । संसारित्वं संसारः । दोषः स्यादित्यन्तमनुवादः । नेति परिहार इति विवेकः । तत्र हेतुमाह—**सर्वैरिति** । तस्यार्थमाह—**सर्वैरिति** । देहादन्य आत्मास्तीति वदन्त आस्तिका आत्मवादिनः । संसारस्संसारित्वव्यवहारश्च तयोरभावः । संसारे सति संसारित्वव्यवहारः स्यात्संसाराभावात्तद्व्यवहाराभावः । एवं संसाराभावादेव तेषां मुक्तत्वव्यवहारः । तेषां मुक्तात्मनामित्यर्थः । तेषां शास्त्रानर्थक्यादिकं यद्यपि प्राप्तं, तथापि न तद्दोषतयाऽभ्युपगतम् । नहि शास्त्रादिना मुक्तानां कोप्यर्थः, येन मुक्तान्प्रति शास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्यात् । आदिपदाद्बन्धमुक्तिव्यवस्थाभावादिर्गृह्यते । **ईश्वरैकत्वे सतीति** । विद्यावस्थायामित्यर्थः । **अर्थवत्त्वमिति** । शास्त्रस्येति शेषः । **एवमिति** । अविद्यावस्थायामेव शास्त्रादेरर्थवत्त्वं, नतु विद्यावस्थायामित्यर्थः । द्वैतमते यथा जीवस्य मुक्तिदशायां शास्त्राद्यानर्थक्यं तथाऽद्वैतमते

ननु आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतवादिनां सर्वेषां, अतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यात्, अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायाश्चात्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्न; आत्मनोऽवस्थाभेदवत्त्वानुपपत्तेः। यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां, क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न सम्भवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः।

जीवस्य विद्यादशायां शास्त्राद्यानर्थक्यम्। द्वैतमते यथा जीवस्य संसारदशायां शास्त्राद्यर्थवत्त्वं तथाऽद्वैतमते जीवस्याविद्यादशायां शास्त्राद्यर्थवत्त्वमिति तुल्यमिति भावः।

द्वैती पुनः पूर्वपक्षयति—**नन्वित्यादिना चेदित्यन्तेन ग्रन्थेन**। सर्वेषां द्वैतवादिनां मते आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते स्तः। परमार्थभूते एव भवत इत्यर्थः। नतु मिथ्याभूते इत्येवकारार्थः। अत एवमात्मनो बन्धमुक्तावस्थयोर्वास्तवत्वात् हेयस्य संसारस्य तद्धेतुकामादिदोषस्य च, उपादेयस्य मोक्षस्य, तद्धेतुशमदमज्ञानादेश्च सद्भावे सति शास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्यात्। अपरमार्थत्वान्मिथ्यात्वात्। आत्मनो बन्धावस्थायाश्चाविद्याकृतत्वाद्धेतोरपरमार्थत्वे सति निर्विषयत्वाद्विषयाभावाद्बन्धस्यैवाभावादित्यर्थः। **शास्त्रानर्थक्यं स्यादिति**। **अयं भावः**—सर्पस्य सत्यत्वे तत्ताडनदण्डादेरर्थवत्त्वं स्यात्, सर्पस्यैव मिथ्यात्वे किं दण्डादिना? स्वप्नोपलब्धपश्वादेः सत्यत्वे तत्पोषणार्थं तृणाद्याहरणश्रमोऽर्थवान्स्यात्। तस्यैव मिथ्यात्वे किं श्रमेण? मनोरथोपलब्धकान्तायास्सत्यत्वे तद्भोगयाचनादिश्रमोऽर्थवान्स्यात्, तस्या एव मिथ्यात्वे किं याचनादिना? एवं जीवस्य बन्धस्सत्यो यदि तन्मोक्षाय गुरुशास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्याद्बन्धस्यैवासत्यत्वे किं गुरुशास्त्रादिना? तस्माद्द्वैतमते शास्त्राद्यर्थवत्त्वमस्ति, न त्वद्वैतमत इति। परिहरति—**नेति**। हेतुमाह—**आत्मन इति**। अवस्थाभेदोऽवस्थाविशेषो बन्धादिरूपः। तद्वत्त्वस्यानुपपत्तेः। अनुपपत्तिमेव दर्शयति—**यदीति**। यदीति प्रश्नार्थे। तावच्छब्दो निश्चयार्थे। आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे तावद्यथार्थतो युगपत्स्यातां यदि- भवेतां किम्? **यद्वा** क्रमेणेति विकल्पः। तावत्तत्र स्थितिगती इव बन्धमोक्षौ युगपदेकस्मिन्नात्मनि न सम्भवतः- गतिनिवृत्तिगमने यथैकस्मिन्पुरुषे युगपन्न सम्भवतः तथा बन्धमुक्तावस्थे एकस्मिन्नात्मन्युगपन्न सम्भवत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**विरोधादिति**। स्थितिगत्योरिव बन्धमोक्षयोः परस्परविरोधात्। न हि विरुद्धार्थयोः सामानाधिकरण्यं यौगपद्येन सम्भवति- शीतोष्णयोस्सुखदुःखयोश्च युगपत्सामानाधिकरण्यादर्शनाच्च। इदानीं सुखमनुभवन्नपि पुरुषः क्षणान्तरे वृश्चिकदंशनादिना दुःखमनुभवतीति युगपदित्युक्तम्। एवमिदानीं तिष्ठन्नपि पुरुषः क्षणान्तरे गच्छेदित्युगपदित्युक्तं भाष्येऽपि। तथा इदानीं बद्धस्यात्मनः कालान्तरे मुक्तिः स्यादिति युगपदित्युक्तम्।

अथ द्वितीयं विकल्पं दूषयति—**क्रमेति**। क्रमेणात्मनो बन्धमोक्षौ स्त इति पक्षेपि किं निर्निमित्ते भवतः? उत सनिमित्ते? इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—**निर्निमित्तत्व इति**। यदि निमित्तं

अन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

विनाप्यात्मनः क्रमेण बन्धमोक्षौ स्यातां, तर्हि मुक्तस्याप्यात्मनो निमित्तं विना पुनर्बन्धः स्यादिति मोक्षाभावस्स्यादात्मनः । द्वितीयं दूषयति—**अन्यनिमित्तत्व इति** । यद्यात्मनो बन्धमोक्षौ प्रत्यविद्या-रागादिकं विद्याशमादिकं वा किञ्चिन्निमित्तमस्ति, तर्हि तेनैव निमित्तेनात्मनो बन्धमोक्षौ भवतः । न तु स्वत इत्यपरमार्थत्वमेव बन्धमोक्षयोरापतितम् । यत्स्वतो नास्ति तद्धयपरमार्थं वस्त्विति लोक-स्थितिः । यथा स्वतोऽविद्यमानरज्जुसर्प-शुक्तिरजतादेरपरमार्थत्वम् । न हि रज्जुसर्पादिकं कोऽपि द्वैती सत्यं मन्यते, किं तु मिथ्याभूतमेव । चक्षुर्गतकाचकामलादिदोषनिमित्तकत्वाद्रज्जुसर्पादेः । सत्य-सर्पस्तु न काचादिदोषनिमित्तक इति निर्निमित्त एवेति परमार्थभूत एव । तस्मान्निर्निमित्त एव पदार्थ-स्सत्यः, सनिमित्तस्त्वसत्य एव । न च सत्यसर्पोऽप्यज्ञाननिमित्तकत्वात्सनिमित्त एवेत्यसत्य एवेति वाच्यं, अद्वैतिमते तथैव- ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् । द्वैतिमते तु सत्यसर्पो निमित्तत्वेन सत्य इत्यभ्युपगम्यत इति तन्मतानुसारेणेयमुक्तिः । यद्वा अद्वैतिनोपि काचादिदोषाप्रयुक्तं सर्पं व्या-वहारिकसत्यं मन्यन्ते; रज्जुसर्पं तु दोषप्रयुक्तं व्यवहारतोप्यसत्यं मन्यन्त इति तावन्मात्रेणेयमुक्तिः ।

ननु भवत्वात्मनो बन्धमोक्षयोरपारमार्थ्यं, किं ततोऽत आह—**तथा चेति** । बन्धमोक्षयो-रपरमार्थत्वे सतीत्यर्थः । अभ्युपगमहानिः-बन्धमोक्षौ सत्याविति द्वैतिभिरभ्युपगताविति बन्धमोक्ष-सत्यत्वाभ्युपगमस्य हानिः क्षतिः । स्वमतप्रच्युतिरूपदोष इत्यर्थः ।

ननु सर्वमपि जगत्सनिमित्तत्वादेव सत्यं, निर्मित्तस्य गन्धर्वनगरस्वप्नरथादेरसत्यत्वात् । सर्पा-न्निमित्ताज्जातो हि सर्पस्सत्यः । सर्पादजातत्वादेव रज्जुसर्पोऽसत्यः । यस्य कार्यस्य यत्कारणं निमित्त-त्वेन प्रसिद्धं तस्मान्निमित्ताज्जातं तद्वस्तु सत्यमिति हि लोकव्यवहारः । न हि निर्निमित्तं वस्तु जगति किञ्चिदप्यस्ति । रज्जुसर्पादयस्तु प्रसिद्धसर्पादिनिमित्तादनुद्भूता इति, अप्रसिद्धरज्ज्वादिनिमित्तादुद्भूता इति चाऽसत्या इत्यभ्युपगम्यन्ते । तस्माद्विपरीतनिमित्तादुद्भूतमेव वस्त्वपरमार्थं, नतु सनिमित्तं वस्त्विति सनिमित्तौ बन्धमोक्षौ परमार्थावेवेति चेत्—

मैवम्—"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुत्या कारणमेव सत्यं, कार्यं तु मिथ्यैव । न हि कारणमृदादिव्यतिरेकेण कार्यस्य घटादेरुपलम्भः । तस्मादनिमित्तं निमित्त-मेव वस्तु सत्यम् । अत एव "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" इत्यद्वैत्यभ्युपगमः । "तत्सत्यमतोऽन्यदार्तं" इति श्रुतेश्च । मृदादिवस्तु घटादीन्प्रति निमित्तमपि जलादिजन्यत्वादनिमित्तं न भवतीति नैव सत्यं, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तु घटादिविकारदृष्ट्या प्रोक्तम् । एवं सर्वं जगदपि कार्यत्वान्निमित्तं न भवती-त्यसत्यमेव । ब्रह्म तु सर्वस्य निमित्तं- "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतिः । अकार्यत्वा-दनिमित्तं च (निमित्तं यस्य नास्ति तदनिमित्तम्) । अत एव हि- 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराण' इत्यादिसमन्वयः । नहि सनिमित्तं वस्त्वजं स्यात्, न वा नित्यम् । अत एवानादिरित्यादपि सङ्गच्छते । तथा चानिमित्तं निमित्तं वस्तु सत्यमिति लक्षणस्य ब्रह्मण्येव समन्वयादन्यत्राप्रवृत्तेश्चा-

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमत्यन्तवती च; तच्च प्रमाणविरुद्धं; तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युप-

व्यभिचारित्वं स्थितम् । एवं स्थिते सनिमित्तत्वेन भवदभिमतस्य सर्वस्यापि द्वैतस्यासत्यत्वं दुष्परिहारमेव, किंपुनर्दुर्निमित्तस्य रज्जुसर्पादेरिति ।

ननु भवतु नाम वस्तुतोऽसत्यत्वं जगतः, यावद्व्यवहारं तु तत्सत्यमेव । तथा च सनिमित्तौ बन्धमोक्षौ यावद्व्यवहारं सत्यावेवेति **चेन्नेति को वदेत्**? अज्ञानाश्रयो हि बन्धमुक्त्यादिसर्वव्यवहारः, ततश्चाज्ञानदशायामात्मनो बन्धमोक्षौ स्त एव, विद्यावस्थायामेव हि तदभावोऽस्माभिरुच्यते । नचैवमात्मनो बन्धमुक्त्यवस्थावत्त्वं सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यं, विद्यावस्थायां तदभावादेव वस्तुतस्तदभाव इति सिद्धत्वात् । तस्मान्नास्त्यात्मनः परमार्थतो बन्धमुक्तावस्थे । अत एव- 'न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति श्रुतिरुपपद्यते ।

यद्येवमात्मनः परमार्थतो बन्धमुक्तावस्थे न स्त इति नाभ्युपगम्यते, तर्ह्यनित्यत्वमप्यात्मनः स्यादित्याह—**किं चेति** । बन्धं विना मुक्त्ययोगान्मुक्तिर्बन्धपूर्विका, तस्य च बन्धस्यान्ताभावे मुक्त्ययोगाद्बन्धावस्था सान्ता, आद्यदर्शनादनादिश्च । **तच्चेति** । अनादिस्सान्तो बन्ध इति कल्पनं तच्छब्दार्थः । **प्रमाणविरुद्धमिति** । अनादेरनन्तत्वेन भाव्यत्वादिति भावः । सादिरनन्ता च मोक्षावस्थेत्यप्रमाणमेवेत्याह— **तथेति** । सादेस्सान्तत्वेनैव भाव्यत्वादिति भावः । तस्मात्सान्तस्य बन्धस्यानादित्वं सादेर्मोक्षस्यानन्तत्वं चेत्युभयं प्रमाणविरुद्धमेव । अनादित्वानन्तत्वयोर्वैयधिकरण्यादर्शनात् । यस्यादिरस्ति तस्यान्तोऽप्यवश्यमस्ति । यस्यान्तोऽस्ति तस्यादिरप्यवश्यमस्ति- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'-रित्यादिगीतावचनादनुभवाच्चात्मैक एवानादिरनन्तश्च । तदन्यत्सर्वं जगत्सादि सान्तं च ।

ननु आद्यन्तयोर्वैयधिकरण्यमस्ति- प्रागभावस्यानादित्वात्सान्तत्वाच्च, प्रध्वंसाभावस्य सादित्वादनन्तत्वाच्चेति चेत्, **मैवम्**—तस्य तार्किकसमयस्याप्रमाणत्वात् । नच अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानस्यानादित्वं सान्तत्वं चास्तीति वाच्यं, अज्ञानस्यापि सादित्वात्- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । अनादित्ववचनं तु इदमिदानीं जातमिति वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायकम् । यथाऽविद्याकार्यस्यापि संसारस्य प्रवाहानादित्वादनादित्वव्यपदेशः । इदं चाज्ञानमात्मन्यध्यस्तत्वादात्मकार्यमेव । यथा जगदविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तं सदात्मकार्यमित्युच्यते । एवं कार्यत्वात्साद्येवाज्ञानमिति तस्य सान्तत्वं युक्तम् । ननु निर्धर्मकस्यात्मनः कर्तृत्वासम्भवादात्मा नाज्ञानं सृजति, जगत्तु सृजत्यज्ञानमात्माश्रयं सत्, अतः कथमविद्यायाः कार्यत्वमिति चेदविद्यां न कोपि सृजति, किंतु सा स्वयमेव भवति-'माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवति' इतिश्रुतेः । तस्मात्सान्तो बन्धस्सादिरेव भवितुमर्हति । सादिश्च मोक्षस्सान्त एव । नचेष्टापत्तिः, बन्धस्य सादित्वे बन्धात्प्रागसंसारित्वादात्मनः । तदा मोक्षशास्त्राद्यानर्थक्यम् । मोक्षस्य सान्तत्वे पुनर्बन्धप्रसङ्गः; ततश्च शास्त्रस्य शास्त्राद्यानर्थक्यं-नित्यपुरुषार्थ

गम्यते । नचावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोष-

मोक्षं मत्वा हि धनधान्यप्रासादादिकं सर्वमुत्सृज्य मोक्षमार्गे प्रयतते विद्वान्, मोक्षस्यापि स्वर्गादिवदनित्यत्वे व्यर्थोयं मोक्षमार्गप्रवृत्तिप्रयास इति न मोक्षशास्त्रे कोपि प्रवर्तेतेति ।

ननु—प्रमाणविरुद्धार्थोऽप्यभ्युपगम्यतां, को दोषस्तत्राह—**नचेति** । अवस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतः पदार्थस्य नित्यत्वमुपपादयितुं न शक्यम् । घटत्वावस्थावतो कपालत्वावस्थां गच्छतो घटस्याऽनित्यत्वदर्शनात् । अवयवित्वावस्थावतो भस्माद्यवस्थां गच्छतश्शरीरस्य चानित्यत्वदर्शनात् । एवं बद्धत्वावस्थावतो मुक्तावस्थां गच्छत आत्मनः स्यादेवानित्यत्वम् ।

ननु—सत्कार्यवादेऽवस्थानामेवानित्यत्वमवस्थावतो द्रव्यस्य तु नित्यत्वमेव, मृद्द्रव्यं हि घटत्वकपालत्वचूर्णत्वाद्यवस्था अनुभवादपि मृद्रूपेण नित्यमेवास्ति, घटत्वाद्यवस्थास्तु नश्यन्ति, जायन्ते च । अतोऽवस्था एवानित्याः । एवं बद्धमुक्त्यन्यतरावस्थावानात्मा नित्य एव- अवस्थाद्वयेऽप्यात्मन एकस्यैवानुगमात् । बन्धमुक्त्यवस्थे त्वनित्ये- बन्धदशायां मुक्त्यभावान्मुक्तिदशायां बन्धाभावाच्च । तस्मादवस्थावतोऽप्यात्मनस्स्यादेव नित्यत्वमिति चेत्—

मैवम्— असत्कार्यवादस्येव सत्कार्यवादस्यापि दूषितत्वात् । कार्यं पूर्वमसदेव कारकव्यापारेणाविर्भवतीत्यसत्कार्यवादः । यद्यसत एवोत्पत्तिस्तर्हि शशशृङ्गमप्याविर्भवेदिति कृत्वा कार्यं पूर्वं सदेव कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत **इति** सत्कार्यवादः । यदि कार्यं पूर्वमेवास्ति तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यमेवेति कृत्वा कार्यं न सत् नाप्यसत् किंतु मिथ्यैवेति मिथ्यावादः । एवंस्थिते यदि घटत्वाद्यवस्था घटाद्युत्पत्तेः प्रागेव मृदस्सन्ति, तर्हि कुलालव्यापारानर्थक्यं, पिण्डाकारमृद्यपि घटोपलब्धिप्रसङ्गः । यदि प्राक् न सन्ति, तर्हि शशशृङ्गवत् घटस्याप्यनुदयप्रसङ्गः । तस्मान्मृदो घटत्वाद्यवस्था मिथ्याभूता एव ।

तथा प्रकृतेप्यात्मनो बन्धमुक्तावस्थे मिथ्याभूते एव—बन्धात्प्रागेव बन्धसत्त्वे रागादिदोषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदसत्त्वे शशशृङ्गवदनुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथा मुक्तेः प्रागेव मुक्तिसत्वे गुरुशास्त्राद्यानर्थक्यप्रसङ्गः, तदसत्त्वे शशशृङ्गवन्मुक्तेरनुत्पत्तिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं मिथ्याकार्यवादेप्यवस्था एव मिथ्याभूताः, नतु अवस्थावद्द्रव्यमिति कृत्वा बन्धमुक्त्यवस्थयोरेव मिथ्यात्वमात्मा तु नित्य एव सत्यत्वान्मृद्द्रव्यवदिति चेत्— **मैवम्** । अवस्थानां मिथ्यात्वे तद्वतो द्रव्यस्यापि मिथ्यात्वात् । **तथाहि** पिण्डाद्यवस्थानापन्नं मृद्द्रव्यं किं सावस्थमुत निरवस्थम् ? आद्ये- मृद्द्रव्यगतायास्तस्या अपि गन्धवत्त्वाद्यवस्थाया मिथ्यात्वमेव स्यादवस्थात्वात्पिण्डाद्यवस्थावत् । द्वितीये- निरवस्थं तन्मृद्द्रव्यं किं रूपमनिर्वाच्यमेव । नच मृद्रूपमिति वाच्यम् । मृदि मृत्त्वावस्थायास्सत्त्वेन मृद्रूपं सावस्थमेवेति मृत्त्वावस्थाया अभावे तस्य मृद्रूपत्वस्यैवासिद्धेः । एवं सावस्थादेव मृद्द्रव्यान्मृत्त्वावस्थाया मिथ्याया अपगमे सति मृद्द्रव्यमेव तावन्न सिद्ध्येदिति मिथ्यैव मृद्द्रव्यम् ।

परिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एव; इति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः।

नच शास्त्रानर्थक्यं यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य। अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनं, न विदुषां; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः। न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वा

नहि घटाद्घटत्वे पृथक्कृते सति घटपदार्थः कश्चिदुपलभ्येत। ननु घटाद्घटत्वेऽपनीते मृदवशिष्यते, मृदो मृत्त्वेऽपनीते तु जलमवशिष्यते, जलजन्यत्वान्मृद इति चेत्तर्हि, तस्मादपि जलात्सावस्थाज्जलत्वावस्थायां मिथ्याभूतायामपनीतायां जलमपि मिथ्यैव भवेत्। किन्तु तेजोरूपेण वर्तेत। एवं तेज आदिष्वपि द्रष्टव्यम्। तथाच सति घटत्वादिवन्मृत्त्वजलत्वादीनामप्यवस्थानां मिथ्यात्वेन मृज्जलादीनामप्यवस्थावतां द्रव्याणां मिथ्यात्वमेव। तेन च यद्यदवस्थावत्तत्तन्मिथ्येति व्याप्तिस्सिद्ध्यति। यद्यात्माऽवस्थावान् स्यात्तर्हि मिथ्यैव स्यादित्यस्थावत्त्वेन स्यादनित्यत्वदोष आत्मनः। **अत इति**। आत्मनो बन्धमुक्त्यवस्थाभावादित्यर्थः।

ननु तर्हि द्वैतिनामिवाऽद्वैतिनां मतमपि दोषग्रस्तमेव--शास्त्रानर्थक्यादिति शङ्कायां स्वमते दोषाभावं साधयति—**नचेति**। अद्वैतिमत इति शेषः। शास्त्रानर्थक्यं नास्ति। तत्र हेतुमाह—**यथेति**। यथेत्यस्य तावदित्यर्थः। शास्त्रस्य प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात्—शास्त्रस्य विधिप्रतिषेधात्मकस्य देहाद्यभिमानित्वेन प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषगोचरत्वात्। अविद्वांसः पुरुषा अज्ञानादात्मानं ब्राह्मणं कर्तारं मन्यमानाः स्वर्गादिफलप्राप्तये नरकाद्यनिष्टनिरासाय च विधिप्रतिषेधशास्त्रेऽधिक्रियन्त इति नाऽस्मन्मते शास्त्रानर्थक्यमविदुषां शास्त्राधिकारिणां सत्त्वादिति भावः।

ननु शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वं कुतो नियम्यते, विद्वद्विषयत्वमप्यस्त्वत आह—**अविदुषामिति**। अविदुषामेवानात्मनोः फलहेत्वोरात्मदर्शनं भवति, न तु विदुषामिति। फलं देवशरीरादिकं, हेतुर्मनुष्यशरीरेन्द्रियादिकं वाङ्मनःकायनिर्वर्त्यत्वाद्वाचिकमानसिककायिककर्मणां, तयोरनात्मनोरात्मदर्शनमहमिति बुद्धिः। मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं कर्म करोमि, देवो भूत्वाऽहं स्वर्गमनुभविष्यामीत्यादिप्रतीतेरज्ञानाम्। देहभिन्नात्मदर्शिनां विदुषां तु फलहेत्वोर्नास्त्यात्मबुद्धिः। कुतो नास्त्यत आह—**न हीति**। अत्यन्तमूढः- विवेकशून्यत्वं मूढत्वं, तद्ध्यात्मनात्मगोचरं स्वपरविवेकादिशून्यत्वं त्वत्यन्तमूढत्वम्। मूढो ह्यात्मानात्मविवेकशून्यत्वात्फलहेत्वोरनात्मनोरात्मनश्चैकत्वं पश्यति। एवमस्यात्मानात्मैकत्वदर्शने आत्मानात्मविवेकशून्यत्वमेव हेतुः। सति तद्विवेके तदेकत्वदर्शनानुपपत्तेः। यथाऽत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा एकात्मतां न पश्यति, कुतः ? जलाग्निविवेकस्य छायाप्रकाशविवेकस्य च सत्त्वात्तस्य। इदं जलमयमग्निरिति विवेकाभावे तु तदेकत्वं पश्येदेव। नच पश्यत्येवेति वाच्यं, तथा सति दर्शने उन्मत्तः पिपासोपशमायाग्निं भक्षयेत्। तापोपशमाय चाग्नौ पतेत्। नत्वेवं दृश्यते। तस्माज्जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वा विवेकवानत्यन्तमूढोऽपि यथा तयोरेकत्वं न पश्यति, तथा आत्मा-

एकात्मतां पश्यति; किमुत विवेकी। तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति। न हि 'देवदत्त! त्वमिदं कु'र्विति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः- 'अहं नियुक्त' इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते; नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिः; तथा फलहेत्वोरपि।

ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिश्शास्त्रार्थविषया- फलहेतुभ्यामन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति इष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति; यथा पितृ-

---

नात्मनोर्विवेकवान्पुरुषस्तयोरेकत्वं न पश्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। आत्मानात्मविवेकशून्यो मूढस्तु तयोरेकत्वं पश्येदेव।

तस्मादिति। यस्माच्छास्त्रमविवेकिविषयं तस्मादित्यर्थः। यद्वा यस्माच्छास्त्रं फलहेत्वोरात्मदर्शिनो विषयस्तस्मादित्यर्थः। फलहेतुभ्यामिति पञ्चमी। 'यजेतेत्यादि विधिशास्त्रं, न परदारान् गच्छेदित्यादि प्रतिषेधशास्त्रं, तदुभयमप्यनात्मभ्यो विविच्यात्मानं यः पश्यति तस्य न भवति। कुतो न भवतीत्यतो दृष्टान्तमाह—**न हीति, नियुक्ते इति।** यज्ञदत्तेन नियुक्ते सति देवदत्ते इत्यर्थः। तत्रस्थो विष्णुमित्रः नियोगं शृण्वन्नहं नियुक्त इति नैव प्रतिपद्यते मन्यते। यद्वा शृण्वन्नपि नियोगं न प्रतिपद्यते न प्राप्नोति। यज्ञदत्तेन देवदत्ताय नियुक्तं जलाहरणादिकं कर्म विष्णुमित्रस्सन्निहितोऽपि न करोति। तन्नियोगस्य देवदत्तविषयत्वेन स्वविषयत्वाभावात्। यदि विष्णुमित्रस्य किं देवदत्तोऽस्मिन् कर्मणि नियुक्त उताहमिति संशयस्तदा नियोगविषयविवेकज्ञानाभावाद्विष्णुमित्रस्य देवदत्तकर्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते। प्रतिपत्तिर्नियोगप्राप्तिर्नियुक्तकर्मणि प्रवृत्तिरिति यावत्। अथ वा प्रतिपत्तिरहमत्र नियुक्त इति ज्ञानमुपपद्यते। तथा- यथा नियोगविषयविवेकाग्रहणाद्देवदत्तेन कर्तव्ये कर्मणि विष्णुमित्रस्य प्रवृत्तिस्तथेत्यर्थः। फलहेत्वोरनात्मनोरात्मनश्च यस्य नास्ति विवेकस्तस्यैव विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारेण कर्मसु प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः। यद्वा देवदत्तनियोगे विष्णुमित्रस्य स्वनियोग इति भ्रमाद्यथा प्रवृत्तिर्न तथा फलहेत्वोरनात्मनोरात्मेति भ्रमात्कर्मसु प्रवृत्तिरविदुषामिति।

ननु फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सत्यपि विदुषां प्राकृतसम्बन्धापेक्षया 'शास्त्रार्थविषयाप्रतिपत्तिर्युक्तैव- देहान्यात्मदर्शिनामपि देहे ज्वरग्रस्ते सति तापोपलम्भात्। अस्ति हि देहे देहिनः प्राकृतस्सम्बन्धः प्रकृतेर्जातो ममाभिमानरूपः। यथा गृहे गृहिणः, गृहे दग्धे सति गृहाद्भिन्नस्यापि गृहिणो दाहदुःखाद्युपलम्भस्तद्वत्प्रकृतेऽपि। इममेव प्राकृतसम्बन्धमपेक्ष्य विद्वानपीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मीति, अनिष्टफलहेतौ निवर्तितोऽस्मीति च मन्यमान इष्टे प्रवर्तते, अनिष्टान्निवर्तते। देहसौख्येनात्मसौख्यस्य देहासौख्येनात्मासौख्यस्य चानुभवात्तथैव स्वर्गे कमपि दिव्यं देहमाश्रित्य सुखमनुभविष्यामीति यातनादेहाश्रयणप्रयुक्तं दुःखं मम माभूदिति च प्रतिपद्य विहितं करोत्यविहितं च परित्यजतीति विदुषामपि विहिताविहितपरिज्ञानार्थं शास्त्रमावश्यकमेव। ततश्च विद्वद्विषयत्वमपि शास्त्रस्य सम्भवेदेव। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति।** पितुरन्यः पुत्रोऽहमिति पुत्रादन्यः पिताहमिति ज्ञाने सत्यपि

पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः। न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात्। प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो

पितुर्नियोगे पुत्रः प्रवर्तते। तस्य सुखादिसम्पादनार्थं पिता च पुत्रमविहितात्प्रतिषेधति- पुत्रस्य नरकदुःखाद्यभावार्थं तद्वदिति। पितृपुत्रयोरितरेतरात्मान्यत्वदर्शिनोरपि ममाभिमानलक्षणप्राकृतसम्बन्धापेक्षया परस्परनियोगप्रतिषेधार्था प्रतिपत्तिर्यथोपपद्यते, तथाऽऽत्मानात्मनोरितरेतरभिन्नत्वदर्शने सत्यपि प्राकृतसम्बन्धस्यापेक्षया विधिप्रतिषेधार्था प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। इतरस्मादितरस्यात्माहमन्य इति दर्शनमितरेतरात्मान्यत्वदर्शनम्। आत्मनोऽन्यत्वमात्मान्यत्वमितरस्यात्मान्यत्वमितरात्मान्यत्वमितरस्मादितरात्मान्यत्वमितरेतरात्मान्यत्वमिति समासः। इतरस्मात्पित्रादेरितरस्य पुत्रादेरित्यर्थः। अन्योन्यस्य नियोगप्रतिषेधावर्थौ यस्यास्साऽन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्था। प्रतिपत्तिर्ज्ञानं; प्रवृत्तिरिति यावत्।

ननु पितुरन्योऽहं पुत्र इति ज्ञानवान् पुत्रः पित्रर्थमात्मार्थं नियोगप्रतिषेधौ प्रतिपद्यतांनाम, ममायं जनक इति प्राकृतसम्बन्धात्। देहादन्योऽहमिति ज्ञानवांस्तु देहार्थमात्मार्थं वा न विधिनिषेधयोः प्रतिपत्तिं भजते- देहस्यैव नाशादात्मनश्चासङ्गाविक्रियत्वादिति चेत्, **मैवम्**—देहादन्योऽहमिति ज्ञानवानपि देहो ममेति प्राकृतसम्बन्धादेतद्देहे वर्तमानः कर्म कुर्यादेव स्वर्गे मम कश्चिद्दिव्यदेहः स्यादित्यात्मार्थमेव मम क्षुद्रदेहो माभूदिति निषिद्धाचरणाच्च निवर्तत इति। विवेकिनां फलहेत्वोरनात्मनोरात्मबुद्ध्यभावेऽप्यात्मीयबुद्धिसत्त्वाच्छास्त्रार्थविषयप्रवृत्तिरुपपद्यत एवेति पूर्वपक्षाशयः। परिहरति—**नेति**; हेतुमाह—**व्यतिरिक्तेति**। व्यतिरिक्तस्य देहादिभिन्नस्यात्मनो दर्शनं ज्ञानं तस्य प्रतिपत्तेः प्राप्तेः प्रागेव। देहाद्भिन्नोऽहमात्मेति ज्ञानोदयात्पूर्वमेवेत्यर्थः। फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात्। प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थं फलहेतुभ्यामन्यत्वमात्मनः प्रतिपद्यते। न तु नियोगप्रतिषेधप्रतिपत्तेः पूर्वमेव फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यत इति। **अयमर्थः**—अनादिकालादारभ्य फलहेत्वोरात्मेत्यभिमानस्तावत्सिद्धः प्राणिनाम्। तेनैवाभिमानेन नियोगप्रतिषेधौ प्रतिपद्यते ब्राह्मणोऽहं स्नानसन्ध्यादेवार्चनादिषु नियुक्तश्शास्त्रेणेश्वरेण वा, मद्यपानादिभ्यश्च प्रतिषिद्ध इति विहिते कर्मणि प्रवर्तते निषिद्धात्तु निवर्तते। एवं प्रतिपद्य पश्चाच्चिन्तयति विवेकी यदि देह एवाहं, तर्हि देहस्यैव नाशाद्व्यर्थेयं प्रवृत्तिर्विहिते निषिद्धाच्च निवृत्तिरिति। ततश्च शास्त्रप्रामाण्यादास्तिकोऽयं देहादन्यमात्मानं मन्यते। इदं चास्य देहाद्भिन्नात्मज्ञानं स्वप्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधसिद्ध्यर्थमेव। देहाद्भिन्नस्यात्मनस्सत्त्वादिहानुष्ठितकर्मफलं परलोके आत्मना भुज्यत इति निश्चयेन स्वप्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधयोर्निर्वर्तनात्। तस्माद्देहाद्भिन्नः कर्ता भोक्ता चात्मास्तीत्येवंरूपमज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य यद्ज्ञानं तत्स्वाचर्यमाणकर्मनिर्वर्तनार्थमेव नतु मोक्षार्थम्। यद्ययं कर्मणि प्रवृत्तेः प्रागेव देहाद्भिन्नमात्मानं मनुयात्तर्हि कर्मणि नैव प्रवर्तेत स्वस्मिन् कर्तृत्वभोक्तृत्वनिश्चयानुदयात्तस्य। ततश्च देहादावात्माभिमानात्कर्मणि प्रवृत्तस्य देहविलक्षणात्मज्ञाने पश्चाज्जातेऽपि तद्ज्ञानं स्वानुष्ठीयमानकर्मफलभोक्त्रात्मसम्पादनद्वारा कर्मनिर्वर्तनार्थकमेव, नतु कर्मसन्न्यासार्थकमिति स्थितम्।

हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् ।

ननु 'स्वर्गकामो यजेत, न कलंजं भक्षये'दित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ

नन्वेतेन प्रकृतप्रश्नस्य किमुत्तरमायातमिति चेदुच्यते—यस्याज्ञस्य देहादावहमित्यभिमानस्तस्यैव कर्मणि प्रवृत्तस्य देहान्यात्मदर्शने सति देहादौ ममेत्यभिमानः, कर्ताहं भोक्ताहमित्यभिमानश्च । तथा च देहभिन्नात्मदर्श्यप्ययं कर्तृत्वाद्यभिमानसद्भावादज्ञ एव । यस्तु कर्मण्यप्रवृत्तो देहान्यात्मदर्शी, यश्च कर्मणि प्रवृत्तोऽपि देहान्याकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शी स विद्वान् देहादिकं तदाश्रयं कर्म तत्फलादिकं वा ममत्वेन न पश्यति- असङ्गत्वादकर्तृत्वादभोक्तृत्वान्निर्विकारत्वाच्चात्मनः । तस्मात्प्राकृतसम्बन्धापेक्षया शास्त्रार्थविषयप्रतिपत्तिर्देहभिन्नात्मदर्शिनोऽपि कर्तृभोक्त्रात्मदर्शिनो देहादिसम्बद्धात्मदर्शिनश्चाज्ञस्यैव भवति । न त्वकर्त्रभोक्त्रसङ्गात्मदर्शिनः प्राज्ञस्य- तस्य देहादौ ममाभिमानस्याप्यभावात् । न देहादिभिर्विदुषः प्राकृतोऽपि सम्बन्धगन्धः कश्चिदस्ति । अज्ञानकृतो हि प्राकृतस्सम्बन्धः ।

तस्मादिति । यस्माद्देहादावहंममाभिमानवतः कर्तृभोक्त्रात्मदर्शिन एव शास्त्रं प्रवर्तकं, निवर्तकं न तु देहादावहंममाभिमानरहितस्यासङ्गाकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शिनस्तस्मादित्यर्थः । अविद्वांसोऽविद्यावन्तः । अनात्मसु देहादिष्वहंममाभिमानहेतुरज्ञानमविद्या । अविद्याकार्यत्वात्तदभिमानोऽप्यविद्यैव । अविद्वांसो विषयश्शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यर्हत्वेन गोचरो यस्य तदविद्वद्विषयम् । अविद्वदधिकारिकमिति यावत् । नच विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यार्थवत्त्वेऽप्यविद्वद्विषयत्वेन मोक्षशास्त्रं तु व्यर्थमेव- तत्राविदुषामप्यधिकाराभावादिति वाच्यं, अविद्वांसो ह्यात्मानं संसारिणं बद्धं मन्यमानास्तन्मोचनाय गुरोस्सकाशाच्छास्त्रमधिगत्य शमदमादिसम्पादनद्वारा ज्ञानं सम्पाद्य मुच्यन्त इति न मोक्षशास्त्रस्याप्यनर्थकत्वं- तस्याप्यविद्वद्विषयत्वात् । तस्मात्सर्वाण्यपि विधिप्रतिषेधमोक्षशास्त्राण्यविद्वद्विषयाण्येव । तत्र विधिप्रतिषेधशास्त्रं सकामाज्ञविषयं, मोक्षशास्त्रं तु निष्कामाज्ञविषयमिति विवेकः । नच मोक्षकामिविषयमिति वाच्यं, मोक्षकामस्य कामाभावरूपत्वात् । निष्कामो हि मुमुक्षुः । यः पुंसां बन्धहेतुस्स एव कामो न त्वन्य इति सिद्धान्तात् ।

ननु 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति व्यासेन शास्त्रस्यार्थवत्त्वं साधितं कर्तुस्सत्त्वात् । प्रकृते तु कर्तुरभावाच्छास्त्रं व्यर्थमेवेत्यापतितम् । अतस्सूत्रविरोध इत्याक्षिपति—नन्विति । शास्त्रार्थयज्ञाद्यनुष्ठाने अज्ञा न प्रवर्तन्ते- तेषां देहात्मवादित्वाद्देहस्य चेहैव नाशात्स्वर्गादिफलभोक्तुरभावाद्देहस्यैव कर्तृत्वाद्व्यर्थं कर्मानुष्ठानमिति दृष्ट्या । तथा प्राज्ञा अपि न प्रवर्तन्ते- देहव्यतिरिक्ताऽकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शित्वात्तेषाम् । तस्मात् 'स्वर्गकामो यजे'तेत्यादिविधिशास्त्रं, 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादिप्रतिषेधशास्त्रं च व्यर्थमेव- शास्त्रार्थानुष्ठातुरभावादित्यर्थः । देहात्मदृष्टीनां चेत्यनन्तरमप्रवृत्ताविति शेषः । यद्वेत्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनां केवलं देहात्मदृष्टीनां चाप्रवृत्तावित्यन्वयः ।

केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च। अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न; यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः। ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते, तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते। यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षम्। अतो न शास्त्रानर्थक्यम्।

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न; कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्; यथेदानीं न च विवेकिनमनुवर्तन्ते

अत इति। अज्ञानां विज्ञानां च शास्त्रार्थानुष्ठानाप्रवृत्तेरित्यर्थः। कर्तुःशास्त्रार्थानुष्ठातुः। कर्तुरभावे- त्वमेवं कुरु, त्वमेवं मा कुरु- इति शासनस्य व्यर्थत्वादिति भावः। परिहरति—**नेति**। यथाप्रसिद्धे पूर्वोक्तरीत्या देहादन्य आत्मा कर्ता भोक्ता चास्तीति ज्ञानवत्त्वेन प्रसिद्धे पुरुषे एव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपपत्तेः। संग्रहोक्तं वाक्यमेव विवृणोति—**ईश्वरेति**। ईश्वरक्षेत्रज्ञयोरेकत्वं द्रष्टुं शीलमस्येतीश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी। ब्रह्मवित्कर्मणीति शेषः। तावन्न प्रवर्तते नैव प्रवर्तते। नैरात्म्यवादी शून्यवादी- देहात्मवादीति यावत्। बौद्धादिर्नास्तिक इति भावः। परलोको नास्तीति बुद्ध्या कर्मणि न प्रवर्तते। उभयातिरिक्तः कर्मितया प्रसिद्ध आस्तिकस्तु वैदिकः शास्त्रप्रामाण्यनिश्चयाद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यान्यथानुपपत्त्या देहातिरिक्तस्य कर्तुरात्मनोऽभावे प्रामाण्यानुपपत्त्या हेतुना अनुमितात्मास्तित्वः- अनुमितमात्मास्तित्वं येन स तथोक्तः। देहातिरिक्तः कश्चिदात्मास्ति कर्ता भोक्ता च, शास्त्रप्रामाण्यस्यान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानेनैवात्मानं ज्ञातवानित्यर्थः। अत एवात्मविशेषानभिज्ञः- अकर्त्रभोक्तृसच्चिदानन्दलक्षण आत्मेत्येवं विशेषाकारेणात्मानं नाभिजानातीत्यर्थः। अत एवात्मनो भोक्तृत्वभ्रमात्कर्मफले स्वर्गादौ सञ्जाता तृष्णाऽभिलाषो यस्य स तथोक्तः। एवंविधः पुरुषः श्रद्दधानस्सन् कर्मणि प्रसर्तत इत्येतत्सर्वेषां नः प्रत्यक्षमनुभवसिद्धम्।

अत इति। देहातिरिक्तकर्तृभोक्त्रात्मवादिनः कर्मिणोऽज्ञस्य सत्त्वात्कर्तुरित्यर्थः। शास्त्रानर्थक्यं न- उक्तलक्षणं कर्तारमुपलभ्यैव 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्युक्तं व्यासेनेति न सूत्रविरोधः। नापि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽस्माकमिति भावः। नन्वेवंविधस्य कर्तुर्दुर्लभत्वाच्छास्त्रस्यानर्थक्यमेवेत्याक्षिपति—**विवेकिनामिति**। विवेकिनां ब्रह्मविदां कर्मणि प्रवृत्त्यदर्शनात्। 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जना' इति न्यायेनाविवेकिनामपि विवेक्यनुसारिणां कर्मण्यप्रवृत्तौ सत्यां शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धस्य कर्तुर्दुर्लभत्वादिति भावः।

परिहरति—**नेति**। कर्तार एव सुलभाः, विवेक्येव दुर्लभः। कुतः? कस्यचिदेव सुकृतिनः-- 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत' इति न्यायेन विवेकस्य ज्ञानस्योपपत्तेः प्राप्तेः। इदमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—**अनेकेष्विति**। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति गीतावचनादिति भावः।

मूढाः, रागादिदोषतन्त्रत्वात्, प्रवृत्तेरभिचारादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, 'स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः— 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति ह्युक्तम् ।

तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । नह्यूषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं

ननु भवतु कश्चिदेव विवेकी, तदनुवर्तिनस्तु बहवः स्युरत आह—**यथेति** । मूढा विवेकिनमिदानीं यथा नानुवर्तन्ते तथा पूर्वमपि भविष्यत्कालेऽपीत्यर्थः । यद्वा यथेत्यस्य तावदित्यर्थः । इदानीं विवेकिनं मूढा नैवानुवर्तन्ते । तत्र हेतुमाह—**रागादीति** । प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वात् । रागादिदोषदूषिता मूढा विवेकिनं नैवानुवर्तन्ते, किंतु रागादिदोषवशात्कर्मण्येव प्रवर्तन्ते ।

ननु रागादिदोषवशात्कर्मणि न प्रवर्तन्ते मूढाः, किंतु श्रेष्ठाचरणदर्शनादेव । श्रेष्ठा हि जनकादयः कर्मणि प्रवृत्ताः । उक्तं च भगवतापि 'वर्त एव च कर्मणि, मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वश' इत्यत आह—**अभिचारेति** । अभिचारश्शत्रुमारणकर्म । आदिपदात्परदारगमनादिकम् । मूढा इदानीं हिंसादिकर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, किं ते श्रेष्ठाचरणानुसारात्तत्र प्रवृत्ताः ? उत रागादिदोषवशात् ? नाद्यः- श्रेष्ठानां हिंसादिनिषिद्धकर्मस्वप्रवृत्तत्वात् । अतः परिशेषाद्रागादिदोषवशादेव । तथा च य एव दोषोऽभिचारादौ पुंसां प्रवर्तकः स एव रागादिदोषो यज्ञादिकर्मस्वपि प्रवर्तक इत्यवश्यमभ्युपेयं- प्रवृत्त्यैक्यात् । एकत्र दृष्टस्यैव कारणस्येतरत्राभ्युपगमनीयत्वात् । रागादिदोषोऽज्ञानां कर्मणि प्रवर्तकः- प्रवृत्तिहेतुत्वादभिचारादाविवेत्यनुमानात् । न हि कोऽपि जनकेन कर्म कृतं मया कर्तव्यमिति कुरुते, किंतु कर्मणा स्वर्गादिफलं स्यादिति स्वर्गादिफलरागेणैव । यथा शत्रौ द्वेषेणाभिचारं करोति तद्वदिति ।

नच श्रीकृष्णवाक्यविरोधः, रागादिदोषात्स्वत एव कर्मणि प्रवृत्तानामपि विहितकर्मसु रुच्युत्पादनार्थं तथोक्तत्वात् । न केवलं प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वं, किंतु स्वभावत्वमपीत्याह—**स्वाभाव्याच्चेति** । स्वभावत एव पुंसां प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तत्र गीतां प्रमाणयति—**स्वभावस्त्विति** । धर्माधर्मलक्षणसंस्कारवशात्प्रवृत्तिस्वभावा एव सन्तो जायन्ते मूढा जन्मत आरभ्य भोजनादिकर्मसु प्रवर्तनस्वाभाव्यात्तथैव यज्ञादिकर्मस्वपि स्वभावत एव प्रवर्तन्त इति भावः ।

तस्मादिति । यस्मादविद्वद्विषयं शास्त्रं तदर्थानुष्ठानं च तस्मादित्यर्थः । अविद्यामात्रोऽविद्याकृत इत्यर्थः । यथादृष्टो यथाप्रसिद्धः कर्मी अज्ञः तद्विषय एव संसारः । एवकारार्थमाह—**नेति** । केवलस्य क्षेत्रज्ञस्याविद्यातत्कार्यं च नास्ति- विदुष आत्मत्वात् । क्षेत्रज्ञस्य विदुषो नास्त्यविद्यादिकमिति न विद्वद्विषयस्संसार इत्यर्थः । नन्वविवेकिभिरात्मनि कल्पितोऽप्यविद्यामयस्संसार आत्मानं बध्नीयादेवेत्यत आह—**न चेति** । मिथ्यात्वेन ज्ञायत इति मिथ्याज्ञानं मिथ्याभूतं वस्तु । प्रातिभासिकं गन्धर्वनगररज्जुसर्पस्वप्नरथादिकं, परमार्थवस्तु गगनरज्ज्वादिकम् । कर्म दूषयितुं स्वतादात्म्यमापादयितुमित्यर्थः । स्वस्वधर्मास्तत्र प्रसञ्जयितुमिति यावत् । नैव समर्थम् । तत्र दृष्टान्तमाह—

शक्नोति मरीच्युदकम्। तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति। अतश्चेदमुक्तं— 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'अज्ञानेनावृतं ज्ञान'मिति च।

अथ किमिदं संसारिणामिव 'अहमेवं ममैवेद'मिति पण्डितानामपि, शृण्विदं

न हीति। मरीच्युदकं कर्तृ। स्नेहेन द्रवेण। ऊषरदेशं पङ्किलं कर्तुं नैव शक्नोति। यथार्थमुदकं मरुभूमिं प्रविष्टं चेत्स्वधर्मं द्रवं तस्यास्सम्पाद्य तां पङ्किलां करोति, मरीचिकोदकं तु न तथेत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। अविद्या क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदपि संसारित्वं कर्तुं न शक्नोति- मिथ्यात्वादविद्यायाः। अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं ह्यविद्याया लक्षणम्। मिथ्यात्वं सदसदनिर्वाच्यत्वम्। तूलाज्ञानमविद्येति पक्षे तूपादानत्वे सति मिथ्यात्वमिति तल्लक्षणम्। उभयथापि मिथ्यैवाविद्या। अविद्याया एव मिथ्यात्वे तत्कार्यसंसारमिथ्यात्वे न विप्रतिपत्तिः। नच सत्यैवाविद्येति वाच्यं, 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सत' इत्युक्तन्यायेन सत्याया अविद्याया ज्ञानेन निवृत्त्ययोगात्। नहि ज्ञाननिवर्त्यं वस्तु क्वापि सत्यं दृष्टं- रज्जुज्ञाननिवर्त्यसर्पादेर्मिथ्यात्वदर्शनात्। नाप्यत्यन्तमसत्या-- शशशृङ्गवदप्रतीत्यभावात्। यस्मात्प्रतीयते बाध्यते च तस्मान्मिथ्यैवाविद्या रज्जुसर्पादिवदिति।

न चेतिवाक्यस्यान्योऽप्यर्थः प्रतिभाति- तथाहि- मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु परमार्थसत्यं ब्रह्म दूषयितुं संसारीकर्तुं मिथ्याभूतं कर्तुं वा न समर्थं सत्यमिथ्यावस्तुनोरितरेतरतादात्म्याद्यनुपपत्तेरिति भाव इति।

ननु मिथ्याज्ञानेनापि सत्यवस्तुनो दोषस्स्यादिति शङ्कायां लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—नहीति। पुनरपि सुबोधाय दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। एतेनाज्ञैरात्मनि कल्पितेन संसारेण न कोपि लेपः क्षेत्रज्ञस्य यथाऽज्ञकल्पितमरीचिकोदकेन मरुभूमेर्द्रवाभाव इति सिद्धम्। यद्वा अविद्यया क्षेत्रज्ञे कल्पितेन संसारेण तस्य न कोपि लेपः, यथा अविद्यया मरुभूमौ कल्पितेन जलेन तस्याऽद्रवाभाव इति सिद्धम्। ततश्चाज्ञानादात्मानं क्षेत्रज्ञं संसारिणं मन्वन्तु नामाज्ञाः, न तावताऽज्ञप्रत्ययमात्रेणात्मनः कोपि संसारः। नहि गगनं नीलमिति बालप्रत्ययमात्रेण गगनस्य नैल्यसम्भवः। तस्मान्नास्ति क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदपि संसारित्वम्।

अत इति। क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽसंसारित्वादित्यर्थः। क्षेत्रज्ञो वस्तुत ईश्वर एव, अज्ञानेन तद्ज्ञानस्यावरणात्क्षेत्रज्ञस्संसारीति जन्तवो मुह्यन्तीतीदमुक्तं भगवतेति शेषः। ननु यदि विद्वद्दृष्ट्याऽसंसार्येव क्षेत्रज्ञः, अविद्वद्दृष्ट्यैव संसारी, तर्ह्यज्ञानामिव विदुषामप्यनात्मनि देहादावहमिदमिति ममेदमिति च कोऽयमभिमानः? संसारहेतुरयमभिमानोऽज्ञानप्रयुक्तो हि; अज्ञानं च न युक्तं विद्यावताम्। तस्माद्विदुषामप्यनात्मस्वहंममाभिमानसत्त्वाद्देहात्मनोस्संसर्गस्सत्य एवेति देहादिमत्त्वात्संसार्येव क्षेत्रज्ञ इत्याशयेन पृच्छति द्वैती—अथेति। आह सिद्धान्ती—शृण्विति। क्षेत्रे शरीरे एव यदात्मदर्शनमात्मेतिबुद्धिस्तदिदं तेषामहमिदं ममेदमित्यभिमानिनां पाण्डित्यं विद्वत्ता। अयं भावः—अत्यन्तं

तत्पाण्डित्यं, यत् क्षेत्र एवात्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुः ततो न भोगं कर्म वाऽऽकांक्षेयुः 'मम स्या'दिति । विक्रियैव हि भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान् प्रवर्तते, विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते ।

इदं चान्यत्पाण्डित्यं केषां चिदस्तु-- क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव, क्षेत्रं च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः, अहं तु संसारी सुखी दुःखी च, संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः, क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन

मूढा देहमेवात्मानं मन्यन्ते, आस्तिकास्तु देहादन्यं कर्तारं भोक्तारं चात्मानं मन्यन्त इत्यास्तिकानां देहेऽहमभिमानाभावेऽप्यन्तःकरणेऽहमभिमानोऽस्ति-- अन्तःकरणधर्माणां भोक्तृत्वादीनामात्मन्यध्यासात् । न ह्यन्तःकरणाद्विलक्षणमात्मानं ते विदुः । ततश्च देहे ममाभिमानस्तेषामिति । उक्तार्थानभ्युपगमे दोषमाह—**यदीति** । यदि तेषां वैदिकानामन्तःकरणे क्षेत्रेऽहंममाभिमानाभावस्तर्हि कर्तुर्भोक्तुश्चान्तःकरणाद्विलक्षणमविक्रियमेव क्षेत्रज्ञमात्मानं पश्येयुः; यदि तथा पश्येयुस्ततस्तर्हि ममायं भोगस्स्यादिति भोगं कर्म वा न कांक्षेयुः । हि यस्माद्भोगाः कर्माणि च विक्रियैव तस्माद्विक्रियारहिते आत्मनि भोगाद्ययोगान्नास्त्यविक्रियात्मदर्शिनां भोगादिकांक्षा । एवं सति अविक्रियात्मदर्शिनां भोगादिकांक्षाऽभावे सतीत्यर्थः । क्षेत्र एवात्मदर्शने सतीति वा । अविद्वान् क्षेत्रात्मदर्शी कर्ता भोक्ता चात्मेति प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । फलार्थित्वाद्धेतोः प्रवर्तते कर्मणि प्रवृत्तो भवति । अविक्रियमात्मानं द्रष्टुं शीलमस्यास्तीत्यविक्रियात्मदर्शी, तस्य विदुषस्त्वात्मनोऽभोक्तृत्वेन फलार्थित्वाभावात्फलाकांक्षाऽभावाद्धेतोः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

ननु प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दिति श्लोकभाष्ये प्रोक्तत्वात्कथमकर्तुर्विदुषो निवृत्त्युपपत्तिरत आह—**प्रवृत्त्यनुपपत्तौ सत्यां निवृत्तिरुपचर्यत इति** । कार्यकरणसङ्घातस्य व्यापारः कर्म यज्ञादिलक्षणः तस्योपरमो निवृत्तिरित्युपचारादुच्यते । कार्यकरणसङ्घातव्यापारादुपरतो भवति । न त्वहं व्यापारोपरमं करोमीति मन्यते, येन निवृत्तिः कर्म स्यादिति भावः । तस्मात्कर्तृभोक्त्रन्तःकरणतादात्म्याध्यासशालिनां वैदिकानां सम्यग्दर्शनशून्यानामेवाहंममाभिमानो न तु तत्त्वविदाम् ।

अन्यदिति । पूर्वोक्तादितरत् । **केषांचिदिति** । द्वैतिनामित्यर्थः । तत्पाण्डित्यमेव दर्शयति—**क्षेत्रज्ञ इत्यादिना, ईश्वर एवेति** । ननु जीव इत्येवकारार्थः । स्वस्य संसारित्वात्क्षेत्रज्ञस्य चासंसारित्वादिति भावः । क्षेत्रज्ञस्य साक्षिण ईश्वरस्य विषयो गोचरः तत्प्रकाश्यमिति यावत् । क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञाज्जीवाच्च विलक्षणमेव । अहं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यस्संसारी जीवः । कुतः ? यतस्सुखी दुःखी च भवामि, क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेन । भ्रमरकीटन्यायादिति भावः । मम संसारोपरमः कर्तव्य इतीदमन्यत्पाण्डित्यं केषांचिदस्त्वित्यन्वयः । क्षेत्रज्ञमेव

ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति। यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति। एवं मन्वानो यस्स पण्डितापशदः संसारमोक्षयोश्शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन्। तस्मादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्ख इवोपेक्षणीयः।

संसारिणं मन्यन्ते पूर्वोक्ताः। अमी तु क्षेत्रज्ञमीश्वरं मन्वानाः। तस्मादन्यमेव संसारिणमात्मानं मन्यन्त इति भेदः।

किमिदं पाण्डित्यं दुष्टमत आह—**यश्चेति**। यश्च बुध एवमुक्तरीत्या बुद्ध्यते वेत्ति यश्च गुरुः शिष्यानेवं बोधयति। किं बुद्ध्यते किं वा बोधयतीत्यत आह—**नासौ क्षेत्रज्ञ इति**। असौ जीवः क्षेत्रज्ञो न भवतीति। य एवं मन्वान एतादृशज्ञानवान् स पण्डितापशदो नीचपण्डितः। संसारमोक्षयोर्मिथ्यात्वे शास्त्रमनर्थकं स्यादिति तत्सत्यत्ववर्णनद्वारा शास्त्रस्यार्थवत्त्वं सम्पादयामीति प्रवृत्त इति शेषः। मन्यमान इति वा। अत एवात्मानं हन्ति नाशयति संसारादनिर्मोचनद्वारेत्यात्महा। एवंविधस्स पण्डितापशदः स्वयं मूढस्सन्नन्यांश्च व्यामोहयति। कुतः? शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्। शास्त्रस्य यस्सम्प्रदायसिद्धोऽर्थस्तद्ज्ञानशून्यः। स्वस्य सम्प्रदायविद्गुरूपदेशाभावादिति भावः। व्यासशुकादिगुरुशिष्यपरम्परा सम्प्रदाय इत्युच्यते। तं विन्दति भजत इति सम्प्रदायवित्। तत्परम्पराप्रविष्ट इति यावत्। स चासौ गुरुर्गोविन्दयोगीन्द्रः, तदुपदेशश्शङ्कराचार्यस्यास्तीति शङ्करोक्त एवार्थो ग्राह्यः। व्यासो हि मूलकर्ता स्वाभिप्रायं स्वशिष्याय स्वपुत्राय च यथावद्बोधयामास। स च शुको गौडपादाय शिष्याय, स च गौडपादो गोविन्दयोगीन्द्राय, स च शङ्करायेत्ययं गीतार्थसम्प्रदायः। अयं च शङ्करस्स्वाभिप्रायं सर्वजनसुलभं चकार भाष्यरचनाद्वारेति कृत्वा य एतद्भाष्यपाठकस्स च सम्प्रदायविद्गुरुरेव। अन्ये तु रामानुजादयो दर्शितसम्प्रदायशून्या एवेति कृत्वा तद्भाष्यपाठकोऽपि सम्प्रदायरहित एव। शास्त्रार्थस्य यस्सम्प्रदायो बोधकबोद्धव्यरूपगुरुशिष्यादिपरम्परा तद्रहितत्वात्तदन्तःप्रवेशाभावादित्यक्षरार्थः।

अस्माद्धेतोः श्रुतहानिं यथाश्रुतार्थपरित्यागमश्रुतकल्पनामयथाश्रुतार्थकल्पनां च कुर्वन्, शास्त्रस्य स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपार्थं परिकल्पयन्नित्यर्थः। कुर्वन्सन्नन्यान्व्यामोहयतीति सम्बन्धः। **तस्मादिति**। यस्मादेवं पण्डितापशदः स्वयं मूढोऽन्यान् व्यामोहयति तस्मादित्यर्थः। यस्माच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च करोति तस्मादिति वा। सर्वशास्त्रविदप्यसम्प्रदायवित्स पण्डितापशदो मूर्ख इवाज्ञ इवोपेक्षणीयः, नतु संसेव्यश्शिष्यैः- तदुपदिष्टार्थस्य प्रमाणविरुद्धत्वेनानर्थहेतुत्वाच्छिष्यस्य। कथमिति **चेदुच्यते**—'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयत' इति शरीरस्य क्षेत्रत्वमुक्त्वा 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इति शरीरज्ञातुः क्षेत्रज्ञत्वमुक्तं भगवता। शरीरज्ञातृत्वं च शरीरिणो जीवस्य सर्वानुभवसिद्धं—मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं ममाङ्गं मम हस्त इत्यादिप्रतीतेः। तस्य च क्षेत्रज्ञस्य- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इतीश्वराभेद उक्तः। मामित्यस्मच्छब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्येश्वरत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्।

एवं यथाश्रुतमर्थं विहाय जीवो न क्षेत्रज्ञः, किंत्वीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थवर्णनमश्रुतकल्पनमेव। क्षेत्रज्ञेश्वरादन्यस्य जीवस्य तद्ध्यानेन तत्स्वरूपावस्थितिरित्यप्ययुक्ता- अन्यस्यान्यस्वरूपापत्त्ययोगात्, विद्यमानरूपपरित्यागे जीवस्य नाशप्रसङ्गात्, रूपान्तरपरिग्रहे च जन्मप्रसङ्गात्, तथा च सति जीवस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। घटो हि कम्बुग्रीवादिस्वाकारपरित्यागे नष्ट इति, कपालात्मना जात इति च, ततोऽनित्य इति च प्रसिद्धम्। नच पूर्वरूपमपरित्यज्यैव जीव ऐश्वरं रूपं भजत इति वाच्यं, रूपद्वयसामानाधिकरण्यायोगात्, दृष्टान्ताभावाच्च। नच भ्रमरकीटन्यायोऽत्र दृष्टान्त इति वाच्यं, कीटस्यापि कीटरूपत्यागादेव भ्रमररूपप्राप्तेः। नहि कीटभ्रमररूपद्वयस्यैकत्रोपलम्भः, येन कीटः कीटरूपमपरित्यज्यैव भ्रमररूपं प्राप्त इत्युच्येत। कथं वा कीटस्य कीटरूपत्यागं विना भ्रमररूपप्राप्तिस्सम्भवेत्? कीटभ्ररूपयोरन्योन्यविलक्षणत्वात्। अविलक्षणत्वे च कीटोऽयं भ्रमरोऽयमिति विवेकव्यवहारानुपपत्तेः। नच घटरूपं परित्यज्य कपालरूपं प्राप्तस्य मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वदर्शनात्पूर्वरूपपरित्यागपूर्वकोत्तररूपस्वीकारेऽपि न जीवस्यानित्यत्वदोष इति वाच्यं, घटकपालद्वयानुगतस्य मृद्द्रव्यस्यैकत्वादस्तु नित्यत्वं, प्रकृते तु कीटभ्रमरयोरिव जीवेश्वरयोरेकात्मत्वाभावान्न भवेज्जीवस्य नित्यत्वम्। किंच मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽपि तद्विकारयोर्घटकपालयोरनित्यत्वमेव यथा तथा जीवेश्वरयोरनित्यत्वमेव स्यात्तदनुगतस्य यस्य कस्यापि वस्तुनस्सत्यत्वं नित्यत्वं च स्यात्। तच्चानुगतं वस्तु नास्त्येव तव मते। तत्सत्त्वे वा जीववदीश्वरोऽप्यनित्य एव स्यादिति हन्त! महदनिष्टं यज्जीवनित्यत्वं साधयतस्तवेश्वरानित्यत्वमपि प्राप्तम्।

यदि जीवेश्वरद्वयानुगतचैतन्यमेव नित्यं सत्यं च घटकपालद्वयानुगतमृद्द्रव्यवदित्यभ्युपैषि, तर्हि मृदात्मत्वेन घटकपालयोरिव चैतन्यात्मत्वेन जीवेश्वरयोरप्येकत्वं स्यादेवेति स्वमतभङ्गः, परमतस्वीकारश्च तव।

किंच जीवेश्वरयोः किं घटपटयोरिव रूपतो भेदः? यद्वा लवणकर्पूरयोरिव धर्मतः? यद्वा घटयोरिव व्यक्तितः? अथवा घटरूपयोरिव पदार्थतः? यद्वा वाय्वाकाशयोरिव गुणतः? अथवा घटकलशयोरिव नामतः? न तावदाद्यः- नीरूपत्वाद्द्वयोः। न द्वितीयः- निर्धर्मकत्वात्। न तृतीयः-- व्यक्तिद्वयानुपलम्भात्, अव्यक्तत्वेन व्यक्तेरेवाभावाच्च। न चतुर्थः- आत्मत्वेनोभयोरेकपदार्थत्वात्। न पञ्चमः- निर्गुणत्वात्। अतष्षष्ठः पक्षः परिशिष्टः। घट इति, कलश इति च यथैकस्यैव वस्तुनो नामद्वयं, तथा जीव इतीश्वर इति चैकस्यैव चैतन्यस्य नामद्वयमिति। तस्माज्जीवेश्वरयोर्भेदवादो नोपपद्यते। नचाभेदवादोऽप्ययुक्त एव- भेदप्रसक्तिं विना भेदनिषेधायोगात्, भेदस्याभावे प्रसक्त्ययोगाच्चेति वाच्यं, अज्ञदृष्ट्या जीवेश्वरभेदस्य प्रसक्तत्वादिति। नचान्तःकरणावच्छिन्नत्वमायावच्छिन्नत्वरूपविशेषणभेदाज्जीवेश्वरभेद इति वाच्यं, निर्विशेषचिन्मात्रे विशेषणायोगात्। अत एव हि निर्धर्मक आत्मेत्युच्यते। नच परिपूर्णं चैतन्यमन्तःकरणादिना परिच्छिद्यते। भवतु वा घटाकाशमठाकाशयोरिवौपाधिकभेदः, न स जीवेश्वरवास्तवभेदजननक्षमः- उपाधिभेदस्याप्रयोजकत्वात्। नहि घटमठभेदादाकाशस्य भेदः। नह्युपाधितो भिद्यमानं किंचन वस्तु दृश्यते। अत एव किं जीवेश्वरयो-

यत्तूक्तम्— 'ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गः' इत्येतौ दोषौ प्रत्युक्तौ- 'विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमा'- दिति। कथम्? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति।

रुपाधितो भेदो वेति न विकल्पितं प्राक्- दृष्टान्ताभावात्। नच घटाकाशमठाकाशौ दृष्टान्ताविति वाच्यं, तद्भेदस्यासम्प्रतिपन्नत्वात्। सम्प्रतिपन्नो हि दृष्टान्ततया स्वीकार्यः। तस्मादयुक्तोऽप्रमाणश्च जीवेश्वरभेदवादः। नच सप्रमाण एवेति वाच्यं, 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिप्रमाणविरोधात्। नच 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यं, तस्य सत्त्वजीवपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। यद्वा प्रमातृसाक्षिपरत्वात्। साक्षिण्येव कूटस्थे प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वात्साक्ष्येव जीव इति न प्रमातृसाक्षिणोर्वास्तवः कश्चिद्भेदः। अमुमेव प्रमातारमध्यस्ताहङ्काररूपं जीवं मन्यन्तेऽविद्वांसः। नचाहङ्कारस्स एव जीव इति वाच्यं, अहङ्कारस्य सुषुप्तौ लयदर्शनाज्जीवस्यानित्यत्वापत्तेः, अहङ्कारलयसाक्षित्वेन सुषुप्तौ जीवस्य सत्त्वाच्च।

तस्मादप्रमाण एव जीवेश्वरभेदवादः। एवमप्रमाणत्वादयुक्तत्वादेव च- 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति च भिन्नात्मज्ञानी निन्दितः श्रुत्या पशुरिति। इदमेवाभिप्रेत्य पशुत्वं मूर्ख इवेत्युक्तमाचार्यैः। एवं भेदवादिनः पशोर्मूर्खस्य दुर्वारं संसारभयम्। 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुतेः। ईश्वरस्यासंसारित्वेन तस्माद्भिन्नस्य जीवस्य संसारित्वेनैव भाव्यत्वाच्च। तथा च संसारनिवर्तकसम्यग्दर्शनप्राप्तियोग्यं मनुष्यजन्म प्राप्यापि यस्सम्यग्दर्शनमसम्पाद्यात्मानं संसरान्न मोचयति स मनुष्यापशद आत्महा भवत्येव। आत्मानं हन्ति संसारपातनेन नाशयतीत्यात्महा इति व्युत्पत्तेः। अस्य च नरकप्राप्तिः श्रुत्यैवोक्ता- 'अन्धं तमः प्रपद्यन्ते ये के चात्महनो जना' इति। तस्मात्स्वयं नरकं गमिष्यन्नन्यानपि गमयतीत्ययमुपेक्षणीय एव- दुष्टं दूरतो वर्जयेदिति न्यायात्। अन्यथा एतदनुसारिणामन्येषामप्यन्धतमःप्राप्तेरवर्जनीयत्वात्। यद्यप्यात्मा न केनचिद्धन्यते- 'नायं हन्ति न हन्यत' इति गीतावचनात्तथापि अज्ञानकल्पितः प्रमातृलक्षण आत्मा हन्यत एवामीभिः- असंसार्यात्माहं ब्रह्मेतिज्ञानेन प्रमातुस्सकाशात्संसारनिवृत्तेः, एतद्ज्ञानाभावे तदनिवृत्तेश्च। अन्यथा शास्त्रमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादयमात्महैव। अनेनात्मत्वेनाभिमतस्य प्रमातुस्संसारपतनरूपहानिसद्भावादिति। तस्मादसंसारीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इति स्थितम्।

एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण किं लब्धं तदाह—**यत्वित्यादिना**। कुतः प्रत्युक्तावत आह—**विद्येति**। विद्याविद्ययोः परस्परं विलक्षणत्वाद्विद्यया असंसारीश्वरत्वमात्मनः क्षेत्रज्ञस्य, अविद्यया तु संसारित्वमिति भेदाभ्युपगमात्। ननु विद्यया संसाराभावेऽप्यात्मनोऽविद्यया संसारोऽस्त्येवेति संसारित्वं पक्षे प्राप्तमीश्वरस्येत्यत आह—**अविद्येति**। अविद्याकृतसंसारेण नात्मनः कोऽपि लेपो मरीच्युदकेन मरुदेशवदिति पूर्वोक्तार्थमाह—**अविद्येति**। नन्वेवं संसारिणोऽभावे संसाराभावप्रसङ्गः

तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भसोषरदेशः नार्द्रीक्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यत इति चेन्न, ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् , ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासंजयति तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्ग-

---

प्राप्तोऽत आह—**सोपि दोषः प्रत्युक्त इति** । तत्र हेतुमाह—**संसारेति** । संसारसंसारिणोरुभयोरप्यविद्याकल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्विदुषां तदभाव इष्ट एव- विद्यादशायां तदुभयादर्शनात् । नह्यन्तःकरणादात्मनि विवेचिते सति कोऽपि संसार्युपलभ्यते । अन्तःकरणतादात्म्याध्यासमापन्नो हि प्रमाता संसारसुखदुःखवत्त्वात् । नचान्तःकरणस्य संसार इति वाच्यं, आत्मतादात्म्याध्यासाभावे केवलान्तःकरणस्य जडत्वेन संसारानुपपत्तेः । नहि घटादीनां जडानां संसारो दृश्यते । तस्मादात्मान्तःकरणाविवेकमूलकस्संसारः । संसारी प्रमाता चेन्नि नास्ति विवेकिदृष्ट्या कोऽपि संसारस्संसारी वेति स्थितम् ।

अविद्यावत्त्वात्संसारित्वं क्षेत्रज्ञस्येति पूर्वोक्तं परिहृतं च दोषं पुनरुत्थाप्य परिहरति स्थूणानिखननन्यायेन दोषपरिहारदृढीकारार्थं—**नन्विति, तत्कृतमिति** । अविद्यावत्त्वप्रयुक्तमविद्याकृतमिति यावत् । प्रत्यक्षमुपलभ्यते सर्वैरनुभूयत इत्यर्थः । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**ज्ञेयस्येति** । ज्ञेयस्याविद्यावत्त्वस्य क्षेत्रधर्मत्वात् । अविद्या कस्यचित्करणस्यैव धर्म इति पूर्वमुक्तं करणस्य क्षेत्रत्वाच्च तेनास्य व्याघातः । ननु ज्ञेयधर्मेणाप्यविद्यया ज्ञातुर्दोषस्स्यादत आह—**ज्ञातुरिति** । **तत्कृतेति** । ज्ञेयधर्माविद्याकृतेत्यर्थः । ज्ञेयघटधर्मो जाड्यादिर्न हि ज्ञातुः कमपि दोषमापादयन् दृष्ट इति भावः । दोष इत्युपलक्षणं गुणस्यापि । भाष्ये दोषशब्दस्तु संसाररूपदोषपर एव । ननु मास्तु संसारित्वदोषः क्षेत्रज्ञस्य, किंचिद्ज्ञत्वादिदोषस्त्वपरिहार्योऽत आह—**यावदिति** । यावत्किंचिदिति यत्किंचिदित्यर्थः । दोषजातं दोषगणं, आसञ्जयसि आ समन्तात्सङ्गतं करिष्यसि; सम्भावयसीति यावत् । तस्य सर्वस्यापि दोषजातस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः; ज्ञेयत्वादित्यर्थः । क्षेत्रधर्मत्वमेव । अत्र दोषशब्दो गुणस्याप्युपलक्षणं—गुणदोषशून्यत्वादात्मनः । 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति माघोप्याह । यद्वा गुणा अपीह दोषत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते- गुणानामपि ससारहेतुत्वेन दोषत्वात् । एवकारार्थमाह—**न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमिति** । यो यो धर्मस्साक्षिणा क्षेत्रज्ञेन ज्ञायते स सर्वोपि क्षेत्रधर्म एव । अत एव निर्धर्मकस्साक्षीति सिद्धान्त इति भावः ।

ननु भवतु क्षेत्रधर्म एवाविद्या, तथापि तेन क्षेत्रधर्मेण क्षेत्रज्ञस्य भवतु संसारित्वदोषः, यथाऽग्निधर्मेणौष्ण्येन लोहस्य तापकत्वदोषोऽत आह—**नचेति** । तेन क्षेत्रधर्मेणाविद्ययेति यावत् । क्षेत्रज्ञो न दुष्यति दोषं न प्रतिपद्यते । हेतुमाह—**ज्ञेयेनेति** । अग्निलोहयोस्तु ज्ञेयत्वादुभयोस्संसर्गोऽस्तु, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोस्संसर्गो नोपपद्यत इत्यर्थः । उपपद्यत एवेति वदन्तं प्रत्याह—

स्स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत। यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः! प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः 'ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ' इत्यवधारिते 'अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्व'मिति विरुद्धमुच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम्।

यदि हीति। ज्ञातृज्ञेययोस्संसर्गस्स्याच्चेत्तर्हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वमेव नोपपद्यते। अग्निसंसर्गाल्लोहस्याग्न्यात्मत्वमिव ज्ञेयसंसर्गाद्ज्ञातुर्ज्ञेयात्मत्वप्राप्तौ कथं ज्ञातृत्वं तस्य स्यान्न कथमपीति भावः। एवं यो यो धर्मो ज्ञात्रा ज्ञायते स सर्वोऽपि ज्ञेयस्य धर्म एवेति स्थिते आह—यदीति। अविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च यद्यात्मनो धर्मस्तर्हि कथं भोः! कथं वा भोः! इति पूर्वपक्षिसम्बोधनं वा। प्रत्यक्षमुपलभ्यते ज्ञायते अविद्यावत्त्वं दुःखित्वं च कर्म। ज्ञेयं च तत्सर्वमविद्यावत्त्वादिकं कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मस्स्यान्न कथमपीत्यर्थः। ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वं, क्षेत्रज्ञधर्मस्य च ज्ञेयत्वमित्युभयं विरुद्धमेवेति भावः।

इदमेवाह—क्षेत्रेति। क्षेत्रज्ञातैव क्षेत्रज्ञः, नतु क्षेत्रमित्येवकारार्थः। एवमवधारिते सति अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं, तस्य च क्षेत्रज्ञविशेषणस्य प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति च विरुद्धमिदमविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलमुच्यते। क्षेत्रज्ञस्य दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति ह्युक्तं पूर्वपक्षिणेति भावः। क्षेत्रज्ञविशेषणत्वमिति पदं स्वयमेव व्याख्याति—क्षेत्रज्ञधर्मत्वमिति। एवं विरुद्धार्थकथने हेतुरविद्यावष्टम्भमात्रमेव। अविद्या चेयं मायैव। नतु पूर्वोक्ततामसप्रत्ययः। माया च मूलाज्ञानम्। अवष्टम्भो नामावलम्बनम्।

नच क्षेत्रधर्मवत्क्षेत्रज्ञधर्मोऽपि क्षेत्रज्ञेन ज्ञायत एव, अन्यथा ज्ञानानन्दादिक्षेत्रज्ञधर्माणामभावापत्तेरिति वाच्यं, 'सच्चिदानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या ज्ञानानन्दसद्रूपे क्षेत्रज्ञे ज्ञानानन्दादिधर्मायोगात्। ज्ञानानन्दादिरात्मनः स्वरूपमेव। अत एव निर्धर्मक आत्मेति सिद्धान्तः। नच ज्ञात्रानुभूयमानस्यानन्दस्य न ज्ञातृस्वरूपत्वमिति वाच्यं, अहमानन्दमनुभवामीति त्रिपुट्या अदर्शनात्। नहि सुप्तिमूर्छादौ त्रिपुटी दृश्यते, किंतु केवलमनुभव एव- तस्यैवानन्दरूपत्वात्सत्यत्वाच्च। अहं सुखमनुभवामीति तु अन्तःकरणधर्मस्य सुखस्यैवानुभवः, न त्वात्मानन्दस्य। तस्मादनुभव एवानन्दस्सन् च। स एव क्षेत्रज्ञः। नहि केवलेऽनुभवे यः कोऽपि धर्मोऽस्ति, येन क्षेत्रज्ञस्सधर्मकः स्यात्। तस्माद्ज्ञातुरात्मनस्स्वरूपमेव ज्ञानमानन्दश्च नतु गुण इति सिद्धान्तः। एवं सति ज्ञानानन्दादेस्साक्षिरूपत्वेन स्वत एव भानमुपपद्यते। नच ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यवहारविरोध इति वाच्यं, आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः। अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति वचनात्पृथगवभासप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य।

ननु सच्चिदानन्दानामात्मस्वरूपत्वमस्तुनाम, सर्वान्तरत्वसर्वनियामकत्वसर्वशेषित्वसर्वाधारत्वापहतपाप्मत्वादयो धर्मा आत्मनस्सन्ति वा न वा? आद्ये- ते धर्माः किमात्मना वेद्यन्ते उतान्येन? नात्मना- ज्ञातृधर्माणां ज्ञातृवेद्यत्वानुपपत्तेस्त्वयैवोक्तत्वात्। नान्येन- आत्मान्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात्।

अत्राह—साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इत्यत्रोच्यते— 'अविद्या कस्य दृश्यते' इति प्रश्नो निरर्थकः । कथम् ? दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्युपलभ्यमाने 'सा कस्य ?' इति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्य-

द्वितीये- 'एको देव' इत्यादिश्रुतिविरोधः—तत्र सर्वान्तरत्वादिधर्माणामुक्तत्वात्, अनुभवविरोधश्चेति चेत्, **मैवम्**—यदि सर्वं सत्यं स्यात्तर्हि सर्वान्तरत्वादिधर्मा आत्मनस्सत्यास्स्युः; नतु सर्वस्य सत्यत्वं- 'ततसत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्वात्तदन्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् । तस्मादविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिता एव सर्वान्तरत्वादिधर्मास्सर्वप्रपञ्चवत् । तथा तद्धर्माणां साक्षिभास्यत्वं च कल्पितमेवेति ज्ञातृधर्माणां ज्ञातृवेद्यत्वं, न वा ज्ञातृवेद्यानां ज्ञातृधर्मत्वम् । नचैवं ज्ञेयस्य तद्धर्माणां तस्य तेषां ज्ञातृवेद्यत्वस्यापि मायया कल्पितत्वमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।

ननु सेयमविद्या किमात्मसम्बन्धिनी, उतानात्मसम्बन्धिनी ? नाद्यः- असङ्गस्वप्रकाशस्यात्मनोऽविद्यासम्बन्धायोगात् । नान्त्यः- अनात्मनो जडस्याज्ञानाश्रयत्वायोगात् । नच स्वतन्त्रैवेति वाच्यं, जडत्वेन पारतन्त्र्यादित्यभिप्रेत्याविद्याया आश्रयजिज्ञासया पृच्छति—**अत्रेति** । नच करणधर्मोऽविद्येति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं, तामसप्रत्ययरूपाविद्यायाः करणधर्मत्वस्य तत्रोक्तत्वान्मायारूपाविद्याया आश्रयस्य पृष्टत्वादिहेति । अत्रास्मिन्नंशे आह पूर्ववादीति शेषः । किमाहेत्यत आह—**सेति** । सा यदवष्टम्भात्केवलं विरुद्धमुच्यते सा अविद्या अनाद्यनिर्वाच्यं मायानामकं मूलाज्ञानम् । कस्येति सम्बन्धसामान्ये शेषषष्ठी । कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः । किमाश्रयेति यावत् ।

अथ सिद्धान्ती—किं त्वयाऽविद्याया आश्रयमात्रं पृच्छ्यते ? उत तद्विशेष इति विकल्प्य प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशं मत्वाऽऽह—**यस्येति** । यस्याविद्या दृश्यते तस्यैव । यस्येति तस्येति च शेषषष्ठ्यौ । अविद्या यदाश्रयत्वेन दृश्यते स एवाविद्याया आश्रय इत्यर्थः । **अयं भावः**—किमविद्या दृश्या उताऽदृश्या ? दृश्यत्वेऽविद्यायाः पारतन्त्र्यात्किञ्चिन्निष्ठत्वेनैव तद्दर्शनादाश्रयमात्रं प्रष्टव्यमदृश्यत्वे त्वविद्याया अप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादिति ।

ननु मया अविद्याया आश्रयविशेषः पृच्छ्यते इत्याह पूर्ववादी—**कस्येति** । किमाश्रयाऽविद्या दृश्यत इत्यर्थः । अविद्याया आश्रयविशेषः क इति यावत् । अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमित्युत्तरमाह सिद्धान्ती—**अत्रेति** । अत्रास्मिन् प्रश्ने उच्यते उत्तरं मयेति शेषः । किमुच्यतेऽत आह—**अविद्येति** । कस्याविद्येति सम्बन्धः । किमाश्रया अविद्येत्यर्थः । कस्मात्प्रश्नो निरर्थक इति पृच्छति पूर्ववादी—**कथमिति** । प्रश्नानर्थक्यं स्फुटयति सिद्धान्ती—**दृश्यत इति** । त्वयेति शेषः । अविद्या दृश्यते चेत्तर्हीति शेषः । तद्वन्तमविद्यावन्तमपि पश्यसि जानासि । साश्रयस्य हि वस्तुनो दर्शनमाश्रयदर्शनं विना न सम्भवतीति कृत्वा कथं तवाविद्याश्रयवस्तुदर्शनं विनाऽविद्यादर्शनं जातमित्यर्थः । तथापि कथं प्रश्नवैयर्थ्यमत आह—**नचेति** । तद्वतीति अविद्यावतीत्यर्थः । **सेति** । अविद्येत्यर्थः । अविद्याया अविद्यावतश्च दर्शने

माने 'गावः कस्य ?' इति प्रश्नोऽर्थवान् भवति। ननु विषमो दृष्टान्तः-- गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः, न तथाऽविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकस्स्यात्, अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् ? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात्। यस्याविद्या, स तां परिहरिष्यति। ननु ममैवाविद्या। जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चात्मानम्। जानामि, नतु प्रत्यक्षेण। अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? नहि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतयाऽविद्यया तत्काले सम्बन्धो

सत्यविद्या कस्येतिप्रश्नो न युज्यत इति यावत्। तत्र दृष्टान्तमाह— **नहीति**। गावोऽस्य सन्तीति गोमान्, तस्मिन् गोमति पुरुषे गवां तद्वतश्च दर्शने सत्येव गोमान् देवदत्तो मया दृष्ट इति प्रत्येति विष्णुमित्रः, नतु तत्प्रत्ययानन्तरं कस्य गाव इति पृच्छति। विदितार्थे प्रश्नानवकाशादिति भावः। ननु गाव इव गोमानिव चाविद्या तद्वांश्च न मया प्रत्यक्षेण दृश्येते, येन प्रश्नो निरर्थकः स्यात्, किंतु अप्रत्यक्षेणैवेति कृत्वा न मम प्रश्नस्यानर्थक्यमित्याह पूर्ववादी— **नन्विति**। अविद्यायाः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽविद्यावतोऽपि प्रत्यक्षत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यादिति कृत्वा उभावपि न प्रत्यक्षावित्युक्तम्। अविद्यावतः परोक्षत्वेऽपि प्रश्नो व्यर्थ एवेत्याह सिद्धान्ती— **अप्रत्यक्षेणेति**। अप्रत्यक्षेणाविद्यावता सहाविद्यासम्बन्धे ज्ञाते सिद्धे सति तव किं समाधानं स्यान्न किमपि। अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाऽविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुस्तव प्रश्नानर्थक्यसमाधानं न किमप्यस्तीत्यर्थः। अविद्यया सम्बन्धः कश्चिदस्तीति परोक्षज्ञाने सत्यपि कस्याविद्येति प्रश्नो निष्फल एवेति भावः। ननु दुष्टाविद्यापरिहारार्थत्वेन प्रश्नस्सफल एवेत्याह पूर्ववादी— **अविद्याया इति**। अनर्थश्शोकमोहादिलक्षणस्संसारः। **परिहर्तव्येति**। अविद्येति कर्तृपदशेषः। ननु य एवाविद्यावान् स एव स्वानर्थहेतुमविद्यां परिहरिष्यतीति कृत्वा किं तवाविद्याश्रयविशेषजिज्ञासाप्रयुक्तप्रश्नेन फलमित्याह सिद्धान्ती— **यस्येति**। त्वया परोक्षेण ज्ञातेयमविद्या यस्य सम्बन्धिनी स एवैनां परिहरिष्यतीति किं तवान्यदीयाविद्यापरिहारेणेति भावः। ननु नाहमन्यदीयाविद्यापरिहारार्थं पृच्छामि, किंतु मदीयाविद्यापरिहारार्थमेवेत्याह— **नन्विति**। ननु यदि त्वदीयैवाविद्या त्वया परिजिहीर्षिता तर्हि त्वमविद्यां तद्वन्तंचात्मानं जानास्येवेति कस्याऽविद्येति प्रश्नो व्यर्थ एवेत्याह सिद्धान्ती— **जानासीति**। ननु यद्यहं गोमन्तं देवदत्तमिवाऽविद्यावन्तमात्मानं प्रत्यक्षेण जानामि तर्हि व्यर्थ एव स्यात्प्रश्नः, नतु तथा जानामि; किंत्वहमविद्यावानविद्याकार्यशोकमोहादिमत्त्वाद्व्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमानेन जानामि; तस्मान्न प्रश्नानर्थक्यमित्याह पूर्ववादी— **जानामीति**। जानामि परोक्षेणेति शेषः। प्रत्यक्षेण तु न जानामीत्यन्वयः। अविद्यायास्तद्वतो मम चाऽप्रत्यक्षत्वात्पारोक्ष्येण तदुभयं विदित्वा कस्याऽविद्येति पृच्छामीति भावः। नन्वनुमानेन चेत्त्वमविद्यां तद्वन्तं च जानासि तर्हि तव कथं स्वस्याऽविद्यायाश्च वर्तमानस्य सम्बन्धस्य ग्रहणमित्याक्षिपति— **अनुमानेनेति**। नन्वनुमानेनैव सम्बन्धोपि गृह्यतां; का तत्रानुपपत्तिरत आह सिद्धान्ती— **नहीति**। **तत्काल इति**। यस्मिन्कालेऽविद्यां जानासि तस्मिन्काल इत्यर्थः। आत्माऽविद्याग्रहणसमयेऽविद्यासम्बन्धं गृहीतुं न

ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वात् । नच ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्भवति, अनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायते अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात् , तस्याप्यन्यः तस्याप्यन्य इत्यनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव, तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा

शक्नोतीत्यत्र को हेतुरित्यत्राह—**अविद्याया इति** । अविद्यां विषयत्वेनैव गृहीत्वा तद्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनो न सम्बन्धज्ञातृत्वसम्भव इत्यर्थः । ननु योऽविद्यां गृह्णाति तस्य ज्ञातुरात्मनोऽन्य एव ज्ञाता आत्माविद्यासम्बन्धं गृह्णातु को दोषस्तत्राह—**नचेति** । ज्ञातुरात्मनोऽविद्यायाश्च यस्सम्बन्धस्तस्य यो ग्रहीता स न सम्भवति; तद्विषयमविद्यात्मसम्बन्धविषयमन्यच्च ज्ञानं न सम्भवति । असम्भवे हेतुमाह—**अनवस्थाप्राप्तेरिति** । अनवस्थामेव दर्शयति—**यदीति** । ज्ञेयेन सम्बन्धो यस्य स ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञातापि । यद्वा ज्ञाता ज्ञेयसम्बन्धश्चेत्यर्थः । ज्ञायेत यदि तर्ह्यस्य ज्ञानायान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात् , अन्यं ज्ञातारं विना प्रकृतज्ञातुः ज्ञेयत्वायोगात् । स चान्यो ज्ञाता केनचिदपरेण ज्ञायेतैव प्रकृतज्ञातृवदिति कृत्वा अन्यज्ञातृज्ञानायापरो ज्ञाता कल्प्यः; स चान्यो ज्ञाता केनचिदितरेण ज्ञात्रा ज्ञायेतैव ज्ञातृत्वांशेऽविशेषात्प्रकृतान्ययोरस्य चेत्येतस्यापरस्य ज्ञातुः ज्ञानार्थमितरो ज्ञाता कल्प्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या स्यात् ।

नन्वेवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्ववचने भवत्यनवस्थादोष इति ज्ञातुः ज्ञेयत्वं माभून्नाम, अविद्यात्मसम्बन्धस्य ज्ञेयत्वे काऽनुपपत्तिरिति चेत् , **मैवम्**—ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्वं विना तन्निष्ठाविद्यासम्बन्धस्य ज्ञेयत्वायोगात् । आत्माविद्योभयपदार्थज्ञानाधीनं ह्यात्माविद्यासम्बन्धज्ञानमिति । अत एव ज्ञातुरात्मनः कर्मकर्तृत्वविरोधादपि नाविद्यात्मसम्बन्धस्य ज्ञेयत्वमित्यभियुक्ताः ।

ननु अविद्यावत आत्मनोऽनुमानवेद्यत्वं यथा दुष्टं तथा प्रत्यक्षवेद्यत्वमपि दुष्टमेवेति कृत्वाऽनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणमित्याचार्यैः कुतो भाषितमिति **चेदुच्यते**—स्वप्रकाशस्यात्मनः नित्यापरोक्षचैतन्यरूपत्वान्नास्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे कापि विप्रतिपत्तिः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः, आत्मप्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वाच्च । नहि कोऽपि ममाहमप्रत्यक्ष इति मन्यते । नचैतावन्मात्रेण ज्ञातुर्ज्ञेयत्वसम्भवः- प्रमाणव्यापारप्रयुक्तत्वाद्ज्ञेयत्वस्य । तथाहि चक्षुरादीन्द्रियव्यापारानन्तरं घटसुखादिप्रत्यक्षसम्भवाद्घटादेः ज्ञेयत्वमात्मा तु प्रमाणव्यापारात्प्रागेवास्तीति भातीति च कथं तस्य ज्ञेयत्वं ? न कथमपीति ।

एवमात्मनः प्रत्यक्षत्वेनाज्ञेयत्वे सिद्धे अविद्यायाश्च न जानामीत्यनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष एवेति कृत्वा नास्त्यविद्यावत आत्मनः प्रत्यक्षत्वे कोऽपि दोष इति । ननु यद्येवं ज्ञातुर्ज्ञेयत्ववचनेऽनवस्थादोषस्तर्हि ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं मास्त्वित्याह—**यदीति** । आत्मातिरिक्तं सर्वमप्यविद्यादिकं वस्तु जडत्वाद्ज्ञेयमेव न ज्ञातृ । आत्मैक एव चेतन-

चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिद्दुष्यति ।

नन्वयमेव दोषः-- यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वं, न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृ-

---

त्वात् ज्ञातैव न ज्ञेय इत्यर्थः। ननु आत्मा ज्ञातैव भवतु, अविद्या ज्ञेयैव भवतु किमेतावता स्वप्रकाशासङ्गचिद्रूपस्य परमात्मनः कथमविद्यासङ्ग इत्यत्र समाधानमायातमित्यत आह—**यदेति**। यदा चैवमात्मा ज्ञातैव न ज्ञेयः, अविद्यादिकं ज्ञेयमेव न ज्ञातृ इति नियमस्सिद्धस्तदेति शेषः। **किंचिदपि न दुष्यतीति**। न कोपि दोष इत्यर्थः। आत्मन्यविद्यासम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः।

अत्रेदमाकूतम्---स्फीतालोकवति सूर्ये पेचकानुभवसिद्धान्धकारवदसङ्गस्वप्रकाशेऽप्यात्मन्यज्ञजनानुभवसिद्धमस्ति किञ्चिदज्ञानमप्रामाणिकं मिथ्याभूतमनिर्वाच्यम्। सूर्ये पेचकानुभवसिद्धं तमइवात्मन्यज्ञानुभवसिद्धमज्ञानमपि कालत्रयेऽपि नास्तीति कृत्वा कथमात्मन्यविद्यासम्बन्ध इति प्रश्नो व्यर्थ एव। नहि वयमात्मन्यविद्यासम्बन्धं सत्यं ब्रूमः; अज्ञदृष्ट्या त्वात्मन्यविद्यासम्बन्धोऽस्त्येव कश्चिन्मिथ्याभूतोऽप्रामाणिकः- अहमज्ञ इति तदनुभवस्य दुरपलापत्वात्। इदं चाज्ञानुभवसिद्धमात्माश्रयमज्ञानं नातीव विचारणीयमविचारसिद्धत्वादस्येन्द्रजालादिवत्। एवमज्ञानस्यैवाविचारसिद्धत्वे कथं पुनस्तस्यात्मनि सम्बन्धस्य विचारक्षमत्वं स्यात्? न कथमपि। तस्मादात्मन्यविद्यासम्बन्धो दुर्निरूपः। एवमात्मन्यविद्यासम्बन्धस्यैव दुर्निरूपत्वे कथं पुनरविद्याकार्यदुःखादिसम्बन्धस्य सुनिरूपत्वं स्यात्? न कथमपि। तस्मादसङ्गस्वप्रकाशचिद्रूप एवात्मा, न त्वविद्यादुःखादिसम्बद्धः।

नचाज्ञोऽहं दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षसिद्धस्य कथमज्ञानदुःखादिसम्बन्धस्यात्मन्यपलाप इति वाच्यं, प्रत्यक्षसिद्धस्यापि प्रमाणविरुद्धस्यार्थस्य रज्जुसर्पादेरिवापलापस्य सुशकत्वात्कर्तुम्। आत्मन्यज्ञानादिसम्बन्धस्याप्रमाणिकत्वं तु दर्शितमेवाचार्यैः। तदेव पुनरपि सुखबोधाय दर्शयामि- आत्मनानुभूयमाना इमेऽज्ञानदुःखादयः किमात्मधर्मा? उतानात्मधर्माः? नाद्यः- आत्मधर्माणामात्मनानुभूयमानत्वायोगात्, आत्मधर्मानुभवितुरात्मान्तरस्य चाभावात्, सत्त्वे चानवस्थादोषात्, 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा' इति श्रुतिविरोधाच्च। अतः परिशेषादनात्मनोऽन्तःकरणादेरेव धर्माः। तेषां चानात्मधर्माणां कथमात्मनि सम्बन्धः? नहि घटधर्माणां कम्बुग्रीवादीनां द्रष्टर्यात्मनि सम्बन्धः। नचान्तःकरणस्याज्ञानाश्रयत्वं कथमचेतनस्येति वाच्यं, आत्मप्रतिबिम्बग्रहणेन तस्य सचेतनत्वात्। अमी चानात्मधर्मा अनादिमायया स्वात्मन्यध्यस्ता रज्जौ सर्पवदिति हेतोः प्रत्येति लोकोऽहमज्ञो दुःखी चेति। अमीभिश्चाध्यस्तैरविद्यादुःखित्वाद्यैरात्मनो न कोऽपि दोषः। यथा बालेनाध्यस्तैस्तलमलिनत्वाद्यैर्गगनस्य न कोऽपि लेपः तद्वदिति। आत्मनानुभूयमाना चेयमनादिमाया नात्मधर्मः स्वानुभूतस्य स्वधर्मत्वायोगात्। नाप्यनात्मधर्मः- मायाकार्यत्वादनात्मनः। तस्मादनिर्वाच्यैव धर्मत्वेन धर्मित्वेन वा मायेति।

ननु क्षेत्रज्ञस्यानात्मनोऽविद्यादुःखित्वादिभिरनात्मधर्मैर्मास्तु नाम कोऽपि दोषः, तैस्सह सङ्गाभावात्। तथाप्यस्त्येव कश्चिद्दोष इत्याह पूर्ववादी—**नन्विति**। क्षेत्रं जानातीति क्षेत्रज्ञ इति

त्वोपचाराद्यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारः, तद्वत्। यथाऽत्र भगवता क्रियाकारक-

व्युत्पत्तेः। आत्मनः क्षेत्रज्ञत्वात् क्षेत्रस्य चान्तःकरणशरीरादिलक्षणस्य दुःखजरादिदोषयुक्तत्वाद्दोषयुक्त-क्षेत्रदर्शनमात्मनो दोष एव- दुष्टभार्यापुत्रादिदर्शनवत्। क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रे स्वीयाभिमानसत्त्वादिति भावः। परिहरति सिद्धान्ती--**नेति**। आत्मनः क्षेत्रज्ञत्वलक्षणं ज्ञातृत्वमपि न तात्त्विकमविक्रियस्यात्मनो ज्ञातृत्वायोगात्। ज्ञातृत्वं हि विकारः। किंतु ज्ञानस्वरूप एवात्मा- 'सत्यं ज्ञान'मिति श्रुतेः।

ननु ज्ञानस्यापि कथमविक्रियत्वम्? घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादिभेदरूपविकारदर्शनादितिचेत्, **मैवम्**—घटादिविषयाणामेव तत्र भेदः, नतु ज्ञानस्य। सर्वदाप्येकरूपैव हि संवित्। या स्वयम्प्रभत्वादात्मानमन्यांश्चावभासयति सूर्यादिप्रकाशवत्। नहि घटप्रकाशकुड्यप्रकाशकुसूलप्रकाशादिषु घटादिभेदेपि प्रकाशभेदः- सर्वत्र प्रकाशस्यैकरूपत्वात्। नच घटज्ञानादयो वृत्तय इति वाच्यं, वृत्तीनां जडत्वेन ज्ञानत्वाभावात्। वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्य ज्ञानत्वेन वृत्तीनां ज्ञानत्वोपचारात्। तस्मादयं घट इत्यादिजन्यज्ञानहेतुभूतबुद्धिवृत्तिष्वनुगतं घटादीनां भेदेऽपि स्वयमभिन्नमत एवाविकारि यद्ज्ञानं तदेवात्मेति न ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः कोऽपि विकारः। नहि कामिनीकुचादिकं पश्यतः पुरुषस्य चित्तक्षोभादिविकारे सत्यपि कामिनीकुचादिज्ञानस्य कोऽपि विकारः। तस्माद्ज्ञानस्वरूपस्याविक्रियस्यात्मन औपचारिकमेव ज्ञातृत्वं, न वास्तवमिति न तस्य ज्ञातृत्वप्रयुक्तदोषः।

ननु कथं ज्ञानस्य ज्ञातृत्वोपचारोऽत आह दृष्टान्तम्—**यथेति**। अग्नेरुष्णतामात्रेण यथा तापक्रियोपचारः, अग्निः केवलमुष्ण एव, नतु तापक्रियाकर्ता। कर्तृत्वस्य चेतनधर्मत्वात्। नह्यचेतनं वस्तु क्वापि किमपि कर्म कुर्वद्दृश्यते। अग्नेरचेतनत्वं च प्रत्यक्षम्। अतो नाग्निस्तापकः। एवमतापकत्वेऽप्यग्निर्दहतीति तापक्रियाकर्तृत्वमग्नावुपचर्यते- उष्णत्वात्। तस्मादुष्णत्वमात्रेण यथाऽचेतनस्य तापकत्वरूपचेतनधर्मोपचारः- अग्निर्दहतीति तद्वत्। प्रकाशकत्वमात्रेण ज्ञानस्वरूपस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वोपचारः- क्षेत्रज्ञः क्षेत्रं जानातीति। **एतेन** क्षेत्रज्ञेश्वरस्य सर्वावभासकत्वलक्षणं सर्वज्ञत्वमिति **सूचितम्**। नच कथमेतत्क्षेत्रवर्तिनः क्षेत्रज्ञस्य सर्वावभासकत्वं सर्वस्यासन्निहितत्वादिति वाच्यं, य एवैतत्क्षेत्रे वर्तते स एव सर्वक्षेत्रेष्वपि- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!' इत्युक्तत्वात्। तथा च सर्वक्षेत्रवर्तिनस्सर्वव्यापिनोऽस्य सर्वमपि सन्निहितमेवेति। सर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञ एव क्षेत्रज्ञ ईश्वरः, नतु किञ्चिद्ज्ञो जीवः। नच क्षेत्रज्ञस्सर्वमवभासयन् सन् प्रत्यक्षो न भवतीति वाच्यं, अवभासयन् सन्नपि क्षेत्रज्ञः किं तव प्रत्यक्षः? नाहं क्षेत्रज्ञं जानामीति तव प्रतीतेः। अत एव ह्यज्ञानवान् भवान्। यदि तव क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षं, तर्हि विद्वानेव भवेत्। नच जानाम्यहं क्षेत्रज्ञमिति वाच्यं, किं गुरुशास्त्रोक्त्या परोक्षेण जानासि? यद्वा अपरोक्षेण? आद्ये- तयैव सर्वज्ञमपि विद्धि। द्वितीये- क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारवतस्तव। सर्वमहं न जानामीति कथमज्ञानसद्भावः? क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारेण सकार्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानस्य नष्टव्यत्वात्, सूर्यसाक्षात्कारेण तिमिरस्येव। तस्मात्क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षं विना

फलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः—अविद्याध्यारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते; तथा तत्रतत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं', 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि

क्षेत्रज्ञधर्माणां सर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वादीनां प्रत्यक्षं नैव भवेत्तत्संशयो वा नैव निवर्तेतेति कुरु श्रवणमननादिकं क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षार्थित्वं चेत्तव । श्रवणादावशक्तश्चेन्निर्विकल्पसमाधिं कुरु । तत्राप्यशक्तश्चेत्सविकल्पसमाधिं कुरु । तत्राप्यशक्तश्चेत्कर्मयोगमनुतिष्ठ । ननु क्षेत्रज्ञोऽसंसारीश्वरस्सर्वज्ञ इति भगवदुक्तार्थे संशयमकार्षीः । 'संशयात्मा विनश्यति' इति संशयात्मनस्संसारनरकादिलक्षणविनाशसम्भवात् । तस्मादास्तिकैस्सर्वैरपीश्वरवचनस्य ग्राह्यत्वादसंसारिसर्वज्ञेश्वर एव क्षेत्रज्ञः । तथैव विदुषामनुभवश्चेति संक्षेपः ।

ननु भगवता नायमर्थो दर्शित इत्यत्राह—**यथाऽत्रेत्यादि** । अत्रास्मिन्श्लोके अस्मिन्नध्याये वा अविद्याध्यारोपितमेव क्रियाकारकादि आत्मन्युचर्यते । स्वतस्तु आत्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव एवेति भगवता यथाऽत्र दर्शितं तथा तत्रतत्र भगवता दर्शितमित्यन्वयः । आत्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वमौपचारिकमेवाविद्याध्यारोपितत्वं, नतु वास्तवं- स्वतोऽभावात् । यद्धि स्वाभाविकं तद्वास्तवमिति, यदागन्तुकं तद्दोषादिजन्यत्वादवास्तवमिति हि प्रसिद्धम् । रज्जौ स्वाभाविकरज्जुत्वस्य वास्तवत्वदर्शनादागन्तुकसर्पत्वस्य मिथ्यात्वदर्शनाच्च । तस्मादात्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वं मिथ्यैवेत्ययमर्थः कारुणिकेन भगवता बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतस्थलवद्दर्शित एवेत्यर्थः । **एतेन** एतच्छ्लोकस्यापार्थकल्पने तत्तत्प्रकरणविरोध इति बहुप्रकरणसंवादित्वादस्य श्लोकस्यायमेवार्थस्समीचीन इति च ज्ञायते ।

क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव इति । क्रियाया देहाश्रयत्वात्क्रियाशब्देन देहो लक्ष्यते, कारकाणि करणानि मन इन्द्रियाणि, फलं विषयश्शब्दादिः- तस्यैव भोग्यत्वेन फलत्वात्, स्वर्गादावपि तेषामेव शब्दादीनामनुभवात् । नहि विषयपञ्चकातिरिक्तं किंचिद्भोग्यमस्ति जगति । तानि क्रियाकारकफलानि आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः क्रियाकारकफलात्मत्वं, तस्याभावस्तथोक्तः । आत्मा न कार्यकरणसङ्घातरूपः, किंतु सच्चिदानन्दरूप एव- सच्चिदानन्दानामेवात्मनः स्वाभाविकत्वात् । क्रियाकारकफलानि त्वविद्यया आत्मन्यध्यस्तानि- रज्जौ सर्पवत् । अधिष्ठानस्याध्यस्तात्मत्वं तु क्वापि सत्यत्वेन न दृष्टं- रज्जोस्सर्पात्मत्वस्य सत्यत्वेनादर्शनात् । तस्मादधिष्ठानस्यात्मनोऽध्यस्तक्रियाकारकफलात्मत्वं कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादौपचारिकमेवेति भावः । **उपचर्यत इति** । अध्यस्यत इत्यर्थः । उपचारो ह्यध्यासः । अन्यत्रान्यधर्मारोपस्यैवोपचारत्वादिति । यथा माणवके सिंहत्वोपचारः । सिंहो माणवक इति ह्यौपचारिकः प्रयोगः । न चाविद्याध्यारोपितमुपचर्यत इति पौनरुक्त्यं शङ्क्यं, अविद्याध्यारोपितमित्यस्याविद्यया कृतमित्यर्थात् । अथवाऽध्यस्तमित्येवार्थोऽस्तु, न पुनरुक्तिः । अविद्यया तावदात्मनि क्रियाकारकादीनामध्यासः, पश्चात्क्रियाकारकादिधर्मस्यात्मन्यध्यास इति । अयमेवान्योन्याध्यास इत्युच्यते । अन्योन्यधर्माध्यासस्यैवान्योन्याध्यासत्वात् । तथा चाविद्याध्यारोपितमित्यनेन

सर्वशः', 'नादत्ते कस्य चित्पाप'मित्यादिप्रकरणेषु दर्शितः। तथैव च व्याख्यातमस्माभिः। उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः।

हन्त! तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावे, अविद्यया चाध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तम्। सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च 'नहि देहभृता

धर्म्यध्यासस्य उपचर्यत इत्यनेन धर्माध्यासस्य चोक्तत्वान्न पुनरुक्तिः। तत्र धर्म्यध्यासात्क्रियाकारकादिप्रतीतिः। धर्माध्यासात्तु मनुष्योऽहं, काणोऽहं, सुख्यहमित्यादिप्रतीतिरिति विवेकः। अज्ञानकार्योऽयमेवाध्यासस्सर्वसंसारहेतुरिति संक्षेपः।

तत्र तत्रेत्यस्यार्थमाह—य **एनमित्यादिप्रकरणेष्विति, तथैवेति**। यथा भगवता दर्शितं तथैवेत्यर्थः। **एतेना**न्येषां व्याख्यातॄणां भगवदनभिप्रेतार्थवर्णनं मूलस्येति सूच्यते। **दर्शयिष्याम इति**। इममेवार्थमिति शेषः। नन्वेवमात्मनि स्वतः क्रियाकारकफलात्मत्वाभावे विदुषां सर्वकर्माभावः प्राप्त इति पृच्छति—**हन्त! तर्हीति**। अविदुषामविद्यायास्सत्त्वादविद्यावस्थायामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः प्रतिभानादविद्वांसो ब्राह्मणोऽहं स्वर्गादिकं मे भूयादिति कर्मणि प्रवर्तन्ते- फलहेत्वोरात्माभिमानात्। विदुषां त्वविद्याया अभावाद्विद्यावस्थायामात्मनि क्रियाकारकफलात्मताया अप्रतीतेर्विद्वांसस्सच्चिदानन्दलक्षणोऽहमित्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन फलहेत्वोरनात्मनोरात्माभिमानाभावाद्ब्राह्मणोऽहं स्वर्गादिकं मे भूयादिति कर्मणि नैव प्रवर्तन्ते। एवं विदुषां शास्त्रार्थे कर्मण्यप्रवृत्तौ शास्त्रस्यार्थजरतीयन्यायेन नैरर्थक्यमर्थांशतः प्राप्नोति। अथ वा मूढविषयत्वेन कृष्यादिवद्बुद्धागमादिवद्वा विद्वद्ब्राह्मणाग्राह्यत्वेन सर्वात्मना व्यर्थत्वमेव भवेत्। विद्वद्ग्राह्यमेव हि सार्थकम्। एवं शास्त्रानर्थक्यदोषः पुनः प्राप्त इति पूर्वपक्ष्याशयः। प्रश्नमङ्गीकरोति—**सत्यमिति, एतदेवेति**। विदुषां कर्माभावमेवेत्यर्थः। ये कर्मण्यधिकृता अज्ञास्ते शास्त्रार्थकर्मणि न प्रवर्तेरन्- यदि तर्हि शास्त्रमनर्थकं स्याद्विधिप्रतिषेधात्मकं- अज्ञार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्। नतु विदुषां प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रस्यानर्थक्यं विद्वदर्थं शास्त्रस्याप्रवृत्तत्वात्। नहि नटार्थं निर्मितं भरतशास्त्रं ब्राह्मणादीनां तत्राप्रवृत्तिमात्रेण निरर्थकमिति वक्तुं शक्यते एकदेशेन सर्वात्मना वा। यद्यदर्थं निर्मितं तत्र ते यदि न प्रवर्तेरन् तर्हि तदनर्थकं स्यात्। न त्वन्येषामप्रवृत्त्या। यथा देवदत्तार्थं राज्ञा कारिते गृहे यदि देवदत्तो न निवसेत्तर्हि तदनर्थकं स्यात्- तद्वत्। नच विधिप्रतिषेधशास्त्रं विद्वदविद्वत्साधारण्येन प्रवृत्तमिति वाच्यं, 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्। कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हन्ति कम्' इति विदुषां सर्वकर्माभावं वदन्नीश्वरः कथं विद्वदर्थं विधिप्रतिषेधशास्त्रं निर्मायात्? तस्माद्विद्वदर्थमीश्वरेण शास्त्रस्यानिर्मितत्वाद्विदुषां न तत्राप्रवृत्त्या न शास्त्रस्य सर्वात्मनाऽर्थांशेन वा नैरर्थक्यम्। नहि ब्राह्मणार्थं निर्मितेषु वैश्वदेवादिषु शूद्रादीनामप्रवृत्तौ शास्त्रस्यानर्थक्यम्। प्रत्युत प्रवृत्तावेवानर्थक्यम्। अन्यधर्मेऽन्यप्रवृत्तेर्नरकहेतुत्वात्। धर्माधर्मनिरूपणद्वारा लोकान्नरकादुत्तारयितुं हि शास्त्रमीश्वरेण निर्मितम्। तस्माद्विदुषां सर्वकर्मसन्न्यासिनां कर्मणि प्रवृत्तिर्नरकहेतुरेव। अविदुषां कर्मिणां कर्मण्यप्रवृत्तिरपि नरकहेतुरेव।

शक्य'मित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः। अलमिह बहुप्रपञ्चनेनेत्युपसंह्रियते ॥२॥

य एतदजानन्तो मूढा विद्वदनुसारेण स्वयमपि कर्मसु न प्रवर्तन्ते, तेषामज्ञानामप्रवृत्त्यापि न शास्त्रस्य वैयर्थ्यमेकदेशेन प्राप्नोति । पुरुषापराधमात्रेण शास्त्रं न दुष्यतीति हेतोः । नहि रोगिनिन्दया सरसं कदलीफलं विरसं भवेत् । परं तु येऽधिकृता अपि कर्मणि न प्रवर्तन्ते त एव दुष्यन्ति । ये यत्राधिकृतास्ते तत्राप्रवृत्त्या दुष्यन्ति, तच्छास्त्रं तु न दुष्यति- यथा जलाहरणकर्मण्यधिकृतस्तत्राप्रवृत्त्या दुष्टोऽयमिति स्वामिना हन्यते, नतु स्वाम्याज्ञा दुष्यति तद्वत् ।

तस्मात्कर्मण्यधिकृतैरेवाज्ञैः, त्रैवर्णिकैः कर्म विहितं कार्यं निषिद्धं तु परित्याज्यं, नतु सन्न्यासिनो विधिनिषेधौ स्तः । यथा वा स्त्रीशूद्रादीनामिति । विदुषां सर्वकर्मसन्न्यास एव प्राप्तः । अयमर्थः पूर्वमपि बहुशः प्रपञ्चितश्शङ्कराचार्यैः । लोकानुग्रहार्थमुत्तरत्रापि वक्ष्याम इत्याह—**नहीति** । प्रकरणान्तरं दर्शयति—**सर्वेति** । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति श्लोकव्याख्यानसमये इत्यर्थः । तस्यैव श्लोकस्य सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणत्वात् । ननु यदुत्तरत्र दर्शयिष्यते तदिहैव वक्तव्यमत आह—**अलमिति** । वाचामधिकविस्तारस्य जिज्ञासुजनमनःक्लेशावहत्वादिति भावः । उपसंह्रियते संक्षिप्यते समाप्यत इति यावदिति ।

अत्राह रामानुजः—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति सामानाधिकरण्यदर्शनादीश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवति, तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः, अनेन चाप्ततमभगवदुपदेशेन रज्जुरेषा न सर्प इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तत इति केचिदाहुरिति । आह **वेदान्तदेशिकश्चार्थमस्य** सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति, स एव चेश्वरः क्षेत्रज्ञायोपदिशतीति च व्याकुलभाषिणस्ते इति ।

अत्र विचार्यते—नाद्वैतिभिरस्माभिरीश्वरस्यैवाज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमित्युक्तम् । किं तर्हीश्वरस्यैव सतः क्षेत्रज्ञस्याज्ञानात्संसारित्वमित्युक्तम् । तस्मान्नेश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वभ्रमः, किन्त्वीश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वं प्रमैव-- ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वात्तस्य चासंसारित्वात् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्हि भ्रमः । ईशनक्षेत्रज्ञानरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादीश्वरक्षेत्रज्ञशब्दद्वयवाच्यत्वमेकस्यैव सच्चिदानन्दस्य । तस्मादीश्वरस्येश्वरत्वमिव क्षेत्रज्ञत्वमपि न भ्रमः । ईश्वरस्य साक्षित्वं च श्रुतिसिद्धं- 'साक्षी चे'तेति मन्त्रात् । क्षेत्रज्ञत्वमेव हि साक्षित्वं साक्षात्पश्यति सर्वं साक्षीति व्युत्पत्तेः, ज्ञेयस्य सर्वस्यापि क्षेत्रत्वाच्च । उदासीनत्वे सति द्रष्टृत्वं हि लोकेऽपि साक्षित्वम् । तथा द्रष्टुरीश्वरस्योदासीनत्वादेवाविक्रियत्वम् । नाह विवदमानाविव साक्षी सुखदुःखादिविकारं प्राप्नोति । अत एव हि तस्योदासीनत्वम् । एवमविक्रियत्वादेवासंसारित्वमीश्वरस्य । सुखदुःखादिविकारस्यैव संसारत्वात् । तस्मादसंसारीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इत्यस्माभिरुच्यते । सत्य एवायमर्थो नतु रज्जुसर्पवद्भ्रमः रज्जौ सर्पस्येव ईश्वरे क्षेत्रज्ञः कल्पित इत्यस्माभिरनुक्तत्वात् ।

एवं स्थिते य ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वभ्रम इत्यस्माभिरुक्तमिति मन्यन्ते त एव भ्रान्ताः, न त्वीश्वरः नापि वयम् । तेषां तु युष्माकं भ्रम उपपन्न एव- भ्रमहेतोरज्ञानस्य सत्त्वात् । अत एवाज्ञानाद्धि युष्माकं क्षेत्रज्ञादन्य ईश्वर इति क्षेत्रज्ञस्संसारी जीव इति च भ्रमः । तथा क्षेत्रज्ञं चापीति श्लोकस्यापार्थकल्पनं च । कथम् ? उच्यते- क्षेत्रज्ञं च मां मदात्मकं विद्धि अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मदात्मकं विद्धीति । अस्मिंस्तव व्याख्याने क्षेत्रज्ञास्मच्छब्दयोः प्रतीयमानस्य मुख्यसामानाधिकरण्यस्य भङ्ग एको दोषः । मामित्यसमस्तपदस्य मदात्मकमिति समासकल्पनमन्यः । आत्मशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे स्वमतप्रच्युतिरपरः । यथा देहस्य जीवश्शरीरित्वादात्मा तथा जीवस्य शरीरस्य शरीरित्वादीश्वर आत्मेत्यात्मशब्दस्य शरीर्यर्थवर्णने नित्ये जीवे शीर्यत इति व्युत्पत्तिसिद्धशरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावोऽन्यः । एतद्दोषपरिहाराय अनित्यत्वस्वीकारे 'अजो नित्य' इति गीताविरोधोऽपरः । आत्मा शेषीत्यर्थवर्णने अनन्यशेषतया सर्वशेषितया च प्रसिद्धस्यात्मनो जीवस्य ईश्वरशेषत्वकल्पनमन्यः । देहो जीवस्येव जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वादीश्वरात्मक इति वर्णने तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरप्यनुपपत्तिरेव- ज्ञेयज्ञात्रोर्देहजीवयोर्ममेदमित्यहमिति च पृथक्प्रतीयमानयोरपृथक्सिद्धत्वयोगात् । देहात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ बौद्धमताभ्युपगमप्रसङ्गः । देहात्मवादित्वात्तेषां बौद्धानाम् । जीवात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ देहस्य मरणाभावप्रसङ्गः- जीवापेतशरीरस्यैव मृतत्वव्यवहारात् । सर्वदापि जीवादपृथक्सिद्धत्वाच्च देहस्य । एवं जीवात्पृथगीश्वरस्यासिद्धावीश्वरस्य संसारित्वप्रसङ्गः । जीवेश्वराभेदस्वीकारेण स्वमतप्रच्युतिः, परमतप्रवेशश्च । सर्वदापीश्वरस्य जीववैशिष्ट्ये सत्यग्निसङ्गाल्लोहस्यौष्ण्यमिव जीवसङ्गादीश्वरस्यापि संसारित्वप्रसङ्गश्च । जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावाद्यसिद्धिश्च । ईश्वरात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ जीवस्य संसारिणोऽभावप्रसङ्गः, संसाराभावप्रसङ्गश्च । ईश्वरनियाम्यत्वमेव जीवस्य स्वभाव इत्यप्ययुक्तम्—सुषुप्तौ जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावस्य चादर्शनात् । नहि सुषुप्तौ जीवः केनचिन्नियम्यमानो दृष्टः । नहि स्वभावः कचिदप्यपैति । किंच अध्यासं विना अन्येन केनापि हेतुना यदि जीवो देहात्मकः, देहो वा जीवात्मकः स्यात्तर्हि तद्दृष्टान्तेन जीवस्येश्वरात्मत्वमीश्वरस्य वा जीवात्मत्वमुच्येत । नतु तथास्ति । नहि विद्वान् कोऽपि स्वं देहात्मकं जानाति, देहं वा स्वात्मकम् । किंतु स्वस्मादन्यमेव देहं देहादन्यमेव स्वं च वेत्ति । य आत्मानं मनुष्यं वेद स ह्यविद्वान् । भगवान् सर्वज्ञः कथमात्मानं जीवं जीवं वा आत्मानं विद्यात् ? येन जीवो मदात्मक इति ब्रूयात् । तस्माद्देहात्मनोर्जीवेश्वरयोर्वा सामानाधिकरण्यंप्रति नापृथक्सिद्धविशेषणत्वं हेतुः, किं त्वज्ञानमेव । दृश्यते तु- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति जीवेश्वरयोस्सामानाधिकरण्यं; तद्धेतुरज्ञानं तु ईश्वरे न सम्भवतीति दुष्टमेव तवेदं व्याख्यानम् । नहि त्वदुक्तविधया स्वापृथक्सिद्धविशेषणं जानन्नपि देहं विवेकी कोऽपि मनुष्यं मां विद्धीति ब्रूते, येनेश्वरस्सर्वज्ञो जीवं मां विद्धीति ब्रूयात् । यस्तु देवं मां विद्धीति ब्रूते तस्य देहात्माभिमानो नैव नष्टः- देवत्वमनुष्यत्वादेर्देहधर्मत्वेन जीवधर्मत्वाभावात् । एवमीश्वरस्यापि जीवे आत्माभिमानो न नष्ट इति यदि ब्रूषे तर्हि तस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गः । यदि नष्ट इति

ब्रूषे तर्हि जीवं मां विद्धीत्युपदेशानुपपत्तिरिति । क्षेत्रस्य तु ईश्वरात्मत्वमस्त्येव- ईश्वरे तस्य कल्पितत्वेन ईश्वरस्वरूपत्वादधिष्ठानस्वरूपं ह्यध्यस्तं वस्तु । ईश्वरस्य क्षेत्रान्तरात्मत्वाचास्तु क्षेत्रस्येश्वरात्मत्वम् । तथापि अपिशब्दान्न सोऽर्थ इह व्यङ्ग्यतया विवक्षितः । सर्वक्षेत्रेष्विति कण्ठत एव ईश्वरस्य सर्वक्षेत्रान्तरात्मत्वस्योक्तत्वात् । क्षेत्रेषु वर्तमानो हि क्षेत्रान्तरात्मा । ईश्वरे कल्पितत्वात्क्षेत्रमीश्वरात्मकमिति तु न तव मतम् । अतस्तस्येह विवक्षितत्वं त्वया न वक्तव्यं स्वमतभ्रंशपरमतस्वीकारदोषापत्तेस्तव । तथा सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञमिति जात्येकवचनमिति तव वचनं चायुक्तम्—सर्वक्षेत्रेष्विति बहुत्वनिर्देशस्वारस्यभङ्गात् । जात्येकत्वस्वीकारे प्रमाणाभावात् । सत्यां तादृशविवक्षायां क्षेत्रज्ञानपि मां विद्धीत्येव ब्रूयाद्बादरायणः । नापि सच्चिदानन्दलक्षणे क्षेत्रज्ञे जातिः काचिदस्ति । किंच यदि व्यक्तिभेदस्स्यात्तर्हि जातिभेदो नास्तीति वक्तुमुचितं, नतु व्यक्तिभेदोऽस्ति । अव्यक्तत्वादक्षरस्य क्षेत्रज्ञस्य । नहि निराकारस्य वायोराकाशस्य वा व्यक्तिभेदोऽस्ति, येन निराकारस्य जीवस्य स स्यात् । तस्मात्क्षेत्रज्ञानेकत्वमप्रमाणमेव । नच सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गः- तस्यान्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणानां चानेकत्वात् । नापि विभोः क्षेत्रज्ञस्यानेकत्वं भवितुमर्हति- परिच्छिन्नानामिवान्तःकरणानम् । नच क्षेत्रज्ञोपि परिच्छिन्न एवेति वाच्यं, तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । एवं नित्याद्विभोः ज्ञातुश्च जीवादीश्वरस्य किं प्रयुक्तो भेदस्त्वया विवक्षितः ? अनित्यत्वपरिच्छिन्नत्वज्ञेयत्वप्रयुक्त इव देहस्य भेदः न किंप्रयुक्तोऽपि सत्यत्वादीनामीश्वरेऽपि सत्त्वात् । नच सर्वज्ञत्वादिप्रयुक्त इति वाच्यं, तस्य मायाधर्मत्वेनेश्वरधर्मत्वाभावात् । सर्वावभासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वस्य जीवेऽपि सत्त्वात् । तस्मान्न जीवेश्वरभेदः । नापि जीवानेकत्वम् । तादृशज्ञानस्य च संसारहेतुत्वेन न सम्यग्ज्ञानत्वमपीत्यलम् ।

अथ यदप्याह **रामानुजः**—अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः, उत न ? आद्ये- निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्रूपाध्यासासम्भावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं, तान्प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न सम्भवन्ति । अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानश्चेत्तदज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशासम्भव इति, तत्तुच्छम्—य आत्मानं निवृत्ताज्ञानमनिवृत्ताज्ञानं वा मन्यते स मूर्ख एव । आत्मनि कालत्रयेऽप्यज्ञानाभावात् । अज्ञानप्रसक्तिं विना तन्निवृत्त्ययोगाच्च । वासुदेवस्त्वात्मैवेति कृत्वा कथं तस्याज्ञानप्रसङ्गः, तन्निवृत्तिर्वा ? यश्चैनं वासुदेवं कौन्तेयाय कमप्यर्थमुपदिशन्तं मन्यते स आत्मतत्त्वयाथात्म्यगन्धशून्य एव । नहि निर्विशेषचिन्मात्र आत्मा कस्मैचित्किमप्युपदिशेत्- वागाद्यभावात् । यस्तूपदिशन् दृश्यते स कार्यकरणसङ्घात एव नात्मा । नहि ज्ञाता परमात्मा केनचिद्दृश्येत । कार्यकरणसङ्घातस्य च भेददर्शनोपदेशादिव्यापारा उपपद्यन्त एव । आत्मैकत्वेऽपि सङ्घातानामनेकत्वात्परस्परं भेदात्करणादिमत्त्वाच्च । नच जडत्वान्नोपपद्यन्त इति वाच्यं, आत्मप्रतिफलनेन चैतन्यलाभात्सङ्घातस्य । तस्माद्देहे गच्छति सति अहं गच्छामीति यथा अज्ञानां भ्रमस्तथा सङ्घाते वदति सति आत्मा वदतीति, सङ्घाते शृण्वति सति आत्मा शृणोतीति चाज्ञानां भ्रमः । एवमुपदेशके वसुदेवपुत्रे सङ्घातविशेषे, श्रोतरि च कौन्तेये सङ्घातविशेषे यस्यात्मेति भ्रमस्तस्य तव देहात्माभिमानिनः पाण्डित्यमहो !

ननु मास्त्वात्मन्युपदेशादिव्यवहारः, यस्सङ्घातविशेषमहमित्यभिमन्यते स वासुदेवः प्रमाता किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः? उत न? आद्ये- भेददर्शनाद्यनुपपत्तिः। द्वितीये-- उपदेशानुपपत्तिरिति, **चेन्मैवमपि**—आत्मैकत्वं प्रमातृभेदं च विदुषः कृष्णस्य भेददर्शनोपदेशाद्युपपद्यत एवेति। यदि प्रमातृभेदो न स्यात्तर्हि कौन्तेयादिभेददर्शनानुपपत्तिः स्यात्। यद्यात्मैकत्वदर्शनं न स्यात्तर्ह्यात्मोपदेशो न स्यात्। नत्वेतदस्ति। प्रमातृभेदस्य सत्त्वात्प्रमातृविशेषस्य च कृष्णस्यात्मैकत्वदर्शनसत्त्वादिति भावः।

ननु यः प्रमाता आत्मानं सच्चिदानन्दमद्वितीयं ब्रह्म पश्यति स विद्वान् कृष्णः पुनरात्मानं प्रमातारं कथं जानीयात्कथं वा कौन्तेयायोपदिशेदिति चेत्, **मैवमपि**—व्यवहारपरमार्थदशयोर्भेदेन तदुपपत्तेः। यथा तव समाधिव्यवहारदशयोर्भेदः, यथा वा शूद्रदीनामतिमूर्खाणामपि निद्राव्यवहारदशयोर्भेदः। अथ वा निद्राजागरणदशयोः। प्रमाता यदा आत्मानं साक्षात्करोति, सा हि परमार्थदशा। न तथा कोऽपि वक्ता कोऽपि श्रोता कश्चिदुपदेशो वा विद्यते। यदा तूपदेशादिव्यवहारं करोति सा हि व्यवहारदशा; तदा वक्तृश्रोतृशास्त्राणि सन्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः।

ननु व्यवहारदशायामपि विदुषः प्रमातुरहं ब्रह्मेति ज्ञानमस्ति वा? न वा? आद्ये- अद्वितीयत्वाद्ब्रह्मण उपदेशानुपपत्तिः। द्वितीये- अज्ञत्वादेवोपदेशानुपपत्तिरिति चेत्, **मैवमपि**—व्यवहारदशायां ब्रह्मात्मज्ञानस्य परोक्षकल्पत्वेन भेददर्शनोपदेशयोरुपपत्तेः। अपरोक्षत्व एव भेददर्शनाभावः। परोक्षज्ञानस्याप्यभाव एवाज्ञत्वादुपदेशाभाव इति हेतोः। नचापरोक्षतया दृष्टस्यात्मनः कथं पुनः परोक्षत्वमिति वाच्यं, यावद्विदेहकैवल्यमविद्याया दग्धपटवत्सत्त्वात्। अविद्याऽऽवरणाद्ध्यात्मनः पारोक्ष्यम्। नच प्रकाशरूपस्यात्मनः कथमज्ञानावरणमिति वाच्यं, अहमज्ञ इत्यनुभवबला'दज्ञानेनावृतं ज्ञान'मित्यादिशास्त्रप्रामाण्याच्च। आत्मनोऽज्ञानावरणाभ्युपगमात्। तस्माद्व्यवहारदशायां गुरुशिष्यशास्त्रादिसर्वद्वैतसत्त्वाद्भेददर्शनादिकमुपपद्यत एव वसुदेवसूनोः प्रमातुः कृष्णस्येति स्थितम्।

वस्तुतस्तु तव मत एवायमुपदेशानुपपत्तिदोषः, तथाहि- जीवान्तर्यामी जीवशरीरकः परमात्मा शरीरं जीवं स्वात्मकं जानन् कथं तस्मा उपदिशेत्? जीवोऽन्योऽहमन्यस्तस्मान्न जीवो मदात्मक इति ज्ञाने सति ह्युपदेश उपपद्यते। नहि मनुष्योऽहमिति मन्यमानः कोऽपि मूढश्शरीराय स्वात्मकाय किमप्युपदिशति। देवदत्तोऽहमन्यः विष्णुमित्रोऽयमपरः, अतो नायं मदात्मक इति ज्ञानाद्धि देवदत्तो गुरुर्विष्णुमित्राय किमप्युपदिशति। नच जीवस्यान्तरात्माऽहं जीवादन्य इति ज्ञानादुपदिशतीति वाच्यं, देहादन्योऽहं देहस्यान्तरात्मेति ज्ञानादपि जीवस्य देहं प्रत्युपदेशादर्शनात्। नच देहस्याचेतनत्वादुपदेशानुपपत्तिरिति वाच्यं, जीवे सति देहस्य चेतनत्वात्। कथमन्यथा चेतनाचेतनव्यवहारः? नहि गच्छन्तं वदन्तं वा देहं कोऽप्यचेतनं मन्यते। किंतु मृत्पाषाणादिकमेव। नापि जीवः स्वान्तरवस्थितं स्वस्मै कमप्युपदिशन्तं स्वस्मादन्यं स्वस्य शरीरिभूतं कञ्चन पश्यति, येन तदनुभवबलाद्वा स्वशरीराय जीवाय शरीरीश्वर उपदिशतीत्यभ्युपगम्येत।

नच कृष्णार्जुनोपदेशदृष्टान्तबलादभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यं, अर्जुनाद्बहिरुपलभ्यमानस्य कृष्णस्यार्जुनान्तस्स्थितिप्रयुक्तान्तरात्मत्वायोगात्। नच य एव कृष्णशरीरान्तरात्मा स एवार्जुनशरीरान्तरात्मेति वाच्यं, एकात्मवादप्रसङ्गात्। अनेकात्मवादी हि भवान्। नचार्जुनशरीरे अन्तरात्मतया स्थितो यस्स एव कृष्णशरीरे प्रमातृतया स्थितस्सन्नर्जुनशरीरस्थप्रमात्रे उपदिशतीति वाच्यं, कृष्णशरीरप्रमातर्यप्यर्जुनशरीरप्रमातरीवान्तरात्मनोऽवश्यं स्थातव्यतयाऽर्जुनप्रमात्रन्तर्यामिणः कृष्णप्रमातृरूपत्वासम्भवात्। किंतु कृष्णप्रमात्रन्तर्यामिरूपत्वमेव तस्य। अन्यथा अन्तर्यामिणः प्रमातृरूपत्वेऽन्तर्यामित्वभङ्गप्रसङ्गात्। प्रमातुरन्तस्स्थित्वा प्रमातारं यमयतीति ह्यन्तरात्मेत्युच्यते। कृष्णप्रमातुरेवार्जुनान्तर्यामित्वे कृष्णप्रमात्रन्तर्यामिणोऽर्जुनान्तर्यामिणोऽप्यन्तर्यामीति प्राप्तत्वाच्च। नचेष्टापत्तिः- अन्तर्यामिणोऽप्यन्तर्यामिणोऽन्यस्य कल्पने तस्याप्यन्यस्य कल्पनीयतयाऽनवस्थादोषात्। अन्तर्यामिब्राह्मणविरोधाच्च। तस्मादन्तर्यामिण ईश्वरस्य स्वशरीरभूतान् जीवानुद्दिश्योपदेशो नोपपद्यते। जीवानां स्वशरीरत्वेन स्वाभिन्नत्वात्स्वस्य च करणाभावादिति।

यदपि तेनोक्तम्—एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायस्ववाग्विरोधैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति, **तदप्ययुक्तम्**—अत्राह वेदान्तदेशिको युक्तमेवेति। कथम्? उच्यते—शङ्करमते भेदश्रुतयः, सगुणश्रुतयः, अन्तर्यामिश्रुतयः, प्रकृतिपुरुषनित्यत्वश्रुतयः तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव। अभेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमान्मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः। विजयव्यवस्थादिभिर्विरोधपरिहारे सम्भवति सति बाध्यबाधकभावाभ्युपगमान्न्यायविरोधः। ब्रह्म निर्विशेषमेवंत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वयावश्यम्भावात्। अनुभूतिरवेद्येत्यत्रानुभूतिशब्दबोध्यत्वादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च स्ववचनविरोधः। एवं ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यादिष्वपि भाव्यमिति।

अथ कथमयुक्तमिति चेदुच्यते—व्यवहारः परमार्थ इति, अविद्या च विद्या चेति चास्त्यवस्थाद्वयम्। तद्धि न स्वकपोलकल्पितं, किंतु श्रुतिसिद्धमेव। दर्शिताश्च श्रुतयः प्रकृतश्लोकभाष्ये एव शङ्कराचार्यैः। स्मृतिसिद्धं च। स्मृतीनामपि तत्रैव तैरेव दर्शितत्वात्। एवं पुराणादिष्वपि प्रसिद्धमेवानुभवसिद्धं च। एवं सति यावद्व्यवहारं यावदविद्यं वा जीवेश्वरभेदादय उपपद्यन्त एव। 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति वचनात्। व्यवहारदशायामविद्यावस्थायां जीवेश्वरभेदसत्त्वा'द्वा सुपर्णा' इत्यादिभेदश्रुत्युपपत्तिः। ईश्वरस्य सत्यकामत्वसर्वेश्वरादिगुणसत्त्वात्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प इत्यादिसगुणश्रुत्युपपत्तिः। जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावसत्त्वाद्य आत्मनि तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिश्रुत्युपपत्तिः। विद्यासूर्योदयपर्यन्तं प्रकृतिरूपान्धकारस्य सत्त्वात्प्रकृतेर्नित्यत्वव्यवहारः। यथा प्रलये नंक्ष्यमाणानामपि मृत्तिकादीनां यावत्प्रपञ्चं सत्त्वान्नित्यत्वव्यवहारः घटादीनां तथाऽसत्त्वादनित्यत्वव्यहारश्च तद्वत्प्रकृतेरपि सापेक्षनित्यत्वसत्त्वान्नित्यत्वश्रुत्यविरोधः। पुरुषस्यात्मनस्तु पारमार्थिकत्वेन निरपेक्षनित्यत्वमस्त्येवेति न पुरुषनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधोऽस्माकम्।

एवं स्मृत्यादयोऽप्यविरुद्धा एव- तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतयस्तु परमार्थदशायां विद्यावस्थायां निर्विशेषं ब्रह्मैकमेवास्तीति लक्षणया प्रतिपादयन्तीति न तच्छ्रुतिविरोधः। नच मुख्यार्थपरित्यगाद्विरोध इति वाच्यं, सति तु मुख्यार्थबाधे लक्ष्यार्थस्यैव स्वीकार्यत्वात्। नच मुख्यार्थस्य बाधो नास्तीति वाच्यं, तत्पदमुख्यार्थस्य सर्वज्ञपरोक्षेश्वरस्य त्वंपदमुख्यार्थस्य किञ्चिद्ज्ञप्रत्यक्षजीवस्य च असिपदोक्तैक्यानुपपत्तेः। नच ईश्वरात्मको जीव इत्यर्थवर्णने मुख्यार्थस्याबाध इति वाच्यं, त्वं जारिणी माभूरिति वधूमनुशास्य श्वश्रूः स्वयं जारिण्यभूदिति लोकन्यायात् तव लक्ष्यार्थस्वीकारदोष इत्यस्मानाक्षिप्य त्वं लक्ष्यार्थमेव स्वीकरोषीत्यहो! तव विद्यावैभवम्। तत्पदस्येश्वरात्मक इत्यर्थो हि न मुख्यः। किमिति त्वया यथाश्रुतं जीवेश्वरयोर्मुख्यं सामानाधिकरण्यं नाभ्युपेयते। यदि विरोधादिति ब्रूषे तर्हि तथैवास्माकमपीति विद्धि। नच तत्पदे एकस्मिन्नेवास्माभिर्लक्षणा स्वीकृता, त्वया तु पदत्रयेऽपीति वाच्यं, यथैकस्मिन्पदे लक्षणा तव न दुष्यति तथा पदत्रयेऽप्यस्माकं नैव दुष्यतीति।

किंच लाक्षणिकोऽप्यस्मदुक्तार्थो निरवद्यः। त्वदुक्तस्तु सावद्य एव। तच्च दर्शितमिहैव मां मदात्मकमिति त्वदुक्तार्थविमर्शनप्रकरण इतीहोपरम्यते। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिनिर्गुणश्रुतयस्तु विद्यादशायां निर्गुण एवात्मेति बोधयन्तीति नास्माकं तद्विरोधः। निर्गुणशब्दस्य हेयगुणरहित इति त्वदुक्तार्थ एव दुष्टः। गुणशब्देन दोषप्रतिभटानामेव ग्रहीतुमुचितत्वात्- 'गुणदोषौ बुधो गृह्णन्नित्यादिप्रसिद्धेः। नचैवं तवापि मते निर्दोषत्वं न स्यादात्मन इति वाच्यं, निर्गुणश्चेति चकारेण अपहतपाप्मेति श्रुत्यन्तरेण वा निर्दोषत्वलाभात्। तथा अभेदश्रुतिभेदश्रुतीनां निर्गुणश्रुतिसगुणश्रुतीनां च विद्याऽविद्यारूपदशाभेदाद्विषयव्यवस्था कृतैवास्माभिः। बाध्यबाधकभावस्तु विद्यया अविद्याया बाध्यमानत्वाद्विद्याविषयाभिरभेदश्रुतिभिरविद्याविषयाः भेदश्रुतयो बाध्यन्त इत्यभिप्रायेणोक्तः। भेदश्रुतीनां बाधो नाम तदर्थस्य विद्यावस्थायामप्रामाण्यमेव। यथा रज्जुज्ञानेन सर्पज्ञानस्याप्रामाण्यं तद्वत्। नचैवमप्रमाणमर्थं कथं ब्रूयाच्छ्रुतिरिति वाच्यं, अविद्यावस्थायां प्रमाणत्वात्तदर्थस्य जीवेश्वरभेदादिरूपस्य। तस्मादविद्यावस्थाविषयजीवेश्वरभेदादिप्रतिपादकश्रुतीनां- 'द्वा सुपर्णा' इत्यादीनां, विद्यावस्थाविषयजीवेश्वराभेदादिप्रतिपादकश्रुतीनां तत्त्वमसीत्यादीनां च विभिन्नविषयत्वान्न कोऽपि बाध्यबाधकभावः कल्पयितुं शक्यते। तस्मान्नास्ति न्यायविरोधः।

ननु निर्विशेषं ब्रह्मेति स्ववचनं विरुद्धं, ब्रह्म निर्विशेषं चिन्मात्रत्वाद्व्यतिरेकेण घटवदिति ब्रह्मणि पक्षे निर्विशेषत्वचिन्मात्रत्वरूपसाध्यहेतुभूतयोर्धर्मयोरवश्यम्भावित्वान्निर्विशेषत्वचिन्मात्रत्वरूपधर्मद्वयात्मकविशेषवतो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वासम्भवाच्चेति चेत्, मैवम्—सविशेषं ब्रह्मेति वदतस्तव मतेपि किं ब्रह्मणि वर्तमाना विशेषास्सविशेषरूपा उत निर्विशेषाः? आद्ये- तेष्वपि विशेषेषु वर्तमाना विशेषास्सविशेषा इत्येवमनवस्थादोषः। द्वितीये- निर्विशेषेषु ब्रह्मणि वर्तमानेषु विशेषेषु निर्विशेषत्वमस्ति वा नवा? आद्ये- अस्मासु पातितो दोषस्त्वय्यपि पतति। द्वितीये- निर्विशेषत्वाभावे कथं

निर्विशेषत्वं तेषाम् ? नहि घटत्वाभाववान् घटः स्यात्, येन निर्विशेषत्वाभाववद्वस्तु निर्विशेषं स्यात्। तस्मात्स्ववचनव्याघातदोषोऽपरिहार्य एवेति नात्र दोषेऽस्माभिस्समाधानं वक्तव्यम्। यो हि दोषस्तव मते न स्यात्, अस्मन्मते स्यात्स एवास्माभिः परिहर्तव्यः।

नन्वस्मन्मते प्रसक्तोऽयं दोषः कथं परिहार्य इति यद्यस्मदीयः पृच्छेत्तर्हि ब्रूमः- निर्विशेषत्वं न विशेषरूपं, नापि सविशेषरूपं, विरोधात्। किंतर्हि निर्विशेषरूपमेव। यथा निर्धर्मत्वं न धर्मरूपं, किंतु निर्धर्मरूपमेव। नच दृष्टान्ते विवदितव्यं- निर्धर्मत्वस्य धर्मरूपत्वे निर्धर्मे धर्मायोगान्निर्धर्मत्वरूपधर्मवत्तद्वस्तु निरर्थकं नैव स्यात्, नच सधर्मकमस्त्विति वाच्यं, निर्धर्मकस्य सधर्मकस्य च परस्परं विलक्षणत्वात्। निर्धर्मकं न स्वप्नेऽपि सधर्मकं भवितुमर्हति।

ननु निर्धर्मकं निर्विशेषं निर्गुणं वा वस्त्वेव नास्ति, सर्वमपि वस्तु सधर्मकं सविशेषं सगुणमेवात एव निर्धर्मत्वनिर्विशेषत्वनिर्गुणत्वानां दुर्वचत्वादभाव इति चेत्, मैवम्—यावद्विशेषाभावो निर्विशेषत्वं, यावद्धर्माभावो निर्धर्मत्वं, यावद्गुणाभावो निर्गुणत्वमिति तेषां सुवचत्वात्। नच यावद्विशेषाभावोऽपि विशेषरूप एवेति वाच्यं, विशेषस्य भावरूपत्वाद्विशेषाभावस्य चाभावरूपत्वाद्विशेषाभावाभावस्यैव पुनर्भावरूपत्वाच्च न विशेषाभावो विशेषरूपः, किंतर्हि निर्विशेषरूप एव। एवं धर्माभावो निर्धर्मरूप एव, गुणाभावोऽपि निर्गुणरूप एव। तस्माद्विशेषाभाववति ब्रह्मणि न कोऽपि विशेष आसञ्जनीयः। विशेषविरोधिनस्तदभावस्य तत्र सत्त्वात्। नचैवं विशेषाभावरूपधर्मसत्त्वान्निर्धर्मकं ब्रह्म न भवेदिति वाच्यं, विशेषाभावस्याभावरूपत्वेन धर्मस्य च भावरूपत्वेन विशेषाभावस्य धर्मरूपत्वाभावात्। तस्मान्न्यायमते निर्विकल्पज्ञानवदस्मन्मते निर्विशेषब्रह्मणस्सिद्धिरिति।

वस्तुतस्तु निर्विकल्पज्ञानमेव ब्रह्म। तार्किकास्तु नैतज्जानन्तीति बोध्यम्। तस्माद्ब्रह्म निर्विशेषं चिन्मात्रत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रयोगो निर्दुष्ट एव। नच विशेषाभावरूपत्वेन निर्विशेषत्वस्य विशेषरूपत्वाभावेऽपि चिन्मात्रत्वस्य भावरूपत्वेन विशेषरूपत्वाच्चिन्मात्रत्वरूपविशेषवतो ब्रह्मणः कथं निर्विशेषत्वमिति वाच्यं, चिन्मात्रत्वं चिदेवेत्यभ्युपगमात्। अन्यथा चिति चित्त्वमस्ति, चित्त्वे पुनश्चित्त्वत्वमस्ति, तस्मिंस्तु चित्त्वत्वत्वमस्तीत्येवं कल्पयितव्यत्वेनानवस्थापत्तेः। तस्माच्चिन्मात्रत्वं चिद्रूपमेव। नतु धर्मः, निर्धर्मिकायां चिति धर्मायोगात्।

नचैवं चिति चित्त्वाभावे कथं चित्पदप्रयोगस्तस्मिन्निति वाच्यं, जाड्याभावरूपस्य चित्त्वस्य सत्त्वात्। अत एव सत्यज्ञानादिशब्दानां ब्रह्मणि लक्षणा स्वीकृता। अनृतत्वाभावजाड्याभावादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन ब्रह्मणि प्रयुक्तास्सत्यज्ञानादिशब्दाः केवलं चैतन्यं लक्षणया बोधयन्तीति। तस्माच्चिद्रूपं जाड्याभावरूपं वा चिन्मात्रत्वं न धर्म इति न चिन्मात्रत्वेन ब्रह्मणस्सविशेषत्वप्रसङ्ग इति सिद्धं निर्विशेषं ब्रह्मेति।

तथा अनुभूतिशब्दबोध्याया अनुभूतेः कथमवेद्यत्वमित्यपि न युक्तः प्रश्नः—अनुभूतेर्वेद्यत्वे

सति तदनुभूतिकर्मकस्य तद्वेदितृकर्तृकस्यानुभवस्य पुनर्वेद्यत्वं स्यादित्येवमनुभवपरंपरा प्रसज्यते, ज्ञानस्य च ज्ञेयत्वं विरुद्धम् । ज्ञानं हि विषयि, ज्ञेयं तु विषय इति भेदात् । नच ज्ञातुरात्मनो ज्ञानत्वमयुक्तमिति वाच्यं, अनुभवस्य वेद्यत्वाभावे सति स एव सर्ववेत्तेत्यनुभवस्यैव ज्ञातृत्वोपचारात् । सर्वमप्यनुभवे विषयीभवतीति युक्तमनुभवस्य विषयिण आत्मत्वम् । नचैवमनुभवशब्दवेद्येऽनुभवे कथमवेद्यत्वमिति वाच्यं, अनुभवशब्दो हि जडो नात्मानमनुभवं वेदितुमर्हति । नचावेद्यं वस्तु इदमनुभव इति वेदितुं कथं शक्यत इति वाच्यं, वेदनमात्रे वेद्यत्वस्योपचारात् । नचावेद्यवस्तुनः कथं सत्तानिश्चय इति वाच्यं, स्वप्रकाशत्वात् । नहि स्वप्रकाशे स्वात्मवस्तुनि सत्तासंशय उपपद्यते । नचावेद्यं वस्त्वनुभवशब्देन कथं बोधयितुं शक्यमिति वाच्यं, सर्वं वेत्त्यनुभवः न केनापि वेद्यत इति वक्तुं कः पुनस्तव वाग्बन्धः । तथा ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यपि न विरुद्धम् । नच ब्रह्मशब्देन स्वयं प्रतिपादयन्नपि ब्रह्म कथं शब्दप्रतिपाद्यं नेति ब्रूषे इति वाच्यं, ब्रह्म ब्रह्मशब्दलक्ष्यं वस्तु शब्दैस्सत्यब्रह्मादिशब्दैरभिधया न प्रतिपाद्यत इति तदर्थात् । ततश्च ब्रह्मादिशब्दानां लक्षणया तत्र प्रवृत्तिरिति ।

ननु किं तत् यत्र ब्रह्मादिशब्दानां लक्षणया प्रवृत्तिरिति चेदुच्यते—चैतन्यमिति । नच चैतन्यशब्दवाच्यत्वं कथं वा तस्येति वाच्यं, ब्रह्मणस्सुतरामपि शब्दाविषयत्वेऽव्यवहार्यत्वप्रसङ्गात् । 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रविरोधात् । शास्त्रैकवेद्यत्वं हि ब्रह्मणस्तेनोच्यते- शास्त्रं हि शब्दात्मकम् । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वक्ष्यमाणगीताविरोधश्च । शब्दविषयत्वे च- 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः, कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्सदसतः परे' इति, 'अव्यक्तोऽक्षर' इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणविरोधः । तस्मात्परमार्थत एव शब्दाविषयं ब्रह्म । तथा शब्दादीनामेवाभावात्कथं पुनस्तद्वेद्यत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत ? व्यवहारतस्तु शब्दविषयमेव- शास्त्रयोनित्वाद्ब्रह्मणः । अविद्यया कल्पितं हि ब्रह्मणि शास्त्रं यथा तथा शास्त्रवेद्यत्वमपि कल्पितमतएव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमुपचारादित्युक्तम् ।

तस्माद्व्यवहारदशायां शब्दप्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । अथवा शब्दैर्ब्रह्म इदमीदृशमिति प्रतिपादयितुं न शक्यते- निर्विशेषत्वादित्यभिप्रायेण ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्युक्तं, नतु ब्रह्मादिशब्दाविषयत्वादिति संक्षेपः ।

वस्तुतस्तु श्रुतिस्मृत्यादिविरोधा अशनय इव पतन्ति परेषामेव शिरस्सु । तथाहि- 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स आत्मा, तत्त्वमसि', 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'सच्चिदानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति', द्वितीयाद्वै भयं भवति', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः', 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत्

शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्', 'नेह नानास्ति किंचन', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्', 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते', 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रुतयः, 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः', 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्', 'वासुदेवस्सर्वमिति', 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्', 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योयमुच्यते', 'भूतभृन्नच भूतस्थो भूतात्मा भूतभावनः', 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः', 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते', 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः', 'अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्', 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः, लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः', 'सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुद्ध्यते, ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्', 'यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः, दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः', 'देशतः कालतोयोऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः, अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम्' इति स्मृत्यादयश्च परमेश्वरं प्रकृत्यादिसङ्गरहितं ब्रुवन्तीति चिदचिद्विशिष्टेश्वरवादविरोधः। गुणक्रियादिरहितं ब्रुवन्तीति सगुणक्रियेश्वरवादविरोधः। जीवेश्वराभेदं ब्रुवन्तीति तद्भेदवादविरोधः। एकमेवात्मानं ब्रुवन्तीति नानात्मवादविरोधः। अद्वितीयं ब्रह्म ब्रुवन्तीति प्रकृतिपुरुषेश्वरत्रयनित्यत्ववादविरोधः। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति ब्रुवन्तीति जगत्सत्यत्ववादविरोधः। चिद्रूपमेवेश्वरं ब्रुवन्तीति चिद्विशिष्टेश्वरवादविरोधः। ज्ञानानन्दस्वरूपमेवात्मानं ब्रुवन्तीति ज्ञानानन्दगुणकेश्वरवादविरोधः। कालत्रयेऽपीशितव्याभावं ब्रुवन्तीतीश्वरेशितृत्ववादविरोधः। ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वं ब्रुवन्तीति ज्ञेयत्ववादविरोधः। ईश्वरस्यैवाज्ञानेन संसारित्वं ब्रुवन्तीति बद्धमुक्तजीवद्वयाभ्युपगमविरोधः। एवमादयश्शतशस्सहस्रशो वा सन्तीत्यलम्।

न्यायविरोधस्तु अद्वितीयादिशब्दानां स्वसमानद्वितीयवस्तुरहितत्वाद्यपार्थकल्पनादिभिः स्फुट एव। स्ववचनविरोधस्तु- एकमेवाद्वितीयमसङ्गं च ब्रह्म प्रकृतिपुरुषविशिष्टं, ज्ञानगुणक ईश्वरो ज्ञानस्वरूपः, आनन्दगुणक ईश्वर आनन्दस्वरूपः, अविक्रिय ईश्वरो जगद्रूपेण परिणतः, जीवरूप ईश्वरो जीवान्तरः, द्रष्टेश्वरो भक्तदृग्गोचरः, अनित्यं जगत्सत्यं, नित्यो जीवस्संसारी, सच्चिदानन्दाद्भिन्न ईश्वरस्सच्चिदानन्दः, चिद्रूपो जीवश्चिद्रूपेश्वरस्य शरीरं, अज्ञो जीवो ज्ञानरूपः, अणुर्जीवस्सर्वगतः, परिच्छिन्नो जीवो नित्य एवमादिः। एवं विरुद्धत्वादुपेक्ष्यं परेषां मतम्।

ननु श्रुत्याद्यविरुद्धमेवास्माकं दर्शनं, तथाहि- 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्', 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः', 'क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्', 'ज्ञाज्ञौ

द्वावजावीशनीशौ', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्', 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति', 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति', 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीगूँ सरूपां, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते, जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः', 'गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी', 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः', 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमस्य महिमानमिति वीतशोकः', 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्', योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद', 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः', 'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानागूँ सर्वात्मा', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय', 'तत्तेजोऽसृजत', 'सोऽकामयत', 'स तपोऽतप्यत', 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इत्याद्याः श्रुतयः, 'प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्', 'सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्', 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि', 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्' इति स्मृतयः जीवेश्वरभेदादौ प्रमाणमितिचेत्, **मैवम्**—श्रुतीनां स्मृतीनां च त्वया कल्पितत्वाद्विरुद्धार्थस्य ।

तथाहि- 'अस्मान्मायी सृजत' इति श्रुतेः मायी ईश्वरो जगत्सृजति, अन्यो जीवस्तु मायया जगति निरुद्ध इति हि त्वयोच्यते- 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा'णीति श्रुत्यन्तरात् । 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति स्मृतेश्च । ईश्वरांशो जीव इति तावदविरुद्धम् । ईश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वे तदंशस्य तत्र सन्निरोध इति तु विरुद्धम् । नह्यंशिन ईश्वरादन्यो भवितुमर्हत्यंशो जीवः । एवं सर्वांशसमष्टेरेवांशीश्वरत्वेन सर्वजीवसंसारोऽपीश्वरस्य प्राप्तः । नचांशादन्य एवांशीति वाच्यं, क्वाप्यंशिनोऽन्यस्यांशस्यादर्शनात् । नचैवमीश्वरादनन्य एव जीवः, किंतु जीवादेवेश्वरोऽन्य इति वाच्यं, तथा सति ईश्वरादनन्यत्वेन जीवस्याप्यसंसारित्वसर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गात् । किंच चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्यांशोऽपि चिदचिद्विशिष्ट एव भवितुमर्हति । नचेष्टापत्तिः- चिदेव जीव इति तवाभ्युपगमात् । नच चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्य यश्चिदंशः स जीव इति वाच्यं, तथा सति अचितोपीश्वरांशापत्तेः । ईश्वरात्सकाशाच्चितोऽचितश्च पृथक्करणे ईश्वरस्यैवासिद्धेः । नच चिदचिदीश्वरनामकं पदार्थत्रयमस्तीति वाच्यं, तर्हीश्वरांशो जीवो नैव भवेत्- चिदचिद्विलक्षणत्वादीश्वरस्य ।

अपिच किमीश्वरः चिद्रूपः ? यद्वा अचिद्रूपः ? अथवा चिदचिद्रूपः ? अथवा चिदचिदनिर्वाच्यः ? नाद्यः- जीवत्वापत्तेः । न द्वितीयः- जडत्वापत्तेः । न तृतीयः- एकस्योभयरूपत्वायोगात् । न चतुर्थः- मिथ्यात्वापत्तेः । चित्त्वेनाचित्त्वेन वा अनिर्वाच्यं वस्तु हि मिथ्याभूतमेव । अथवा शशशृङ्गादिवदसदेव । तादृशवस्तुनोऽसम्भवात् । सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेश्वरस्य चिदचिद्विलक्षणत्वासिद्धिः । नचेश्वरस्य ज्ञातृत्वाच्चितो ज्ञानत्वाच्च न चिद्रूप ईश्वरः, किंतु चिद्युक्त इति वाच्यं,

तर्हि जीवस्यापि चिद्युक्तत्वमेव स्याद्ज्ञातृत्वात् । नचेष्टापत्तिः- जीवेश्वरवैलक्षण्यासिद्धेः । तस्मादीश्वरांशस्य जीवस्येश्वरादन्यत्वमसिद्धम् । नहि महाकाशांशस्य घटाकाशस्य महाकाशादन्यत्वम् । तथाच ईश्वरादनन्यो जीवः कथं मायया सन्निरुद्धयेत ? ईश्वरवत्तदंशोऽपि जीवो ह्यसंसारी भवितुमर्हति । महाकाशवत्तदंशो घटाकाशो निर्लेपो न दृश्यते किम् । नचैवं कथं श्रुतेरर्थवत्त्वमिति वाच्यं, मायया जीव ईश्वरादन्य इव सन्निरुद्ध इव च प्रतीयते, नतु वस्तुत इति तदर्थात् ।

एतेन ब्रह्मण एव जीवत्वमज्ञानादिति प्रलापो निर्मूलित' इति वेदान्तदेशिकप्रलापो **निर्मूलितः**। अज्ञानाद्गगनस्य नैल्यमिव रज्जोस्सर्पत्वमिव स्वपतो देशान्तरगन्तृत्वमिव ब्रह्मणो जीवत्वमुपपद्यत इति मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात् । नचेश्वरे कथमज्ञानमिति वाच्यं, एवंविधजीवत्वादिभ्रमजननशक्तेरेवाज्ञानत्वात् । एवं शक्तिमत्त्वादेव मायीत्युच्यत ईश्वरः ।

ननु कस्य भ्रम इति चेद्यस्यास्ति तस्यैव । ममैवास्तीतिचेत्तर्हि तवैवास्तु । कथमीश्वरांशस्य मम जीवस्य भ्रम इति चेत्स्वस्येश्वरांशत्वापरिज्ञानादेव । **ननु** जीवत्वभ्रमादीश्वरांशत्वापरिज्ञानं, तदपरिज्ञानाज्जीवत्वभ्रम इत्यन्योन्याश्रय इतिचेत् , **मैवम्**—अनादित्वात् । ननु मायानाम प्रकृतिरेव नार्थान्तरमिति चेत्सैव प्रकृतिरज्ञानमज्ञानस्यैव जगदुपादानत्वात् ।

ननु क्षरं प्रधानमक्षरः पुरुषस्तयोः पतिरीश्वर इति क्षरं प्रधानमिति श्रुत्योच्यत इति परस्परविलक्षणं त्रयमिति चेत्, **मैवम्**—भोक्तुर्विकारिणो जीवस्याक्षरत्वायोगात् । भोक्ता हि भोगसिद्ध्यसिद्धिनाशादिना विक्रियते । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इत्यविक्रियो ह्यक्षरः । सविक्रियो नश्यति घटादेस्सविकारस्य नाशदर्शनादक्षरस्त्वविनाशीति कथं भोक्तुरक्षरत्वं प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वेन प्रधानस्य कथं वा क्षरत्वम् ? क्षरति नश्यतीति हि क्षरं तस्मात्प्रधानपरिणामभूतं देहादिकं क्षरं- 'क्षरस्सर्वाणि भूता'-नीति स्मरणात् । सर्वेषां भूतानां प्रधाने लयदर्शनात्प्रधानमक्षरं, क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्तु- 'एको देव' इति बोध्यम् । यद्वा ज्ञाननाश्यत्वात्प्रकृतिः क्षरं, हरः परमात्मा अक्षरं, क्षरात्मानावित्यत्रात्मशब्दस्तु-- प्रकृतिवाची क्षरशब्दो भूतवाची ।

नच प्रकृतावात्मशब्दप्रयोगे विवदितव्यं, स्वभावे आत्मशब्दप्रयोगात् । स्वभावस्यैव प्रकृतित्वाच्च । ईश्वरस्य स्वभावो हि प्रकृतिः । नच 'प्रधानक्षेत्रज्ञपति'रिति श्रुत्यन्तरात्क्षरात्मानौ प्रधानक्षेत्रज्ञावेवेश्वरस्यैव तत्पतित्वमिति वाच्यं, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिरिति श्रुतौ प्रधानशब्दः प्रकृतिवाची, क्षेत्रज्ञशब्दस्तु भूतशब्दवाचीत्यभ्युपगमात् । सचेतनानि हि भूतानि क्षेत्रं जानन्ति आत्मचैतन्यप्रतिफलनवशात् । नच 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ' इति गीताविरोधः, यस्य ज्ञातृत्वमेकमेवास्ति न ज्ञेयत्वं स एव क्षेत्रज्ञ इति वादात् । ब्रह्मादिभूतानि तु घटादिकं जानन्त्यपि ज्ञायन्त एवात्मना साक्षिणेति न मुख्यं ज्ञातृत्वं तेषाम् ।

यद्वा यस्स्वयमेव जानाति स क्षेत्रज्ञः । भूतानि तु न स्वतो ज्ञातुं क्षमन्ते- जडत्वात् । किं

त्वात्मप्रतिफलनवशादेवेति न क्षेत्रज्ञत्वं भूतानाम् । तस्माच्छ्रुतौ क्षेत्रज्ञशब्दो भूतपर एव । कूटस्थ आत्मा क्षेत्रज्ञस्तु गुणेशत्वान्निर्गुणश्च । नहि गुणानामीशो गुणवान्भवेत् । एवं निर्गुणत्वादेवाविक्रियः क्षेत्रज्ञ आत्मा ।

ननु गुणेश ईश्वर एव, न त्वात्मा- आत्मेश्वरमिति श्रुत्यन्तरादिति चेत्, **मैवम्**—आत्मनः प्रकृतेरीश्वर आत्मेश्वर इति तदर्थात् । आत्मा चेश्वरश्चात्मेश्वर इति वा । कथमन्यथा- 'अहमात्मा गुडाकेश!' इति स्मरणादात्मन एव सत ईश्वरस्य भवेदात्मेश्वरत्वमुपपन्नम् ।

ननु जीव आत्मा, ईश्वरस्तु- परमात्मा । अज्ञो जीवः, प्राज्ञ ईश्वरः । परतन्त्रो जीवः, स्वतन्त्र ईश्वरः । तथाच श्रुतिः- 'ज्ञाज्ञौ द्वा वजावीशनीशाविति' इति चेत्, **मैवम्**—यः प्रकृति-विविक्तमात्मानं वेत्ति स विद्वानात्मज्ञः, य स्तं न जानाति सोऽज्ञः- आत्मविद एवात्मत्वात्स ईशः, अनात्मविदस्तु संसारित्वात्सोऽनीशः । उभावप्यजावेव अनात्मविदः प्रमातुरपि वस्तुत आत्मत्वात् । अनात्मतादात्म्याध्यासतदभावप्रयुक्तभेदेन तु द्वावित्युक्तं न त्वात्मभेदात् ।

नन्वात्मभेदोऽस्त्येव- 'नित्यो नित्याना'मिति श्रुतेः । तथा जीवेश्वरभेदोऽप्यस्ति- 'एको बहूनां यो विदधाति कामा' निति तत्रैव दर्शनादिति चेत्, **मैवम्**—कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्रमातॄणां वस्तुत आत्मत्वेन नित्यत्वान्नित्यानामित्युक्तं, व्यवहारतो बहुत्वाद्बहूना-मित्युक्तम् । तेषां हि कामप्रदः क्षेत्रज्ञ ईश्वर आत्मैक एव । यद्वा कामप्रद ईश्वरोऽप्यत्र प्रमातैव— तस्य चात्मत्वेन नित्यत्वं, व्यवहारतो हि जीववदीश्वरः प्रमाता परमार्थतस्त्वीश्वरवज्जीव आत्मेति सिद्धान्तात् ।

ननु जीवो भोक्ता, प्रधानं भोग्यमीश्वरः प्रेरिता, पृथगीश्वरज्ञानादेव मुक्तिरिति भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं चेत्यादि श्रुतिसिद्धमिति चेत्, **मैवम्**—अन्तःकरणतादात्म्याध्यासापन्नस्य प्रमातुर्भोक्तृत्वा-दात्मन एवायस्कान्तशिलालोहन्यायेनाविक्रियस्यैव प्रेरकत्वात् । भिन्नात्मज्ञानस्य भयादिहेतुत्वस्य श्रुति-सिद्धत्वेन भिन्नात्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यर्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । स्वस्माद्भिन्नमीश्वरं सर्वेऽपि मूर्खाः परोक्षत्वेन जानन्तीति तेषामपि तेन मोक्षप्रसङ्गात् । अपरोक्षत्वेन ज्ञानं तु न सम्भवति, द्रष्टुरीश्वरस्य जीवदृश्य-त्वासम्भवात् । अपरोक्षेण परमात्मदर्शने सत्यपि राजदर्शनेन प्राकृतस्येव न दुःखनिवृत्तिः, किंतु तापातिशय एव- स्वस्मादुत्कृष्टदर्शनस्य तापहेतुत्वात् । नह्यसंसारीश्वरदर्शनेन जीवस्य स्यात्संसारनिवृत्तिः । नचार्थिना दृष्टो याचितश्च राजा यथा तस्य धनादिकं ददाति, तथा जीवेन दृष्टस्सेवितो याचितश्चे-श्वरस्तस्य मोक्षं दिशतीति वाच्यं, मोक्षस्य देयत्वेन साध्यत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । अविक्रियस्य चेश्वरस्य दातृत्वायोगात् । दातृत्वं हि विकारः ।

ननु साक्षिण ईश्वराद्भिन्न एव भोक्ता जीवः- 'तयोरन्य' इतिश्रुतेरिति चेत्, **मैवम्**—त्वया जीवत्वेनाभिमतस्य प्रमातुरेव भोक्तृत्वं, न त्वात्मनः- आत्मा हि साक्षी स एवेह अन्यस्त्वनश्नन्नभि चाक-

शीतीत्युच्यते। असावेवात्मा प्रमातुस्स्वरूपमिति वस्तुत आत्मभूत एव प्रमाता। कथमन्यथा साक्षिणा अनुभूतानां स्वापाज्ञानानन्दानां प्रमात्रा स्मर्यमाणत्वं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति।

ननु न क्षेत्रज्ञ आत्मा साक्षी- सुषुप्तिमूर्छाप्रलयेषु तस्यात्यन्तमज्ञत्वेन साक्षित्वासम्भवादिति चेत्, **मैवम्**—अनुभवपूर्वकत्वेन स्मरणस्य दर्शितस्मरणेनानुभवस्य कल्प्यमानत्वात्। नच भ्रान्तिसिद्धमेव तदज्ञानं सुखमहमस्वाप्समितीति वाच्यं, सुषुप्तौ तवाज्ञत्वं किं त्वया वेद्यते? उतान्येन? न त्वया- तव ज्ञानाभावात्। नान्येन- अन्यस्याभावात्। 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये' दिति श्रुत्या सुषुप्त्यादिषु सर्वद्वैताभावो हि प्रोच्यते। नचेश्वरेण वेद्यत इति वाच्यं, कथं तत्त्वया ज्ञातुं शक्यते। तस्मादसाक्षिकमिदमज्ञत्वमसिद्धमेव शशशृङ्गादिवत्। तथा सुषुप्तिरप्यसिद्धैव स्यात्तस्या अपि साक्षिणोऽभावात्। तवासाक्षित्वाच्च। किंच सुप्तादुत्थितो भवान् केनचिदसुप्तेन किं त्वयैतावन्तं कालमनुभूतमिति पृष्टः किमुत्तरं ब्रूते? न किंचिदपीति ब्रूषे त्वम्। तच्चोत्तरमयुक्तं स्यात्, यत्किञ्चिदज्ञानं मम नास्तीत्याकारकज्ञानस्याप्यज्ञस्य तवायोगात्। तस्मात्स्वापादिषु तवाज्ञानाद्यनुभवोऽस्त्येवेति साक्ष्येवात्मा। साक्षिरूपेणानुभूतस्याज्ञानादेस्तव साक्षिणोऽन्यस्य प्रमातुः स्मरणायोगात्प्रमाता साक्षिणो नात्यन्तं भिन्नः, नाप्यभिन्नः, प्रमातृसाक्षिणोस्संसारतदभावप्रयुक्तभेददर्शनात्। एवं साक्षिणस्सकाशाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा प्रमातुर्दुर्वचत्वान्मिथ्यात्वमेव। अज्ञानेन तु साक्षिण्यात्मनि कल्पितं प्रमातृत्वम्। अत एव अज्ञानी संसरति, ज्ञानी तु नेतीममर्थमाह श्रुतिः- 'अजामेका'मिति।

नच जीवः प्रकृतिं जुषमाणस्संसरतीश्वरस्तु भुक्तभोगां तां जहातीति श्रुत्यर्थ इति वाच्यं, ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वेन पूर्वं प्रकृतिभोगात्संसार इति वक्तुमयुक्तत्वात्। प्रकृतिभोगाभावे भुक्तभोगामिति वचनविरोधात्। प्रकृतिं भुञ्जानस्य बद्धस्येश्वरस्य मोचकान्तराभावेन मुक्त्यभावप्रसङ्गात्। नच जीवैर्भुक्तभोगामिति वाच्यं, भुक्तेति भूतार्थक्तप्रत्ययश्रवणात्। जीवा इदानीमपि प्रकृतिं भुञ्जते हि। तस्माद्विद्वदविद्वत्परैवेयं श्रुतिः। विद्वान् हि विद्योदयात्प्राक्प्रकृतिं भुक्त्वा विद्योदयानन्तरं जहातीति। नचैकस्यैवात्मनः कथं विद्वदविद्वद्भेद इति वाच्यं, प्रमातृभेदप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य। अथवा उपाधिभेदादिति।

ननु विदुषापि कथं प्रकृतिस्त्यक्तुं शक्यते? अन्ताभावात्। तथा च श्रुतिः- 'गौरनाद्यन्तवती' इति चेत्, **मैवम्**—यावद्व्यवहारं यावद्विद्योदयं वा तस्या अन्ताभावस्य विवक्षितत्वात्। 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन' इत्यज्ञानस्य ज्ञाननाश्यत्वस्मरणात्। ज्ञानाज्ञानविरोधस्य सम्मतत्वाच्च। नच ज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति वाच्यं, अहं ज्ञानाभाववानिति प्रतीत्यभावात्। ज्ञानाभावस्याभावरूपत्वेन ज्ञानावरणतायोगात्। नच तेजोऽभावरूपस्य तमस इवावरणत्वं सम्भवतीति वाच्यं, तमसोऽपि भावरूपत्वाभ्युपगमात्। तमो द्रव्यमावरकत्वात्कुड्यादिवदित्यनुमानात्। अन्धकारस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाच्च घटवत्। नच घटाभावोऽपि चक्षुर्ग्राह्य एवेति वाच्यं, घटाभावाधिकरणस्य भूतलस्यैव चक्षुर्ग्राह्यत्वात्। तस्मात्तमोवदज्ञानं भावरूपमेव। अत एव 'अज्ञानेनावृतं ज्ञान'मित्यादि सङ्गच्छते।

ननु 'अजो ह्येक' इति श्रुतेर्विद्वदविद्वद्विषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि समाने वृक्षे इति श्रुतेः तत्त्वं वक्तुमशक्यं- समान इति दर्शनात्। समानो हि वृक्ष एकं शरीरम्। तत्र निमग्नः पुरुषो जीवो मुह्यमानोऽसामर्थ्याच्छोचति ईश्वरं तन्महिमानं च यदा पश्यति तदा जीवो वीतशोको भवतीतिश्रुत्यर्थादतो जीवेश्वरौ भिन्नावेवेतिचेत्, **मैवम्**—प्रमातृसाक्षिपरत्वादेतच्छ्रुतेः। प्रमाता हि शरीरतादात्म्याध्यासं प्रपद्य शरीरे निमग्नः, साक्षी तु तदभावादनिमग्नः। सुषुप्तौ साक्षिणो नहि शरीरतादात्म्याध्यासो दृश्यते, तद्वज्जागरस्वप्नयोरपीति मन्तव्यम्। अविकारित्वेन ज्ञातृत्वस्यैव साक्षिलक्षणत्वात्। जागरादावपि वृत्त्यभावदशायां साक्षिस्वरूपं बोद्धुं शक्यमेवासंसारित्वरूपम्। अयं च साक्षिप्रमातुरात्मैव। ततश्च यदा प्रमाता अहं ब्रह्मास्मीतिविद्याबलादात्मानं साक्षिणं स्वयम्प्रकाशत्वादिरूपं तन्महिमानं च पश्यति, तदा नाहं संसारी मम साक्षित्वादिति निश्चित्य वीतशोको भवति। ननु स्वान्येश्वरज्ञानात्स्वस्य संसारनिवृत्तिः- रङ्गनायकाद्यर्चादर्शनेन संसारनिवृत्त्यदर्शनात्। तव मते अर्चा अपीश्वरस्वरूपभूता हि। तस्मान्नेयं श्रुतिर्जीवेश्वरभेदं साधयितुं क्षमते।

नन्वेवं य आत्मनि 'तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणं भेदं साधयतीति **चेन्मैवमपि**—आत्मशब्दस्य तत्र बुद्ध्याद्यन्यार्थत्वात्। नच साक्षिपर एवेति वाच्यं, साक्षिण एव सर्वान्तरत्वेन सर्वात्मभूतत्वात्साक्षिण आन्तरस्यान्यस्य साक्षिणोऽदर्शनात्। तत्कल्पने तस्याप्यन्यस्साक्षी तस्याप्यन्यस्साक्षी कल्प्येतेत्यनवस्थादोषात्। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुत्या साक्ष्यन्तरनिषेधात्। साक्षी चेतेति श्रुत्या ईश्वरस्यैव साक्षित्ववचनान्न साक्षिणः पर ईश्वरः, किंतु साक्षी क्षेत्रज्ञ एवेश्वरः। नचेश्वर एव साक्षी, नतु क्षेत्रज्ञ इति वाच्यं, असाक्षिणः क्षेत्रज्ञत्वायोगात्। नहि स्वविकारं स्वयं पश्येत्। अतः प्रमातुर्विकारिणः स्वविकारदर्शनासम्भवात्प्रमातृविकाराभिज्ञः प्रमातुरन्य एव क्षेत्रज्ञस्साक्षीति।

ननु जीवसाक्षिणः परिच्छिन्नस्याक्षरादिसर्वान्तरात्मत्वं न सम्भवति। तस्मात्सर्वभूतान्तरात्मा नारायण एव, नतु साक्षी क्षेत्रज्ञ इति चेत्, **मैवमपि**—'चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि। किंतु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यता'मितिवचनादचेतनेष्वपि साक्ष्यस्त्येव, प्रमाता तु नास्ति। तथाच प्रमातैव परिच्छिन्नः, साक्षी तु पूर्ण एव। अत एवायमेकः साक्षिभेदे मानाभावात्। ज्ञातृत्वादेव देवः स्वयम्प्रकाशः सर्वप्रमात्रन्तर्यामित्वान्नारायणश्च। देहेषु मृतेष्वपि प्रमातारो न रीयन्ते न क्षीयन्त इति नरास्सर्वभूतानि तेषां समूहो नारं तदयनं स्थानं यस्य स नारायण इति व्युत्पत्तेः। एवं सर्वत्रावस्थितस्यापि साक्षिणस्सर्वेण सह सङ्गाभावादाकाशवदपहतपाप्मत्वम्। पाप्मशब्दस्सर्वविकारोपलक्षकः— विकाराणां दोषत्वात्पाप्मत्वमिति।

नन्वेवं साक्षिणस्सर्वशासनं न घटते- ईश्वरधर्मत्वाच्छासनस्य। साक्षिणश्चाविक्रियत्वादितिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि। साक्षी चेतेतिश्रुतिप्रामाण्यादीश्वरस्य साक्षित्वं त्वयाभ्युपगतमेवेति कथमीश्वरस्यापि साक्षिणश्शासनसम्भव इति। तर्हि कथं श्रुत्युपपत्तिरिति यदि ब्रूयादस्मदीयस्तर्हि ब्रूमः—

अयस्कान्तशिलालोहन्यायेनाविक्रियस्यैव साक्षिणश्शास्तृत्वोपपत्तिरिति । गमनादिविक्रियारहितैव ह्ययस्कान्तशिला लोहमाकर्षति । तस्मा'दन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनाना'मिति श्रुतिरपि साक्षिपरैव । तस्यैव सर्वात्मत्वात् । सर्वेषां प्रमातॄणां जनानामात्मा हि सः । एवं शास्तृत्वादेव साक्षिण ईश्वरशब्दवाच्यत्वमपि सङ्गच्छते ।

नन्वस्य साक्षिणस्स्रष्टृत्वं नोपपद्यते- स्रष्टृत्वस्य सङ्कल्पपूर्वकत्वात्सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वात्साक्षिणो मनोऽभावादितिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि । नहीश्वरस्य मनोऽस्ति- महाभूतसत्त्वांशप्रकृतिकस्य मनसः कथं महाभूतसृष्टेः प्राक्सत्त्वं स्यात् ? नचेश्वरस्य मायया सङ्कल्पोपपत्तिरिति वाच्यं, तयैव साक्षिणोपि तदुपपत्तेः । नच कथं ज्ञानस्वरूपस्य साक्षिणोऽज्ञानसम्बन्ध इति वाच्यं, यथा तवेश्वरस्य सर्वज्ञस्याज्ञानसम्बन्धस्तथैवेति । साक्षिस्वरूपभूतज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्प्रत्युताज्ञानस्यापि भासकत्वात्साक्षिणोऽप्यज्ञानसम्बन्ध इत्यस्मदीयान्प्रत्युत्तरम् । सच साक्ष्यज्ञानयोस्सम्बन्धः जगद्रूपकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्पित एवेति न वस्तुतोऽस्ति- जगत एव वस्तुतोऽभावात् । अत एवासङ्गाद्वितीयत्वमात्मनः । नच पारमार्थिकमेवेदं जगदिति वाच्यं, सुषुप्तिप्रलयादावसत्त्वात् । नच सूक्ष्मरूपेण प्रलयादावप्यस्तीति वाच्यं, मुक्तौ सूक्ष्मरूपेणाप्यसत्त्वात् । नच किं तत्र मानमिति वाच्यं, 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये'-दित्यादिश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । नच सुषुप्तौ अज्ञानादिकमस्त्येवेति तथैव मुक्तावपीति कल्प्यत इति वाच्यं, मुक्तावज्ञानसत्त्वे सुप्तवन्मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु सुप्तदृष्ट्या जगत इव मुक्तदृष्ट्या अज्ञानस्याप्यभावेऽपि तदितरदृष्ट्या तदस्त्येवेति कथमज्ञानाभाव इति चेत्, मैवम्—मुक्तदृष्ट्या अज्ञानाभावस्यैव अस्माभिरुच्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु यदेव मुक्तदृष्ट्यास्ति तदेव सर्वदाप्यस्ति मुक्तस्य विद्वत्त्वात् । न ह्यविदुषो मुक्तिः, विदुषश्चात्मत्वान्मुक्त आत्मैव । तद्दृष्ट्या तु किमपि नास्त्येव- आत्मन एकस्यैव सत्त्वात्तस्मात्कालत्रयेऽपि परमार्थतो जगदज्ञानं वा नास्त्येव, तत्प्रतीतिस्तु मिथ्यैव । अत एव ब्रह्मण एकत्वाद्युपपत्तिः ।

ननु निर्गुणस्य साक्षिणः कामायोगा'त्सोऽकामयते'तिश्रुतिस्सगुणमीश्वरं ब्रूत इति कृत्वा सगुण एवेश्वरः, नतु निर्गुणसाक्षी भवेदीश्वर इतिचेत्, मैवम्—निर्गुणस्यापि साक्षिणो मायया कामोपपत्तेः । यथा जीवस्य मनोधर्माः कामसङ्कल्पादयः तथा ईश्वरस्य मायाधर्माः कामादयः । मायी खल्वीश्वरस्साक्षी ।

ननु 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुत्युक्तोऽनुप्रवेशः पूर्णस्य साक्षिणो न घटत इतिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि पूर्णत्वेनाभिमतत्वादीश्वरस्य त्वया । नच जीवरूपेणेश्वरस्यानुप्रवेशस्सम्भवतीति वाच्यं, जीवाद्विलक्षणस्येश्वरस्य जीवरूपानुप्रवेशासम्भवात् । नच अन्तर्यामिरूपेणानुप्रवेश इति वाच्यं, प्रवेशात्प्रागेव तत्र सत्त्वादन्यथा अपूर्णत्वापत्तेः । अस्मदीयान्प्रति तु पूर्णस्यापि साक्षिणोऽन्तःकरणोपहितत्वेन रूपेणान्तःप्रवेशोपपत्तिरित्युत्तरम् । नच अन्तःकरणोपहित एव साक्षीति वाच्यं, अन्तःकर-

णोपहितोऽपि साक्षीति वक्तव्यम् । अविद्योपहितस्य अथवा मायोपहितस्यापि साक्षित्वात् । अविद्येति मायेति च पर्यायशब्दौ । नच अविद्योपहितस्य कथमन्तःकरणोपहितत्वमिति वाच्यं, मठोपहितस्याप्याकाशस्य मठान्तस्थघटोपहितत्वदर्शनात् । नच अविद्यान्तःकरणभेदात्तदुपहितयोरपि भेद इति वाच्यं, औपाधिकभेदस्याप्रयोजकत्वात् । नहि घटमठभेदेऽप्याकाशो भिद्यते । नन्वन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः, तदुपहितो जीवसाक्षी, मायावच्छिन्न ईश्वरस्तदुपहित ईश्वरसाक्षीति वेदान्तपरिभाषायां दृश्यत इतिचेत्तस्य मतान्तराभिप्रायत्वान्न तद्विरोधोऽस्य । 'साक्षी चे'तेति श्रुत्या ईश्वरस्यैवेह सक्षित्वेन प्रतिपादनान्नेश्वरादन्यः कश्चन साक्षी कल्प्यः, तस्यैव साक्षिणोऽन्तःकरणोपहितत्वसम्भवान्न साक्ष्यन्तरकल्पना युक्ता।

नन्वेवं साक्ष्येकत्वे श्रुत्युपपत्तावपि नानुभवोपपत्तिः- देवदत्तयज्ञदत्तयोस्साक्ष्येकत्वे सति देवदत्तसाक्ष्यनुभूतस्वापादीनां देवदत्तप्रमात्रेव यज्ञदत्तप्रमात्रापि स्मर्यमाणत्वापत्तेरितिचे**न्नयं दोषः**—साक्षी यदन्तःकरणोपहितस्सन्यदनुभूतवान् तदन्तःकरणावच्छिन्नेनैव तत्स्मर्यत इति कल्पनेनादोषात् ।

ननु 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति कथं भूतपञ्चकात्मत्वं साक्षिणो ज्ञानस्वरूपस्य ? (वाय्वाकाशावमूर्तौ सच्छब्दवाच्यौ, तेजोजलपृथिव्यस्तु त्यच्छब्दवाच्या इति विवेकः) नच तव मतेऽप्यस्त्ययं दोष इति वाच्यं, मम मते ईश्वरस्य चिदचिद्विशिष्टत्वेनाचिदंशप्रयुक्तभूतात्मत्वसम्भवादिति **चेन्मैवम्**—साक्षिणोऽपि मायया जगदात्मत्वोपपत्तेः । स्थाणोः पुरुषात्मत्वस्य रज्जोस्सर्पात्मत्वस्य गगनस्य नीलात्मत्वस्य च दर्शनात् । नच अचिद्रूपमायायाः कथं चिति साक्षिणि सम्भव इति वाच्यं, चिच्छक्तेरेव मायात्वात् । हन्त ! तर्हि अचिद्विशिष्ट एव साक्षी कथं चिन्मात्र इति चेत्, **मैवम्**—'निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिव'दिति कार्यगम्याया मायाशक्तेरग्निशक्तिवन्मिथ्यात्वात् । नह्यग्नेः पृथगपृथग्वा अग्निशक्तिर्दृश्यते, नाप्यग्निशक्त्या सद्वितीयत्वमग्नेः । अग्निरेकः तच्छक्तिरन्येति पदार्थद्वयत्वेनाग्रहणात् । तद्वत्साक्षिणः पृथङ्मायाशक्तिरपीति । तस्मान्न मिथ्याभूतया मायया साक्षिणः स्याद्वैशिष्ट्यं गन्धर्वनगरेणेव गगनस्य । अतश्चिन्मात्र एव साक्षी ।

अत्रेदं रहस्यम्—रज्जुस्वरूपेऽज्ञाते सति सर्पभ्रमोदयवत्साक्षिस्वरूपसाक्षात्काराभावे जगद्भ्रमोदय इति हेतोस्साक्षी मायया जगत्सृजतीत्युच्यते, नतु वस्तुतस्साक्षी जगज्जनयति । अविक्रिये तस्मिन् स्रष्टृत्वायोगात् । अत एव न तत्र कापि माया विद्यते । सर्जनशक्तेरेव मायात्वात् । अत एव एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्साक्षीत्युच्यते श्रुत्या । चेतनान्तराभावात्सजातीयभेदाभावः । अचेतनाभावाद्विजातीयभेदाभावः । वृद्ध्यादिविकाराभावात्स्वगतभेदाभाव इत्यद्वैतं ब्रह्म । तस्मिन्न कोऽपि जीवेश्वरादिभेदः प्रसञ्जयितुं शक्यते श्रुत्यादिविरोधादिति । प्रकृतिं विद्धीत्यादिस्मृतयस्तु शङ्कराचार्यैरेवाद्वैतपरतया व्याख्याता इति नेह तासां पुनर्व्याख्यानं क्रियते । तस्माच्छ्रुतयः स्मृतयो वा जीवेश्वरभेदादौ न प्रमाणं, किंत्वज्ञानमेकमेव ।

वस्तुतस्तु द्वैतिनां जीवेश्वरभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रमाणमभेदवादिश्रुतयस्तु कण्ठपाशाः, अद्वैतिनां तु व्यवहारदशायां भेदश्रुतयः, परमार्थतस्त्वभेदश्रुतयश्च प्रमाणमिति न श्रुतिविरोधलेशोऽपि ।

विशिष्टाद्वैतिनां तु श्रुतिसामञ्जस्यं मनागपि नास्ति। विशिष्टाद्वैतस्य क्वापि श्रुतावदर्शनात्। एवंस्थिते भेदाभेदश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहाराय प्रवृत्तमस्मदीयं मतमिति ब्रुवाणा वैष्णवा अवैदिकैरेव सम्मान्याः। नच श्रुतिविरुद्धमपि न्यायाविरुद्धमस्मद्दर्शनमिति वाच्यं, विशिष्टत्वद्वैतत्वयोरेकत्वासम्भवेन विशिष्टाद्वैत-शब्दप्रयोगस्यैवान्याय्यत्वात्। नच विशिष्टं च तदद्वैतं च विशिष्टाद्वैतमिति नास्माभिरुच्यते, किंतर्हि विशिष्टयोरद्वैतमित्युच्यत इति वाच्यं, विशिष्टयोरभेदासम्भवात्। नहि दण्डविशिष्टपुरुषः पटविशिष्ट-पुरुषादनन्यो भवेत्। नच सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्येश्वरस्य स्थूलचिदचिद्विशेष्टेश्वरस्य चाद्वैतमुच्यतेऽ-स्माभिरिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्मयोः परस्परविरुद्धयोरद्वैतायोगात्। नच विशेषणांशपरित्यागेन विशेष्य-स्यैक्यमुच्यत इति वाच्यं, अस्मन्मतप्रवेशप्रसङ्गात्। तत्त्वमसीत्यत्रैवमेव ह्यस्माभिरुच्यते। नच न वयं जीवेश्वरभेदं ब्रूमः, येन युष्मन्मतप्रवेशः स्यात्। किंतु ईश्वरस्यैवेति वाच्यं, ईश्वरस्यैकस्य भेदप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगात्। किंच श्रीरामपरशुरामयोरिव सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्थूलचिदचि-द्विशिष्टयोर्द्वयोरुपलम्भे सति ईश्वरत्वेनाभेदश्शक्यते वक्तुं तयोः, न तथास्ति। प्रलयकाले सूक्ष्मोपाधेः प्रपञ्चे स्थूलोपाधेश्चोपलम्भात्। नच य एव प्रलये सूक्ष्मोपाधिविशिष्टस्स एवाधुना स्थूलोपाधिविशिष्ट इत्युच्यते। यथा य एव पूर्वं दशरथादवतीर्णस्स एवेदानीं वसुदेवादितिवदिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्म-रूपेणोपाधौ विक्रियमाणायामप्युपहितो नैव विक्रियत इत्यविकारीश्वरप्रतिपादनेनैवाभीष्टे सिद्धे विशिष्टा-द्वैताख्याश्रौतमतान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात्। एवं य एव कीटशरीरगस्स एवेदानीं मनुष्यशरीरग इत्येवं जीवानामपि विशिष्टाद्वैतकल्पनप्रसङ्गादिति।

यच्च रामानुजेनोक्तं—नास्मन्मते यः कश्चिदपि विरोधः, तथाहि- अनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्येति जीवस्य यच्छ्रुतं ब्रह्मात्मकत्वं तदात्मशरीरभावनिबन्धनमेव। 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'-दित्यनेनैकार्थ्यात्। कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमात्मैवेति कारणा-त्कार्यस्यानन्यतया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं चोपपद्यते, सर्वे वाचकाश्शब्दाश्चिदचिद्विशिष्टपरमात्म-वाचका इति सर्ववेदवेद्यत्वं मुख्यं ब्रह्मणस्सिद्ध्यति। स्थूलसूक्ष्मभेदाद्ब्रह्मैव चिदचिद्विशिष्टं कार्यं, कारणं चेति सङ्घातस्योपादानत्वेऽपि चिदचिद्ब्रह्मणां न स्वभावसङ्करः। परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम्। स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुनः आत्म-तयावस्थानात्कार्यत्वमप्युपपन्नं ब्रह्मणः। अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता। निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धादुपपद्यते। ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञेश्वरस्य स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाश-तया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः। नेह नानास्तीत्यादिना तु अब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वं प्रति-षिध्यते। ब्रह्मण एव नानाप्रकारेणावस्थितत्वात्। एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपतस्स्वभावतश्च भेदाच्चाभेदवादोपपत्तिरिति।

तत्सर्वं तुच्छं—तथाहि- 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'तिश्रुतेर्जीवशरीरेणानुप्रविश्येति हि

तवाभिमतोऽर्थः । आत्मशब्दस्य शरीरवाचित्वदर्शनादिति तन्न सङ्गच्छते- चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्य चिच्छरीरेण प्रवेशायोगात् ।

ननु ईश्वरस्य शरीरं चिदचिन्मिश्रमिति नास्माभिरुच्यते, किं तर्हि चिदेकं शरीरमचिदन्यच्छरीरमीश्वरस्येत्युच्यते इति **चेन्नैतदपि युक्तम्**—अचिदमिश्रितस्य चिन्मात्रस्येश्वरशरीरस्यादर्शनात् । जीवो ह्यन्तःकरणाद्यचिन्मिश्रितः । चिन्मिश्रितस्याचितो देहस्येश्वरशरीरत्वानुपपत्तेश्च ।

ननु ईश्वरस्य पाषाणादिकमचेतनं शरीरं, चेतनो जीवश्च शरीरं जीवशरीरत्वाद्देहश्च जीवद्वारा शरीरमिति **चेन्नैतदपि युक्तम्**—देहे स्वत ईश्वराभावप्रसङ्गात् । समाने वृक्ष इति श्रुत्या जीववदीश्वरस्यापि देहे सत्त्वश्रवणाच्च । जीवे देहादुत्क्रान्ते सति ईश्वरस्यापि जीवद्वारा उत्क्रान्तत्वेन मृते तस्मिन्नचेतने शरीरे ईश्वरासत्त्वेन सर्वमचिद्वस्त्वीश्वरशरीरमित्यभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गाच्च । अथ, जीवे देहे मृदादौ चास्तीश्वर इति वर्णने देहे ईश्वरद्वयसत्त्वप्रसङ्गात् । देहे कश्चिदीश्वरः देहान्तस्थजीवे कश्चनेश्वर इति ।

ननु देहे पररूपेण जीवेऽन्तर्यामिरूपेण चास्तीश्वर इति **चेन्नैतदपि युक्तम्**—जीववदीश्वरस्यापि देहित्वप्रसङ्गात् । देहे वर्तमाने परे जीवो वर्तत इति जीवस्य परान्तर्यामित्वप्रसङ्गाच्च । किंच यदि चिदचिच्छरीरो भवेदीश्वरस्तर्हि चिदचित्पदार्था ईश्वरो न भवन्ति । तथाच दृश्यमानं चिदचिदात्मकं सर्वमपि जगदीश्वरो न भवति । नचेष्टापत्तिः- सर्वं ब्रह्मेति श्रुतिविरोधात् । वासुदेवस्सर्वमिति गीताविरोधात् । सर्वशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थवर्णने तु सर्वशब्दे लक्षणास्वीकारदोषात् । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुत्या जगतो बहिर्वर्तमानस्य ब्रह्मणः जगच्छरीरत्वाद्ब्रह्मशरीरकं जगदिति वक्तुं शक्यत्वात् । 'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इति परमात्मनः श्रुत्युक्तपरिपूर्णत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । नहि ब्रह्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य जगतः सत्त्वे ब्रह्मणः स्यात्पूर्णत्वम् । एवं चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽब्रह्मत्वे कथं ब्रह्मणस्सर्वशब्दवाच्यत्वमपि भवेत् । सर्वशरीरत्वात्सर्वशब्दवाच्यत्वमिति तु न युक्तं- जीवे मनुष्यादिशब्दवाच्यत्वव्यवहारवदीश्वरे सर्वशब्दवाच्यत्वव्यवहारस्याप्यविवेकमूलत्वापत्तेः । नहि शरीराज्जीवं विविच्य जानन् कोऽपि विद्वान् जीवं मनुष्यं पशुं वा ब्रूयात् । नचैवमविवेकादेव सर्वशब्दवाच्यत्वमस्तीश्वरस्येति वाच्यं, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति कथं सर्वज्ञेश्वरस्य स्वस्मिन् सर्वशब्दवेद्यत्वभ्रमः ? (वेदाः खलु शब्दात्मकाः) ।

किंच यदि घटपटादयस्सर्वे शब्दा ईश्वरमेव ब्रूयुस्तर्हि घटपटादिपदार्थवाचकशब्दानामेवाभावात्सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः । घटशब्दस्य घटान्तर्यामिशब्दस्य चैकेश्वरवाचकत्वं विरुद्धम् । सर्वे वाचकाश्शब्दाश्चिदचिद्विशिष्टपरमात्मवाचका इति स्ववचोविरोधश्च । चिदचिद्विशिष्टसमासगतचिदचिच्छब्दयोः परमात्मवाचित्वे परमात्मविशिष्टपरमात्मेत्यपार्थप्रसङ्गात् । परमात्मावाचित्वे सर्वे शब्दाः परमात्मवाचका इत्यस्यासिद्धेः ।

किंच परमात्मवाचका इत्ययं शब्दः परमात्मानं वक्ति वा न वा? आद्ये- तस्य शब्दविशेषणत्वासिद्धिः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। अपिच अपरमात्मेति शब्दः परमात्मानं वक्ति वा न वा? आद्ये- नञ्समासविरोधः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। किंच नास्तीत्ययं शब्द ईश्वरं ब्रूते वा न वा? आद्ये- ईश्वरस्य सद्रूपत्वासिद्धिः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। तथा शब्दावाच्य इति शब्द ईश्वरं ब्रूते वा न वा? आद्ये- शब्दवाच्यत्वविरोधः। द्वितीयेऽपि- स एव। तथा चिच्छब्देनेश्वर उच्यते वा लक्ष्यते वा? नाद्यः- चितो जीवस्यानीश्वरत्वात्। अन्त्ये तु सर्वे शब्दाः परमात्मवाचका इत्यभ्युपगमविरोधः। तस्माच्चिदचिदादिशब्दानां तद्विशिष्टेश्वरे त्वया लक्षणैवावश्यं स्वीकर्तव्या। तस्मान्न मुख्यं सर्वशब्दवाच्यत्वमस्ति ब्रह्मणः। नापि शरीरशरीरिभावनिबन्धनं जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वम्। नच 'सच्च त्यच्चाभव'दित्यनेनैकार्थ्यभङ्गप्रसङ्गः, मायया ईश्वरस्य जगद्रूपत्वसिद्धेः।

ननु जीवब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावनिबन्धनभेदासत्त्वे कथं मुख्याभेदः? कथं वा आत्मनेति श्रुत्युपपत्तिरिति **चेदुच्यते**—जीवब्रह्मणोस्सच्चिदानन्दरूपत्वान्मुख्य एवाभेदः। सति मुख्यस्याभेदस्य सम्भवे लाक्षणिकशरीरशरीरिभावादिप्रयुक्ताभेदकल्पनं चान्याय्यम्। आत्मनेत्यस्य तु शरीरेणेति नार्थः, किंतु स्वरूपेणेति। जीवेन स्वरूपेण प्रविश्येत्यर्थः। अन्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण प्रविश्येति यावत्। अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्यैव जीवत्वात्। परिपूर्णस्येश्वरस्य यदन्तःकरणोपहितत्वं तदेव जीवरूपानुप्रवेश इतीहोच्यते। नहि मुख्यः प्रवेशस्सम्भवति- प्रवेशात्प्रागेव तत्र सत्त्वात्पूर्णस्य चैतन्यस्य ब्रह्मण इति।

अथ यदुक्तं कार्यावस्थः कारणावस्थश्च परमात्मैवेति, **तदयुक्तम्**—परमात्मनोऽविक्रियस्यावस्थाऽयोगात्। सविक्रियस्य हि देहस्य बाल्याद्यवस्था दृष्टा नाविक्रियस्यात्मनः। नच स्वशरीरयोश्चिदचितोर्ये कार्यकारणावस्थे ते परमात्मन उच्येत इति वाच्यं, किं विवेकेनोच्येते यद्वा अविवेकेन? नाद्यः- शरीरशरीरिविवेके सति शरीरावस्थानां शरीरिण्ययोगात्। द्वितीये तु- अविवेकमूलकं त्वद्वचनमप्रमाणमेव। नहि देहदेह्यविवेकप्रयुक्तः देही जीर्णो जातो मृत इति व्यवहारः प्रमाणं स्यात्। नचैवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिः, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानवत्सर्वविज्ञानरूपत्वेनैकविज्ञानरूपत्वाभावात्। यद्वा स्थूलचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानवत्सर्वविज्ञानरूपत्वाभावादिति कारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानं प्रतिज्ञायते। ईश्वरस्तु कारणमेवेति कथं तस्य कार्यत्वम्?

ननु सूक्ष्मयोश्चिदचितोः कारणत्वं, स्थूलयोस्तु कार्यत्वमिति **चेन्मैवमपि**—ईश्वरस्येश्वरं प्रतीव चिदचितोः चिदचितौ प्रति कारणत्वाद्ययोगात्। नहि पटः पटं प्रति तन्तुस्तन्तुं प्रति वा कारणं कार्यं वा स्यात्। नच स्थूलं वृक्षं प्रति सूक्ष्मस्य बीजस्य कारणत्ववत् स्थूलौ चिदचितौ प्रति सूक्ष्मचिदचितोः कारणत्वमिति वाच्यं, बीजांकुरयोरिव कार्यकारणयोर्नामभेदेन भवितव्यत्वात्प्रकृते चिदचितोरेव कार्य-

त्वेन कारणत्वेन च नामभेदादर्शनात् । नहि सूक्ष्मावस्था मृत् स्थूलावस्थां मृदं प्रति कारणमिति कोऽपि वदेत् । किंतु घटं प्रति मृत्कारणमिति । रूपभेदनामभेदौ हि कार्यकारणयोरावश्यकौ । नीरूपत्वाच्चिति रूपभेदस्सुतरां नास्त्येव । तस्मात्कारणस्य परमात्मनो ज्ञानेन कार्यस्य जगतो ज्ञानमित्येवावश्यं वाच्यं, एवं परमात्मनः कारणत्वे सति अजस्य जीवस्य कार्यत्वायोगाज्जीवपरमात्मनोरभेदसिद्धिः । कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणपरमात्मज्ञानात्कार्यजगद्ज्ञानसिद्धिरिति । नच कार्यस्य मुख्यमेव ब्रह्मत्वमस्तीति वाच्यं, सर्वकारणस्य निष्कारणस्य ब्रह्मणः कार्यत्वायोगात् । कार्यत्वे सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्कारणमेव ब्रह्म न कार्यं, जगत्कार्यमेव न कारणम् ।

ननु कारणभूतमृद एव घटरूपेण कार्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मैव कार्यमिति चेन्मैवम्—मृदो घटात्मनेव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाभावात् । नहि मृद्घटयोरिव जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वं, येन कार्यकारणयोरैक्यं मुख्यं स्याज्जगद्ब्रह्मणोः । ब्रूषे हि त्वमपि चेतनाचेतनात्मकाज्जगतो विलक्षणं ब्रह्मेति । नह्येकद्रव्यत्वे सति वैलक्षण्यं वक्तुमुचितम् । वयमपि ब्रूमोऽचितो जगतस्सकाशादत्यन्तविलक्षणं चिद्रूपं ब्रह्मेति । नचाज्ञानविशिष्टं ब्रह्म जगद्रूपेण परिणतमिति भवति ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं चेति वाच्यं, अज्ञानस्यैव तत्रापि जगद्रूपेण परिणामो नतु ब्रह्मण इति; जगदज्ञानयोरेव कार्यकारणभावात् । न ह्यविक्रियस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणाम उपपद्यते । नच सूक्ष्मे अज्ञाने स्थूलजगदाकारेण परिणते सति तदान्तरं ब्रह्मापि सौक्ष्म्यं विहाय स्थौल्यं भजत इति वाच्यं, ब्रह्मण्यविक्रिये नित्ये स्थूलत्वसूक्ष्मत्वयोरयोगात् । एकामवस्थां विहायान्यामवस्थां गच्छद्धि वस्तु लोकेऽनित्यं दृश्यते । यथा बाल्यावस्थां विहाय यौवनावस्थां गच्छतो देहस्यानित्यत्वम् । तस्मान्नास्ति ब्रह्मणोऽवस्थान्तरप्राप्तिः । तस्मादज्ञानगते एव सौक्ष्मस्थौल्ये अविवेकाद्ब्रह्मण्यध्यस्येते । नतु वस्तुतस्सूक्ष्मं स्थूलं वा ब्रह्म- परिपूर्णत्वादविक्रियत्वात्सदैकरूपत्वान्नित्यत्वाच्च ब्रह्मणः । नच चितोऽपि सौक्ष्म्यस्थौल्यावस्थे स्त इति वाच्यं, तत्सत्त्वे जीवस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यो जीवोऽविक्रियश्चेति हीहापि प्रतिपादितं गीतायाम् ।

नच स्थूलावस्थस्याचिद्वस्तुन आत्मतयावस्थानात्कार्यत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, मनुष्यादिशरीरेष्वात्मतया अवस्थानाज्जीवस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात् । एवंविधकार्यत्वस्य च आत्मानात्मविवेकप्रयुक्तत्वेनाग्राह्यत्वात् । नहि देहस्य जन्मवत्त्वेन कार्यत्वे जीवस्यापि कार्यत्वं मुख्यं भवितुमर्हति । आदिमतो हि वस्तुनः कार्यत्वं मुख्यम् । अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च न ब्रह्म जीवो वा कार्यं भवितुमर्हति । नच न निर्गुणं ब्रह्म, किंतु सगुणं निर्दोषमेवेति वाच्यं, ब्रह्मणि वर्तमानानां गुणानां ब्रह्मभास्यत्वायोगात्साक्ष्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्थादोषात् । गुणस्य गुण्यन्तरत्वेन ब्रह्मणोऽपि सगुणत्वे ब्रह्मान्तरत्वाद्गुणस्य सर्वान्तरत्वं ब्रह्मणो न स्यात् । ज्ञानस्वरूपत्वाच्च ब्रह्मणो न सगुणत्वोपपत्तिः ।

नच ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादः ब्रह्मणो ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाभिप्रायक इति वाच्यं, सर्वस्यापि वस्तुनो ज्ञानैकनिरूपणीयत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । अयं घट इति ज्ञानेन हि घटोऽपि निरूप्यते ।

नच ज्ञानगुणकत्वाद्ज्ञानैकनिरूपणीयत्वमिति वाच्यं, मनसोऽपि ज्ञानगुणकत्वात्कामसङ्कल्पादिज्ञानानि हि मनसो गुणाः । ततश्च मनोऽपि ज्ञानस्वरूपं स्यात् । स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपत्वमिति तु युक्तमेव । ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वात् । ज्ञानं हि न परप्रकाश्यं प्रकाशवत् । सर्वस्यापि ज्ञानप्रकाश्यत्वात्सर्वावभासकं च ज्ञानं प्रकाशवत् । यदि ज्ञानप्रकाशकमन्यत्स्यात्तर्हि किं तद्ज्ञानमुताज्ञानम् ? नहि ज्ञानाज्ञानातिरिक्तं किंचिद्वस्त्वस्ति । आद्ये- तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । द्वितीये- अज्ञानस्य ज्ञानावभास्यस्य ज्ञानावभासकत्वविरोधः । तस्मिंश्च सदैकरूपे ज्ञाने ब्रह्मणि कालत्रयेऽपि जगदभावादद्वितीयं ब्रह्म । नच 'नेह नाना'स्तीतिश्रुत्या अब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वं प्रतिषिध्यत इति नाद्वैतत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्विलक्षणत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मरूपत्वाभावात्कथं तयोर्ब्रह्मात्मकत्वम् । नच ब्रह्म आत्मा यस्य तद्ब्रह्मात्मकमिति व्युत्पत्त्या सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमेव- ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वादिति वाच्यं, एवंविधवस्तुनानात्वप्रतिषेधे कतिपयवस्तुसत्त्वस्य सिद्धत्वात् । श्रुतौ नानेति किंचनेति च पदयोरेव दर्शनेन अब्रह्मात्मकेति स्वकपोलकल्पितपदस्याप्रमाणत्वात् । अथवा तवेदं युक्तमेव- अद्वितीयमित्यस्य स्वसमानद्वितीयरहितमिति, ज्ञानमानन्दमित्यस्य ज्ञानगुणकमानन्दगुणकमिति, तत्त्वमित्यस्य त्वच्छरीरकं तदिति च कल्पयितुः । नहि यथाश्रुतार्थस्वीकारस्तवोचितो विशिष्टाद्वैताख्यमश्रौतं मतं कल्पयितुः ।

यच्चोक्तं—ब्रह्मैव नानाप्रकारमवस्थितमिति, **तदप्ययुक्तम्**—निष्प्रकारे ब्रह्मणि नानाप्रकारायोगात् । नच प्रकृतेर्नानाप्रकारत्वाद्ब्रह्मापि नानाप्रकारमिति वाच्यं, घटकरकादिनानाप्रकारावस्थितायां मृदि वर्तमाने आकाशे नानाप्रकारादर्शनात् । सर्वत्राप्येकरूपमेव हि ब्रह्म गगनवत् । अनेकरूपत्वे तु सविक्रियत्वेनानित्यमेव स्यात् । नहि त्वदभिमतजीवोऽपि पक्षिपशुकीटमनुष्यादिनानाविधशरीरानुगतोऽपि भजते नानाप्रकारतां किंपुनर्ब्रह्म । नचाविवेकाज्जीवो नानाप्रकारतां भजत इति वाच्यं, अविवेकादप्यन्यस्य वस्तुनोऽन्यवस्तुत्वासम्भवात् । नह्यविवेकादप्यग्निर्जलं भवति । यद्वा शीतो भवति । नच मनुष्योऽहमित्यभिमानाद्भवति जीवो मनुष्य इति वाच्यं, तथासति मनुष्यदेहस्येहैव नाशाज्जीवस्यापि नाशः स्यात् । नहि रज्जौ सर्पोऽयमिति भ्रमाद्रज्जुस्सर्पो भवति । तस्मादन्यत्रान्यबुद्धिर्भ्रम एव । तादृशभ्रममात्रेणान्यस्यान्यत्वं न भवतीति जीवे मनुष्यत्वादिदेहप्रकाराः । एवं मनुष्यत्वादिप्रकारशून्यं जीवं दर्शयितुं हीदं गीताशास्त्रं प्रवृत्तं 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्यादिदर्शनात् । देहात्मभ्रमेण शोचतोऽर्जुनस्य शोकापनोदो हि देहविलक्षणात्मस्वरूपकथनसाध्यः । नत्वविवेककृतमनुष्यत्वादिप्रकारवज्जीवकथनसाध्यः । तस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणे जीवे देहप्रकारः कोऽपि न सम्भवति यथा तथा जगतोऽत्यन्तविलक्षणे ब्रह्मणि जगत्प्रकारः कोऽपि न सम्भवत्येव । जीवस्य देह इव ब्रह्मणस्सर्वमपि शरीरमिति हि त्वयैवोच्यते । नह्यविवेकं विना शरीरधर्माश्शरीरिणि सम्भवन्ति । एवं जगद्धर्माणामनृतत्वनश्वरत्वजडत्वादीनां ब्रह्मण्यसम्भवे देहधर्माणां जरामरणादीनां सूक्ष्मदेहधर्माणां सुखदुःखादीनां कारणदेहधर्माणां मोहादीनां च जीवेऽसम्भवे ब्रह्मणो जीवस्य च स्वरूपं चैतन्यमात्रमेवावशिष्टम् । तस्य च कालत्रया-

'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते- 'तत्क्षेत्रं यच्च' इत्यादि व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तदिति। यत् निर्दिष्ट'मिदं शरीर'मिति तत्। तच्छब्देन परामृशति। यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं यत् यादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्चशब्दस्समुच्चयार्थः। यद्विकारि यो विकारो

बाध्यत्वात्सत्यत्वं परमप्रियत्वादानन्दरूपत्वमिति सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव जीवः निष्प्रकारकत्वेन परिपूर्णत्वेन च चैतन्यस्य भेदकप्रकाराभावान्न भेदः कश्चिदपीति स्थितमद्वैतम्।

अत एवोक्तम्—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!' इति। एतदद्वैतज्ञानस्यैव जीवे कल्पितसर्वसंसारतमोनिरसनभास्करत्वात्सम्यग्ज्ञानत्वम्। यद्धि सर्वानर्थनिबर्हणक्षमं तद्धि सम्यग्ज्ञानम्। अस्य च सम्यग्ज्ञानत्वं न मन्दप्रज्ञपुरुषकल्पितं, किंतु सर्वज्ञेश्वरोक्तमेवेति सत्यमेव। एतदभिप्रायेणैवोक्तम्–'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तद्ज्ञानं मतं मम' इति ॥२॥

तदितिश्लोकमवतारयति—इदमिति। व्याचिख्याचितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति हेतोः 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयत' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य 'तत्क्षेत्रं य'च्चेत्यादिरयं संग्रहश्लोक उपन्यस्यत इत्यन्वयः। व्याख्यातुमिष्टस्य व्याचिख्यासितस्य वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। संग्रहेण संक्षेपेणोपन्यासः कथनं संग्रहोपन्यासः। न्यायादनपेतो न्याय्यः। इत्यादीत्यादिपदात्-- 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इत्यस्य ग्रहणम्। क्षेत्राध्यायार्थस्य- प्रकृतक्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगाख्यत्रयोदशाध्यायार्थस्येत्यर्थः। इत्यादीत्यादिपदात् 'यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्, स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु' इत्यस्य ग्रहणम्। संग्रहश्लोक इति। संगृह्यते संक्षेपेणोच्यतेऽध्यायार्थोऽस्मिन्निति संग्रहः स चासौ श्लोकः संग्रहेणाध्यायार्थप्रतिपादकः श्लोक इत्यर्थः। अयमिति। प्रकृत इत्यर्थः। उपन्यस्यते उच्यते। पूर्वश्लोके इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तदिह तच्छब्देन परामृश्यत इत्याह—यदिति। यच्चेत्यस्यान्वयमाह—इदं निर्दिष्टमिति। इदंशब्देन निर्दिष्टमित्यर्थः। इदमित्यनुकरणशब्दः। इदमा निर्दिष्टमिदंनिर्दिष्टमिति समासः। अध्याहारोऽयम्। यच्चेदं निर्दिष्टं तत् क्षेत्रं यादृक्च यद्विकारि यतश्च यदुत्पद्यते। यः क्षेत्रज्ञ इति निर्दिष्टः स च यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे वाक्यत इति शेषः। शृणु!

यादृशमिति। यद्धर्मकमित्यर्थः। उक्तानुक्तसंग्राहकश्चकार इत्याह—चशब्द इति। यादृक्त्वस्य यद्विकारित्वादिना सह समुच्चयार्थ इति वा। यश्चासौ विकारो यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्विकारि।

यस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु, तच्छ्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥३॥

मत्वर्थीय इनिः । यद्विकारकमित्यर्थः । यस्माच्चोपादानादित्यर्थः । यच्छब्दार्थमाह—**कार्यमिति, उत्पद्यत इति वाक्यशेष इति** । प्रकृतवाक्ये उत्पद्यत इति क्रियापदस्य शेष इत्यर्थः । यत्कार्यं यदुपादानकमिति वाक्यार्थः । उपाधिकृताश्शक्तयश्चक्षुराद्युपाधिकृता दर्शनादिशक्तयः । **यथाविशेषितमिति** । यथोक्तविशेषणमित्यर्थः । वाक्यतः शृण्वित्यस्यानन्वयादाह—**श्रुत्वेति** । अवधारय निश्चिनु । निश्चयेन विद्धीत्यर्थः ।

क्षेत्रस्य के धर्माः के विकाराः क्षेत्रशब्दवाच्यानां पदार्थानां मध्ये कस्य कार्यस्य किमुपादानं, क्षेत्रज्ञस्य के प्रभावाः ? इति प्रश्नचतुष्टयस्येहोत्तरमुच्यते संक्षेपेणेत्यर्थः । क्षेत्रस्य धर्मा विकारा उपादानं क्षेत्रज्ञप्रभावश्चेहोच्यन्ते संक्षेपेणेति यावत् । नच ज्ञानज्ञेययोः प्रकृतिपुरुषयोश्च वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह संक्षेपश्लोके तद्ग्रहणमिति वाच्यं, ज्ञानप्रकृत्योः क्षेत्रत्वात्, ज्ञेयपुरुषयोः क्षेत्रज्ञत्वाच्च । न चात्रापि विवदितव्यं, 'बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यव्यक्तस्य प्रकृतेस्साक्षादेव क्षेत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाच्च । 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः पर' इति पुरुषस्य ज्ञेयपरमात्मत्वकथनात्क्षेत्रज्ञस्य पुरि सत्त्वेन पुरुषत्वस्य सम्मतत्वाच्च ।

यत्तु रामानुजः—तत् क्षेत्रं यच्च यद्द्रव्यम् । यादृक्च येषामाश्रयभूतं यद्विकारि ये चास्य विकाराः यतश्च यतो हेतोरिदमुत्पन्नं यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं चेदं स च यः स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपो यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मे मत्तः शृण्विति, **तन्मन्दम्**—शब्दादिगुणानामपि क्षेत्रत्वेन क्षेत्रं द्रव्यमेवेति नियमाभावात् । नच जडाजडद्रव्यमध्ये किं द्रव्यमित्यर्थ इति वाच्यं, उभयविधद्रव्यस्यापि क्षेत्रत्वाक्रान्तत्वात् । चेतनानि मनुष्यादिभूतान्यचेतनानि मृत्पाषाणादीन्यपि ज्ञेयत्वात्क्षेत्रशब्दवाच्यान्येव हि । न चात्माऽजडद्रव्यं तदन्यत्सर्वं जडद्रव्यं परमात्मा तूभयविलक्षण इति वाच्यं, आत्मनो द्रव्यत्वे मानाभावात् । नच तर्कशास्त्रं मानमिति वाच्यं, तद्रीत्या परमात्मनोऽप्यजडद्रव्यत्वात् । नच वेदान्ताः प्रमाणमिति वाच्यं, तत्र चिद्रूपः परमात्मेति दर्शनात् । जीवस्यापि चिद्रूपत्वदर्शनाच्च । नच ज्ञानगुणकत्वाज्जीवो द्रव्यमिति वाच्यं, परमात्मनोऽपि तव मते ज्ञानगुणकत्वेन चिद्द्रव्यापत्तेः ।

तस्मादचिद्वस्त्वेव द्रव्यं गुणवत्त्वात् । न तु चिद्वस्तु द्रव्यं निर्गुणत्वादिति स्थिते कथं क्षेत्रस्य द्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः प्रथमयच्छब्द इति कल्पयितुं शक्येत ? नच पृथिव्यप्तेजआदिषु किं द्रव्यं क्षेत्रमित्युच्यत इति वाच्यं, न्यायशास्त्रपठितात्मव्यतिरिक्ताष्टद्रव्याणामपि क्षेत्रत्वेन तद्विशेषनिर्धारणालाभात् ।

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाभावैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतं, किंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि तानि पदान्युच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते । 'आत्मेत्येवोपासी'तेत्येवमादिभिः ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते, हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निस्संशयरूपैः निश्चयप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥४॥

किंच 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयत' इति शरीरस्य क्षेत्रत्वस्योक्तत्वाच्छरीरस्य चाचित्त्वात् किंचिद्द्रव्यं क्षेत्रमुताचिद्द्रव्यमिति शङ्काया एवानुदयात्कथमत्र क्षेत्रस्य यद्द्रव्यत्ववादः । एवं यत्स्वरूपं चेदमित्यप्यनर्थकमेव । इदंशरीरमित्यनेन स्वरूपस्याप्युक्तत्वात् । तथा स च क्षेत्रज्ञो य इत्यप्यपार्थं-- 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इत्युक्तत्वाज्जीवः क्षेत्रज्ञ इति । नच क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपमनुक्तमिति वाच्यं, एतद्यो वेत्तीत्यनेन ज्ञानस्वरूपत्वस्योक्तत्वात् । मे इत्यस्य मत्त इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं, पञ्चम्यां म इत्यादेशाभावादस्मच्छब्दस्येति ॥३॥

ऋषिभिरिति । पूर्वश्लोकोक्तं तत्पदमिहानुवर्तते । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं बहुधा ऋषिभिर्गीतम् । विविधैश्छन्दोभिः पृथग्गीतं विनिश्चितैर्हेतुमद्भिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव गीतमित्यन्वयः । यद्वा तत् ऋषिभिः विविधैश्छन्दोभिः विनिश्चितैर्हेतुमद्भिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव बहुधा पृथग्गीतमित्यन्वयः । वसिष्ठादिभिरित्यादिपदाद्विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यादिग्रहणम् । बहुप्रकारमिति । एक एवार्थो बहुभिः प्रकारैरुक्त इत्यर्थः । ऋगादीनीत्यादिपदाद्यजुरादिग्रहणम् । विवेकत इत्यात्मानात्मविवेकादित्यर्थः । ब्रह्मसूत्राणि शारीरकसूत्राणि, तानि च तानि पदानि च ब्रह्मसूत्रपदानि ब्रह्मप्रतिपादकानि सूत्रभूतानि वाक्यानीत्यर्थः । पद्यते ब्रह्म एभिरिति पदानि । ननु कानि तानि ऋगादीनि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यप्रतिपादकानीत्यत आह—'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवमादिभिरिति । आदिपदात्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिग्रहणम् । वसिष्ठसंहितादिषु तु वसिष्ठाद्युक्तश्लोका ज्ञेयाः- 'ज्ञोऽत एव'वेत्यादिब्रह्मसूत्राणि तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यानि ।

ननु पद्यते एभिर्ब्रह्मेति पदत्वमुक्तं ब्रह्मसूत्राणां तत्कुतोऽत आह— ब्रह्मसूत्रेति । आत्मा ज्ञायत इति । अनात्मविवेकादिति भावः । हेतवो युक्तयस्सन्त्यत्रेति हेतुमन्ति तैर्हेतुमद्भिः । अत एव विनिश्चितैरिति । युक्तियुक्तत्वेन निश्चयप्रत्ययोत्पादकत्वाद्ब्रह्मसूत्रैरात्मा ज्ञायत इति ब्रह्मसूत्राणां पदत्वं युक्तमिति भावः । निश्चयप्रत्यय इति । आत्मा देहादिभ्यो विलक्षणस्सच्चिदानन्दब्रह्मरूप इति निश्चयज्ञानमित्यर्थः । तस्मान्मद्वक्ष्यमाणार्थस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धत्वाच्च ग्राह्यत्वमिति भावः ॥४॥

स्तुत्या अभिमुखीभूतायार्जुनायाह भगवान्—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि, तेषां महत्त्वं सर्वविकारव्यापकत्वात् द्रष्टव्यम् । तानि भूतानि च सूक्ष्माणि न स्थूलानि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देन अभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणं अहम्प्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्तं अव्याकृतमीश्वरशक्तिः- 'मम माया दुरत्य'येत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थ उक्तः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि; वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि; तानि दश एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्कल्पाद्यात्मकं, पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः तान्येतानि साङ्ख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥५॥

महाभूतानीति । सर्वविकारास्सर्वकार्याणि । सूक्ष्माणीत्यपञ्चीकृतानीत्यर्थः । प्रकृत्यवधारणार्थ इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—एतावत्येवेति । भेदसमुच्चयः प्रकृत्यवान्तरभेदसमुच्चय इत्यर्थः । बुद्ध्युत्पादकत्वात् ज्ञानजनकत्वात् । शब्दादय इति । शब्दादिगुणकपञ्चस्थूलभूतानीत्यर्थः । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधास्यन्त इत्युक्तत्वात् । स्थूलसूक्ष्मभेदाद्भूतानि दश, ज्ञानकर्मभेदादिन्द्रियाणि दश, मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदादन्तःकरणत्रयं, प्रकृतिरेका मिलित्वा चतुर्विंशतिः । कपिलावतारोक्तसाङ्ख्याद्भिन्नमस्ति किञ्चित्साङ्ख्यं नाम मतम् । यत्रायं तत्त्वसंग्रहश्लोकः—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति । सप्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि । षोडश इन्द्रियदशकं स्थूलभूतपञ्चकं मनश्च । अत्र महत्तत्त्वं बुद्धिरिति विवेकः । पुरुषस्तु पञ्चविंश आचक्षत इति कथयन्ति । साङ्ख्या आचक्षत इत्यनेन न वेदान्तमते तत्त्वत्वमेतेषामिति सूचितं- ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यतत्त्वत्वात् । 'तत्त्वं नारायणः पर' इति श्रुतेः ।

ननु इदं शरीरं क्षेत्रमिति पूर्वमुक्तमिदानीं तु महाभूतानीत्याद्यन्यदुच्यत इति कथं स्ववचोव्याघाताभाव इति चेत्, नैष दोषः—दर्शितचतुर्विंशतितत्त्वात्मकत्वात्त्रिविधस्य शरीरस्य । तथाहि— अव्यक्तं मूलप्रकृतिरज्ञानं कारणशरीरम् । मनोबुद्ध्यहङ्काराः पञ्चतन्मात्राणि दशेन्द्रियाणि च लिङ्गशरीरम् । स्थूलभूतानि पञ्च तु स्थूलशरीरं स्थूलभूतकार्यत्वादस्येति । एतच्छरीरत्रयातिरिक्तपदार्थाभावादिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तम् । चतुर्विंशतितत्त्वानि हि शरीरत्रयम् । चतुर्विंशतितत्त्वसमष्टिसङ्घातरूपमिदं शरीरं चतुर्विंशतितत्त्वानि च क्षेत्रमिति फलितार्थः ।

ननु इन्द्रियगोचरशब्देन यदि शब्दादिविषया गृह्यन्ते तर्हि स्थूलभूतपञ्चकस्याक्षेत्रत्वं; यदि स्थूलभूतानि गृह्यन्ते तर्हि शब्दादिविषयाणामक्षेत्रत्वमिति चेत् , नैष दोषः—शब्दादिविषयपञ्चकाति-

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकाः तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, नतु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखात्मकमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयं समुपलभमानस्तमर्थं समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छान्तःकरणधर्मः ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषः यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पुनस्तज्जातीयमर्थमुपलभमानः तं द्वेष्टि, दुःखहेतुरिति सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं; ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । सङ्घातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डे अग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि विष्टभ्य ध्रियन्ते सा च

रिक्तस्थूलभूतपदवाच्यवस्तुन एवाभावात् । नहि गन्धरसाद्यतिरिक्तपृथिवीजलादिसद्भावः । बुद्ध्या पृथिवीजलादिभ्यस्सकाशाद्गन्धरसादिषु विवेचितेषु सत्सु पृथ्व्यादीनां निस्तत्त्वत्वसिद्धेः । अत एव साङ्ख्यैरपि पृथिव्यादयः पञ्च शब्दादयः पञ्च च पृथङ्न गृहीताः । तस्माच्छब्दादय एव शब्दादिगुणकपञ्चभूतानीति स्थितम् । ततश्च शब्दादिगुणानां गगनादिद्रव्याणां च क्षेत्रत्वमिति सिद्धम् । नच प्राणस्य पृथगनुक्तिरिति वाच्यं, तस्यान्तरवायुत्वेन वायावन्तर्भावादिति ॥५॥

इच्छेति । यज्जातीयमिति । यस्यां जातौ भवमित्यर्थः । सुखात्मकं सुखहेतुभूतमित्यर्थः । अर्थं पदार्थं चूतफलादिकमिति भावः । उपलब्धवाननुभूतवान् । समुपलभमानः पश्यन् । सुखहेतुरितिहेतोः पुनस्तमर्थं समादातुमिच्छतीत्यन्वयः । सेयमिति । पूर्वानुभूतसजातीयसुखहेतुपदार्थादानकामना इच्छेत्युच्यते । इच्छा अन्तःकरणस्य धर्मः ज्ञेयत्वात्सुखादिवदिति । इच्छा क्षेत्रं ज्ञेयत्वाद्देहादिवदिति च प्रयोगौ सूचयति अन्तःकरणस्येत्यादिना— तथेति । पूर्ववाक्यार्थसमाप्तिद्योतकमव्ययम् । अनुकूलमिति । यस्मिन्ममेदमनुकूलमिति बुद्धिः पुंसां तत्सुखं किं स्वरूपं तदित्यत आह— सत्त्वात्मकमिति । अन्तःकरणसत्त्वगुणपरिणामविशेष एव सुखमित्यर्थः । एतद्विपरीतं दुःखमित्याह— प्रतिकूलात्मकमिति । सङ्घाते या चेतना सा च क्षेत्रमेव । सङ्घातशब्दार्थमाह— देहेति । संहतिः संश्लेषः । तस्मिन् तप्ते लोहपिण्डेऽग्निरिव अभिव्यक्ता आत्मचैतन्याभासरसविद्धा अन्तःकरणवृत्तिः चेतना । अभिव्यक्ता प्रकटीभूता तत्तादात्म्यं प्राप्तेति यावत् । आत्मनो यश्चैतन्याभासः चित्प्रतिफलनं स एव रसः तेन विद्धा व्याप्ता । अन्तःकरणस्य वृत्तिः परिणामविशेषः । स्थूलोऽहं, काणोऽहं, सुख्यहमित्याद्याकारिका सा चेतनेत्युच्यते । धृतिर्धैर्यम् । अवसादं शैथिल्यात्मकं नाशं विष्टभ्य संस्तभ्य ।

ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणम् । यदुक्तं तदुपसंहरति- **एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं** सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् । **यस्य क्षेत्रभेदजातस्य** संहतिः-- **'इदं शरीरं क्षेत्र'मित्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम्** ॥६॥

ननु इच्छाद्वेषादीनामेव क्षेत्रत्वे कामसङ्कल्पश्रद्धाह्रीभीत्यादीनां किं न क्षेत्रत्वमत आह— **सर्वेति** । इच्छादयः केचिदन्तःकरणधर्मा इहोपात्ता अमी चोपलक्षणतया सर्वानप्यन्तःकरणधर्मान् क्षेत्रमिति ज्ञापयन्तीत्यर्थः ।

ननु इच्छादयः क्षेत्रधर्मा एव, नतु क्षेत्रज्ञधर्मा इत्यवतारिकायामुक्तमिदानीं त्विच्छादयः क्षेत्रमित्येवोच्यते; अतो विरोध इति चेन्**मैवम्**—अन्तःकरणादिवदन्तःकरणादिधर्माणामपि क्षेत्रत्वेनाविरोधात् । नहि क्षेत्रक्षेत्रज्ञातिरिक्तं क्षेत्रधर्मात्मकं किञ्चिद्वस्त्वस्ति । दृग्दृश्ययोर्द्वयोरेवास्मिन्मते पदार्थत्वात् । दृगेव क्षेत्रज्ञः, दृश्यं तु क्षेत्रमिति विवेकः । **महदादिनेति** । आदिपदात्सांख्योक्ताहङ्कारतन्मात्रादिग्रहणम् । तेषां सर्वेषामपि मूलप्रकृतिकार्यत्वेन विकारत्वात् । **क्षेत्रमिति** । प्रकृतिलक्षणमिति भावः । तस्या एव महदादिविकारसहितत्वात् । मूलप्रकृतिः महदादिविकारा इच्छादितद्धर्मा एतत्सर्वमपि दृश्यं क्षेत्रमेवेति निर्गलितार्थः ।

ननु इदंशरीरं क्षेत्रमिति पूर्वमुक्तमिदानीं तु महाभूतानीत्यादिना ततोऽन्यदेव क्षेत्रमित्युच्यते; अत आह— **यस्येति, क्षेत्रभेदजातस्येति** । क्षेत्रशब्दवाच्यप्रकृतिमहदादिभेदसमूहस्य । इह व्यष्ट्या निर्दिष्टानां महाभूतादीनां क्षेत्रभेदानां समष्टिरेव शरीरं पूर्वं क्षेत्रमित्युक्तमिति न विरोध इति भावः । महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातमिति सम्बन्धः ।

यत्तु रामानुजः—इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते, यद्यप्येतानीच्छादीन्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्त इति इति, **तत्तुच्छम्**—कामस्सङ्कल्प इत्यारभ्य तत्सर्वं मन एवेति मनोधर्मत्वश्रवणादिच्छादीनाम् । आत्मधर्मत्वे सुषुप्तौ मनसि लीने सति तद्दर्शनप्रसङ्गात् । इच्छादिविकाराणामात्मनि सत्त्वे सविक्रियत्वप्रसङ्गादात्मनस्तेन चानित्यत्वदोषप्रसङ्गात् । स्वधर्मस्य स्ववेद्यत्वानुपपत्त्या आत्मना वेद्यमानानामिच्छादीनामात्मधर्मत्वायोगाच्च । न च 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्त' इति मुक्ताश्रितत्वेन कामसङ्कल्पयोश्श्रवणादात्मधर्मावेवैताविति वाच्यं, सगुणमुक्ति प्राप्तपुरुषविषयत्वात्तच्छ्रुतेः । सगुणमुक्तौ हि हिरण्यगर्भलोके मनआदयस्सन्ति । नहि कैवल्ये कामादिसद्भावः । नच तत्रापि विवदितव्यं- सुप्तिमृतिमूर्छासु कामाद्यदर्शनादात्मनस्तेन न्यायेन मुक्तावपीत्यनुमानात् । 'स्वाप्ययसम्पत्त्यो'रिति सूत्रेण 'तत्र केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतेः सुषुप्तिमुक्तिविषयत्वस्य स्थापितत्वात् । तच्छ्रुतौ च श्रवणदर्शनादिसर्वज्ञानविषेधाच्च । न च सुखादय आत्मधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषा इति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य धर्मभूतज्ञानस्यैवाभावात् । नहि स्वरूपभूते ज्ञाने धर्मभूतं किंचिद्ज्ञानान्तरं

भवितुमर्हति । तस्यापि धर्मभूतज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपत्वे तस्मिन्नपि धर्मभूतज्ञाने ज्ञानान्तरमित्येवमनवस्था-दोषात् । ज्ञानस्वरूपत्वाभावे ज्ञानत्वस्यैवासिद्धेः । नच धर्मधर्मिणोरुभयोरेकमेव ज्ञानं स्वरूपमिति वाच्यं, धर्मधर्मिभेदासिद्धेः । नच सोऽकामयतेतीश्वरस्य करणरहितस्य कामः श्रूयत इति कामादय आत्मधर्मा इति वाच्यं, मायया ईश्वरस्य कामसङ्कल्पसम्भवान्मायाधर्मावेव कामसङ्कल्पौ जगत्सृष्टि-विषयाविति । नच मुक्तिकालिकब्रह्मानन्दानुभवरूपसुखस्य मुक्तात्मधर्मत्वात्तत्साजात्येन सुखं सर्वम-प्यात्मधर्म एवेति वाच्यं, तत्सुखस्यात्मस्वरूपत्वेनात्मधर्मत्वायोगात् । सच्चिदानन्दं हि ब्रह्म । ब्रह्मा-नन्दानुभवोऽप्यात्मानन्दान्नातिरिच्यते । लौकिकसुखानुभवस्तु सुखादतिरिच्यते । सुखस्य विषयत्वात् ज्ञानस्य विषयित्वाच्च । नह्यानन्दानुभवादन्यः कोऽपि मुक्तावस्ति । अनुभवितुरन्यस्य सत्त्वे त्रिपुट्या--'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिविरोधात् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्च ।

ननु ज्ञानत्वेन प्रसिद्धाः कामसङ्कल्पादयो यदि मनोधर्मत्वेन मनोवृत्तिरूपाः स्युः तर्हि वृत्तीनां जडत्वाद्ज्ञानत्वप्रसिद्धिविरोधः, विषयप्रकाशनासामर्थ्यं च । नच वृत्तीनां चैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रका-शनसामर्थ्यमिति वाच्यं, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशायोग्यत्वेन तत्साहाय्यस्य शतमप्यन्धानां न पश्यतीतिन्यायेन विषयप्रकाशसामर्थ्यानापादकत्वात् । निर्विशेषचैतन्यस्य तद्योगत्वे तेनैव प्रकाशाद्युपपत्तौ वृत्त्यवच्छेदकल्पनाया अनर्थकत्वात् । नच संसारदशायां संकुचितस्य तस्य विषय-व्यवस्थौपयिकतया साफल्यमिति वाच्यं, तस्य सङ्कोचाङ्गीकारे निर्विकारत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधा-च्चक्षुरादिवृत्तिभिरेव विषयव्यवस्थोपपत्तेश्च । धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न किंचिदनुप-पन्नमस्माकमिति चेत् , **मैवम्**—यद्यात्मा ज्ञानस्वरूपो न स्यात्तर्हि विषयप्रकाशो न स्यात् , ज्ञान-स्वरूपत्वं तु श्रुत्यादिसिद्धम् । नच निर्विशेषत्वेन निर्धर्मके आत्मनि प्रकाशकत्वधर्मायोग इति वाच्यं, अप्रकाशकत्वस्याप्ययुक्तत्वात् । प्रकाशकत्वस्य प्रकाशादनतिरिक्तत्वाद्ज्ञानस्य च प्रकाशात्मकत्वात् । व्यापकत्वाच्च साक्षिचैतन्यस्य न विषयवैमुख्यम् । अविद्यान्तःकरणादीनां साक्षिभास्यत्वेऽपि घटादीनां वृत्तिभास्यत्वान्न वृत्तिवैयर्थ्यम् । अन्तःकरणोपहितस्य साक्षिचैतन्यस्य चक्षुरादिद्वारा वृत्तिनिर्गमनं विना घटादिबाह्यविषयसंसर्गाभावान्न साक्षिभास्यत्वं घटादीनाम् ।

वस्तुतस्तु--साक्षिणाप्यविद्यादयोऽविद्याकारवृत्त्यैवावभास्यन्त इति बोध्यम् । तप्तलोहस्याग्नितादात्म्या-दौष्ण्यमिव वृत्तेश्चित्प्रतिफलनाद्भासकत्वं सम्भवति । अन्तःकरणोपहितत्वेन हेतुना साक्षिचैतन्यस्य स्वतस्सर्वविषयानवभासकत्वेऽपि न सङ्कोचः । यथा घटोपहितत्वेन हेतुना घटाकाशस्य सर्वव्यापित्वा-भावेऽपि न सङ्कोचः- दृश्यमानसङ्कोचस्यातात्त्विकत्वादौपाधिकत्वेन । यद्धि स्वाभाविकं तद्धि तात्त्विकम् । यथा गगनस्य नीरूपत्वम् । तस्मान्नात्मनः कोऽपि विकारः । **वस्तुतस्तु** चैतन्य-स्यान्तःकरणेन निरवयवस्य परिच्छेदायोगात्पूर्णमेव साक्षिचैतन्यमिति बोध्यम् । धर्मभूतज्ञानं तु नास्त्यात्मन इति प्रागेव निराकृतम् । वृत्तिज्ञानं तु मनोधर्म एव नात्मधर्मः, निर्धर्मकत्वादात्मन इति संक्षेपः ॥६॥

क्षेत्रज्ञः वक्ष्यमाणविशेषणः। यस्य स प्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति, तं- 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्। अधुना तु तद्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन् सति तद्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति। यत्परस्सन्न्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाद्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

अमानित्वमिति। अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं, तदभावोऽमानित्वम्। अदम्भित्वं- स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम्। अहिंसा- अहिंसनं प्राणिनामपीडनम्। क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया। आर्जवं- ऋजुभावोऽवक्रत्वम्। अचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम्। शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं; अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम्। स्थैर्यं स्थिरभावः, मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसायत्वम्। आत्मविनिग्रह आत्मन उपकारतयाऽपकारकस्य आत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः, स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य

अमानित्वमिति, वक्ष्यमाणेति। अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिनेति भावः। अमृतत्वं मोक्षः। तं क्षेत्रज्ञम्। नच ज्ञेयं ब्रह्म वक्ष्यतीति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्यैव ज्ञेयत्वात्। उक्तं हि 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति। अमानित्वादिलक्षणं तद्ज्ञानसाधनगणं क्षेत्रज्ञज्ञानसाधनचयं भगवान्विदधातीत्यन्वयः। मुमुक्षुणा क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारायामानित्वादयो गुणा आत्मनस्सम्पाद्या इति भगवता विधीयत इत्यर्थः। विदधातीत्यनेन यथाऽज्ञस्य चित्तशुद्धये कर्मयोगो विहितः तथा मुमुक्षोरमानित्वादिगुणयोगो विहित इति ज्ञायते। ननु ज्ञानमेवार्जुनेन पृष्टमिति तदेव वाच्यमित्यत आह—**ज्ञानसाधनत्वाद्ज्ञानशब्दवाच्यमिति।** आत्मसाक्षात्काररूपे ज्ञाने ज्ञातव्यविशेषाभावेन प्रश्नायोगाद्ज्ञानसाधनविशेषजिज्ञासयैव ज्ञानप्रश्नोऽर्जुनस्यापीति बोध्यम्।

परापराधेति। परकर्तृकापराध इत्यर्थः। **अविक्रियेति।** स्वापराधकर्तृषु कोपादिविकाराभावः। अवक्रत्वमकौटिल्यम्। यः शास्त्रार्थं स्वयमाचरन्नन्यानप्याचरयति स विद्वानाचार्य इत्युच्यते। सच शास्त्रार्थः प्रकृते मोक्षसाधनान्येवेत्यभिप्रेत्याह—**मोक्षेति।** श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा, तत्प्रयुक्तगुरुकार्यकरणमपि शुश्रूषेत्युच्यते। आदिशब्देन नमस्कारादिग्रहणम्। प्रयोगः करणम्। तेन रूपेण सेवनमुपासनमित्युच्यते। शौचं शुचित्वं तद्द्विविधं- कायिकं मानसिकं चेत्याह—**कायेति।** प्रतिपक्षाणां वैराग्यशान्त्यादीनां भावनया आत्मनि सम्पादनेनेत्यर्थः। कृताध्यवसायत्वं कृतनिश्चयत्वम्। आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य निग्रहाद्यविषयत्वादाह—**कार्यकरणसङ्घातस्येति।** ननु कथं तस्यात्मशब्दवाच्यत्वमत आह—**आत्मन उपकारतयेति।** यद्यपि क्षेत्रज्ञस्य न कोऽप्युपकारोऽपकारो वा तथापि

सन्मार्गे एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥७॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रियार्थेष्विति। इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यं, अनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिषु दुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम्। जन्मनि

साधनानुष्ठातॄणां प्रमातर्यैवात्माभिमानादुक्तमात्मन उपकारतयेति। प्रमातुर्हि पश्वादिशरीराणि ज्ञान-साधनानुष्ठानायोग्यानीति तद्योग्यत्वान्मनुष्यशरीरमुपकारकं- मनुष्यशरीरे एव मनसोऽपि विवेकादिज्ञान-लाभान्मनुष्यशरीरस्थस्यैव लिङ्गशरीरस्यापि प्रमातृपकारकत्वम्।

तस्मात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्य कार्यकरणसङ्घातनामकस्य विनिग्रहः कर्तव्यो मुमुक्षुणा। **सर्वत इति**। सर्वविषयेष्वित्यर्थः। **सन्मार्ग एवेति**। मोक्षमार्गे एव निरोधः प्रवर्तनं स्थापनमिति यावत्। देहादिभिर्मोक्षसाधनान्येव यथाऽनुष्ठीयेरन् ऐहिकामुष्मिकफलहेतूनि नरकहेतूनि वा विहितानि निषिद्धानि च कर्माणि यथा नानुष्ठीयेरन् तथा प्रयतनमात्मविनिग्रह इति भावः ॥७॥

इन्द्रियेति। इन्द्रियाणां करणानामर्था विषया इन्द्रियार्थाश्शब्दादयः। आदिपदात्स्पर्शरूपरस-गन्धग्रहणम्। ते चेष्टानिष्टभेदेन द्विविधाः, पुनश्च दृष्टादृष्टभेदेन द्विविधाः। दृष्टा ऐहिकाः, अदृष्टा आमुष्मिकाः। तत्र दृष्टानिष्टविषयेष्वदृष्टानिष्टविषयेषु च पुंसां स्पृहैव नास्तीति तद्वैराग्यप्रतिपादनं व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—**दृष्टादृष्टेष्टविषयभोगेष्विति**। भुज्यन्त इति भोगाः। दृष्टाश्चादृष्टाश्च दृष्टादृष्टाः ते च ते इष्टा विषया भोगाश्च तेषु। यद्वा भोगा अनुभवा दृष्टादृष्टेष्टविषयाणां भोगा इति समासः, तेषु। लाक्षणिकोऽयमर्थः:- इन्द्रियार्थशब्दस्येन्द्रियार्थभोगरूपार्थवर्णनात्। स्त्रीपुत्रपशुगृहादिषु रम्भादिषु चेति भावः। विगतो रागः स्पृहा यस्मात्स विरागः, तस्य भावो वैराग्यं रागाभाव इति यावत्। न अहङ्कारोऽनहङ्कार इति नञ्समासः। नञोऽभावार्थकत्वादाह—**अहङ्काराभाव इति**। देहादिष्वह-मित्यभिमानाभावः। अहङ्कारस्य बलवदनिष्टहेतुत्वादावश्यकोऽस्य परित्याग इत्याह—**एव चेति**। वसत्यस्मिन्निति वासो गर्भः कुक्षिस्स चासौ वासो गर्भवासः तस्माद्योनिद्वारेण निस्सरणं बहिर्निर्गमनम्। यद्वा गर्भे वासो निवासो गर्भवासः, स च योनिद्वारनिस्सरणं च तयोस्समाहारो गर्भवासयोनिद्वार-निस्सरणं, मलमूत्रादिदुर्गन्धप्रचुरे करचरणचालनाद्यवकाशशून्ये मातृकुक्षौ विष्ठायां क्रिमिरिव निवास एको दोषः, सूक्ष्मान्मूत्रक्लिन्नाच्च योनिद्वारान्निस्सरणमन्यो दोष इति जन्मनि द्विविधदोषानुदर्शन-मित्यर्थः। उपलक्षणमिदमन्येषामपि दोषाणां सत्त्वात्। मातृभुक्तकट्वम्लरसपानजन्यसन्तापः, उच्छ्वास-निश्वासनिरोधः, करणानामस्वातन्त्र्यमित्यादयः। यद्वा गर्भवासशब्देनैव तत्प्रयुक्तसर्वदोषग्रहणमिति। **आलोचनमिति**। अनेन मम पुनर्जन्म भूयाद्विषयसुखलाभार्थमिति पुरुषस्य कामना निवर्तेत इति

गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणं दोषः, तस्यानुदर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनम् । तथा दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकनिमित्तेषु । अथ वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषः । तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्म दुःखं मृत्युः दुःखं जरा दुःखं व्याधयः दुःखनिमित्तत्वाजज्न्मादयो दुःखम् । न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाद्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

भावः । मृत्यौ प्राणोत्क्रमणकफरज्जुकण्ठबन्धनश्वासनिरोधादयो दोषाः, तेषामालोचनेन यदि मम पुनर्जन्म स्यात्तर्हि पुनरपि मृत्युस्स्यात्स च मृत्युर्बहुदोषग्रस्तत्वान्मम माभूदिति जन्ममृत्युहरमोक्षाय यतत इति भावः । प्रज्ञानिरोधो बुद्धिमान्द्यं, शक्तिनिरोधश्चक्षुरादीनां पादादीनां च रूपादिग्रहणेषु गमनादिषु चासामर्थ्यं, तेजोनिरोधो निर्वीर्यत्वम् । दारापत्यादितिरस्कृतत्वमप्यन्यो दोषो जरायामित्याह—**परिभूतता चेति** । पुत्रादयो हि धनधान्यार्जनाद्यसमर्थं वृद्धमधिक्षिपन्ति । तदधिक्षेपो दुस्सह इति भावः । व्याधिषु शिरोरोगादिषु तापाशक्तिमनःक्षोभादिदोषानुदर्शनम् । तेन च रोगनिलये शरीरे स्पृहाभावस्सिद्ध्यतीति भावः । आत्मनि सङ्घाते भवा आध्यात्मिका ज्वरादयः, आधिभौतिका वाताग्न्यादिभूतप्रयुक्ताः, आधिदैविका दैवादापतिताः; ते त्रयो निमित्तानि येषां तेषु तथोक्तेषु दुःखेषु मनःक्षोभादिदोषानुदर्शनम् । अर्थान्तरमाह—**अथ वेति** । दुःखस्यैव दोषत्वाद्दुःखे पुनर्दोषदर्शनमित्यस्वरसादर्थान्तरं वर्णितमाचार्यैरिति बोध्यम् । जन्मादिषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमित्यर्थः । जन्मादिषु दुःखहेतुत्वरूपदोषदर्शनमिति यावत् । दुःखस्य स्वरूपत एकत्वेऽपि विषयभेदाद्बहुत्वमित्यभिप्रेत्याह—**दुःखान्येव दोष इति** । अनुचिन्तनप्रकारमेव दर्शयति—**दुःखं जन्मेत्यादिना** । ननु दुःखहेतूनां जन्मादीनां कथं दुःखस्वरूपत्वमत आह—**दुःखनिमित्तत्वादिति** ।

ननु जन्मनि दुःखं मृत्यौ दुःखमित्येवं दोषानुदर्शनमिति कुतो नोक्तमिति **चेदुच्यते**—जन्मनि दुःखमस्तीत्येवमुक्तौ दुःखादन्यस्यापि कस्यचित्सत्ता प्रतीयते । जन्म दुःखमित्युक्तौ तु दुःखमेव तत्रास्ति न त्वन्यत्किमपीति प्रतीयत इति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽपि- 'जन्म दुःखं जरा दुःखं जाया दुःखं पुनः पुन'रिति दृश्यते । जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनस्य संसारे वैराग्योत्पत्तिः फलमित्याह—**जन्मादिष्विति** । वैराग्यस्य फलमाह—**तत इति** । वैराग्यादित्यर्थः । आत्मदर्शनाय करणानां प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिर्भवतीत्यन्वयः ।

यद्यपि संस्कृतस्य मनस एकस्यैव करणस्यात्मनि प्रवृत्तिस्तथापि मनोऽधीनत्वात्सर्वकरणानां करणानामित्युक्तम् । अन्तःकरणस्यात्मनि प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनां तु विषयेष्वप्रवृत्त्या आत्मनि प्रवृत्तिरुपचर्यत इति भावः । **एवमिति** । वैराग्योत्पादनद्वारा आत्मन्यन्तःकरणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेनेत्यर्थः । **ज्ञानहेतुत्वादिति** । आत्मसाक्षात्कारसाधनत्वात् । ज्ञानमुच्यते ज्ञानमित्युच्यते । उपचारेणेति भावः ॥८॥

किंच—

> असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
> नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्तिरिति । असक्तिस्सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम् ; तद्भावोऽसक्तिः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा 'अहमेव सुखी दुःखी च' जीवति वा मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि' चेति । क्वेत्याह—पुत्रदारगृहादिषु- पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाद्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता । केष्वित्याह—इष्टानिष्टोपपत्तिषु- इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः सम्प्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥९॥

किंच—

> मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
> विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

मयीति । मयि च ईश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना 'नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्ति, अतस्स एव नो गति'रित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगः तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानं. विविक्तदेशसेवित्वं--

---

असक्तिरिति । सक्तिस्सङ्गः, न सक्तिरसक्तिः । **प्रीतिमात्रमिति** । प्रीतिविशेषस्यानन्यात्मभावनालक्षणस्याभिष्वङ्गशब्देन वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सङ्गनिमित्तात्पुत्रादिविषयादात्मनोऽनन्यत्वेन भावनाऽनन्यात्मभावना । अनन्योऽनतिरिक्तः स चासावात्मा तस्य भावनेति समासः । भावना चिन्तनम् । अनन्यात्मभावनामेव दर्शयति—**यथेति** । अन्यस्मिन् स्वस्मादितरस्मिन् दारापत्यमित्रादौ सुखिनि सति 'अहमेव सु'खीति, तस्मिन् दु खिनि सति 'अहमेव दुःखी'ति, तस्मिन् जीवति सति 'अहमेव जीवा'मीति, तस्मिन् मृते सति 'अहमेव मरिष्या'मीति च । एवंरूपः प्रत्ययोऽनन्यात्मभावनेत्युच्यते । अहमेव मृत इति प्रतीत्ययोगान्मरिष्यामीत्युक्तमिति बोध्यम् । **उभयमिति** । असक्तिरनभिष्वङ्गश्चेत्यर्थः । तुल्यमविकृतत्वादेकरूपं चित्तं यस्य तस्य भावस्तुल्यचित्तता । **ज्ञानमिति** । ज्ञानहेतुत्वाद्ज्ञानमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥९॥

मयीति । अनन्योऽपृथग्भूतस्स चासौ योगोऽनन्ययोगस्तेन । व्यभिचरितुं शीलमस्या अस्तीति व्यभिचारिणी सा न भवतीत्यव्यभिचारिणी । व्यभिचारोनाम एकत्र स्थिताया अन्यत्र गमनम् । वासुदेवभजनस्य देवतान्तरविषयत्वं व्यभिचार इति भावः । न चानन्ययोगेनेत्यनेन पुनरुक्तिरव्यभिचारित्वस्य—

विविक्तस्स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं; विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते। अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते। अरतिररमणं; क? जनसंसदि; जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां (कलहोन्मुखितचित्तानां) संसत्समवायो जनसंसत्; न संस्कारवतां विनीतानां संसत्- तस्याः ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञानार्थत्वाद्ज्ञानम् ॥१०॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अध्यात्मेति। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वम्। अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावना परिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानम्।

बुद्धिगतत्वेन भक्तिगतत्वेन च भेदात्। बुद्धिर्ज्ञानमात्मतत्त्वस्य। तच्च दर्शितं नान्यो भगवत इत्यादिना। भक्तिरात्मचिन्तनमिति विवेकः। ध्यानमिति यावत्। मानसी क्रियेयम्। मलमूत्रादयोऽशुचिपदार्थः। आदिशब्दात्कण्टकादिग्रहणम्। भयशब्दस्सर्पचोरव्याघ्रत्रयान्वयी- सर्पभयं चोरभयं व्याघ्रभयमिति। आदिपदात्पिशाचभयादिग्रहणम्। ग्राम्यजनसञ्चारादिग्रहणं च। अरण्यं नदी पुलिनं देवतागृहमादिपदात्पर्वतदर्यादिग्रहणम्। **विविक्त इति**। विजनः परिशुद्धश्चेत्यर्थः। प्रसीदति प्रसादमधिगच्छति। अन्यत्र तु क्षोभं प्राप्नोतीति भावः। **तत इति**। चित्तप्रसादादित्यर्थः। आत्मादीत्यादिपदादनात्मग्रहणम्। अनात्मानोऽपि भावयितव्या एव त्याज्यत्वार्थमिति भावः। अथ वा परमात्माऽऽदिपदार्थः। प्रत्यगात्मपरमात्मनोरेकत्वेन चिन्तनमात्मपरमात्मभावना। प्राकृता विषयप्रवणा ग्राम्या मूर्खास्तेषां सभायां हि स्त्रीद्यूतपानादिप्रसङ्ग एव, नतु भगवत्कथेतिहेतोस्तत्रारतिरावश्यकी। संस्कारश्शास्त्रार्थपरिज्ञानं शमदमादिश्च तद्वतां सतां सभायां हि भगवत्कथा प्रस्तूयत इति न तत्रारतिः कार्या। अतएव-- 'सत्सङ्गत्वे निस्सङ्गत्वं निस्सङ्गत्वे निर्मोहत्वम्। निर्मोहत्वे निश्चलतत्त्वं निश्चलतत्त्वे जीवन्मुक्ति'रिति सत्सङ्गस्स्तूयते ॥१०॥

अध्यात्मेति। आत्मन्यध्यात्ममात्मविषयमित्यर्थः। आत्मशब्दस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्याह— **आत्मादिविषयमिति**। यद्वा आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानं सर्वमध्यात्ममित्युच्यते, तस्याध्यात्मस्यात्मादेर्ज्ञानम्। आदिपदादनात्मनां परमात्मनो वा ग्रहणं पूर्ववत्। अध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यत्वं नित्यमपि स्थितिरित्यर्थः। सर्वदाप्यात्मादिभावनेत्यर्थः। न त्वध्यात्मज्ञाने नित्यत्वबुद्धिः। आत्मान्यस्यानित्यत्वेन तद्बुद्धेरप्रमात्वादनुपयुक्तत्वाच्चेति भावः। भावनायाः परिपाकस्य निमित्तं कारणमित्यध्यात्मज्ञाननित्यत्वस्य विशेषणम्। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वादमानित्वादिभावनापरिपाको भवतीत्यर्थः।

तस्य अर्थः मोक्षः संसारोपरमः; तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं; तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यत् अतः अस्मात् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥

तस्मात्तत्परिपाकार्थमध्यात्मज्ञाननित्यत्वमावश्यकं मुमुक्षोरिति भावः । तत्त्वज्ञानमात्मसाक्षात्कारः । तस्यार्थः फलं मोक्षः । मोक्षशब्दार्थमाह—**संसारोपरम इति** । बन्धाभावस्य मोक्षत्वादिति भावः । **आलोचनमिति** । तत्त्वज्ञानादेव मोक्षो भवति नान्यस्मादित्येवंरूपमिति भावः । **तत्साधनेति** । तत्त्वज्ञानसाधनेत्यर्थः । यथा कर्मफलस्वर्गाद्यालोचनं विना कर्मण्यप्रवृत्तिस्तथेति भावः । एतत्पूर्वोक्तं तदेवाह—**अमानित्वादीति** । अमानित्वमादिर्यस्य तदमानित्वादि । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमन्तो यस्य तत्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं गुणबृन्दमिति विशेष्यशेषः ।

ननु गुणबृन्दस्य कथं ज्ञानत्वप्रवचनमत आह—**ज्ञानार्थत्वादिति** । ज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वात् । ज्ञानायेदं ज्ञानार्थं तत्त्वादिति वा । **यथोक्तादिति** । पूर्वोक्तादित्यर्थः । विपर्ययेणेत्यनन्तरं भातीति शेषः । यदतोऽन्यथा भाति तदज्ञानमित्यन्वयः । किं तद्यदतो विपर्ययेण भातीत्यत आह—**मानित्वेति** । मानित्वादयोऽज्ञानकार्यत्वादज्ञानत्वेन विज्ञेया इत्यर्थः । नतु ज्ञानाभावरूपत्वेन- ज्ञानाभावस्याभावत्वेनैव मानित्वादिभावकारणत्वायोगात् । मानित्वादीनां च लोके ज्ञानत्वेनैव व्यवहारो नतु ज्ञानाभावरूपत्वेनेति न मानित्वादिकं ज्ञानाभावः ।

ननु- अमानित्वादेर्विज्ञेयत्वमस्तुनाम अनुष्ठानार्थं मानित्वादेः कुतो विज्ञेयत्वमत आह—**संसारस्य परिहरणायेति** । यथाऽनुष्ठानाय धर्मः, परिहरणायाधर्मश्च शास्त्रेण विज्ञेयस्तथाऽमानित्वादिकमनुष्ठानाय, मानित्वादिकं परिहरणाय च विज्ञेयमिति भावः । मानित्वादौ परिहृते सति संसारः परिहृतो भवतीति संसारपरिहरणाय मानित्वादिपरिहारः कर्तव्य इति तत्त्वम् ।

ननु संसारपरिहाराय मानित्वादिपरिहारः किमिति कार्योऽत आह—**प्रवृत्तिकारणत्वादिति** । मानित्वादेरिति शेषः । आत्मश्लाघादम्भादिहेतोर्हि यज्ञादिषु प्रवर्तते मूढजनः ।

यत्तु रामानुजः—तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमितिपाठं परीकल्प्य, तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चिन्तनं तन्निरतत्वमित्यवोचत्, **तत्तुच्छम्**—तत्त्वज्ञानार्थचिन्तननिरतत्वमितिपदाभावात् । लाक्षणिकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । किं तत्तत्त्वज्ञानार्थं चिन्तनमिति प्रश्नस्योद्भूतत्वेन तदुत्तरस्यादर्शनान्मुमुक्षूणां कथं प्रवृत्तिः स्यात्? न ह्यविदितेऽर्थे कस्यापि प्रवृत्तिर्भवेत् । **एवं** सङ्घाते चेतना धृतिरित्यत्रापि सङ्घातश्चेतनाधृतिरिति पाठं प्रकल्प्य चेतनस्य जीवस्याधृतिराधारस्सङ्घातः शरीरमिति यद्याचख्यावयं, **तच्च तुच्छम्**—इदं शरीरं क्षेत्रमिति पूर्वं सौलभ्येनोक्तस्यार्थस्य सङ्घातश्चेतना धृतिरिति क्लेशेन कथनं हि दुष्टं पुनरुक्तं च ॥११॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किम्? इत्याकांक्षायामाह—'ज्ञेयं यत्त'दित्यादि। ननु यमा नियमाश्च अमानित्वादयः, न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते। न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्। सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते। नह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः। नैष दोषः—ज्ञाननिमित्तत्वाद्ज्ञानमुच्यत इति हि अवोचाम। ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ज्ञेयमिति। ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि। किं फलं

ज्ञेयमिति। यत् ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यं मुमुक्षुभिर्विद्वद्भिरिति वा। यत् ज्ञात्वा विद्वानमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति, तद्वस्तु प्रवक्ष्यामि। अनादिमत्परं ब्रह्म ज्ञेयं, तत्परं ब्रह्म सदिति नोच्यते, असदिति च नोच्यते। पूर्वोक्तस्य चास्य च सङ्गतिं दर्शयति—**यथोक्तेनेति, ज्ञानेनेति**। ज्ञानसाधनैरित्यर्थः। तेषामेव पूर्वोक्तत्वात्। ज्ञानसाधनानां ज्ञेयज्ञापकत्वं नास्तीत्याक्षिपति—**नन्विति**। अमानित्वादयो यमनियमाश्च पूर्वोक्ता इति शेषः। यमनियमादिभिरात्मविनिग्रहो भवतीत्यात्मविनिग्रहशब्देन यमनियमादयो लक्ष्यन्त इति बोध्यम्। आदिपदादासनप्राणायामादिग्रहणम्। परिच्छेदकं भेदकम्। नन्वमानित्वादेः कुतो वस्तुपरिच्छेदकत्वाभावोऽत आह—**सर्वत्रेति**। तदेव तद्विषयं ज्ञानमेव। ननु कोऽयं नियमोऽत आह—**नहीति**। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। **एतेन** ज्ञेयस्य ज्ञानोपलभ्यमानत्वात् ज्ञानपरिच्छेद्यत्वमिति **सूचितम्**। घट इहास्तीतिज्ञानं हि पटादिभ्यः देशान्तरकालान्तरवर्तिघटेभ्यश्च परिच्छिद्य घटं प्रकृतमुपलम्भयति।

ननु घटे वर्तमानश्शुक्लगुणो नीलघटात्प्रकृतघटं परिच्छिद्य बोधयत्येव। कथमन्यथा विशेषणस्योपाधेर्वा व्यावर्तकत्वं लक्षणं स्यात्तस्माद्ज्ञानमेव वस्तुनः परिच्छेदकमिति नियमस्यासिद्धिरिति चेत्, **नैवम्**—तत्रापि घटश्शुक्ल इति शुक्लगुणज्ञानस्यैव परिच्छेदकत्वात्। न ह्यज्ञातश्शुक्लगुणो घटं परिच्छेत्तुं क्षमते। तस्माद्विशेषणज्ञानस्योपाधिज्ञानस्य च वस्तुपरिच्छेदकत्वमिति कृत्वा ज्ञायमानस्यैव विशेषणस्योपाधेर्वा व्यावर्तकत्वं लक्षणम्। उपाधिविशेषणयोर्ज्ञानेनैव परिच्छेददर्शनाच्च। कथमन्यथा विशेषणमिदमुपाधिरयमिति व्यवहारस्स्यात्? तस्माद्ज्ञानमेव ज्ञेयपरिच्छेदकं नामानित्वादिकमिति कृत्वा कथमुक्तममानित्वादिना ज्ञातव्यमिति पूर्वपक्षः।

परिहरति तं सिद्धान्ती—**नैष दोष इति**। यथोक्तेन ज्ञानेनेत्यस्य अमानित्वादिसाधनजन्येनेत्यमानित्वादिसाधनसहकृतेनेति वा ज्ञानेनेत्यर्थात्पूर्वोक्तदोषाभाव इति भावः। प्रेत्युपसर्गस्यार्थमाह—**प्रकर्षेणेति**। यावदर्थमाह—**यथावदिति**। तत्प्रवचनं किं फलं- किं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः। इति शङ्कायां प्ररोचनेनोपच्छन्ददेन। मृतं मृतिः तदभावोऽमृतमित्यभिप्रेत्याह—

तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाह—यद्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते, पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । अनादिमत्- आदिरस्यास्तीत्यादिमत्,न आदिमत् अनादिमत् । किं तत् ? परं 'निरतिशयं ब्रह्म' ज्ञेयमिति प्रकृतम् ।

अत्र केचित्—'अनादि मत्परं' इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणा उक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्सम्भवति । नतु अर्थस्सम्भवति, ब्रह्मणः सर्वशेष-

---

अमृतमिति । प्रकृतदेहपरित्यागरूपमरणस्यावर्जनीयत्वादाह—पुनर्न म्रियत इति । मुच्यत इति यावत् । पुनर्जन्मप्रयुक्तत्वात्पुनर्मरणस्य मुक्तौ पुनरावृत्त्यभावेन पुनर्जन्माभावाच्चेति भावः ।

आदिः कारणं, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि आदिमत् । ततो नञ्समासे अनादिमत् । कारणरहितमित्यर्थः । अजमिति यावत् । ज्ञेयमिति । क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्मैवात्र ज्ञेयमित्युच्यत इत्यर्थः । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेरिति भावः ।

ननु क्षेत्रज्ञो ज्ञातैवेति पूर्वमुक्तं, कथमधुना तस्य ज्ञेयत्वमिति चेत्, नैष दोषः—ज्ञानस्वरूपे क्षेत्रज्ञे ज्ञातृत्वस्याप्ययुक्तत्वात्तद्वत् ज्ञेयत्वस्याप्यौपचारिकत्वात् ।

ननु नान्योतोऽस्तीति द्रष्टेति द्रष्ट्रन्तरनिषेधादेकस्यैवात्मनः कथं ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च कर्तृकर्मविरोधादिति चेत, मैवम्—ज्ञाता प्रमाता, सहि स्वस्वरूपमात्मानं क्षेत्रज्ञं ज्ञानस्वरूपं संस्कृतमनसा जानातीत्येकस्यैवात्मनोऽन्तःकरणावच्छिन्नस्वरूपेण ज्ञातृत्वमन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नस्वरूपेण ज्ञानकरणत्वमन्तःकरणोपहितस्वरूपेणाविद्योपहितस्वरूपेण वा ज्ञेयत्वं, स्वतस्तु ज्ञानत्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्प्रमात्रा संस्कृतमनसा ज्ञातव्यमेव क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्म । ज्ञेयमिति प्रकृतमिति । अस्मिन् प्रकरणे ज्ञेयत्वेन निर्दिष्टमित्यर्थः ।

ननु न आदिर्यस्य तदनादीति बहुव्रीहिणैव मतुबर्थस्योक्तत्वा'न्न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति शास्त्रात् व्यर्थोऽत्र मतुप्प्रत्ययः । 'तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय' इति यत्र समानाधिकरणं पदद्वयमस्ति तत्र कर्मधारयसमासमकृत्वा बहुव्रीहिसमासे कृते सत्येव मत्वर्थलाभात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो न कर्तव्यः, यथा पीताम्बर इति बहुव्रीहिणैव पीताम्बरवत्स्वरूपेऽर्थे सिद्धे सति, पीतं च तदम्बरं च पीताम्बरमिति कर्मधारयं कृत्वा, पीताम्बरमस्यास्तीति पीताम्बरवानिति मतुब्विधानं व्यर्थं तद्वत् न आदिरनादिरनादिरस्यास्तीत्यनादिमदिति मतुब्विधानं व्यर्थमिति भावः । इमं दोषमपाकर्तुं च अनादीत्येवपदविभागः कर्तव्य इत्याक्षिपति—अत्र केचिदिति ।

ननु मत्परमित्यस्य कोऽर्थस्त्वन्मतेऽत आह—अर्थविशेषमिति । तमेव दर्शयति—अहमिति । अहं परा यस्य तन्मत्परमम् । वासुदेव ईश्वरः । सहि। ब्रह्मण ईशनरूपा पराशक्तिः । ब्रह्मण एव सशक्तिकस्येश्वरत्वादीश्वरस्य ब्रह्मशक्तित्वेन निर्देशः । परिहरति सिद्धान्ती—सत्यमिति ।

प्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् । 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्च इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—**न सत् तत्** ज्ञेयमुच्यत इति **नाप्यसत् तदुच्यते** ।

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठवेणोद्घुष्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि' इति, अननुरूपमुक्तं-- 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म- 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते । 'न इदं तत्' इति वाच अगोचरत्वात् ।

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते, अथ अस्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति

मत्परमित्यस्य त्वदुक्तार्थस्सम्भवति चेत्तव मते पुनरुक्तिदोषो न स्यात् । अर्थस्तु नैव सम्भवति । तत्र हेतुमाह—**ब्रह्मण इति** । निर्विशेषस्यैव ब्रह्मण इह ज्ञापयितुमिष्टत्वादिति । कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—**न सदिति** । सत्त्वासत्त्वविशेषशून्यस्यैव ब्रह्मण इहोच्यमानत्वादित्यर्थः ।

ननु निर्विशेषमेव ब्रह्म मत्परं भवतु को दोषस्तत्राह—**विशिष्टेति** । ईश्वराख्यशक्तिमत्त्वरूपविशेषप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । **तस्मादिति** । त्वदुक्तार्थस्य विरुद्धत्वेनासम्भवादित्यर्थः । अनादि परं ब्रह्मेत्युक्तौ श्लोको न पूर्येताष्टाक्षरपादत्वादनुष्टुभ इति हेतोरनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तम् ।

न चानादि परमं ब्रह्मेत्युक्तौ श्लोकः पूर्येतेति वाच्यं, आर्षेयग्रन्थेषु स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पाठान्तरकल्पनाशङ्काया अकर्तव्यत्वात् । परं ब्रह्मेत्यनेनैवाभीष्टसिद्धौ परमं ब्रह्मेतिपाठस्यापि गौरवावहत्वेन दुष्टत्वाच्च । अमृतत्वं मोक्षः फलं यस्मात्तदमृतत्वफलं यद्ज्ञानादमृतत्वं भवति तदित्यर्थः । **अभिमुखीकृत्वेमि** । श्रोतारमिति शेषः । आह भगवानिति शेषः । ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्युद्घुष्येत्यन्वयः । उद्घोषं कृत्वा उद्घुष्य । न सत्तन्नासदुच्यत इत्यननुरूपमुक्तमिति पूर्वपक्षः । **नेति** परिहारः । **कथमिति** । कथमनुरूपमुक्तमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—**सर्वास्विति** । हि यस्मात्सर्वासूपनिषत्सु निर्विशेषमेव ब्रह्म निर्दिश्यते । श्रुतिमेव दर्शयति—**नेतीति** । विशेषाः स्थूलत्वाणुत्वह्रस्वत्वादयः । तेषां प्रतिषेधेन निषेधमुखेनेत्यर्थः । इदं तदिति तु न निर्दिश्यते- कुतः ? अगोचरत्वादविषयत्वाद्वाचः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरिति भावः ।

अननुरूपत्वमेव स्फुटयति पूर्ववादी—**नन्विति** । यद्वस्त्वस्तीतिशब्देनोच्यते तद्वस्त्वस्ति विद्यत एव । तत् विद्यमानं वस्तु नास्तीति ज्ञेयमिति च विप्रतिषिद्धम् । तथा ज्ञेयं तदस्ति । अस्तिशब्देन नोच्यत इति च विप्रतिषिद्धम् । **अयमर्थः**—यत्परं ब्रह्म ज्ञेयमिति वदसि तद्वस्त्वस्ति वा न वा ? अस्तित्वे सच्छब्दवाच्यस्य ज्ञेयस्य तस्य ब्रह्मणः कथं सच्छब्दाविषयत्वम् ? वदसि हि त्वं न सत्तदिति । द्वितीये- असतस्तस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञेयत्वम् ? न हि शशशृङ्गादिकं ज्ञातुं शक्यते

तद्ज्ञेयम्। विप्रतिषिद्धं च- 'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च। न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात्।

ननु सर्वा बुद्धयः अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव, तत्रैवं सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, न; अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्। यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्। इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतः- 'न सत्तन्नास'दित्युच्यते।

युज्यते वा। तस्माद्यदि ज्ञेयं ब्रह्मास्ति तर्हि सच्छब्देनोच्यत एव, यदि ब्रह्म नास्ति तर्हि तद्ज्ञेयं न भवत्येवेति कथं ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तिशब्दाविषयत्वं, कथं वाऽसतो ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमिति।

परिहरति—**नेति**। ब्रह्मण इति शेषः। अस्तिनास्तिबुद्ध्योरविषयत्वादगोचरत्वात्। ब्रह्म हि घटवदस्तीति वा शशशृङ्गमिव नास्तीति वा वक्तुं न शक्यते- सदसद्बुद्ध्यविषयत्वात्। एवं सत्त्वासत्त्वरहितत्वादेव निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः। अन्यथा घटवत्सविशेषमेव स्यात्सच्छब्दवाच्यत्वे सति ब्रह्म। ननु यद्यस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धेश्चाविषयं ब्रह्म तर्हि ब्रह्मबुद्धेरप्यविषयमेव। अस्तिनास्तिबुद्ध्यननुगतबुद्धेरेवाभावादिति शङ्कते—**नन्विति**। सर्वत्र सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयमेवोपलभ्यते, घटबुद्धिपटबुद्धिकुड्यबुद्धिकुसूलबुद्धिशशशृङ्गबुद्धिनरशृङ्गबुद्ध्यादयस्तु सद्बुद्धिविशेषा असद्बुदिविशेषा वा भवन्तीति सद्बुद्ध्या असद्बुद्ध्या वानुगतत्वं घटबुद्ध्यादीनाम्। एवं सति ब्रह्मबुद्धिरपि सद्बुद्ध्यनुगता वा स्यादसद्बुद्ध्यनुगता वा स्यान्न त्वतिरिक्ता। सदसद्बुद्ध्यननुगतबुद्धेरेवाभावात्। तथा च ज्ञेयं ब्रह्मापि सद्बुद्ध्यनुगतब्रह्मबुद्धिविषयं वा स्यादसद्बुद्ध्यनुगतब्रह्मबुद्धिविषयं वा स्यादिति कृत्वा सद्बुद्धेरसद्बुद्धेर्वा विषयमेव स्याद्ब्रह्म न त्वविषयम्। अन्यथा ब्रह्मबुद्धेरप्यविषयत्वेन ज्ञेयं ब्रह्मेति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः।

अमुं पूर्वपक्षं परिहरति—**नेति**। अतीन्द्रियत्वेनेन्द्रियागोचरत्वेन हेतुना। उभयबुद्धी सदसद्बुद्धी तदनुगतः प्रत्ययो ब्रह्मबुद्धिः। तस्या अविषयत्वात्। तदेवोपपादयति—**यदिति**। हिः प्रसिद्धौ। यदिन्द्रियगम्यं घटादिकं वस्तु तदस्तिबुद्ध्यनुगतस्य सद्बुद्ध्यनुगतस्य प्रत्ययस्य घटादिबुद्धेर्विषयं वा स्यात्। नास्तिबुद्धिरसद्बुद्धिः। तदनुगतस्य प्रत्ययस्य घटादिबुद्धेर्विषयं वा स्यात्। घटस्य भावाभावाभ्यामुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वमिति भावः। इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन हेतुना घटवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं न भवति। अस्यातीन्द्रियत्वे हेतुमाह—**शब्दैकप्रमाणगम्यत्वादिति**। 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यधिकरणे स्थापितं ब्रह्मणश्शब्दप्रमाणैकवेद्यत्वम्। **अत इति**। सदसद्बुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वाद्ब्रह्मण इत्यर्थः। तद्ब्रह्म सदिति नोच्यते, असदिति च नोच्यते, सद्बुद्धि-

विषयं हि वस्तु सदित्युच्यते, असद्बुद्धिविषयं त्वसदित्युच्यते, उभयबुद्ध्यविषयत्वाद्ब्रह्म नोभयथोच्यत इति भावः ।

ननु ज्ञेयं ब्रह्म किं ब्रह्मबुद्धिविषयमुत तदविषयम् ? आद्ये- सद्बुद्धिविषयत्वमसद्बुद्धिविषयत्वं वा प्राप्तं ब्रह्मणः । द्वितीये- ब्रह्मबुद्ध्यविषयं तद्वस्तु ब्रह्म कथं स्यात् ? न हि घटबुद्ध्यविषयं वस्तु पटः घटस्स्यादिति चेत्, उच्यते—यदि ब्रह्म इन्द्रियगम्यं स्यात्तर्हि ब्रह्मबुद्धिरुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययः स्यात् । नतु तथास्ति । तस्मान्न सद्बुद्धिविशेषो नाप्यसद्बुद्धिविशेषो भवति ब्रह्मबुद्धिरिति ब्रह्मबुद्धिविषयं तद्वस्तु ब्रह्म भवत्येवेति ।

ननु यद्वस्तु सद्बुद्धेरसद्बुद्धेश्चाविषयं तद्वस्तु मिथ्याबुद्धिविषयमेव, सदसदनिर्वचनीयत्वस्यैव मिथ्यात्वादिति किं ब्रह्म मिथ्याबुद्धिविषयं मायादिवदितिचेत्, **मैवम्**—मिथ्याबुद्धेरपि वस्तुतोऽसद्बुद्धिविशेषत्वात् । यद्वा मिथ्याबुद्धेरप्यविषयमेव ब्रह्म- ब्रह्मबुद्धेर्मिथ्याबुद्धित्वाभावात्तद्विशेषत्वाभावाच्च ।

ननु नासत इतिश्लोकभाष्ये सर्वत्र सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयोपलब्धेरित्युक्तमाचार्यैः, इह तु सद्बुद्धिरसद्बुद्धिर्ब्रह्मबुद्धिर्मिथ्याबुद्धिरिति बुद्धिचतुष्टयमुच्यते त्वया परस्पराननुगतं, तत एको विरोधः । सर्वं जगदसद्बुद्धिविषयं, ब्रह्मैकमेव सद्बुद्धिविषयमित्यविनाशिश्लोकभाष्ये आचार्यैरुक्तं; तैरेवेह न सद्बुद्धिविषयं ब्रह्मेत्युच्यत इति द्वितीयः । घटादेस्सद्बुद्धिविषयत्वमुच्यत इति तृतीयः । 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति मनइन्द्रियगम्यस्य ब्रह्मणो धर्मादिवदतीन्द्रियत्वमुच्यत इति चतुर्थः । यद्यतीन्द्रियत्वेन ब्रह्म सदसद्बुद्ध्यविषयं स्यात्तर्हि धर्मादपि शास्त्रैकप्रमाणत्वेनातीन्द्रियत्वात्सदसद्बुद्ध्यविषयमेव स्यादिति ब्रह्मणोऽसदृशस्य धर्मादिसादृश्यं स्यादिति पञ्चमः । सद्रूपस्य ब्रह्मणस्सच्छब्दावाच्यत्वमुच्यत इति षष्ठः । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु'रित्यादिश्रुतिविरोधस्सप्तम इतिचेत्, **उच्यते**—यत्कालत्रयाबाध्यं नित्यं वस्तु तत्सत्, अन्यदसदितिबुद्ध्या नासत इत्यादौ ब्रह्मैव सत्, जगदसदित्युक्तम् । तथैव सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयमेवोपलभ्यत इत्युक्तम् । दृग्दृश्यभूतब्रह्मजगदतिरिक्तपदार्थासत्त्वात्तद्विषयस्य बुद्धिद्वयस्यैवोपलम्भात्- मिथ्याबुद्धेश्चासद्विषयत्वादसद्बुद्धित्वमेव । ब्रह्मबुद्धेश्च सद्विषयत्वात्सद्बुद्धित्वमेव । ततो न बुद्धिचतुष्टयप्रसङ्गः । विषयचतुष्टयाभावात् । इदमेवाभिप्रेत्य श्रुत्यापि ब्रह्मणोऽस्तित्वमुच्यते सद्रूपत्वं च । इह तु यदिन्द्रियगम्यं तदेव वस्तु सद्वाऽसद्वा भवतीत्युच्यते । तथा च त्रिकालाबाध्यत्वरूपपूर्वोक्तसत्तात इन्द्रियगम्यत्वरूपा इहोक्ता सत्ता भिद्यत एव । इन्द्रियगम्यत्वरूपाया एतत्सत्ताया ब्रह्मण्यभावाद्घटादिषु सत्त्वाच्च ब्रह्मणस्सद्बुद्ध्यविषयत्वं घटादेस्तद्विषयत्वं चोच्यत इति न पूर्वोत्तरविरोधः । मनसोऽनिन्द्रियत्वादिन्द्रियत्वे वाऽसंस्कृतमनसो ब्रह्मदर्शनेऽकरणत्वाच्चातीन्द्रियत्वमुच्यते ब्रह्मणः । धर्मादेरतीन्द्रियत्वांशे ब्रह्मसादृश्ये सत्यपि त्रिकालबाध्यत्वांशे तन्नास्तीति न ब्रह्मणोऽसदृशत्वभङ्गप्रसङ्गः ।

नहि शास्त्रैकवेद्यत्वे सति ब्रह्मसदृशस्स्यादिति स्वर्गादिलोकोऽस्माकमिन्द्रियागोचरो भवितुमर्हति । इन्द्रियगम्यवस्तुवाचिना सच्छब्देनातीन्द्रियं ब्रह्म नोच्यत इति न ब्रह्मणस्सद्रूपत्वासम्भवः--

यत्तूक्तम्—विरुद्धमुच्यते- 'ज्ञेयं तत्', 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति, न विरुद्धम्—'अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदिताद'धीति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्था इतिचेत्-- यथा यज्ञाय शालामारभ्य 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वे'तीत्येवमितिचेत्, न; विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । 'यद्यमुष्मि'न्नित्यादि तु विधि-

त्रिकालाबाध्यचैतन्यवाचिना सच्छब्देनोच्यमानत्वाद्ब्रह्मण इति । ननु तन्नास्ति ज्ञेयं भवति ज्ञेयं तदस्ति । अस्तिशब्देन नोच्यत इति विप्रतिषिद्धमिति यदुक्तं तस्य का गतिरित्यत आह—**यत्त्विति** । ज्ञेयं तन्न सत्तन्नासदुच्यत इति विरुद्धमुच्यत इति यत्तूक्तं तन्न विरुद्धमित्यन्वयः । अविरुद्धत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**अन्यदिति** । तद्ब्रह्म विदितादन्यदविदिताच्चान्यदित्यर्थः । विदिताविदिताभ्यां तत्पृथग्बोधस्वरूपकमिति भावः । अतीन्द्रियत्वेनास्तिनास्तिशब्दाभ्यां यन्नोच्यत इति वयं ब्रूमः तद्ब्रह्म यदि ज्ञेयं स्यात्तर्हि विरुद्धवादः स्यात् । नतु तद्ज्ञेयं, किंतु ज्ञानमेव । ज्ञेयत्वे सति ब्रह्मणः केनचिद्विदितत्वमेव स्यादथवा केनचिदविदितत्वं स्यात् । यथा ज्ञेयो घटः केनचिद्विदितः केनचिदतिबालेनाविदितश्च भवति । ब्रह्म तु न केनापि विदितं नाप्यविदितं तस्मान्न ज्ञेयं ब्रह्म । अत्रास्य ज्ञेयत्ववचनं त्वौपचारिकमित्यभिसन्धिः । एवं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेऽसिद्धे अविद्यमानस्य कथं ज्ञेयत्वम्? ज्ञेयस्य वा कथमविद्यमानत्वमिति विरोधद्वयमपास्तम् । अनया चान्यदेवेतिश्रुत्या अतीन्द्रियत्वेन सदसच्छब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म ज्ञानस्वरूपत्वाद्विद्यमानमेव । ज्ञानं हि त्रिकालाबाध्यमिति ज्ञायते । नच यदि ज्ञानं सर्वदास्ति तर्हि घटादयस्सर्वदा भासेरन्निति वाच्यं, ज्ञानं हि स्वविषयं सर्वमवभासयत्सत्स्वयमवभासते । घटादयो विषयास्तु न सर्वदा ज्ञानस्य विषया भवन्ति, येन सर्वदा घटादिस्फुरणं स्यात् । किंतु कदाचित्किञ्चिदेव ज्ञानस्य विषयो भवति । यथेदानीं घटः क्षणान्तरे पटः क्षणान्तरे पुस्तकं निद्रायामज्ञानमित्येवम् । तस्माद्विषयाणां क्षणिकत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य त्रिकालाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वमस्त्येव । अत एव- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यते । तदेव ज्ञानं ब्रह्म । नतु ज्ञेयमिति ।

ननु विरुद्धार्थत्वाच्छ्रुतिरप्यप्रमाणमेवेति शङ्कते—**श्रुतिरपीति** । यज्ञाय शालामारभ्य प्रवृत्ता अन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकादस्माल्लोकात्प्रेतव्यमित्याहुः- 'कोहि तद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा नवे'तीतिश्रुतिः संशयात्मकत्वाद्विरुद्धार्था यथा तद्वदन्यदेवेतिश्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेन्मैवं वक्तव्यमिति शेषः । ब्रह्म प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वात्प्रकृतश्रुतेरित्याह—**विदितेति** । अवश्यविज्ञेयार्थो ब्रह्म । ननु यद्यमुष्मिन्निति श्रुतिरपि ज्ञेयार्थप्रतिपादनपरैवेत्यत आह—**यदीति** । विधेर्यज्ञविधेश्शेषभूतोऽर्थवादः । प्रधानो विधिः यजेतेत्यादिः । अर्थवादस्त्वप्रधानत्वात्तच्छेषभूतः । विधिशेषत्वेनैवार्थवादानामुपयोगो नतु स्वातन्त्र्येणेति भवत्वर्थवादवाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावादप्रामाण्यम् । प्रकृतश्रुतिस्तु ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात्प्रधानवाक्यमेवेति न दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तिरिति भावः ।

शेषोऽर्थवादः। उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति। सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति; नान्यथा- अदृष्टत्वात्। तद्यथा- 'गौः' 'अश्व' इति वा जातितः, 'पचति' 'पठति' इति वा क्रियातः, 'शुक्लः' 'कृष्ण' इति वा गुणतः, 'धनी' 'गोमान्' इति वा सम्बन्धतः। नतु ब्रह्म- जातिमत्, अतो न सदादिशब्दवाच्यम्। नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात्। नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात्- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेः। नच सम्बन्धि एकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च। न केनचिच्छब्देनोच्यते इति युक्तं; 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥१२॥

न केवलं श्रुतिरेव प्रमाणं, किंतूपपत्तिरपीत्याह—**उपपत्तेश्चेति**। उपपत्तिर्युक्तिः। ज्ञेयमपि ब्रह्म सदादिशब्दैर्नोच्यत इत्यत्रोपपत्तेश्च सत्त्वान्न विरुद्धवादप्रसङ्ग इत्यर्थः। चकारो दर्शितश्रुतिसमुच्चयार्थः। उपपत्तिमेव दर्शयति—**सर्व इत्यादिना युक्तमित्यन्तेन**। अर्थप्रकाशनार्थाय वक्तृभिरिति शेषः। प्रयुक्तः श्रोतृभिः श्रूयमाणस्सर्वशब्दः जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्सन्नर्थं प्रत्याययति न त्वन्यथा। **लोके अन्यथा अदृष्टत्वादिति**। अर्थो घटादिः तत्प्रकाशनमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै। तदर्थमित्यर्थः। सर्वश्शब्दस्सर्वविधश्शब्दः; सर्वे शब्दा इति यावत्। जात्येकत्वम्। सव्यपेक्षस्सापेक्षः प्रत्याययति बोधयति। अन्यथा जात्यादिद्वारेण सङ्गतिग्रहणनिरपेक्षस्सन्नित्यर्थः। न अर्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। अदृष्टत्वादनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। गोत्वाश्वत्वादिकं जातिः। अनेकव्यक्तिष्वनुगतो धर्मो जातिः। कर्मेन्द्रियनिर्वर्त्या क्रिया पचनपठनादिः। शुक्लकृष्णादयो गुणाः। स्वस्वामिभावादयस्सम्बन्धाः। निर्धर्मकत्वाद्ब्रह्मणि न जातिः, निष्क्रियत्वान्न क्रिया, निर्गुणत्वान्न गुणः, एकत्वान्न सम्बन्ध इति ब्रह्म जात्यादिमन्न भवति। **अत इति**। जात्यादिशून्यत्वाद्ब्रह्म इत्यर्थः। ब्रह्म सदसदादिशब्दवाच्यं न भवति। सच्छब्दो हि सत्तारूपजातिमद्वस्तुवाची। आदिपदादसच्छब्दग्रहणम्। सच असत्त्वरूपधर्मवद्वस्तुवाची। ब्रह्मणि तु न सत्ता विद्यते, नाप्यसत्त्वमिति कृत्वा सदिति असदिति वा वक्तुं ब्रह्म न शक्यते। **नापि गुणवदिति**। ब्रह्मेति शेषः। **येनेति**। गुणवत्त्वेनेत्यर्थः। **गुणशब्देनेति**। शुक्लकृष्णादिना कुतो न गुणवद्ब्रह्मेत आह—**निर्गुणत्वादिति**। शुक्लं ब्रह्म कृष्णं ब्रह्मेत्येवं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। क्रियाशब्दः क्रियावाचिशब्दः। सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धि। कस्मान्न सम्बन्धि ब्रह्मेत्यत आह—**एकत्वादिति**। ननु एकमेव ब्रह्मास्तु, अनेकब्रह्माणि न सन्तु, घटपटादिवस्तुभिरन्यसम्बन्धित्वं स्यादेवेत्यत आह—**अद्वयत्वादिति**। द्वितीयं वस्तु नास्ति ब्रह्मणः- 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतेरिति भावः। **एतेन** शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जातिगुणक्रियासम्बन्धानां ब्रह्मण्यभावाद्ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमिति **सिद्धम्**। अस्यैव ब्रह्मणश्शब्दाप्रतिपाद्यत्वस्य। हेत्वन्तरमाह—**अविषयत्वादिति**। वाचामगोचरत्वादित्यर्थः। नच ब्रह्मापि विषय एवेति वाच्यं, विषयित्वात्तस्य। कुतोऽस्य विषयित्वमत आह—**आत्मत्वादिति**। आत्मनो विषयित्वमनात्मनां सर्वेषां

विषयित्वं च- 'विषयविषयिणो'रिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । ज्ञानस्वरूपत्वादात्मा विषयी, ज्ञेयत्वादन्यत्सर्वं विषय इति । यद्वा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावेन सदादिशब्दावाच्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्संज्ञामात्रप्रयोजकयदृच्छाशब्दवाच्यत्वं स्यादित्यत आह—**अविषयत्वादिति** । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धवत्येव वस्तुनि डित्थडवित्थादिसंज्ञाशब्दाः प्रवर्तन्ते, ब्रह्म न च सम्बन्धीत्युक्तं तस्माद्यदृच्छाशब्दानामप्यविषयमेव ब्रह्म । 'न नामरूपे गुणदोष एव वा' इति ब्रह्मणि नाम्नोऽप्यभावादिति ।

एवं ब्रह्मणस्सर्वशब्दाविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—**आत्मत्वाच्चेति** । येनात्मना सर्वे शब्दाः प्रकाश्यन्ते तमात्मानं पुनः कश्शब्दः प्रकाशयेत् ? शब्देन ह्यर्थः प्रकाश्यते । अर्थप्रकाशकत्वमेव हि शब्दस्य शक्तिः । तद्रहितस्तु भेर्यादिशब्दवच्छ्रोत्रप्रवेशमात्रफलकत्वाद्व्यर्थ एव । इयं च शब्दशक्तिर्ब्रह्मणि विधुरैव- 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति च श्रुतेः । सर्वावभासके ब्रह्मणि शब्दावभास्यत्वासम्भवात् । य आत्मा घटोयं पटोयमितिवच्छब्दोऽयमिति जानाति स आत्मा घटेनेव शब्देन कथं बोध्येत ? न कथमपीत्यर्थः ।

ननु जडेन शब्देन यदि घटो बोध्येत तर्ह्यात्मा न बोध्यत इति वक्तुं युक्तं तदेव न सम्भवतीतिचेत्, **मैवम्**—घट इतिशब्दो जडत्वात्स्वयं घटं न वेत्तुनाम, अन्यस्मै पुरुषाय तु घटं बोधयत्येव । आत्मा तु नैवं घटवच्छब्देन बोध्यत इत्यदोषात् ।

ननु आत्मशब्दोऽप्यात्मानं बोधयत्येव घटमिवेति चेत्सत्यं **बोधयति**, कस्मै बोधयतीति वक्तव्यम् । न तावदात्मने- बोधनात्प्रागप्यपरोक्षत्वादात्मनः । आत्मा हि स्वयम् । नहि स्वस्य स्वयं परोक्षः कदाचिदपि । नाप्यन्यस्मै- आत्मान्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात् । न च प्रमात्रे इति वक्तव्यं, तस्यापि वस्तुत आत्मत्वादिति । तदेवमात्मत्वान्न शब्दप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मण इति स्थितम् ।

ननु यदि ब्रह्म शब्दाप्रतिपाद्यमिन्द्रियागम्यं च तर्हि तुच्छमेवेति चेत्, **मैवम्**—आत्मत्वेन नित्यापरोक्षत्वात् । तुच्छं हि न प्रतिभाति कदाचिदपि शशशृङ्गवत् । **ननु** यद्येवमतीन्द्रियं शब्दाविषयमपि ब्रह्म नित्यापरोक्षमात्मत्वादिति न तत्र चक्षुरादेरिव शब्दस्यापि कोऽप्युपकारस्तर्हि व्यर्थं शास्त्रमितिचेन्न **व्यर्थम्**—अतीन्द्रियश्शब्दाविषयो नित्यापरोक्षश्चैतन्यरूप आत्मैव ब्रह्मेत्येतदर्थज्ञानाय शास्त्रस्यावश्यकत्वात् । न हि शास्त्रं गुरूपदेशं वा विना औत्पत्तिकेन ज्ञानेन यः कोऽपि यथोक्तमर्थं जानीयात् । गुरुशास्त्रसत्त्वेऽपि यः कश्चिन्महामतिरेव यथोक्तमर्थं वेत्ति- 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चि'दित्युक्तत्वात् । न पुनस्सर्वे श्रोतारश्शास्त्रस्य । किंपुनर्गुरुशास्त्राभावे । सर्वो ह्यौत्पत्तिकेन ज्ञानेनात्मानं मनुष्यं जातं वृद्धं सुखिनं दुःखिनं वा मन्यते । न त्वविक्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्म ।

नच कोऽयमात्मन्येवान्यभ्रम इति वाच्यं, नहि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायात् । अयुक्तोऽप्यात्मन्यन्यभ्रमो नापलायितव्योऽनुभवबलात् । नापि तद्धेतुविचारः कर्तव्यः । किंतु केवलं परिहर्तव्यः । रोगिणा हि स्वानुभवसिद्धस्य रोगस्य नाशायैव यतितव्यं, न तु रोगहेतुत्वादिविचारः कर्तव्यः- निष्फ-

त्त्वादिति। यथा रोगस्य भेषजं प्रसिद्धं तथा प्रकृतसंसारभ्रमस्य तत्त्वज्ञानं नाशकत्वेन प्रसिद्धम्। तच्च शास्त्रतो गुरूपदेशाद्वा सम्पाद्यमिति महाफलमेव वेदान्तशास्त्रं साक्षादात्मबोधनाशक्तत्वेऽप्यात्मनि कल्पितसर्वभ्रमनिवृत्तिकरतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति।

ननु शास्त्रे श्रूयमाणात्मब्रह्मसच्चिदादिशब्दाः किमात्मानं बोधयन्तस्सन्तस्संसारभ्रमं निवर्तयन्ति? उताबोधयन्तः? आद्ये- ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यस्य विरोधः। द्वितीये- आत्माबोधने कथं संसारभ्रमनिवृत्तिः? न हि कल्पितसर्पभ्रमनिवृत्तिरधिष्ठानरज्जुतत्त्वज्ञानं विना सम्भवतीतिचेत्, **मैवम्**—आत्मब्रह्मादिशब्दा आत्मानमिदं तदिति न प्रतिपादयन्ति, किं त्वनात्माब्रह्मासदादिभ्यो विलक्षणत्वेन केवलं प्रतिपादयन्ति। ततश्च श्रोतुरात्मन्यनात्माब्रह्मासदादिभ्रमो निवर्तते। अहमात्मा ब्रह्म सच्चिदानन्दमिति ज्ञानं जायते। ततस्संसारो निवर्तत इति। न चेदं तदिति कुतो न प्रतिपादयन्तीति वाच्यं, अविषयत्वादात्मनः। इदंशब्दो हि विषयमभिधत्ते। चाक्षुषश्रावणादिप्रत्यक्षविषये वस्तुन्येवेदंशब्दप्रयोगात्। आत्मा तु विषय्येवेति न विषयः। नहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षविषय आत्मा—अतीन्द्रियत्वात्। अनुभवरूपो ह्यात्मा अनुभवश्च स्वैकवेद्य इति सम्प्रतिपन्नमिति।

ननु आत्मशब्द आत्मानं न प्रतिपादयतीति विरुद्धं- यथा घटशब्दो घटं न प्रतिपादयतीति **चेन्न विरुद्धम्**—घटं न प्रतिपादयतीत्यत्र घटशब्देन किं त्वया विवक्षितम्? कम्बुग्रीवाद्याकारवन्मृत्पिण्डविशेषो विवक्षितः। स चेन्द्रियगोचर एवेति युक्तं तस्य घटशब्देन प्रतिपादनम्। आत्मानं न प्रतिपादयतीत्यत्र आत्मशब्देन किं त्वया विवक्षितम्? यद्विवक्षितं तद्यदि त्वं शब्देन प्रतिपादयेः, तर्ह्यात्मशब्दोऽन्यो वा प्रतिपादयेदेवात्मानम्। नतु त्वमात्मशब्देन मया विवक्षितमिदमिति वक्तुं क्षमसे निर्विशेषत्वात्तस्येति। तस्मात्केनचिच्छब्देनाप्यात्मा नोच्यत इति युक्तम्।

ननु पुरुषबुद्धितन्त्रत्वादुपपत्तिर्न प्रमाणमत आह—**यत इति**। श्रुतिमूलत्वादुपपत्तिः प्रमाणमेवेति भावः। इत्यादीत्यादिपदात्- 'यद्वाचानभ्युदित'मित्यादिग्रहणम्। चकारात्- 'ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्सदसतः पर' इत्यादिस्मृतिग्रहणमनुभवस्य च ग्रहणम्। एवं श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वाच्छङ्कराचार्योक्त एवार्थो ग्राह्यः। अतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्म घटवत् न सत्, शब्दैकवेद्यत्वादशून्यत्वादात्मत्वाच्च शशशृङ्गवत् न चासत्, निर्विशेषत्वाद्ब्रह्म सदसच्छब्दवाच्यं न भवति घटादिवत्। ज्ञानस्वरूपत्वाद्ब्रह्म ज्ञेयं न भवति घटवत्। ब्रह्म परमनादिमत्त्वाद्घटवत्। क्षेत्रज्ञ एव परं ब्रह्म अद्वितीयज्ञानस्वरूपत्वाद्घटवत्। क्षेत्रज्ञाभिन्नं ब्रह्मैव मुमुक्षुभिर्ज्ञेयं ब्रह्मात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाद्घटवत्। इति व्यतिरेकदृष्टान्तोपनिबद्धाः प्रयोगा इह सूच्यन्ते।

न चान्वयदृष्टान्ताः किमिति न दर्शिता इति वाच्यं, ब्रह्मण एकस्यैव निर्विशेषसत्यज्ञानानन्दरूपत्वेन तदन्यस्य सर्वस्यापि सविशेषानृतजडदुःखरूपत्वेन चान्वयदृष्टान्ताभावादिति संक्षेपः।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मभिन्नस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपमिह विशोध्यते, अमानित्वादिसाधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यद्ज्ञात्वाऽमृतं जन्ममरणादिरहितमात्मानं प्राप्नोति । अनादि, तत एवानन्तं च । मत्परमहमेव परश्शेषी यस्य तत् । ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि । शरीरादर्थान्तरभूतं स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च' इत्यादिषु ब्रह्मशब्द आत्मन्यपि प्रयुज्यते । न सत्तन्नासदुच्यते । कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यत इति, **तत्तुच्छम्**—किं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रत्यगात्मनो भिन्नमुताभिन्नम्? नाद्यः- स्वस्मात्स्वस्वरूपस्य भिन्नत्वायोगात् । न द्वितीयः- अभिन्नत्वे प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वस्वरूपस्य प्राप्यत्वायोगात् । **तथा** ज्ञाधातोः ज्ञानार्थकत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विहाय प्राप्यर्थकत्वं **चायुक्तम्**—ज्ञेयं प्राप्यमिति । अनादीत्यनेनैव कार्यावस्थारहितत्वस्योक्तत्वेन न सदुच्यत इत्यस्य पुनरुक्तिः । अणोर्जीवस्य बृहत्त्वगुणस्तावदयुक्तः, येन ब्रह्मशब्दवाच्यस्स्याज्जीवः ।

नच मुक्तौ स्वरूपाविर्भावदशायां बृहत्त्वं स्यादिति वाच्यं, मुक्तौ पूर्वमवस्थितात्स्वरूपात्किमन्यदाविर्भवति? उत तदेव? आद्ये- पूर्वस्थितस्वरूपत्यागाज्जीवस्य मरणं, स्वरूपान्तराविर्भावात्तु जन्मेति जन्ममरणवाननित्य एव स्याज्जीवः । तच्चाविर्भूतं स्वरूपमनित्यमेव स्यात् । यद्यत्सादि तत्तत्सान्तमिति व्याप्तेः । द्वितीये- पूर्वमेवाप्रस्थितस्य पुनराविर्भावोऽयुक्तः- आविर्भावात्प्रागेव स्थितत्वात् । तथा बृहत्त्वमपि किमपूर्वमाविर्भवति? उत पूर्वमेवावस्थितम्? नाद्यः- बृहत्त्वस्याविर्भावेऽस्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । आविर्भावात्प्रागेव स्थितत्वे पुनराविर्भावायोगाच्च । किंचाविर्भवदिदं बृहत्त्वं जीवस्याणुत्वमपहृत्याविर्भवति वा? उतानपहृत्य? आद्ये- जीवस्य नाशप्रसङ्गः- अणुस्वरूपत्वाज्जीवस्य । द्वितीये- बृहत्त्वस्यासिद्धिः- बृहत्त्वविरोध्यणुत्वस्य वर्तमानत्वात् ।

किंच यदि स्वभावादणुरपि मुक्तौ बृहत्त्वमापद्येत जीवस्तर्हि जीवस्सावयव एव स्यात् । न ह्यणुपरिमाणं वस्तु बह्वणुसंयोगं विना मध्यमपरिमाणमपि भवेत्किं पुनर्महत्परिमाणम् । सावयवत्त्वे चानित्य एव स्यात् । निरवयवो जीव इति तवाप्यभिमतत्वेन तद्विरोधश्च । नच संसारदशायां शरीरादिपरिच्छेदाज्जीवस्याणुत्वं, मुक्तौ तु तद्राहित्याद्बृहत्त्वमिति वाच्यं, अपरिच्छेद्यस्य जीवस्य परिच्छेदायोगात् । परिच्छेद्यत्वे च घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् ।

किंच शरीरादिना कस्य परिच्छेदः? न जीवस्य- परिच्छिन्नस्यैव जीवत्वेन परिच्छेदात्प्राग्जीवस्यैवाभावात् । भावे त्वपरिच्छिन्न एव सः । नचेष्टापत्तिः- अपरिच्छिन्नस्याणुत्वासम्भवात् । नापि परमात्मनः- तस्य परिच्छेदे सति जीवत्वप्रसङ्गात् । परमात्मनस्सकाशाद्भिन्नो हि तव मते जीवः ।

ननु मास्तु बृहत्त्वगुणयोगः, रूढ्यैव ब्रह्मशब्द आत्मवाची- ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेतिप्रयोगादिति चेत्, **मैवम्**—तत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । परमात्मन्येव रूढत्वात्तस्य ।

प्रत्यगात्मनि तु परमात्माभेदाद्ब्रह्मशब्दप्रयोगः । नच ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वे कथं स्वस्य स्वयमेव प्रतिष्ठा स्यादिति वाच्यं, परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

तथा मत्परमित्यप्ययुक्तं-- बन्धदशायां जीवस्येश्वरशेषत्वेऽपि मुक्तौ न तच्छेषत्वं कल्पयितुं शक्यम् । ईश्वरवज्जीवस्यापि मुक्तस्य बृहत्त्वात्सच्चिदानन्दरूपत्वाच्च तव मतानुसारेणापि । मुक्तौ हि जीवस्येश्वरसाधर्म्यं भवतीति वदति भवान् । 'मम साधर्म्यमागता' इति गीतां च तत्र प्रमाणयति । नहि समानधर्मवतोर्वस्तुनोः परस्परं शेषशेषिभावः कल्पयितुं शक्यते । धनिकत्वदारिद्र्याद्यसमानधर्मकयोर्हि राजभृत्ययोश्शेषशेषिभावो दृश्यते लोके । राज्ञोरपि सार्वभौममण्डलाधिपयोरसमानधर्मकयोरेव शेषशेषिभावः । दम्पत्योरपि भार्यात्वभर्तृत्वरूपासमानधर्मकयोरेव । एवं पुत्रपित्रादीनामपि पाल्यपालकत्वादिरूपासमानधर्मकाणामेवेति न समानधर्मकयोः कचिदपि शेषशेषिभावः । नच जीवादीश्वर उत्कृष्टधर्मक इति वाच्यं, 'मम साधर्म्यमागता' इति गीताविरोधात् ।

ननु जीवेश्वरयोरुभयोरपि सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि जीवस्य मुक्तस्य न जगद्व्यापारः, ईश्वरस्य तु सोऽस्तीति जीवादुत्कृष्ट एवेश्वर इतिचेत्, **मैवम्**—सगुणमुक्तिक्षेत्रं हिरण्यगर्भलोकं प्रविष्टानामेव जीवानां जगद्व्यापाराभाव इति सूत्रकाराभिमतत्वेन तेषां शरीरादिपरिच्छेदसत्त्वात्परिच्छिन्नानां तेषां मुक्तानामपरिच्छिन्नेश्वरसाधर्म्यासम्भवात् । नच मुक्तजीववदीश्वरोऽपि सशरीर एवेति वाच्यं, सशरीरस्य तस्य हिरण्यगर्भस्य विष्णोश्शिवस्यान्यस्य वा जीवत्वेनेश्वरत्वाभावात् । अशरीरो हीश्वरः । ईश्वरस्य बृहत्त्वेन शरीरादिपरिच्छेदासम्भवात् । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिना परमात्मनोऽशरीरत्वप्रतिपादनाच्च । नच मुक्तजीव ईश्वरवदशरीर एवेति वाच्यं, शरीराभावे जीवेश्वरभेदकोपाध्यभावेन जीवेश्वरभेदस्य दुर्वचत्वात् । न ह्यपरिच्छिन्नं बृहत्त्वगुणयोगि परिपूर्णं वस्तुद्वयं भवितुमर्हति । जीववस्तुना ईश्वरस्य, ईश्वरवस्तुना जीवस्य च परिच्छेदसम्भवेनापरिच्छिन्नत्वायोगात् । अत एव बृहत्त्वपूर्णत्वयोरप्ययोगात् । देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यं हि वस्त्वपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्युच्यते । नच ब्रह्मणस्स्वशरीरभूतेन जीवेन नास्ति परिच्छेद इति वाच्यं, जीवस्यापि शरीरेण परिच्छेददर्शनात् । शरीरशरीरिणौ किं पदार्थद्वयमुतैकः पदार्थः ? आद्ये- परस्परपरिच्छेदस्सिद्ध एव । द्वितीये- शरीरशरीरिभावस्यैवासिद्धिः ।

तस्माद्यदि जीवेश्वरौ द्वौ स्तस्तर्हि जीवेन परिच्छेदादीश्वरस्यैव पूर्णत्वलक्षणं बृहत्त्वमसिद्धमितीश्वर एव न ब्रह्म, किंपुनर्जीवः । अहो! तव पाण्डित्यप्रकर्षः ! येन जीवस्य ब्रह्मत्वं साधयिष्यता त्वया ब्रह्मण एव ब्रह्मत्वं लोपितम् । **एतेन** मुक्तिदशायां प्रकृतिसत्त्वमप्य**पास्तम्**— सत्यां प्रकृतौ ब्रह्मणः प्रकृतितः परिच्छेदसम्भवात् । तस्मात्परमार्थतो न जीवेश्वरभेदोऽस्ति, नापि प्रकृतिस्तत्कार्यं जगद्वाऽस्ति । अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यत इति स्थितमद्वैतम् ॥१२॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वत श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वत इति। सर्वतः पाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्य इति सर्वतःपाणिपादं तत् ज्ञेयम्। सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्यास्तित्वं विभाव्यते। क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते, क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम्। क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति, तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम् 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति। उपाधिकृतं मिथ्या-

---

सर्वत इति। पूर्वोत्तरश्लोकयोश्शङ्काद्वारेण सङ्गतिं दर्शयति—सच्छब्देति। ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सच्छब्दप्रत्ययाविषत्वादसत्त्वाशङ्कायां प्राप्तायां सत्यां तदस्तित्वं ज्ञेयस्य सत्त्वम्। यद्यपि न सत्तदुच्यत इत्यनेन प्राप्ता तदसत्त्वशङ्का नासत्तदुच्यत इत्यनेन निराकृतैव, तथापि सच्छब्दप्रत्ययाविषयस्य तस्य कथमसच्छब्दवाच्यत्वाभाव इति प्राप्तैव पुनस्तदसत्त्वाशङ्केति बोध्यम्। सर्वतः पाणिपादमित्यादयस्त्रयोऽलुक्समासाः 'हलदन्तात्सप्तम्यास्संज्ञाया'मित्यसंज्ञात्वेऽप्यत्र प्रयोगस्त्वार्षः। तत्सर्वतः पाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमच्च भवति। तल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। यद्वा सर्वतः पाणिपादं, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमत्सत्। लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। सर्वतः सर्वत्र। ननु कथं ब्रह्मणो निराकारस्य सर्वतः पाणिपादत्वमत आह—सर्वप्राणिकरणोपाधिभिरिति। सर्वेषां प्राणिनां यानि करणानीन्द्रियाणि पाण्यादीनि तान्येवोपाधयस्तैः। सर्वप्राण्यन्तरात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सर्वक्षेत्रोपाधिकत्वात्सर्वक्षेत्रगतास्सर्वेऽपि पाणयः पादा उपाधय एवेत्यौपाधिकमस्य सर्वतः पाणिपादत्वं, न तु स्वाभाविकमिति भावः। अमीभिरेवोपाधिभिरुपहितस्य क्षेत्रज्ञस्यास्तित्वं निश्चीयत इत्याह—सर्वप्राणीति। उपाधीनामिन्द्रियगम्यत्वेन सत्त्वात्। सद्भिरमीभिरात्माऽनुमीयते- उपहितपरतन्त्रत्वादुपाधीनाम्। आत्मा तावदस्ति पाण्याद्युपाधिमत्त्वाद्घटोपाधिकाकाशवदिति। पाण्याद्युपाधयः कस्यचित्परतन्त्रा उपाधित्वात्कुण्डलवतिदि च प्रयोगादिति भावः।

ननु सर्वप्राणिकरणानां कुतः क्षेत्रज्ञोपाधित्वमत आह—क्षेत्रज्ञस्येति। क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्राणि सर्वाण्युपाधयः। तद्द्वारा पाण्यादयोऽप्युपाधय एव। पाण्यादीनां क्षेत्रपदवाच्यशरीरावयवत्वादिति भावः। यद्वा सङ्घातश्शरीरं यथा क्षेत्रं तथा पाण्यादयोऽपि क्षेत्रमेव; ज्ञेयत्वादितिकृत्वा क्षेत्रोपाधिकत्वात्क्षेत्रज्ञस्य पाण्यादय उपाधय एवेति भावः। इदमेवाह—क्षेत्रं चेति। आदिपदाच्छिरोऽक्ष्यादिग्रहणम्। अनेकधेति। अष्टधा भिन्ना प्रकृतिस्तावत्क्षेत्रमित्युक्तं, तत्प्रकृतिविकारभूतं सर्वमपि दृश्यं तथैव क्षेत्रं ज्ञेयत्वादिति।

ननु किमिदमौपाधिकं सर्वतः पाणिपादत्वादिकं क्षेत्रज्ञस्य सत्यमत आह—तदिति। क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रोपाधिकृतं च तत्सर्वं विशेषजातं सर्वतः पाणिपादत्वादिधर्मजातं मिथ्यैव। उपाधिधर्माणामुपहिते

रूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते- 'सर्वतः पाणिपाद'मित्यादि । तथाहि--

वस्तुतोऽसम्भवादिति भावः । इत्येवं मिथ्यात्वाद्धेतोः । तदपनयनेन मिथ्याभूतोपाधिकृतविशेषसमूहापनयनेन । सर्वविशेषप्रतिषेधेनेत्यर्थः । ज्ञेयत्वमुक्तं क्षेत्रज्ञस्येति शेषः । निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञेयमित्यर्थः । केनोक्तमित्यतस्तद्वाक्यमेव दर्शयति—**न सदिति** । ननु न सदित्यादिना निर्विशेषब्रह्मणो ज्ञेयत्वमुक्त्वा कथमिह सर्वतःपाणिपादमित्यौपाधिकं सविशेषत्वमुच्यते तस्य ब्रह्मण इत्यत आह—**उपाधीति** । अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयस्य सद्भावज्ञानायेत्यर्थः । **ज्ञेयधर्मवदिति** । नतु वस्तुतो ज्ञेयधर्म इति भावः । सर्वतः पाणिपादमित्याद्युच्यत इत्यन्वयः । औपाधिकं सर्वतः पाणिपादत्वादिलक्षणं मिथ्यारूपं ज्ञेयधर्मत्वेन परिकल्प्य ज्ञेयस्यास्तित्वाधिगमायोच्यत इत्यर्थः । निर्विशेषचिन्मात्रस्य स्वस्वरूपेण बोधयितुमशक्यत्वात्तत्र कल्पितमौपाधिकं मिथ्यारूपमाश्रित्य तत्सद्भावं प्रतिपादयति भगवान्सर्वतःपाणिपादमित्यादिनेति भावः । उक्तार्थे वृद्धसम्मतिं दर्शयति—**तथा हीति** । निष्प्रपञ्चं निर्विशेषं ब्रह्म अध्यारोपापवादाभ्यां प्रपंच्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अध्यारोपो निर्विशेषे ब्रह्मणि केषांचिद्विशेषाणां कल्पनम् । अपवादः कल्पिततद्विशेषाणां निरसनमिति विवेकः । अत एव विद्यारण्यगुरुभिरप्युक्तम् - 'अवाङ्मानसगम्यं तं श्रुतिर्बोधयितुं गिरा । जीवमीशं जगद्वापि समाश्रित्य प्रबोधये'दिति । अवाङ्मानसगम्यस्य वस्तुन इदं तदिति वक्तुमशक्यत्वात्तत्र जीवेशत्वादिविशेषान्परिकल्प्य तन्निरसनद्वारा तद्वस्तु प्रतिपादयितुं शक्यत इति तदाशयः । यथा गगनस्वरूपानभिज्ञेन पृष्टः कश्चिद्विद्वान् किं गगनमिति । तं प्रत्युत्तरयति- यदुपरि नीलं दृश्यते तद्गगनमिति । तस्य श्रोतुर्नीलं गगनमिति प्रत्ययजननानन्तरं तु गगनं न नीलं, किंतु नीरूपमेव नैल्यं कल्पितं तत्रेति बोधयति । एवं बोधने तु मिथ्याभूतं नैल्यं त्यक्त्वा वस्तुभूतं गगनं प्रत्येति स श्रोता, तथा किं ब्रह्मेत्यविदुषा पृष्टो विद्वान् तं प्रत्युत्तरयेत्-- 'अन्नं ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, जीवो ब्रह्म, ईशो ब्रह्म, सर्वं ब्र'ह्मेति । तस्य श्रोतुर्दृश्यं सर्वं ब्रह्मेति प्रत्ययजननानन्तरं तु न ब्रह्मान्नत्वादिविशेषवत्, किंतु निर्विशेषमेव । अन्नादयः कल्पितास्तत्रेति बोधयेत् । एवं बोधने तु मिथ्याभूतं विशेषजातं त्यक्त्वा वस्तुभूतं ब्रह्म निर्विशेषं प्रतिपद्यते स श्रोता। अयं चाध्यारोपापवादन्यायः अन्नं ब्रह्मेत्यादिभिर्नेतिनेतीत्यादिभिश्च श्रुतिभिस्सूचितः । ता हि श्रुतयो ब्रह्मण्यन्नादिकं परिकल्प्य नेतिनेतीत्यनेन सर्वं विशेषजातं निरस्यन्ति । एवं प्रकृतेऽपि सर्वतःपाणिपादमित्यादिना ज्ञेयब्रह्मणि पाणिपादादीनध्यारोप्य (परिकल्प्य) पश्चात् न सत्तन्नासदुच्यत इति कल्पितविशेषजातनिरसनमुखेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपादयति भगवानिति ।

ननु नात्राध्यारोपापवादन्यायः प्रवर्तते, अध्यारोपात्प्रागेवापवादस्योक्तत्वादिति, **चेन्नैष दोषः**-- 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति पश्चादप्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यनेन निर्विशेषं ब्रह्म केवलमुपक्षिप्तम् । तस्य च ज्ञेयत्वाद्यर्थं सर्वतः पादत्वादयो विशेषाः परिकल्पितास्तस्मिन् सर्वतःपाणिपादमितिश्लोकेन । एवं कल्पितविशेषजातनिरसनमुखेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते सर्वेन्द्रियेत्युत्तरश्लोकेनेत्यत्र क्रमो ज्ञेय इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेय-

सम्प्रदायविदां वचनं-'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंच्यते' इति। सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि--'ज्ञेयस्य' इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥१३॥

धर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादीति यदुक्तं तदेव विशदयति—**सर्वत्रेति** । सर्वत्र जगतीत्यर्थः । सर्वेषां देहानां मनुष्यादिशरीराणामवयवत्वेन रूपेण गम्यमानाः प्रतीयमानाः पाणिपादादयः, आदिपदाच्छिरोऽक्ष्यादिग्रहणम् । ज्ञेयस्य ब्रह्मणश्शक्तयो ज्ञानबलक्रियात्मिकाः, तासां सद्भावोऽस्तित्वं निमित्तं येषां तानि स्वकार्याणि ग्रहणादीनि येषां ते ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति हेतोः ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सद्भावे लिङ्गानि ज्ञापकानि साधनानीति यावत् । वह्नेस्सद्भावे धूमवदिति भावः । एवं ज्ञेयसद्भावं प्रति लिङ्गभूताः पाणिपादादयो ज्ञेयस्यावयवा इति शेषः । सम्बन्धिन इति वा । उपचारत उच्यन्त इति ।

अयमर्थः— चक्षुश्श्रोत्रपाणिपादादिषु दृश्यमानाः ज्ञानक्रियादिशक्तयः स्वकारणशक्तिपूर्विकाः--कार्यशक्तेः कारणशक्तिपूर्वकत्वात् मृच्छक्तिपूर्वकघटशक्तिवदित्यनुमानेन चक्षुरादिशक्तिभिर्ब्रह्मशक्तयोऽनुमीयन्ते । शक्तयश्शक्तिमद्वस्त्वाश्रया गुणत्वाच्छुक्लादिवदिति प्रयोगाच्छक्तिभिश्शक्तिमद्वस्तु ज्ञाप्यते । एवं सति पाणिपादादयस्स्वशक्त्यनुमितकारणशक्तिद्वारा शक्तिमद्ज्ञेयं ब्रह्म गमयन्तीति पाणिपादादयो ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि । अमीभिश्च लिङ्गैः पाण्यादिभिः ज्ञेयब्रह्मसत्त्वं ज्ञाप्यते, यथा धूमलिङ्गेन पर्वते वह्निसत्त्वं तद्वदिति ।

तथेति । यथा सर्वतःपाणिपादमित्येतद्व्याख्यातं तथा अन्यत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमित्याद्यपि व्याख्येयमित्यर्थः । अत्र पाणिपादादिशब्दैरिन्द्रियाणामेव ग्रहणम् । तानि चेन्द्रियाणि मनोरूपान्तरिन्द्रियगम्यान्येवेतीन्द्रियाणां नातीन्द्रियत्वप्रसङ्गः । निकायस्समूहः । स्थितिं गतिनिवृत्तिं 'ष्ठा गतिनिवृत्ता'विति धात्वर्थपाठात् । न चलतीति, परिपूर्णत्वादिति भावः । अनेन च तिष्ठतीत्यनेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सद्भावस्सूच्यते । नहि शशशृङ्गं तिष्ठतीत्युच्यते । न चलतीत्यनेन च त्रैकालिकी ब्रह्मणस्सूच्यते सत्ता । नहि चलतो घटस्य त्रैकालिकी सत्ता दृश्यते । तस्मान्निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मैकमेव सदिति पर्यवसन्नार्थः ।

यत्तु रामानुजः— तत्परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादादिकार्यशक्तं- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति श्रुत्या परमात्मनस्तथात्वान्मुक्तजीवस्यापि तत्साम्यापत्त्या तथात्वमिति, लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थ इति, **तत्तुच्छम्**—अकर्तुरात्मनः

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाद्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का माभूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी, ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन

पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वायोगात् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेरात्मनि ग्रहणादिक्रियायोगात् । श्रुतिस्तु- सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुणजवनादिशक्तिमत् ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्था । ईश्वरशक्त्यैव हि सर्वाणि करणानि सशक्तिकानि । जीवस्याणोर्बृहता परमात्मना साम्यकथनं तु विदुषां हासायैव । एवमणोः परिच्छिन्नस्य देशादिपरिच्छेदराहित्यं, तत्प्रयुक्तं सर्वगतत्वं च सुतरामयुक्तम् ।

यत्तु मुक्तिदशायामपि जीवोऽणुस्वरूप एव, अन्यथा अणुत्वपरित्यागपूर्वकबृहत्त्वाविर्भावे स्वरूपविकारप्रसङ्गेन निर्विकारश्रुतिविरोधादिति वेदान्तदेशिको वदन् धर्मभूतज्ञानद्वारा जीवस्य सर्वव्यापित्वमुक्तवान्, **तच्चायुक्तम्**—मूलेऽसतो धर्मभूतज्ञानाख्यद्वारस्य कल्पनं न न्याय्यमिति । निर्धर्मकज्ञानस्वरूपजीवे धर्मभूतज्ञानासम्भवस्तु प्रागेव प्रतिपादितः । नापि मुक्तस्य परमपदनिलयस्य धर्मभूतज्ञानेनापि सर्वव्याप्तिः । सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्माण्डान्तर्गतत्वात्परमपदस्य च ब्रह्माण्डाद्बहिस्थत्वात् । नच गृहाद्बहिस्थः पुरुषश्चक्षुषा गृहान्तरस्थं घटमिव ब्रह्माण्डान्तस्स्थमपि सर्वं धर्मभूतज्ञानेन व्याप्नोतीति वाच्यं, तथासति संसारदुःखाकुलानेकप्राणिदर्शनप्रयुक्तदुःखस्य मुक्तेष्वपि सम्भवप्रसङ्गात् । स्वरूपज्ञानस्य निर्विकारत्वेऽपि धर्मज्ञानस्य सुखदुःखाद्यनेकविषयकत्वेन सविकारत्वाज्जीवस्य धर्मतस्सविकारत्वप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु त्वदुक्तधर्मज्ञानस्यान्तःकरणधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु त्वदुक्तधर्मज्ञानस्यान्तःकरणधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वं जीवस्य । एवमीश्वरीयसर्वविषयकज्ञानस्यापि मायाधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वमीश्वरस्य । किंच धर्मभूतमिदं वृत्तिज्ञानं क्षणिकमिति कथं तस्य सर्वव्यापित्वम् ? न ह्येतस्मिन् क्षणे वर्तमानस्सुखादिपदार्थः क्षणान्तरे वर्तते । ततः क्षणान्तरीयज्ञानस्य कथमेतत्क्षणवर्तिसुखादिव्यापित्वम् ? तस्माज्जीवस्याणोर्येनकेनापि प्रकारेण सर्वगतत्वं न सिद्ध्येदिति सर्वगतत्वाद्देशाद्यपरिच्छिन्नं परिपूर्णं ब्रह्मैव जीव इति स्थितमद्वैतम् ॥१३॥

सर्वेति । पूर्वोत्तरश्लोकयोश्शङ्काद्वारा सङ्गतिं दर्शयति—**उपाधीति** । तद्वत्ताशङ्का पाणिपादादियुक्तत्वशङ्का । अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि मनोबुद्धिभेदेन द्विविधत्वादाह—**अन्तःकरणे चेति** । अन्तःकरणभूत इत्यर्थः । यथेन्द्रियाणि दश प्रसिद्धानि ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्योपाधयस्तथा बुद्धिमनसी अपि ज्ञेयस्योपाधित्वात्सर्वेन्द्रियशब्देन प्रतिपाद्येत इत्यर्थः । मनइन्द्रियं न भवतीति मतमाश्रित्येदमुक्तं, मनोऽपीन्द्रियमेवेति मते तु न काप्यनुपपत्तिः ।

गृह्यन्ते । अपि च अन्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव तद्ज्ञेयमित्यर्थः । 'ध्यायतीव लेलायतीव'ति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तद्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः 'अपाणिपादो

ननु दशेन्द्रियाण्येव ज्ञेयस्योपाधिः, मनोबुद्धी तु नैवोपाधिरित्युच्यतामत आह—अपि चेति । इन्द्रियप्रवृत्तेर्मनःप्रवृत्तिपूर्वकत्वेनान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनि ज्ञेयस्योपाधयः, नतु स्वत इत्यर्थः । आत्मनोऽन्तःकरणमुपाधिः, अन्तःकरणस्य तु श्रोत्रादीनीत्यन्तःकरणोपहितस्यैवात्मनश्श्रोत्रादीन्युपाधिर्न केवलात्मनः । आत्मेन्द्रिययोरन्तःकरणेन व्यवधानादिति भावः । आत्मनि तावदन्तःकरणमध्यस्यते, पश्चात्त्विन्द्रियाणीति कृत्वाऽन्तःकरणस्यात्मनस्सन्निहितोपाधित्वमिन्द्रियाणां तु व्यवहितोपाधित्वमिति तत्त्वम् ।

अत इति । सर्वेन्द्रियग्रहणेन दशेन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योरपि ग्रहणादित्यर्थः । सर्वेन्द्रियशब्दवाच्यानामन्तःकरणबहिष्करणानां मनोबुद्धिज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपाधिभूता गुणास्सर्वेन्द्रियगुणाः । यथा आत्मनोऽन्तःकरणमुपाधिरन्तःकरणस्य च श्रोत्रादीनि तेषां गुणा अपि तथैवोपाधय इत्यर्थः । उपाधिलक्षणस्य व्यावर्तकत्वस्य गुणेष्वपि सत्त्वात् । अध्यवसायरूपो हि गुणो बुद्धिं सङ्कल्पगुणवतो मनसो व्यावर्तयति । तथा च परम्परयेन्द्रियवत्तद्गुणा मनोबुद्धिगुणाश्चात्मन उपाधिभूता एव । यद्वाऽध्यवसायाद्यतिरेकेण बुद्ध्याद्यभावादन्तःकरणात्मकोपाधिभूता बहिष्करणात्मकोपाधिभूताश्च गुणा एव ।

गुणानेव दर्शयति—अध्यवसायेति । अध्यवसायो बुद्धेर्गुणस्सङ्कल्पो मनसश्श्रवणं श्रोत्रस्य वचनं वाचः । आदिपदाद्दर्शनग्रहणादिग्रहणम् । कथमवभासतेऽत आह—सर्वेति । तद्ज्ञेयं सर्वेन्द्रियव्यापारैरध्यवसायश्रवणादिभिर्व्यापृतमिव सव्यापारमिवावभासत इति शेषः । उपाधिभूतेष्वन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियतद्गुणेष्वात्मन्यध्यस्तेषु सत्स्वात्मा सव्यापार इव भातीत्यर्थः । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—ध्यायतीवेति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव, तस्यां चलन्त्यां लेलायति चलतीव । आत्मेति शेषः । इवशब्दान्न वस्तुतो ध्यायति लेलायति वेत्यर्थः । व्यापृतमिवेत्यत्रेवशब्दाच्च न वस्तुतो व्यापृतमित्यर्थः । कुतो ब्रह्म वस्तुतो न व्यापृतमित्याक्षिपति—कस्मादिति । सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यत्रापीन्द्रियशब्दोऽन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियोभयपर इत्याह—सर्वकरणरहित इति । अन्तःकरणबहिष्करणरहित इत्यर्थः । अतस्सर्वकरणराहित्यादित्यर्थः । यदि करणान्यात्मनस्सन्ति तर्हि करणव्यापारैरात्मनो व्यापारवत्त्वं स्यात् । नतु तथा । करणरहितत्वादात्मन इति भावः । न च करणानि कर्तृपरतन्त्रत्वात्कर्तुरेव, कर्ता चात्मैवेति कथं करणाभाव आत्मन इति वाच्यं, अकर्तृत्वादात्मनः । यः करणैर्व्याप्रियते स कर्ता प्रमातैव ।

जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इत्यादिस्स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तद्ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थः। नतु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः। 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादिमन्त्रार्थवत् । तस्य मन्त्रस्य अर्थः । यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं, तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र

ननु करणाभावेऽप्यात्मनस्सव्यापारत्वं ब्रूते श्रुतिरिति कथमव्यापृतत्वमात्मन इत्याक्षेपं हृदि निधाय समाधत्ते—**यस्त्विति**। मन्त्रश्रुतिः। पादरहितोऽप्यात्मा जवनो वेगशीलः; पाणिरहितोऽपि ग्रहीता सर्वं गृह्णाति; अचक्षुरपि पश्यति; स आत्माऽकर्णोऽपि शृणोतीत्यादिः। यो मन्त्रस्सोऽयं मन्त्रस्तु ज्ञेयं ब्रह्म सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमदित्येवं प्रदर्शनार्थो बोधनफलको भवतीति शेषः। सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानां गमनग्रहणादीनामानुगुण्यस्य भजनमेव शक्तिर्यस्य तद्भजने शक्तिर्यस्य तदिति वा तथोक्तम् । तस्मात्सर्वेन्द्रियानुग्राहकसर्वशक्तिमत्त्वस्य माययाऽऽत्मनि सम्भवादुच्यते आत्मा- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इति । न तु निष्क्रियत्वादात्मनस्साक्षादेव तस्मिन् ग्रहणादिक्रियास्सम्भवन्तीत्येवमसम्भवार्थवर्णनं श्रुतेरपि घटत इत्याह—**न त्विति**। यदि साक्षादात्मनि गमनादिक्रियास्स्युस्तर्हि- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतिविरोधः। तस्माच्छ्रुत्यन्तराविरोधाय प्रकृतमन्त्रस्यार्थवत्तार्थं च प्रकृतमन्त्रार्थ एवं वर्णनीयः। सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमानात्मेति ।

ननु मुख्यार्थपरित्यागेन तदन्यार्थकल्पनं श्रुतौ क्वापि न दृष्टमत आह—**अन्ध इति**। 'अन्धो मणिमविन्दत्, तमनन्गुलिरावयत्, अग्रीवःप्रत्यमुञ्चत्, तमजिह्वा असश्चत' इत्यरुणम्। अस्य हि मन्त्रस्य यथाश्रुतार्थः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धः। 'पंगुः पर्वतशृङ्गमेति बधिरो गाथां शृणोत्यादरा'दिति लौकिकवाक्यवत। नहि चक्षुरंगुलिग्रीवाजिह्वारहितानां मणिदर्शनतद्ग्रहणतद्धारणतद्वर्णनानि सम्भवन्ति, पंगुबधिरयोः पर्वतशृङ्गारोहणगाथाश्रवणवत्। तस्मादन्ध इति मन्त्रस्य प्रत्यक्षाद्यविरुद्धः कोऽप्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। अन्यथा निरर्थकत्वे विरुद्धार्थकत्वे वा वेदस्याप्रामाण्यापत्तेः। कथमिति चेदुच्यते—अन्धादयस्स्वप्ने मणिदर्शनादिकं कृतवन्त इति, मनसा कृतवन्त इति वा। कथमन्यथाऽन्धादीनां मणिदर्शनादिकं सम्भवेत्? कथं वा सर्वतः परिपूर्णस्यात्मनश्चलनं, सर्वेण सर्वदा सम्बद्धस्य च ग्रहणादिकं वोपपद्येत? इति बोध्यम्।

अत्र 'अन्धो मणिमविन्द'दितिमन्त्रो यथाऽर्थशून्यस्तथाऽपाणिपाद इति मन्त्रोऽप्यर्थशून्य एव - 'पंगुः पर्वतशृङ्गमे'तीति लौकिकवाक्यवदिति केचिद्वदन्ति, तत्तु भाष्याननुगुणं, वेदस्य निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यापादनं चेत्युपेक्ष्यम्। संश्लेषस्सम्बन्धस्सङ्ग इति यावत्। 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेरिति भावः। यदि करणयुक्तं स्यात्तर्हि परिच्छिन्नमेव स्यात्, करणवतो देहस्य परिच्छेददर्शनादित्यभिसन्धिः। **एवमिति**। असङ्गमित्यर्थः। **तथापीति**। असक्तत्वेऽपीत्यर्थः। कथमस्य सर्वभृत्त्वमत

सद्बुद्ध्यनुगमात् । नहि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतस्सर्वभृत्सर्वं बिभर्तीति स्यादिदं चान्यद्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं- निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैः वर्जितं तद्ज्ञेयं, तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ तद्ज्ञेयमित्यर्थः ॥१४॥

आह—सदिति । हि यस्मात्सर्वं सदास्पदं सदाश्रयं सति कल्पितमिति यावत् । सदास्पदत्वे हेतुमाह—सर्वत्रेति । यथेदमर्थे कल्पिते सर्परजतादाविदंबुद्धिरनुगता इदं रजतमयं सर्प इति, तथा सन् घटस्सन् पट इति प्रतीतिदर्शनादिति भावः ।

ननु जलादीनां सदास्पदत्वेऽपि मृगतृष्णिकादीनां निरास्पदत्वमेव मिथ्यात्वात्तेषामित्यत आह—नहीति । मरुभूम्यवच्छिन्नसद्वस्त्वास्पदैव मृगतृष्णिका । आदिपदाद्रज्जुसर्पशुक्तिरजतादिग्रहणम् । तेऽपि रज्जुशुक्त्याद्यवच्छिन्नसदास्पदा एव । अत एव मृगतृष्णिकास्तीत्येवं सत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । अत इति । एवं सर्वस्य सति कल्पितत्वेन सदास्पदत्वादेवेत्यर्थः । सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् । सर्वस्य स्वस्मिन् कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादेव न तेन सर्वेण क्षेत्रज्ञस्य सद्वितीयत्वादिकमिति बोध्यम् । अन्यथा असक्तसर्वभृत्त्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्र सामानाधिकरण्यायोगात् । वस्तुतोऽसक्तमपि मायया सर्वभृदिति भावः । एवं क्षेत्रज्ञस्य सर्वभृत्त्वात् सर्वोपाधिभिरस्यास्तित्वं विभाव्यते । अथास्यास्तित्वाधिगमे द्वारान्तरं दर्शयतीत्याह—स्यादिति । इदं चान्यद्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं स्यात् । तदेव द्वारान्तरं दर्शयति—निर्गुणमित्यादिना । निर्गुणस्याप्यस्य क्षेत्रज्ञस्य यद्गुणभोक्तृत्वमस्ति तेन लिङ्गेन ज्ञेयस्य सत्त्वमधिगम्यत इत्यर्थः । नच सत्त्वादिगुणाभावेऽपि कल्याणगुणास्सन्तीति कथं निर्गुणत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, सत्त्वात्मकत्वात्कल्याणगुणानाम् । एतेन सत्त्वादिगुणाभावेऽपि कल्याणगुणास्सन्तीति निर्गुणश्रुतिस्सत्त्वादिगुणराहित्यप्रदर्शनपरैवेति परोक्तमपास्तम् ।

कथं गुणानां भोग्यत्वमत आह—शब्दादीति । शब्दादयो विषयास्स्वसंसर्गेण पुरुषस्य सुखं दुःखं मोहं च जनयन्तीति शब्दादिद्वारा सुखाद्यात्मना सत्त्वादीनां परिणाम इति सत्त्वादिगुणपरिणामास्सुखदुःखमोहा भोग्या एवेति गुणानां भोग्यत्वमुक्तम् । उपलब्धृ ज्ञातृ । एतेन भोक्तृत्वलक्षणोऽपि विकारो नास्ति क्षेत्रज्ञस्येति सूचितम् । ज्ञातृत्वरूपभोक्तृत्वस्यैवेहोक्तत्वात् । ज्ञातृत्वं च साक्षित्वम् । तच्चोदासीनत्वे सति साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपम् । उदासीनस्य ह्यविक्रियत्वं लोकतश्च सिद्धम् । नहि सुखादिकं साक्षात्पश्यन्नात्मा सुखादिना विक्रियते । अन्तःकरणं हि सुखादिना विक्रियमाणं दृश्यते साक्षिणा । कथं साक्षिणा दृश्यमानास्सुखादयस्साक्षिधर्मास्साक्षिभोग्या वा भवेयुः ? तस्मात्सुखादिसाक्ष्येवात्मेह गुणभोक्तृत्वेनोच्यते ।

नन्वेवं सुखदुःखादिज्ञातृत्वं कथं ज्ञेयस्य सद्भावं प्रतिपादयेदिति चेत्, उच्यते—सुखादयस्सज्ञातृकाः ज्ञेयत्वाद्घटवदितिप्रयोगात् ज्ञेयैस्सुखादिभिः ज्ञाता क्षेत्रज्ञोऽनुमीयत इति । एवंविधं सद्रूपं क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्म ज्ञेयमित्याह—तदिति । अर्थ इति । प्रकृतश्लोकस्येति भावः ।

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

बहिरिति। बहिः त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा

यत्तु रामानुजः—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थं स्वभावतस्सर्वेन्द्रियविवर्जितं विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वं जानाति। असक्तं स्वभावतो देवादिदेहसङ्गरहितं सर्वभृत्सर्वदेहभरणसमर्थं निर्गुणं स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितं गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृभोगसमर्थं चेति, तत्तुच्छम्—आत्मनस्स्वभावतः सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वमसक्तत्वं निर्गुणत्वं चेत्युक्तौ सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वं सर्वभृत्त्वं गुणभोक्तृत्वं चेत्येतत्रयं स्वभावतो नास्तीति सिद्धम्।

ननु तर्हि किं तत्त्रयं स्वरूपतोऽस्ति, यद्वा उपाधितः? नाद्यः स्वरूपे तदयोगात्। नान्त्यः—परिशुद्धात्मस्वरूपस्येहोच्यमानत्वेनौपाधिकधर्मकथनायोगात्। निरुपाधिकं हि परिशुद्धात्मस्वरूपम्। उपाधिरहितत्वस्यैव परिशुद्धत्वरूपत्वात्। इन्द्रियवृत्तीनामेवोपाधित्वेनोपाधित इन्द्रियवृत्तिभिर्विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यप्ययुक्तम्। आत्मन इन्द्रियवृत्तिभिर्विषयज्ञानसामर्थ्यमस्तीत्याबालगोपालं प्रसिद्धत्वेन तत्कथनमपि व्यर्थत्वेन शास्त्रस्याप्रामाण्यापादकमित्ययुक्तमेव। अज्ञातार्थज्ञापनं हि शास्त्रस्य प्रामाण्यावहम्। सर्वेन्द्रियगुणैराभासो ज्ञानं यस्येति समासेनेन्द्रियवृत्तिभिर्विषयान् जानातीत्येव सिद्धत्वेन विषयज्ञानसमर्थमिति समर्थपदस्य मूलाद्बहिःकल्पनं चायुक्तम्। निरिन्द्रियपरिशुद्धमुक्तात्मस्वरूपस्येन्द्रियवृत्तिभिर्विषयज्ञानसामर्थ्यमस्ति वा नवेति सन्देहोऽतिमूढानामपि न जायत इति व्यर्थमेवैतत्कथनम्।

सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यस्य यथाश्रुतमिन्द्रियरहितत्वरूपमर्थं विहाय विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वं जानातीत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं लाक्षणिकत्वात्। सर्वावभासकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनो विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वज्ञानकथनमप्यकिञ्चित्करम्। आत्मनस्सर्वदेहभरणसामर्थ्यस्य जीवापाये शरीरपतनदर्शनेन सर्वैर्विदितमेवास्तिकैरिति तत्कथनं चानर्थकम्। एकैकदेहभरणसमर्थ एवात्मा, नतु युगपत्सर्वदेहभरणसमर्थ इति तत्कथनमयुक्तं च। मृत्पाषाणाद्यशेषदृश्यवस्तुवाचिनस्सर्वशब्दस्य देहपरत्वेन सङ्कोचोऽप्ययुक्तः। देवादिदेहसङ्गरहितस्य देवादिदेहभरणसामर्थ्यमस्ति वा न वा? इति सन्देहस्यैवानुदयेन तत्सामर्थ्यप्रतिपादनं चायुक्तम्। देहानामेवोपाधित्वेनोपाधितो देहभरणसमर्थमित्यप्ययुक्तम्। सर्वभृच्छब्दस्य सर्वं बिभर्तीत्येव यथाश्रुतार्थत्वेन तं विहाय सर्वभरणसमर्थमित्यर्थकथनं चायुक्तम्। एवं गुणभोक्तृशब्दस्यापि गुणभोगसमर्थमित्यर्थकथनमयुक्तम्। मुक्तात्मस्वरूपस्य परिशुद्धस्य निर्गुणत्वेन गुणभोगसामर्थ्यमस्यास्ति वा नवेति शङ्काया एवानुदयेन तत्कथनं चानर्थनकम्। बद्धदशायामिव मुक्तदशायामप्यात्मनो देहादिसत्त्वे सर्वदापि देहादिसङ्गोऽस्त्येवात्मन इति कथमसक्तत्वं स्वभावतोऽपि स्यादात्मनः? गुणभोगसत्त्वे वा कथमविक्रियत्वम्? जक्षणादिश्रुतिस्तु हिरण्यगर्भलोकप्राप्तजीवपरैव न मुक्तात्मपरा ॥१४॥

बहिरिति। नात्र बहिश्शब्देन गृहादिभ्यो बहिर्भावो विवक्षितः, किं तु देहादेवेत्याह—

बहिरुच्यते। तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते- 'बहिरन्त'श्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यते- अचरं चरमेव च, यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं, यथा रज्जु-सर्पाभासः। यद्यचरं चरमेव च स्याद्व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थं 'इद'मिति सर्वैर्न विज्ञेय-

त्वमिति।ऽ अविद्ययाऽऽत्मत्वेन गृहीतं, यद्वाऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पितं तयैवात्मत्वेन गृहीतमिति शेषः। कल्पनेऽविद्या कर्त्री, ग्रहणे तु हेतुरिति विवेकः। त्वच एव देहपदार्थमांसाद्यपेक्षया बाह्यत्वा-दाह—**त्वक्पर्यन्तमिति**। तमेव देहमेव। अन्तश्शब्देन देहादन्तर्भावो विवक्षित इत्याह—**तथेति**। प्रत्यगात्मन एव सर्वान्तरत्वेन तमपेक्ष्येत्युक्तम्। भूतानां कार्यकरणसङ्घातात्मकानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां देहाद्बहिः, देहेन्द्रियप्राणमनोऽज्ञानानां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभूताना-मन्तश्च तद्ज्ञेयं वर्तत इति शेषः। प्रत्यग्रूपेणान्तः पररूपेण बहिश्चेति विवेकः। अन्तःकरणोपहितत्वं चैतन्यस्य प्रत्यक्त्वं, मायोपहितत्वं तु परत्वं, चैतन्यमेव क्षेत्रज्ञ इति बोध्यम्।

प्रत्यगात्मपरमात्मभेदवादिनां तु नैतत्सिद्ध्येत्- यदात्मनो बहिरन्तर्व्याप्तिः- अन्तस्स्थितस्य प्रतीचो बहिस्स्थित्ययोगाद्बहिस्स्थितस्य परस्यान्तस्स्थित्ययोगात्। एवं क्षेत्रज्ञस्यान्तर्बहिर्व्यापकत्वादेव सर्वव्याप-कत्वमेकत्वं च श्रुतिसिद्धं सङ्गच्छते। तथाहि श्रुतयः- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः, एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे'त्याद्याः।

ननु देहादन्तर्बहिरेवास्ते क्षेत्रज्ञः, नतु देहः क्षेत्रज्ञ इति कथं सर्वव्यापित्वं क्षेत्रज्ञस्य? कथं वा सर्वं ब्रह्मेति श्रुत्युपपत्तिरिति शङ्कते—**बहिरिति**। मध्य इति। अन्तर्बहिःप्रदेशयोर्मध्यप्रदेश इत्यर्थः। यत्र देहोऽस्ति तत्रेति भावः। अभावे क्षेत्रज्ञस्यासत्त्वे प्राप्ते सति। **अचरं चरमेव** चेतीदमुत्तर-मुच्यते-- यच्चरं जङ्गममचरं स्थावरं तरुगुल्मलतादिकं तदपि ज्ञेयमेव। कथं चराचरस्य ब्रह्मत्वमत आह—**देहाभासमिति**। देहरूपेणापाततोऽविचारतो भासत इति देहाभासम्। अज्ञानादेव चराचरस्य देहत्वेन प्रतीतिः, विचारात्तु चराचरं सर्वमपि ब्रह्मैवेति मध्येऽपि ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः। ब्रह्मणि कल्पितस्य देहाभासस्य (देहभ्रमस्य) अधिष्ठानरूपत्वादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। रज्जौ कल्पित-स्सर्पाभासो यथा रज्जुरूप इति शेषः। नच ज्ञेये ब्रह्मणि चराचरस्याविद्याकल्पितत्वे विवदितव्यं- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभ्यः, स्वप्नदशायामात्मनि रथादिकल्पनस्य दर्शनाच्च। कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्ति। मृद्व्यतिरेकेण घटादर्शनाद्रज्जुव्यतिरेकेण सर्पादर्शनाच्चेत्यादियुक्तिभ्यश्च।

ननु यदि व्यवहारविषयं चराचरं सर्वमपि ब्रह्मैव, तर्हि कुतोऽस्य इदन्त्वेनाविज्ञेयत्वमित्या-क्षिपति—**यदीति**। व्यवहारविषयं चरमचरं च सर्वं ज्ञेयमेव स्याद्यदीत्यन्वयः। किमर्थमिदं ब्रह्मेति सर्वैर्न विज्ञेयमिति प्रश्नः। विज्ञेयत्वे हेतुप्रदर्शनायाह—**व्यवहारविषयमिति**। मनुष्योऽयं ब्राह्मणोऽय-मित्यादिप्रतीतिगोचरमित्यर्थः। चराचरस्येदंतदितिव्यवहारविषयत्वाच्चराचरात्मकं ब्रह्मापि इदंतदिति-व्यवहारविषयं स्यादेव- यथा रज्जुसर्पाभासवद्रज्जुरपि व्यवहारविषयस्तद्वदिति भावः। उच्यते उत्तर-मिति शेषः। सत्यं युक्त एव प्रश्न इत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मेति पदद्वयस्य शेषः- सर्वाभासं सर्वजगद्रूपे-

मित्युच्यते- सत्यं सर्वाभासं, तत्तथापि व्योमवत्सूक्ष्मम्। अतस्सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तद्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम्। विदुषां तु 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्व'मित्यादि प्रमाणतो नित्यं विज्ञातम्। अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वात्। अन्तिके च तदात्मत्वादविदुषाम् ॥१५॥

णापाततो भासत इति सर्वाभासं, तथापि सर्वाभासत्वेऽपीत्यर्थः। सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह—**व्योमवदिति**। सर्वव्यापकं वाय्वादिसर्वजगदधिष्ठानं च व्योम यथा सूक्ष्ममतीन्द्रियत्वात्तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः। नच सर्वैश्चक्षुषा गृह्यमाणस्य व्योम्नः कथमतीन्द्रियत्वमिति वाच्यं, यच्चक्षुषा गृह्यते न तद्व्योम, किंतु तदावारकं तेजस्तमो वा। नहि नीरूपं व्योम चक्षुषा ग्रहीतुं शक्यते। रूपग्राहकमेव हि चक्षुः। शब्दादिरूपत्वाभावान्नापि श्रोत्रादिभिर्गृह्यते व्योम। एवमतीन्द्रियत्वादेव व्योम्नस्साक्षिभास्यत्वमभ्युपेयते। नच वायुरपि तादृश एवेति वाच्यं, नीरूपोऽपि वायुस्त्वगिन्द्रियेण गृह्यत एव स्पर्शात्मकत्वात्।

नचैवं शब्दात्मकत्वाद्व्योमापि श्रोत्रेण गृह्यत इति वाच्यं, श्रोत्रेण भेर्यादिशब्दं प्रतिपद्यमानो यः कोऽप्यनुन्मत्तः पुरुषो न मया व्योम प्रतिपन्नमिति वेत्ति। प्रतिध्वनिरेव हि व्योम्नो गुणः। नच सर्वे जना अवकाशं व्योमेति प्रतिपद्यन्त एवेति कथं तस्य सूक्ष्मत्वमिति वाच्यं, औपाधिकमेव व्योम्नो रूपं सर्वे व्योमत्वेन प्रतिपद्यन्ते नतु निरुपाधिकम्। व्योम्न उपाधिस्तु तेजस्तमसोरन्यतरदित्युक्तमेव। किंच नावकाशमात्रस्य व्योमत्वमवकाशस्य धर्मत्वादाकाशस्य चावकाशधर्मकत्वेन द्रव्यत्वात्। स चावकाशो न चक्षुर्ग्राह्यो नीरूपत्वात्। किं तर्हि अवकाशस्यावधिभूता ये भित्त्यादयः पदार्थास्त एव चक्षुषा गृह्यन्ते। तस्मादवकाशस्याकाशस्य वा नेन्द्रियगम्यत्वमित्यतीन्द्रियत्वात्सूक्ष्ममेव व्योम। नचैवं व्योमैव क्षेत्रज्ञ इत्युच्यतामिति वाच्यं, जडत्वात्साक्षिभास्यत्वा'दात्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुत्या कार्यत्वात्सावकाशत्वाद्व्योम्नः। ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वात्सर्वावभासकत्वादनादित्वान्निरवकाशत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य।

अत इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—**सूक्ष्मत्वादिति**। तद्ज्ञेयं स्वेन रूपेणाविदुषामविज्ञेयमपि विदुषां नित्यविज्ञातमेवेत्यन्वयः। सूक्ष्मार्थदर्शिनो हि विद्वांसः। ननु कथं विदुषामप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वमत आह—**आत्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणत इति**। अतीन्द्रियार्थदर्शने शास्त्रमेव करणं, तच्च शास्त्रं विदुषामस्तीति विदुषां नित्यापरोक्षमेव ब्रह्म स्वात्मत्वादिति भावः। ननु अविदुषामपि प्रत्यक्षमेव ब्रह्म जगद्रूपत्वाद्ब्रह्मण इत्यत्राह—**स्वेन रूपेणेति**। सच्चिदानन्दादिरूपेणेत्यर्थः। नतु कल्पितजगद्रूपेणेति भावः। सर्पाभासाधिष्ठानं रज्जुरिन्द्रियगम्यत्वात्सर्वैर्विज्ञेयैव। जगदाभासाधिष्ठानं ब्रह्म तु सूक्ष्मत्वात्सर्वैरविज्ञेयमेव। नचैवं शून्यत्वप्रसङ्गः, विद्वद्भिः ज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः। अविद्वद्भिरपि जगद्रूपेण विज्ञेयत्वादिति तत्त्वम्। एवं सूक्ष्मत्वेनाविदुषामविज्ञाततया दूरस्थं तदित्याह—**अविज्ञाततयेति**। 'दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च' इति मुण्डकश्रुतिरिहानुसन्धेया।

नन्वविज्ञातत्वमात्रेण कथं सर्वव्यापिन आत्मनो दूरस्थत्वमत आह—**वर्षेति**। यो हि ग्रामादिः

गन्त्रा बहुभिर्वत्सरैः प्राप्यते स तस्य गन्तुर्दूरस्थ इति प्रसिद्धं, यस्तु बहुभिरपि वत्सरैर्नैव प्राप्यते तस्य दूरस्थत्वं किंपुनर्वक्तव्यम् ? ब्रह्म तु कोटिसङ्ख्याकवर्षसहस्रैरपि अविद्वद्भिर्नैव प्राप्यत इति कृत्वाऽतीव दूरस्थमविदुषामित्यर्थः । यद्यपि शतसंवत्सरा एव नृणां परमायुः, तथाप्यनेकजन्मगतायुःपरिगणनया कोटिसङ्ख्याकवर्षसहस्रसिद्धिरिति बोद्धव्यम् । यद्वा देवानामनेकसंवत्सरपरिमितायुष्कत्वात्तद्दृष्ट्योक्तमिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु अपरिमितसंवत्सराभिप्रायेणैव वर्षसहस्रकोट्येत्युक्तः, नतु सङ्ख्याविशेषे वक्तुस्तात्पर्यम् । ततश्चाविदुषामतीव दुर्लभं ब्रह्मेति फलितार्थः । अविदुषां दूरस्थमपि तद्ब्रह्म विदुषामन्तिके समीपे एव वर्तत इति शेषः । तत्र हेतुमाह—**आत्मत्वादिति** । आत्मा हि स्वयम् । नचाविदुषां कुतस्तन्नात्मेति वाच्यं, यद्यप्यविदुषामप्यात्मैव, तत्तथापि अविद्वांसस्तदात्मत्वेन न जानन्ति- देहात्मभ्रमजीवेश्वरभेदभ्रमादिदूषितहृदयत्वात् । अत एवाविदुषां तत्परोक्षमिव भाति । यथा निधिज्ञस्य सन्निहितोऽपरोक्षोऽपि निधिस्तदविज्ञस्य दूरस्थः परोक्षश्च तद्वदात्मज्ञस्य सन्निहितो नित्यापरोक्षोऽप्यात्मा अनात्मज्ञस्य दूरस्थः परोक्षश्चेति भावः । **एतेनैकस्यैव** ब्रह्मणः कथं दूरस्थत्वान्तिकस्थत्वरूपविरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यमिति **प्रत्युक्तम्**—विद्वदविद्वद्विषयभेदेन तदुपपत्तेर्दर्शितत्वादिति ।

यत्तु रामानुजः—पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते, तेषामन्तश्च वर्तते, स्वभावतोऽचरं देहित्वे चरं च, एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मत्वात्संसारिभिरविज्ञेयमिति, **तत्तुच्छम्**—किं मुक्तिदशावस्थितं परिशुद्धात्मस्वरूपं सशरीरमुताशरीरम् ? यद्वोभयात्मकम् ? आद्ये- शरीराद्बहिर्वृत्तिरसिद्धा । द्वितीये- तदन्तर्वृत्तिरयुक्ता । तृतीये-- सशरीरत्वाशरीरत्वयोर्विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्यायोगस्स्फुट एवेति नोभयात्मकत्वसिद्धिः । नच कदाचित्सशरीरमशरीरं च कदाचिदिति वाच्यं, परिशुद्धात्मस्वरूपस्य कादाचित्कसशरीरत्वाद्ययोगात् । उपाधिकृतं हि सशरीरत्वमात्मनस्स्वाभाविकं त्वशरीरत्वमेव । नहि सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्युभयं स्वाभाविकं भवितुमर्हति । यद्धि स्वाभाविकं तद्धि परिशुद्धं रूपमात्मनः । औपाधिकस्योपाधिप्रयुक्तत्वेनापरिशुद्धत्वात् । एवमशरीरस्य परिशुद्धात्मस्वरूपस्य कथं भूतानामन्तर्वृत्तिः ? सत्यां ह्यन्तर्वृत्तौ सशरीरत्वं स्यात्तस्य । परिशुद्धात्मस्वरूपकथनप्रकरणे देहित्वे चरं चेति कथमुच्यते ? नहि परिशुद्धमात्मस्वरूपं देहवद्भवति । देहवत्त्वस्यापरिपशुद्धिहेतुत्वात् ।

किंच- आत्मनस्स्वाभाविकमचरत्वंप्रति किं पूर्णत्वं हेतुः ? उत करणराहित्यम् ? नाद्यः-- अणोस्तस्य पूर्णत्वायोगात् । पूर्णस्य च तस्य देहेन परिच्छेदायोगाच्च । नान्त्यः- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति श्रुत्या करणाभावेऽपि गमनादिक्रियावत्त्वप्रतिपादनात् । एवं निर्हेतुकाचरत्वासिद्धौ चरत्वमेव स्वाभाविकमिति सिद्धमात्मनः । ततश्च श्रुतिस्मृत्यादिविरोधः । किञ्चिद्ज्ञोऽल्पशक्तिर्जीवस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वर इति जीवेश्वराभेदासिद्ध्यर्थं ब्रुवताममीषां सर्वज्ञं सर्वशक्तियुक्तं परिशुद्धात्मस्वरूपमिति प्रवचनं विरुद्धम् । यद्येवं जीवस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च स्यात्तर्हि किमर्थं जीवादन्येश्वरकल्पनम् ? जगत्स्रष्ट्या-

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अविभक्तमिति। अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकम्। भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात्। भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तद्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले। प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम्। उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलम्। यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य ॥१६॥

द्यर्थं हीश्वराभ्युपगमः। तच्च जगत्सृष्ट्यादिकं सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्पुरुषसाध्यमिति जीवादेव सृष्ट्यादिसम्भवः। इदं चेश्वरादन्यस्य जीवस्य सर्वज्ञत्वादिप्रवचनं श्रुतिविरुद्धम्। 'स सर्वज्ञस्सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इतीश्वरस्यैव तद्धर्मवत्त्वश्रवणात्। जीवस्य किञ्चिद्ज्ञत्वादेरनुभवसिद्धस्य दुरपलापत्वाच्च। किं चान्तर्बहिश्च भूतानामिति मूलस्य कदाचिदन्तः कदाचिद्बहिरित्यर्थकल्पनं चायुक्तं--कदाचित्पदाध्याहारे प्रमाणाभावात्। भूतानां बहिरित्यस्य पृथिव्यादिभूतानि परित्यज्येत्यप्ययुक्तं--आकाशपरित्यागस्य दुष्करत्वात्। आकाशो हि सर्वव्यापकः। ब्रह्माण्डाद्बहिरप्यवकाशसत्त्वेनाकाशसत्त्वात्। नहि त्वदभिमते वैकुण्ठलोकेऽप्यवकाशाभावो येनाकाशाभावस्स्यात्, अवकाशवान् ह्याकाश इति ॥१५॥

अविभक्तमिति। अविभक्तं विभागरहितम्। किंप्रयुक्तोऽस्य विभागोऽत आह—**प्रतिदेहमिति**। देहे देहे प्रतिदेहं, देहभेदेऽपि नात्मभेद इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**व्योमवदिति**। यथा व्योम प्रतिघटं न भिद्यते तथाऽयमात्मा प्रतिदेहं न भिद्यत इत्यर्थः। अत एव तद्ब्रह्मैकम्। एवं स्वतोऽविभक्तत्वेऽप्यज्ञानाद्विभक्तमिव भातीत्याह—**भूतेष्विति**। ननु सर्वव्यापिनः कथं भूतेष्वेव स्थितिरुच्यतेऽत आह—**देहेष्विति**। विभाव्यमानत्वादुपलभ्यमानत्वात्। अन्तर्मुखानां विदुषां देह एवात्मसाक्षात्कारसम्भवाद्देहेषु स्थितमित्युच्यत इति भावः। विभक्तमिवेतीवशब्दात्र वस्तुतोऽस्य परिपूर्णस्य विभागसम्भव इति सूच्यते। बिभर्ति धरति। प्रकर्षेण बहुधा भवनं प्रभवनं 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतिसिद्धबहुभवनमित्यर्थः। भूतानां सर्वेषां सृष्टिस्थितिलयकारणमिति पदत्रयार्थः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति श्रुतेरिति भावः। आत्मन्येवाविद्याकल्पितं भूतजातं तत्रैव वर्तते, तत्रैव लीयते चेति परमार्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। मिथ्याकल्पितस्य सर्पादेः रज्ज्वादिर्यथा स्थित्यादिहेतुस्तद्वदित्यर्थः। रज्जावज्ञानात्सर्पो जायते, तत्रैव वर्तते, पुनस्तत्रैव लीयते; एवं शुक्तिकायां रजतं जायते, वर्तते, लीयते च यथा तद्वदिति भावः। **एतेन** जगतस्सृष्टिस्थितिलयहेतुः क्षेत्रज्ञादन्यः कश्चनेश्वर **इत्यपास्तम्**।

यत्तु रामानुजः—अविभक्तं ज्ञानैकाकारतया जातित एकं, अविदुषां देवोऽयं मनुष्योऽयमिति विभक्तमिव स्थितं, भूतभर्तृ शरीरं बिभर्ति, ग्रसिष्णवन्नादिकमत्ति, प्रभविष्णु ग्रस्तानामन्नादीनां

किंच सर्वत्र विद्यमानमपि सन्नोपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमस्तर्हि, न, किं तर्हि ?

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

ज्योतिषामिति । ज्योतिषामादित्यादीनामपि तद्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्य-

---

रेतोरक्तादिरूपेण परिणामहेतुरिति, **तत्तुच्छम्**—अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तितो नानात्वायोगात्कथं जात्येकत्वम् ? निर्धर्मके आत्मनि धर्मायोगात्कथं वा जात्येकत्वम् ? सति व्यक्तितो नानात्वे विदुषामपि विभक्तत्वेन प्रतिभायादेवेति कथमविदुषां विभक्तमिवेत्युच्यते ? विदुषां देवत्वादिभ्रमाभावेऽप्यहमिति स इति त्वमिति देवदत्त इति च प्रमा भवत्येव हि । यथा देवत्वादिस्स्थूलदेहधर्म इति त्वं जानासि तथा सुखित्वादिकं सूक्ष्मदेहधर्म इति मोहः कारणदेहधर्म इति च जानीहि । एवं शरीरत्रयमात्मनस्सकाशाद्विवेचिते तु किमात्मनो भेदकं स्याद्येनात्मनो नानात्वं स्याद्व्यक्तितः । तस्मात्त्वमहमित्यादिभेदोऽपि भ्रम एव, न प्रमा ।

नच 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः' इतीश्वरेणैवोक्तत्वात्प्रमैवेति वाच्यं, लोकदृष्ट्या तथोक्तत्वात् । यदुक्तमात्मा शरीरं बिभर्तीति तदयुक्तं- प्राणादीनामेव शरीरभर्तृत्वात् । एवं ग्रसनादिकमपि प्राणादिधर्म एव नात्मधर्मः । अन्यथा सविकारत्वप्रसङ्गादात्मनः । न ह्यात्मा किञ्चिद्ग्रसितुं क्षमतेऽन्नादिकं करणरहितत्वात् । किंतु प्राणाधिष्ठितं शरीरमेव मुखेन गिलति । शरीरमेव च तदन्नादे रक्ताद्यात्मना परिणामहेतुश्च । न च मृतशरीरं किमपि न ग्रसेदिति वाच्यं, प्राणाधिष्ठितं शरीरमित्युक्तत्वात् । न च जीवापेतस्य शरीरस्य ग्रसनाद्यदर्शनाज्जीवधर्मा एव ग्रसनादय इति वाच्यं, जीवस्य क्षेत्रज्ञलक्षणस्य परिपूर्णत्वेनापगमासम्भवात् । यस्तु शरीरादपैति स लिङ्गशरीरावच्छिन्नः प्रमातैव । तस्य च न स्वतो ग्रसनकर्तृत्वं- शरीरस्यैव स्थूलस्य भोगायतनत्वेन तं विना ग्रसनासम्भवात् । नापि केवलशरीरस्य तदस्ति- सुषुप्तिमूर्छादौ तदर्शनात् । किं तर्हि लिङ्गशरीरस्थूलशरीरोभयावच्छिन्नस्यैव प्रमातुश्शरीरावयवद्वाराऽन्नादिग्रसनं, मनोद्वारा सुखाद्युपभोगश्चेति कृत्वा प्रमात्रधिष्ठितशरीरस्यैवान्नग्रसनादिकं, नतु क्षेत्रज्ञस्यात्मनः । तस्य शरीरात्प्रमातुश्च विलक्षणत्वादिति ॥१६॥

ज्योतिषामिति । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमित्यनेन सर्वत्र विद्यमानं सदपि ज्ञेयं सर्वैर्नोपलभ्यत इत्युक्तत्वेन । तत्राक्षिपति—**सर्वत्रेति** । सर्वत्र विद्यमानं सदपि ज्ञेयं नोपलभ्यते चेत्तर्हि ज्ञेयं तमोऽज्ञानमेवेति प्रश्नः । नेति परिहारः । तर्हि किमिति पुनः प्रश्नः ? ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्युत्तरम् । अज्ञानं ह्यतीन्द्रियत्वात्सर्वैर्नोपलभ्यते । किं त्वहमज्ञ इत्यनुभवबलादेवाध्यवसीयते । ततः किमज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति प्रष्टुराशयः । अज्ञानस्यावरणस्वभावत्वाद्ब्रह्मणश्च सर्वावभासनस्वभावत्वान्नाज्ञानस्वरूपं ब्रह्म, किंतु ज्योतीरूपमेवेत्युत्तरयितुराशयः ।

ननु यदि ब्रह्म तेजोरूपं तर्हि किमादित्यादितेजो ब्रह्मेत्यत आह—**ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति** । आदित्यादयो हि घटादिपदार्थानवभासयन्तीति ज्योतिश्शब्देनोच्यन्ते । भासकत्वस्य ज्योति-

ज्योतिषा इद्धानि ह्यादित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते- 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः', 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतेश्चेहैव- 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादेः। तमसोऽज्ञानात्परमसंस्पृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुःखसम्पादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्योत्तम्भनार्थ-

---

र्लक्षणत्वात् । तेऽप्यादित्यादय आत्मचैतन्येन भास्यन्त इति ज्योतिषामपि ज्योतिर्ब्रह्मेत्युच्यते। अज्ञानेन तु घटादिपदार्था आव्रियन्त एवेति सर्वावभासकस्य ब्रह्मणो नाज्ञानरूपत्वं, नापि कतिपयपदार्थावभासकतेजोरूपत्वं, किंतु चैतन्यरूपत्वमेवेति भावः।

ननु भासकानामादित्यादिज्योतिषां कुतः पुनर्भास्यत्वमित्यतः श्रुत्यादीन् प्रमाणयति- ज्योतिषेत्यादीन्। ज्योतिषा चैतन्येनेद्धानि भासितानि सन्ति दीप्यन्ते भासन्ते आदित्यादिज्योतींषीति शेषः। येन चैतन्यलक्षणेन तेजसा इद्धो दीप्तस्सन् सूर्यस्तपति । तस्यात्मनो भासा स्वरूपचैतन्येन सर्वमिदं जगद्विभाति। स्मृतेश्चेति चकारादनुभवग्रहणम्। आत्मना हि सूर्यचन्द्रनक्षत्राग्निविद्युद्दीपादिज्योतींषि दृश्यन्ते। अत आत्मभास्यत्वं तेषाम्।

ननु सूर्यादिभिर्घटादयः प्रकाशिता एव, नतु विदिताः, आत्मना तु घटादिर्विदित एव, नतु प्रकाशित इति कथं वेदितुरात्मनो भासकत्वमिति चेत्, **मैवम्**—सूर्यादिज्योतींषि जडत्वाद्धटादींश्चेतनेभ्यः प्रकाशयन्ति, आत्मा तु चेतनत्वात्सर्वमात्मने प्रकाशयतीति सर्वत्र ज्ञानजनकत्वमेव प्रकाशकत्वम्। ततश्चात्मविदिता घटादय आत्मप्रकाशिता एव । सूर्यादिभिः पुरुषेभ्यो बोधिता घटादयश्च सूर्यादिप्रकाशिता एव। अयं घट इति बोधजनकत्वाद्धि दीपेन घटः प्रकाशित इत्युच्यते। तदजनकत्वाच्च तमसा घट आवृत इत्युच्यते । तस्मात्प्रकाशनवेदनयोरेकार्थत्वमेव । लौकिकास्तु परस्मै बोधनं प्रकाशनं- यथा दीपो घटं पुरुषाय बोधयति, स्वयं- बोधनं तु वेदनं- यथा आत्मा घटं बुद्ध्यत इति भेदं परिकल्प्य व्यवहरन्ति । तस्माद्धटादिवत्सूर्यादिज्योतींष्यपि ज्ञेयत्वादात्मभास्यान्येवेति ज्योतिषामपि ज्योतिरेव तत्। नच ज्ञेयस्यापि सूर्यादिवदन्यावभास्यत्वं शङ्क्यं, स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वात्तस्य। अन्यथा अनवस्थादोषापत्तेः।

ननु 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसोऽपि तमः किमु' इति शङ्कायां 'तमसश्चापि तज्ज्योतिरित्याह भगवान् हरिः', 'तमसः परमुच्यत' इति । अज्ञानवाची तमश्शब्दस्तत्कार्यमोहादेरप्युपलक्षक इत्याह—**अज्ञानादेरिति**। परं विप्रकृष्टम् । फलितमाह—**असंस्पृष्टमिति** । तमसेति शेषः। तमस्संस्पर्शरहितमित्यर्थः। यद्वा संस्पृष्टमिति भावे क्तः। संस्पर्श इत्यर्थः। न विद्यते संस्पृष्टं यस्य तदसंस्पृष्टं तमसः परमसंस्पृष्टं संस्पर्शरहितमिति स एवार्थः। उच्यते शास्त्रेणेति शेषः। ज्योतिषामिव तमसोऽप्यवभासकं ज्योतिर्भिरिव तमसाप्यसंस्पृष्टं तदित्यर्थः। नच भासकस्य भास्येन संसर्गाभावे भासनं न स्यादिति वाच्यं, भासकस्य दीपज्वालादेर्घटादिना सति संसर्गे घटादिभानासम्भवात्। घटाद्यसंस्पृष्टस्यैव हि दीपस्य घटादिभासकत्वम् । चक्षुरपि न स्वसंस्पृष्टं करतलादिलं भासयति, किंतु व्यवहितमेव । एवमात्मापि सूर्यादिभिरसंस्पृष्ट एव तान् भासयति, नतु संस्पृष्ट इति । यद्वा ननु

सूर्यादिज्योतींष्यज्ञानेनावृतानि- चक्षुर्वृत्त्या सूर्याद्यावारकाज्ञाननाशे सत्येव सूर्यादिभानात् । घटाज्ञाननाशे घटभानवत् । नहि चक्षुषि निमीलिते सूर्यादयो ज्ञायन्ते केनचित् । एवं ज्योतिषां ज्योतिस्तदपि किमज्ञानेनावृतमिति शङ्कायामाह भगवान्— **तमसः परमुच्यत इति** । सूर्यादीनामिवात्मनो नास्त्यज्ञानसंसर्गः, येनात्मनस्सूर्यादीनामिव तम आवरणं स्यात् । नन्वेवमावृतत्वे सत्यात्मनस्सदापि भानं स्यादिति चेत्सत्यं- सर्वदापि भात्येव तत् । नहि कोऽपि घटो न भातीतिवदहं न भामीति मन्यते । नित्यापरोक्षो ह्यात्मा सर्वस्य । अत एव नात्मभानार्थं चक्षुरादीनां करणत्वं, नहि कोऽपि सूर्यमिवात्मानं चक्षुषा पश्यति ।

किंच येनेदं सर्वं ज्ञायते तमात्मानं केन विजानीयात्- 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यादिश्रुतेश्च नात्मनो भास्यत्वं, येन तस्याज्ञानावरणत्वं स्यात् । सूर्यादयो घटादिभासका अपि चक्षुरादिभास्या इति भास्यत्वाद्भवति तेषामज्ञानावरणं, न त्वात्मनस्सर्वविभासकस्य स्वप्रकाशस्य अनन्यावभास्यस्य। यद्येवंविध आत्माप्यावृतस्स्यात्तर्हि तं कः पुनर्भासयेत् । सर्वेऽप्यात्मचैतन्याभासलब्धज्ञानशक्तयो हि मन आदिपदार्थाः स्वतस्तु जडा एव । तस्माज्जगदान्ध्यप्रसङ्ग एवेति ।

किंच यद्यात्माऽऽवृतस्स्यात्तर्हि तदात्मन आवरणं केन भास्येत ? न तावदात्मना तस्यावृतत्वात् । नाप्यन्येन- तस्य जडत्वात् । एवमसाक्षिकमात्मावरणं कथमभ्युपगन्तुं युज्यते । तस्मादनावृतस्स्वप्रकाश एवात्मेति सिद्धान्तः । नचैवमात्मसाक्षात्कारार्थिकाया अहं ब्रह्मास्मीतिबुद्धिवृत्तेरनावश्यकत्वाच्छास्त्रं व्यर्थमिति वाच्यं, यद्यपि सर्वे आत्मानं विदन्ति, तथापि न सच्चिदानन्दरूपत्वेन विदन्ति, किं तु देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्याकारेण विदन्ति- यथा बालास्सूर्यं विदन्त्येव, नतु प्रकाशात्मकत्वेन विदन्ति, किंतु फलत्वेन विदन्ति तद्वत् । तस्य च भ्रमस्य निवृत्त्यर्थं शास्त्रमावश्यकं-- यथा बालस्य पित्राद्युपदेशः- 'यस्त्वया फलत्वेन ज्ञायते सोऽसौ न फलं, किं तु प्रकाशात्मकस्सूर्य ए'वेति तद्वत् । 'भो शिष्य ! यस्त्वया मनुष्याद्यात्मत्वेन ज्ञायते नासौ त्वं, किंतु सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव त्वम'सीति गुरुकर्तृकश्शास्त्रोपदेश आवश्यक इति भावः । नच नित्यापरोक्षे आत्मनि कथं देहादिभ्रमसम्भव इति वाच्यं, किमस्माकं भ्रमकारणविचारेण ? भ्रमस्य सार्वजनीनस्य दुरपलापत्वात्तन्निरासायैव यतितव्यं येन केनापि हेतुना । शिरोरोगे सति तन्निरासायाजामोदगन्धस्तत्र लिप्यते, न तु कुत इदं जातमिति विचारेण किमपि फलमिति । अथापि वक्तव्यमिति यद्याग्रहस्तर्हि ब्रवीमि- बुद्धिगताज्ञानदोष इति । यथा चक्षुर्गततिमिरादिदोषो द्विचन्द्रभ्रमस्य । यथा वा निद्रादोष आत्मनि शिरश्छेददर्शनभ्रमस्य । कस्य भ्रम इति चेद्यो भ्रान्तस्तस्यैव । प्रपञ्चितं चैतत्प्रागित्युपरम्यत इह । यद्यात्मनि कथंचिदपि भ्रमाज्ञानाद्ययोग इति तवाग्रहस्तदयोगोऽस्माकमलङ्कारायैव । नहि वयं भ्रमादिकमात्मनि युक्तमिति ब्रूमः, किंत्वयुक्तमित्येव । अयुक्तस्यापि प्रतीतिर्गगननैल्यादिप्रतीतिवदुपपद्यत एव मायावशान्नतु वस्तुत इति संक्षेपः । तस्मादनावृतमेव तद्ब्रह्म ।

ननु यथोक्तममानित्वादिकं दुःखेनापि सम्पादयितुमशक्यमिति कोऽपि विद्वानमानित्वादिसम्पादने न प्रयतते । अविदुषां तु नात्र शास्त्रार्थेऽधिकारः- तेषां कर्मण्येवाधिकारात् । तस्माद्व्यर्थोऽयं

माह— ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्या'मीत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सद्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते; ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥१७॥

शास्त्रार्थ इति शङ्कते—**ज्ञानादेरिति** । विदुषां तु ज्ञानादेर्दुःखसम्पादनबुद्ध्या तत्रेति शेषः । अवसादस्य प्राप्तौ सत्यामित्यन्वयः । तुशब्दोऽविद्वद्वैलक्षण्यार्थः । अविदुषामत्रानधिकारादिति भावः । ज्ञानादेरित्यादिपदाद्ज्ञेयग्रहणम् । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमिति ज्ञेयस्यापि दुर्विज्ञेयत्वेन तत्सम्पादनमपि दुष्करमिति भावः । दुःखेन सम्पादनं यस्य तद्दुःखसम्पादनं, दुस्सम्पादमित्यर्थः । तदिति बुद्धिर्दुःखसम्पादनबुद्धिस्तया तत्र ज्ञानादिसम्पादने प्राप्तावसादस्य प्राप्तशैथिल्यस्य निरुद्योगस्येत्यर्थः । उत्तम्भनार्थमुत्साहजननार्थमित्यर्थः । आह भगवान् ज्ञानं ज्ञेयमित्यादिश्लोकोत्तरार्धमिति शेषः । **उक्तमिति** । ब्रह्मेति शेषः । ज्ञेयस्य ज्ञानगम्यस्य च ब्रह्मत्वात्पुनरुक्तप्राप्तौ तन्निरासायाह—**ज्ञेयमेवेत्यादि** । ज्ञायमानं ब्रह्म ज्ञेयम् । ज्ञातं ब्रह्म तु ज्ञानगम्यमिति न पौनरुक्त्यं- ज्ञायमानत्वज्ञातत्वोपाधिभेदेनैकस्यापि ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् । कथं ज्ञातस्य ब्रह्मणो ज्ञानगम्यत्वमत आह—**ज्ञानफलमिति** । फलं हि साधनेन गम्यते (प्राप्यते), ब्रह्म च ब्रह्मज्ञानेन गम्यत इति ब्रह्मज्ञानस्य फलं ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्याप्तत्वात्कथं तस्य फलत्वमत आह—**ज्ञातं सदिति** । नित्याप्तमपि ब्रह्म ज्ञातं सदेव फलं भवति । अज्ञातस्य ज्ञातत्वेऽप्यनाप्तस्य फलत्वायोगात् । स्वगृहस्थो हि निधिर्नित्याप्तोऽप्यज्ञातत्वान्न फलम् । परगृहस्थो निधिर्ज्ञातोऽप्यनाप्तत्वान्न फलमिति भावः । **एतेन** नित्याप्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं निष्फलमिति **शङ्का परास्ता** ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं चेत्येतत्त्रयं सर्वस्य हृदि विष्ठितमित्यन्वयः । हृच्छब्दो न हृत्पुण्डरीकपरः-- तत्र यथोक्तत्रयस्यासत्त्वात्किन्तु बुद्धिपर इत्याह— **हृदि बुद्धाविति** । प्राणिजातस्य प्रमातृवर्गस्येत्यर्थः । कथं बुद्धावपि तत्त्रयस्य स्थितिरत आह—**तत्रैवेति** । बुद्धावेवेत्यर्थः । विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः । विचार्यत इति वा । स्वबुद्धिस्थत्वेन ज्ञानादिसम्पादनस्य सुलभत्वाद्विदुषां न तत्रावसादः कर्तव्य इति भावः । नच अमानित्वादेर्बुद्धिगम्यत्वेऽपि- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेर्मनसोऽप्यगोचरस्य ब्रह्मणः कथं बुद्धिगम्यत्वमिति वाच्यं, 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रितिश्रुतेर्ब्रह्मणो बुद्धिगम्यत्वात् । असंस्कृतमनसोऽगोचरत्वेन पूर्वश्रुत्यविरोधाच्च । वस्तुतस्तु अमानित्वादिज्ञानसम्पादनमेव दुष्करं, ज्ञेयं तु नित्याप्तत्वात्सुलभमेवेति न तत्सम्पादने कोपि विदुषामवसाद इति बोध्यम् ।

रामानुजस्तु—तदात्मस्वरूपं ज्ञानं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयं, तच्च ज्ञानगम्यमिति व्याचख्यौ, **तन्मन्दम्**—'ज्योतिषामपि तज्ज्योति'रित्यनेन ज्ञानैकाकारत्वस्योक्तत्वाद्ज्ञानमित्यस्य पुनरुक्तेः । इतिशब्दाध्याहारगौरवाच्च । तद्ज्ञानं ज्ञानगम्यं चेत्येतावतैव विवक्षितार्थसिद्धौ ज्ञेयमित्यस्यानर्थकत्वाच्च । ज्ञानमिति ज्ञेयमितिवद्ज्ञानगम्यमिति ज्ञेयमित्यपि वक्तव्यत्वापत्तेश्च ॥१७॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

इतीति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च- 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्या'मीत्यादि 'तमसः परमुच्यत' इत्येवमन्तमुक्तं समासतस्संक्षेपतः । एतावान् हि सर्वो वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन् सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते— मद्भक्तो मयि परमेश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः । यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा 'सर्वमेव भगवान्वासुदेव' इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तस्स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥१८॥

इतीति । यथोक्तार्थस्य पूर्वोक्तार्थस्य उपसंहार एवार्थः फलं यस्य स यथोक्तार्थोपसंहारार्थः । उपसंहृत्य संक्षिप्य क्रोडीकृत्येति वा । गुरूणामपि गुरुः परमगुरुः । वासुदेवे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि । सर्वमात्मेति भावो बुद्धिस्सर्वात्मभावः । सर्वात्मभावस्य वासुदेवे समर्पणप्रकारमेव दर्शयति—**यत्पश्यतीत्यादिना** । वाशब्दाद्यज्जिघ्रति यदास्वादयति यत्सङ्कल्पयति यन्निश्चिनोति यदनुभवतीत्यादिग्रहणम् । तत्सर्वं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसुखदुःखादिकं विषयजातमुपलक्षणमिदं येन पश्यति येन जिघ्रतीत्यादेश्चक्षुरादिकरणजातस्य अहङ्कारस्य च कर्तुः । अनात्मजातं सर्वमपीति भावः । भगवान्वासुदेव एव— 'सर्वं ब्र'ह्मेतिश्रुतेः । 'वासुदेवस्सर्व'मिति गीतायाश्च । सर्वस्य वासुदेवे कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानात्मकत्वादिति भावः । ग्रहो ज्ञानं बुद्धिरन्तःकरणम् । यस्सर्वं वासुदेव इति प्रत्येति स ज्ञानी मद्भक्त इत्यर्थः । **मद्भावायेति** । मम परमात्मनस्सच्चिदानन्दलक्षणो यो भावस्स मद्भावः तस्मै । ब्रह्मभूयायेत्यर्थः । उपपद्यते युज्यते । कल्पत इति यावत् । मद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । फलितमाह— **मोक्षं गच्छतीति** ।

ननु मुक्तौ सर्वेन्द्रियनिषेधेन तदधीनज्ञानाभावात्पाषाणकल्पत्वमात्मन इति कोऽस्मै स्थावरस्वरूपमुक्तये स्पृहयेद्विना त्वादृशं मूढम्? नच कोऽपि न स्पृहयेत् को दोष इति वाच्यं, मुमुक्षोरेवाभावेन शास्त्राधिकार्यलाभाच्छास्त्रमनर्थकमेवेति चेत्, **मैवम्**—सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियनिषेधेन तदधीनज्ञानाभावेऽपि स्वस्य पाषाणकल्पत्वं जानन्नपि त्वं सुषुप्तिं न स्पृहयसि किम्? यदि न स्पृहयसि तर्हि कतिपयदिनैरेव संसिद्धिं गमिष्यसि । यदि स्पृहयसि तर्हि तथैव मुक्तिं वयं स्पृहयामहे । नच सुषुप्तावानन्दोऽस्ति स चाविद्यावृत्तिभिरनुभूयते जीवेनेति वाच्यं, अज्ञानवत्यामेव सुषुप्तावानन्दसद्भावे तद्रहितायां मुक्तावानन्दो नास्ति किम्? नच विद्यमानोऽप्यानन्दः करणाभावान्नानुभूयते मुक्ताविति वाच्यं, अननुभूतानन्दस्य कथं सद्भावाभ्युपगमः? यो हि जडाभिरपि वृत्तिभिरानंदमनुभवति स

किं स्वत आनंदमनुभवितुं न शक्नुयात्? भवतु वा वृत्तिभिरानंदस्यानुभवः तासां वृत्तीनां केनानुभवः? यदि वृत्तयः केनापि नानुभूयन्ते तर्हि तद्वृत्तिसत्त्वे किं प्रमाणम्? न ह्यसाक्षिकं किमपि वस्त्वभ्युपगम्यते। घटमनुभवन्ती हि चक्षुर्वृत्तिः किं त्वया नानुभूयते? अनुभूयते चेत्तथैवाविद्यावृत्तिरप्यनुभूयत एवात्मनेति विद्धि। यथा सुखरूपान्तःकरणवृत्तिरात्मनानुभूयते तद्वत्। यस्सुखरूपवृत्तिप्रतिफलितमात्मानन्दं सुखरूपवृत्तीश्चानुभवति स आत्मा किं स्वरूपानन्दं नानुभवेत्? वस्तुतस्तु मुक्तावानन्दस्याननुभाव्यत्वमस्तु नाम, अनुभवरूपत्वं केन वार्यते? अनुभवरूपो ह्यानन्द आत्मा। एवमननुभाव्यत्वादेव ह्यात्मानन्दस्यानुभवरूपत्वम्। नहि स्वप्रकाशोऽनुभवः केनाप्यनुभूयते। अनुभवस्यानुभाव्यत्वायोगात्, तद्योगे वाऽनवस्थादिदोषापत्तेः। अयं चानुभवरूपो बिम्बभूत आत्मानन्दस्सर्वैरप्याकांक्ष्यत एव विद्वद्भिर्यैः सुषुप्तौ स्वप्रतिबिम्बानन्दमनुभूय स्वापानन्तरं सुखमहमस्वाप्समिति स्मरन्ति, कथं तैरज्ञानसम्बन्धरहितोऽपरिच्छिन्नो बिम्बानन्दो न कांक्ष्येत? सुषुप्तावज्ञानसत्त्वाद्धि तदानीन्तनानन्दाप्रकाशः। एवमप्रकाशमानेऽपि सौषुप्तानन्दे येषां स्पृहा तेषां कथं प्रकाशमानमोक्षानन्दे न स्यात्स्पृहा? येषां प्रकाशमाने परिच्छिन्ने क्षणिके विषयानन्दे स्पृहा तेषां कथं प्रकाशमानेऽपरिच्छिन्ने शाश्वते ब्रह्मानन्दे न स्पृहा? तस्मान्न मुक्तात्मनः पाषाणकल्पता, किं तु स्वस्वरूपानन्दानुभवरूपतैव। पाषाणस्य जडत्वादात्मनश्च ज्ञानानन्दरूपत्वादिति।

ननु सुषुप्तावानन्दस्याप्रकाशमानत्वमज्ञानादित्युक्तं यत्तन्न सङ्गच्छते- आत्मन्यज्ञानावरणाभावस्य दर्शितत्वादिति **चेन्नैष दोषः**—ज्ञानानन्दोभयरूप आत्मा, तत्र ज्ञानस्वरूपत्वस्यानावृतत्वेऽपि सुखरूपत्वस्यावृतत्वमेवेति। सर्वो हि जन आत्मानं ज्ञातारं वेत्ति, न तु सुखरूपम्। ततश्चानुभवबलादुक्तार्थः कल्प्यत इति नातिशङ्कनीयम्। अनुभवावसानत्वात्सर्वस्य। यद्वा सुषुप्तावविद्यावृत्तिप्रतिफलित एवानन्दोऽनुभूयत इति स आवृत एव। बिम्बभूतात्मानन्द एवानावृतः। न चानावृतस्य बिम्बभूतानन्दस्य संसारदशायामपि स्फुरणप्रसङ्ग इति वाच्यं, स्फुरतोऽपि तस्यानन्दस्य विषयव्यापृतायां बुद्धावभानमत एव समाधौ तस्य स्फुरणमिति। नहि भासमानमपि सूर्यं मलदूषितादर्शो गृह्णीयात्तिमिरदूषितं चक्षुर्वा। न चात्मनैव गृह्यतां किं बुद्ध्येति वाच्यं, आत्मा सदा स्वानन्दमनुभवन्नेव वर्तते। देहात्माभिमानिनस्तु नैतज्जानन्ति। किंतु बुद्ध्यनुभूतं सुखाभासमेव वयं सुखमनुभवाम इति मन्यन्ते। बुद्धावात्माभिमानात्तेषाम्। तस्मात्पिण्डं समुत्सृज्य करं लेढीतिन्यायेन मूढा आत्मानन्दानुभवं विहाय विषयसुखानुभवमिच्छन्ति। प्राज्ञास्तु विषयसुखं विहायात्मानन्दमनुभवन्ति समाधौ यथा तथा प्राज्ञा अद्वैतिनो ब्रह्मानन्दमिच्छन्ति, मूढास्तु वैकुण्ठादिलोकगतं विषयसुखमेवेति युक्तं ब्रह्मविदां ब्रह्मानन्दानुभवलक्षणो मोक्षो निरतिशयफलमिति। विज्ञाय मद्भावायेत्यनेन च मोक्षस्य ज्ञानमेव साधनं न त्वन्यदिति स्थापितम्। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः। **एतेन** कर्मज्ञानसमुच्चयो मोक्षसाधनमित्यपास्तम्।

यत्तु रामानुजः—मद्भावायोपपद्यतेऽहमिवासंसारी भवतीति, तन्मन्दम्—सति जीवेश्वरभेदे तत्प्रयुक्तसंसारानिवृत्तेः। औपाधिको हि संसारः। जीवेश्वरभेदश्चोपाधिकृत एवेति। जीव-

तत्र सप्तमेऽध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते- परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे, 'एतद्योनीनि भूता'नीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामिति ? अयमर्थोऽधुनोच्यते--

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी; नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं;

स्यान्तःकरणमुपाधिरीश्वरस्याज्ञानमिति सत्यज्ञानादौ कथं तत्प्रयुक्तसंसाराभावः ? निरुपाधिकत्वे च शुद्धचैतन्यस्य भेदकाभावाद्भेदाभाव एवेति ॥१८॥

प्रकृतिमिति । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव !' इत्यर्जुनेन पृष्टानां मध्ये क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो ज्ञानं ज्ञेयं चेति चतुष्टयं निरूपितं कृष्णेन । अथ प्रकृतिपुरुषौ निरूपयितुमारभते—**प्रकृतिमित्यादिना** । नच तत्क्षेत्रं यच्चेति स च यो यत्प्रभावश्चेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवेह वक्ष्यमाणत्वेन प्रतिज्ञातत्वाद्ज्ञानज्ञेययोः प्रकृतिपुरुषयोश्च निरूपणमसङ्गतमिति वाच्यं, ज्ञानप्रकृत्योः क्षेत्रत्वात्पुरुषज्ञेययोः क्षेत्रज्ञत्वाच्च स्वप्रतिज्ञातक्षेत्रक्षेत्रज्ञनिरूपणान्तर्गतमेव ज्ञानादिचतुष्टय-निरूपणमिति ।

हे अर्जुन ! ये त्वया षट्पदार्थाः पृष्टास्ते वस्तुतः पदार्थद्वयमेव-- क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्चेति । तत्र क्षेत्रस्यैवावान्तरभेदो ज्ञानममानित्वादिलक्षणम् । तच्चोक्तम् । क्षेत्रं च महाभूतादिकं निरूपितं क्षेत्रज्ञ एव ज्ञेयं ब्रह्म तच्चोक्तम् । यस्त्वव्यक्तलक्षणः क्षेत्रविशेषस्स एव प्रकृतिरित्युच्यते । यः पुनः क्षेत्रज्ञस्स एव पुरुषः । तावेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणौ प्रकृतिपुरुषौ पुनर्निरूपयामि यत्किञ्चिद्धर्मविशेषप्रदर्शनार्थं शृणिव-त्यभिप्रायेणाह भगवान्—**प्रकृतिमित्यादि** । ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्निरूपितत्वात्पुनः प्रकृतिपुरुषनिरूपणं व्यर्थमिति शङ्कायां न व्यर्थं- भूतयोनित्वादिप्रदर्शनार्थत्वादित्याह भाष्यकारः—**तत्रेति** । तत्र पूर्वोक्त इत्यर्थः । कथं भूतानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वमिति प्रश्नस्यायमुत्तरभूतोऽर्थोऽधुनोच्यते ।

ननु प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वे नित्यत्वे तद्विशिष्टत्वे चेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषेश्वराख्योऽपि नित्या एवेतीश्वरः प्रकृतिपुरुषविशिष्ट एवेति च यत्परमतं तत्र प्रविष्टः किल भवन्मताचार्यश्शङ्करभगवत्पाद इति चेत्, **मैवम्**—ईश्वरस्य स्वरूपभूता जीवलक्षणा प्रकृतिः, स्वभावभूता तु क्षेत्रलक्षणेति सप्तमाध्याय एवोक्तत्वाज्जीवलक्षणस्वरूपातिरिक्तेश्वरस्यैवाभावात् जीवलक्षणेश्वरप्रकृतेर्नित्यत्वं तावदविवादमनादित्वा-दनन्तत्वाच्च तस्याः । क्षेत्रलक्षणप्रकृतेस्तु यावद्विद्योदयं नित्यत्वात्सापेक्षमेव नित्यत्वं, न तु निरपेक्षं सान्तत्वात्क्षेत्रप्रकृतेः । अस्या अनादित्वं च पराधीनजन्माभावरूपत्वमेव । न ह्यात्मन आकाश आकाशाद्वायुरितिवदात्मनोऽन्यस्माद्वा प्रकृतिर्जायत इति क्वापि श्रूयते । न च सुतरां जन्माभाव इति वाच्यं, 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति जन्मश्रवणात् । न च जीवेशावाभासेन करोतीति तयो-

प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः ते द्वेऽनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् ।

र्मायावशं जन्म श्रूयत इति वाच्यं, ब्रह्मणि निर्गुणे जीवत्वेश्वरत्वयोरौपाधिकत्वेन मायाकृतत्ववर्णनात् । एवं प्रकृतेस्सादित्वादेव सान्तत्वमनित्यत्वं च । नच सत्याविर्त्येवोक्तमाचार्यैरिति वाच्यं, व्यावहारिकसत्यत्वं प्रकृतेः, पारमार्थिकसत्यत्वं पुरुषस्येत्यदोषात् । इदं च पुरुषशब्दवाच्यं जीवलक्षणं चैतन्यमीश्वरस्य स्वरूपमितीश्वरस्य तद्वत्त्वमुच्यते । राहोश्शिर इति शिरोवत्त्वमिव राहोः । यद्वा महाकाशस्य घटाकाश इव जीव ईश्वरस्यांश इति तद्वत्त्वमीश्वरस्योक्तम् । तस्मान्नाचार्यस्य परमतप्रवेशप्रसङ्गः । ते हि पुरुषेश्वरयोस्स्वरूपतस्स्वभावतश्च भेदं वर्णयन्ति पुरुषस्य चेश्वरशेषत्वं प्रकृतेश्च मुक्तावपि सत्त्वमिति ।

ननु प्रकृतिद्वयवत्त्वस्यैवेश्वरत्वान्मुक्तौ तदभावे ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गस्स्यादथ वा ईश्वराभावप्रसङ्ग इति चेत्, **मैवम्**—मुक्तावीशितव्याभावेनेश्वरत्वाभावस्यास्माकमिष्टत्वान्निर्विशेषचिन्मात्रस्यैवेश्वरत्वादीश्वराभावप्रसङ्गस्तु न ।

हन्त तर्हि, ईश्वरस्य नित्यत्वात्तत्प्रकृत्योरपि नित्यत्वेन भवितुं युक्तं, प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरत्वमिति भाष्यविरोधस्तवेति चेत्, **मैवम्**—व्यवहारदशामाश्रित्योक्तत्वादस्यार्थस्य । यावद्व्यवहारं हि प्रकृतिपुरुषेश्वरास्त्रयोऽपि नित्याः । पुरुषेश्वरयोर्भेदश्च नित्यः । परमार्थतस्त्वीश्वर एक एव नित्यः । तस्य पुरुषाद्भेदश्च मिथ्या । प्रकृतिश्च मिथ्यैवेति । अत एव हि 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतिर्विद्याऽविद्यामार्गद्वयस्यात्यन्तवैलक्षण्यं ब्रूते । न च विद्यादशायां द्वैतमस्ति- 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, नेह नानास्ति किञ्च'नेत्यादिश्रुतिभ्यः । अविद्यया हि ब्रह्मणि जीवत्वेश्वरत्वजगन्ति कल्पितानि । कथं तानि विद्यायामुपलभ्येरन् ? अत एव 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, यो वै भूमा तदमृत'मिति, 'तत्र केन कं पश्ये'दित्याद्याश्श्रुतयश्चोपपद्यन्ते । एवं जीवेशत्वादिरहितं चिन्मात्रमेव हि लक्षणया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यान्यपि बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतिद्वयवत्त्वरूपमीश्वरत्वमविद्यावस्थायामेव, प्रकृतेश्च नित्यत्वं सत्यत्वं च व्यावहारिकमेव । एक एवेश्वरः परमार्थतो नित्यस्सत्यश्च । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽविनाशि तु तद्विद्धीत्यादौ । भाष्यकृतश्चायमेवाभिप्रेतोऽर्थः । अन्यथा स्ववचोविरोधात् । प्रकृते च याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुरिति वचनात् । नहि परमार्थतो जगदस्ति, येन तदुत्पत्त्यादिकं पारमार्थिकं स्यात् । तद्धेतुत्वं चेश्वरस्य सत्यं स्यात् । तस्माद्व्यावहारिकमेव जगज्जन्मादिहेतुत्वं, तत्प्रयुक्तमीश्वरत्वं च ब्रह्मण इति स्थितम् । प्रकृतेर्जगद्रूपेण परिणामाज्जगद्धेतुत्वं पुरुषस्य तु विवर्तनादिति विवेकः । पुरुषस्य ज्ञातृत्वात्प्रकृतेश्च सुखाद्यात्मना परिणामात्संसारकारणत्वं वक्ष्यत इति तदभिप्रायादाह—**संसारकारणे इति** । पुरुषस्य पारमार्थिकसत्यत्वात्प्रकृतेश्च व्यावहारिकसत्यत्वादुक्तम्—**सत्याविति** । नतु प्रकृतिरपि परमार्थतस्सत्येति भ्रमितव्यं, विद्यादशायां तदभावात् । देहादिप्रपञ्चस्तु सादित्वाद्यावद्व्यवहारमप्यस्थिरत्वान्न सत्य इति भावः ।

न आदी अनादीति तत्पुरुषसामासं च केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्न ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम् । तदसत् प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्व-

---

ननु यद्यनादी प्रकृतिपुरुषौ स्यातां, तर्हि तावेव जगत्कारणभूतौ भवत इति कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वम् ? नच प्रकृतिद्वारा जगत्कारणत्वमीश्वरस्येति वाच्यं, अनाद्योस्तयोर्मुख्यकारणत्वमेवोच्यतां किमिति द्वारकारणत्वं, तदतिरिक्तेश्वरकल्पनं वा किमर्थम् ? नच जडायाः प्रकृतेरीक्षणायोगात्पुरुषस्य चोदासीनत्वादीश्वरस्य जगत्कारणत्वमुक्तमिति वाच्यं, पुरुषसंसर्गवशेन जडाया अपि प्रकृतेरीक्षणसम्भवाद्यथा जीवचैतन्याभासेन मनस्सङ्कल्पसम्भवः । तौ च प्रकृतिपुरुषौ प्रतीश्वरस्य कारणत्वाभावेनेश्वरस्य सर्वकारणत्वासम्भवाच्च । तस्मान्न प्रकृतिपुरुषावनादी, किंतु सादी एव भवतः । नच प्रकृतिगीतागतानादिवचनविरोधः, न आदी अनादीति तत्पुरुषसमासेन तयोस्सादित्वलाभात् । यद्धि कारणं न भवति तद्धि कार्यमेव भवेत्- कारणभिन्नस्य कार्यत्वात् । आदिपदस्य कारणवाचित्वान्नञश्च तदन्यवाचित्वादिति पूर्वपक्षमुद्भावयति—**न आदीति, तेनेति** । तत्पुरुषसमासवर्णनेनेत्यर्थः । किलेत्यनेन तद्वर्णनस्यायुक्तत्वं सूच्यते । **नेश्वरस्येति** । नित्याभ्यामेव प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगत्सृष्ट्यादिसम्भवादिति भावः ।

नच सादित्वे तयोः कथं जगत्कर्तृत्वाभाव इति वाच्यं, यस्तयोरादिस्तस्यैव जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमः । यथा सादेराकाशस्य वायुकारणत्वेऽपि यदाकाशस्य कारणं तदेव वायोरपीत्यभ्युपगम्यते तद्वत् । परमकारणस्यैवेश्वरस्य कारणत्वं नावान्तरकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोराकाशादेरिवेति न प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वं सादित्वे स्यादिति भावः । परिहरति—**तदसदिति** । प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेः प्रागीशितव्यवस्त्वभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गः । तदुत्पत्तेः पश्चात्तु तयोरेवेशितव्ययोस्सत्त्वात्स्यादीश्वरत्वमीश्वरस्येति कृत्वा प्रागित्युक्तम् ।

ननु तव मतेऽपि प्रकृतेस्सम्भूतिश्रवणेन सादित्वात्पुरुषस्यानादित्वेऽपीश्वरादभिन्नत्वात्प्रकृत्युत्पत्तेः प्रागीशितव्याभावेनेश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गोऽस्त्येवेति चेत्, **नैवम्**—प्रकृतेस्सम्भूतिश्रवणेऽपीयमिदानीं सम्भूतेति वक्तुमशक्यत्वेनानादित्वात् । पुरुषस्येश्वरादभेदेऽपि तद्भेदस्याविद्यया कल्पितस्य पूर्वोक्तन्यायेनैवानादित्वात् । 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति वचनात्प्रकृतिपुरुषयोः प्रागिति वक्तुं न शक्यते । तस्माद्यावदविद्यमनादिकालादारभ्य सर्वदापीशितव्यसत्त्वान्नास्मन्मते ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गः । किमीश्वरः प्रकृतिपुरुषौ प्रपञ्चं वा स्वेच्छया सृजति ? उत यत्किञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य ? आद्ये- ईश्वरीयेच्छाया नित्यत्वेन सर्वदापि प्रकृतिपुरुषप्रपञ्चसद्भाव एवेति न संसारनिवृत्तिः । द्वितीये- यन्निमित्तं तद्वक्तव्यं- न तावज्जीवादृष्टाख्यं कर्म- तस्य प्रकृत्यन्तःपातित्वाज्जीवस्य सादित्वेन सान्तत्वात्तत्कर्मणो निराश्रयस्य सत्त्वायोगात् । जीवस्योत्पत्तेः प्राक्कर्मण एवासम्भवाच्च । कर्ता हि जीवः स्वयमुत्पन्नः कर्म कुर्यान्न त्वनुत्पन्नः । नाप्यज्ञानं- तस्य प्रकृति-

प्रसङ्गात्संसारस्य च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद्बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योस्सर्वमेतदुपपन्नं भवेत्कथम् ?

त्वात् । एवमनिमित्तस्यापि कार्यस्याभ्युपगमे निर्निमित्तस्संसारो नैव निवर्तेत । विद्यमानसंसारस्य ज्ञानान्निवृत्तावपि निर्निमित्तस्संसारः पुनरन्य आपतेदेव । नच कथं भवेदिति वाच्यं, निर्निमित्तसंसारं प्रति कथमिति निमित्तप्रश्नायोगात् ।

ननु मास्तु संसारस्यानिवृत्तिः को दोषस्तत्राह—**शास्त्रेति** । संसारनिवृत्त्यर्थं हि वेदान्तशास्त्रं भगवता निर्मितं, तन्निवृत्त्यभावे किमर्थं तच्छास्त्रं ? व्यर्थमेवेत्यर्थः । निर्निमित्तस्य कार्यस्य दुरभ्युपगमत्वात्संसारो निर्निमित्तः कदापि न स्यादेवेति बन्धाभावप्रसङ्गः । बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्य मोक्षाभावप्रसङ्गश्चेत्याह—**बन्धमोक्षेति** । बन्धमोक्षयोरभावप्रसङ्गादिति समासः । नच ईश्वरस्य निमित्तस्य सत्त्वान्न निर्निमित्तत्वमिति वाच्यं, ईश्वरस्य मुख्यकारणत्वेन निमित्तकारणत्वायोगात् । प्रकृतिपुरुषावेव हि संसारस्य निमित्तकारणे । तयोश्च तव मते सादित्वान्न कारणत्वमिति ।। नच प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वेऽपि भवेयुरमी दोषा इति वाच्यमित्याह—**नित्यत्वे त्विति** । एतत्पूर्वोक्तं सर्वमिति शास्त्रसार्थक्यं बन्धमोक्षौ चेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोस्संसारनिमित्तयोस्सत्त्वान्न निर्निमित्तत्वं संसारस्य । प्रकृतेर्ज्ञानेन नाशान्न पुनस्संसारप्रसङ्गः- निमित्ताभावात् ; पुरुषस्यैकस्य संसारं प्रत्यनिमित्तत्वात् । ज्ञानजनकत्वेन च शास्त्रं सार्थकम् । प्रकृतेरनादित्वेन सर्वदापि सत्त्वात्तत्कृतो बन्धोऽस्ति । बन्धस्य सद्भावादेव तन्निवृत्तिरूपो मोक्षोऽप्यस्तीति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ।

नच प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वे ईश्वरस्य जगत्कारणत्वासिद्धिः, प्रकृतिपुरुषाभ्यां निमित्ताभ्यामेवेश्वरस्य जगत्कारणत्वात् । वस्तुतो निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वासम्भवात् । नच प्रकृतिपुरुषयोरेव मुख्यकारणत्वमस्त्विति वाच्यं, प्रकृतेर्जडत्वात्पुरुषस्य चोदासीनत्वात् । नच पुरुषसंसर्गात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धात्पुरुषस्य वा ईक्षणसम्भवात्तयोरेव मुख्यकारणत्वमिति वाच्यं, असङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गायोगात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य वा प्रकृतिपरवशत्वेन पुरुषस्य परिच्छिन्नज्ञानस्य सृष्टिसङ्कल्पायोगात् । तादृशपुरुषसम्बन्धेन प्रकृतेर्वा सृष्टिसङ्कल्पायोगात् । ईश्वरस्य तु वशीकृतमायत्वादपरिच्छिन्नज्ञानस्य सृष्टिसङ्कल्पोपपत्तिः । प्रकृतेरीश्वरचैतन्याभासेन वृत्तिसम्भवेऽपि न सङ्कल्पयितृत्वं तस्याः-- चेतनधर्मत्वादीक्षणस्य । सति मुख्येक्षणे ईश्वरीये प्राकृतगौणेक्षणस्वीकारस्यान्याय्यत्वाच्च । **यदुक्तं**— प्रकृतिपुरुषौ प्रत्यकारणत्वादीश्वरस्य सर्वकारणत्वासिद्धिरिति, **तन्न**—सर्वं कार्यजातंप्रत्येव सर्वकारणत्वादीश्वरस्येति ।

नन्वसङ्गेश्वरस्य कथं मायित्वम् ? ईश्वरस्यैव पुरुषत्वेन कथमीश्वरस्यापरिच्छिन्नज्ञानत्वम् ? जीवस्य परिच्छिन्नज्ञानत्वं च ? इति **चेन्नैष दोषः**—विद्यावस्थायामेवेश्वरः पुरुषो वाऽसङ्गः । अविद्यावस्थायां तु माय्येवेश्वरो मायापरतन्त्र एव जीवश्च । विद्यावस्थायामेव पुरुष ईश्वरः, अविद्याव-

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान् विकारान् बुद्ध्यादिहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि विजानीहि प्रकृतिसम्भवान्- प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥१९॥

स्थायां तु पुरुष ईश्वराद्भिन्न एव। न चाविद्ययापि कथमीश्वरस्य जीवत्वमिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात्। यदि वस्तुतो वयमीश्वरस्य जीवत्वं ब्रूमस्तर्हि कथमीश्वरस्य जीवत्वमिति चोद्येत, नतु तथा ब्रूमः, नहि रज्जोरविद्यया सर्पत्वं दृश्यमानं विप्रतिषिद्धं, येनेश्वरस्याविद्यया दृश्यमानं जीवत्वं विप्रतिषिद्धं स्यात्। तस्मादनादिरपि प्रकृतिर्न जगत्कारणं जडत्वात्- 'ईक्षतेर्नाशब्द'मिति सूत्राच्च। तथाऽनादिरपि जीवो न जगत्कारणं- प्रकृतिपरतन्त्रत्वेनानीश्वरत्वात्। किं त्वीश्वर एव वशीकृतप्रकृतिस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिर्जगत्कारणं यतो वेत्यादिश्रुतेर्जन्माद्यस्य यत इति स्मृतेश्च। एवं जगत्सृष्ट्यादिसमर्थत्वादेवास्येश्वरत्वव्यवहारः। ईश्वरो हि समर्थः। ईष्ट इतीश्वर इति व्युत्पत्तेः। अत एव निरीश्वरसाङ्ख्यवादस्याश्रौतत्वादप्रामाण्यमयुक्तत्वाच्च।

न चैवं भिन्नेश्वरयोगवादः प्रमाणमिति वाच्यं, जीवेश्वरभेदस्याविद्यया कल्पितत्वेनातात्त्विकत्वादद्वैतस्यैव श्रौतत्वाद्युक्तत्वाच्च। तस्मादद्वैतवाद एव श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वात्प्रमाणमिति संक्षेपः।

नन्वीश्वरप्रकृत्योर्नित्यत्वे कथं सर्वमेतदुपपद्यत इत्याक्षिपति—**कथमिति**। तयोरेव संसारकारणत्वात्सर्वमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्संसारकारणत्वमेव दर्शयति—**विकारांश्चेत्यादिना**। विकारांश्च गुणांश्चैव प्रकृतिसम्भवान्विद्धि- प्रकृतिर्मूलप्रकृतिः; विकारा महदादिप्रकृतिकार्याणि; बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वस्य ग्रहणम्। आदिपदादहङ्कारपञ्चतन्मात्रदशेन्द्रियप्राणपञ्चकमनसां ग्रहणम्। देहस्स्थूलस्तेन पञ्चभूतग्रहणम्। पञ्चभूतात्मकत्वात्तस्य। प्रतीयन्त इति प्रत्यया विषयाः, प्रत्यया ज्ञानानि वृत्तय इति यावदिति वा। **वक्ष्यमाणानिति**। कार्येत्युत्तरश्लोकेनेति भावः। सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः। प्रकृतेस्सकाशात्सम्भव उत्पत्तिर्येषां तानित्यपि वक्तुं शक्यम्। कथं प्रकृतिसम्भवत्वं तेषामत आह—**प्रकृतिपरिणतानिति**। मूलप्रकृतिरेकैव। मृद्द्रव्यमेकं घटकपालकरकाद्याकारेणेव बुद्ध्यादिविकाराकारेण सुखदुःखादिगुणाकारेण च परिणतेत्यर्थः। गुणानां स्वरूपेण दुर्ज्ञेयत्वादाह—**सुखाद्याकारपरिणतानिति**। एतेन 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च य'दितिश्लोकप्रतिज्ञातार्थ उक्तप्रायः। सर्वविकारयुक्तं सर्वगुणयुक्तं च प्रकृतिलक्षणं क्षेत्रमेव। सर्वं कार्यं प्रकृतित एव जायत इति चेहोक्तत्वात्। महाभूतानीतिश्लोकेन तु सार्धेन क्षेत्रं पूर्वमेव दर्शितमिति बोध्यम्।

नचैवं सर्वस्य जगतः प्रकृतिसम्भवत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमिति वाच्यं, ईश्वरसङ्कल्पवशादेव तदीया प्रकृतिरियं जगदाकारेण परिणतेति जगत्कर्तृत्वमीश्वरस्य। यथा कुलालसङ्कल्पकृतिभ्यां घटाद्याकारपरिणामवत्यामपि मृदि घटादिकर्तृत्वं कुलालस्य तद्वत्। नचैवं प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वे

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ?

कार्यकरण(कारण)कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे- 'कार्यं शरीरं, करणानि च तत्स्थानि त्रयोदश । देहस्यारम्भकाणि भूतानि पञ्च, विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन

ईश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं न सङ्गच्छत इति वाच्यं, जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन तादृशप्रकृत्यधिष्ठानत्वेन वा ईश्वरस्य कर्तृत्वोपादानत्वयोस्सिद्धेः । अत एव याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगत्सृष्ट्यादिहेतुरिति भाषितमाचार्यैः ।

ननु ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वे प्रकृतिरेवोपयुज्यते- प्रकृतिपरिणामत्वाज्जगतः । ननु पुरुष इति कथं याभ्यां प्रकृतिभ्यामित्युक्तमिति चेत् , **मैवम्**—भोक्तुरभावे भोग्यस्य जगतोऽप्यभावप्रसङ्गात्पुरुषस्य भोक्तृत्वं भोग्यजगत्सद्भावं प्रति निमित्तमिति पुरुषस्यापि द्वारकारणत्वमुक्तमिति । ईश्वरः प्रकृतिद्वारा जगत्सृजति, तच्च सृष्टं जगत्पुरुषद्वारा भुंक्त इति प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगद्धेतुत्वमीश्वरस्येति भावः । यद्वा यत्पुरुषस्य स्वरूपभूतं कूटस्थचैतन्यं तत्रैव देहादिप्रपञ्चस्याविद्यया कल्पितत्वात्पुरुषस्यापि जगद्धेतुत्वमिति । नचैवमीश्वरस्य जगद्धेतुत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गः- ईश्वरस्यैव कूटस्थत्वात् । अथवा देहादिरूपव्यष्टिप्रपञ्चाधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यमन्तःकरणोपहितत्वात्तस्य । समष्टिप्रपञ्चाधिष्ठानं तु ईश्वरचैतन्यं मायोपहितत्वात्तस्य । तथा च ईश्वरस्य स्वतस्सर्वजगदधिष्ठानत्वं, कूटस्थपुरुषद्वारा तु तत्तद्व्यष्टिदेहाद्यधिष्ठानत्वमिति नेश्वरस्य जगद्धेतुत्वाभ्युपगमविरोधः । नापि पुरुषस्य द्वारकारणत्वाभ्युपगमविरोध इति ।

यत्तु रामानुजः—विकारानिच्छाद्वेषादीन् गुणानमानित्वादींश्चेति, **तदयुक्तम्**—इच्छादीनामपि गुणत्वादमानित्वादीनामपि विकारत्वाच्चान्यतरशब्देनैव तदुभयग्रहणसम्भवेनान्यतरशब्दनैरर्थक्यात् ॥१९॥

कार्येति । शरीरं स्थूलम् । करणान्यन्तःकरणबहिष्करणानि । त्रयोदशेति मनोबुद्ध्यहङ्कारैस्सह ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशेत्यर्थः । एकस्यैवान्तःकरणस्य मनआदिभेदेन त्रिविधत्वात्त्रयाणां तेषामन्तःकरणत्वेन ग्रहणम् । साधकतमं करणं, श्रवणादिगमनादिमननादिक्रियासु प्रकृष्टोपकारकत्वाच्छ्रोत्रादिपादादिमनआदीनां करणत्वम् । एतेषां त्रयोदशानामपि प्रकृतिकार्यत्वेन करणत्वेऽपि कार्यशब्देन ग्रहणमुपपन्नम् । भूतानि पृथिव्यादीनि । विषयाश्शब्दादयः । एते प्रकृतिसम्भवा विकाराः विकारांश्चेति पूर्वश्लोकोक्ताः । त एव विकारा इह कार्यशब्देन गृह्यन्ते, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं शब्दः । प्रकृतिसम्भवा गुणाः पूर्वश्लोकोक्तास्सुखादय इह करणशब्देन गृह्यन्ते लक्षणयेत्याह—**गुणाश्चेति** । पूर्वोत्तरश्लोकयोस्समानार्थत्वेन भाव्यत्वादिति भावः । अन्यथा कार्यशब्देन देहग्रहणे करणशब्देनेन्द्रियग्रहणे च सति विषयादिविकारग्रहणं सुखादिग्रहणं च न स्यात् । नचेष्टापत्तिः- पूर्वश्लोके तेषां सर्वेषामपि

गृह्यन्ते। गुणाश्च प्रकृतिसम्भवास्सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते। तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते। एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः, कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे, कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति। अथ वा षोडश विकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं, तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते। तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव। पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते—पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति पर्यायस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते।

प्रकृतिसम्भवत्वेनोक्तत्वादिहापि तत्कर्तृत्वे प्रकृतिर्हेतुरिति वक्तव्यत्वात्। तदनुक्तौ सुखादीनां प्रकृत्यन्यकर्तृकत्वप्रसङ्गात्। कथं करणग्रहणेन गुणग्रहणमत आह—**करणाश्रयत्वादिति**। सुखादयो ह्यन्तःकरणाश्रयाः। सुखादिवृत्तीनामन्तःकरणपरिणामविशेषरूपत्वात्। उत्पादकत्वं जननमिति यावत्। केन हेतुना कारणत्वमत आह—**आरम्भकत्वेनेति**। तन्तुः पटस्येव मृद्घटस्येवेति भावः। कर्तृत्वे हेतुत्वमित्यस्य कर्तृत्वमित्येव पर्यवसन्नार्थत्वादाह—**कार्यकरणकर्तृत्व इति**। अत एव- 'कार्यकरणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदु'रिति भागवतं च।

प्रकृतिपुरुषावनादी संसारकारण इति पूर्वमुक्तं, कथं तयोस्संसारकारणत्वमिति प्रश्ने विकारांश्चेत्यादिकमुक्तम्। तेन च प्रकृतेस्तावत्संसारकारणत्वं सिद्धमित्याह—**संसारकारणमिति**। देहादिप्रपञ्चस्यैव संसारत्वात्तत्प्रपञ्चारम्भकप्रकृतिस्संसारकारणमित्यर्थः। यद्यस्य परिणामस्तत्तस्य कार्यं, तत्र प्रथमान्तपदार्थः कार्यं विकारः। षष्ठ्यन्तपदार्थः कारणं विकारि। यथा मृदः परिणामो घटो मृदः कार्यमिति कार्यं घटो विकारः, कारणं मृत्तु विकारि। ताभ्यां च विकारविकारिवाचिभ्यां कार्यकारणशब्दाभ्यां पूर्वोक्तान्येव कार्यकरणानि विकारा गुणाश्चोच्यन्ते। ततश्च कार्यकारणकर्तृत्व इति पाठेऽपि स एवार्थः। महदादीनामहङ्कारादीन् प्रति कारणत्वात्प्रकृत्यादीन् प्रति कार्यत्वाच्च कार्यकारणशब्दाभ्यां तद्ग्रहणसम्भवादिति भावः। अस्मिन्नेव पाठेऽर्थान्तरमाह—**अथवेति**। 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्योक्तविधया षोडशविकाराणां दशेन्द्रियभूतपञ्चकमनसां कार्यशब्देन ग्रहणम्। मूलप्रकृतिं प्रति विकृतित्वेनेन्द्रियादीन् प्रति प्रकृतित्वेन च प्रकृतिविकृतिभूतानां महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणां सप्तानां कारणशब्देन ग्रहणम्। तेषां कर्तृत्वे सृष्टौ तु मूलप्रकृतिर्हेतुरित्यर्थः। केन रूपेणेत्यत आह—**आरम्भकत्वेनैवेति**। ननु प्रकृतिवत्पुरुषोऽपि किमारम्भकत्वेन संसारस्य कारणम्? यद्वा विवर्ताधिष्ठानत्वेनेति शङ्कायां विवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्पस्य रज्जुवत्संसारस्य पुरुषः कारणं भवत्येव। इह तु भोक्तृत्वेनापि कारणमेवेत्युच्यत इत्याह—**पुरुषश्चेति**। उपलब्धृत्वे ज्ञातृत्व इति यावत्। भोक्तृत्वे हेतुर्भोक्तेत्यर्थः। ज्ञातेति यावत्। सुखदुःखयोर्विषयभेदाद्बहुत्वमित्यभिप्रेत्य सुखदुःखानामित्युक्तम्। भोक्तुरभावे भोगस्याभावाद्भोक्ता पुरुषस्संसारकारणमिति भावः।

कथंपुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोस्संसारकारणत्वमुच्यत इति, अत्रोच्यते—कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतस्संसारस्स्यात् ? यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखस्वरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपस्संयोगस्स्यात्, तदा संसारस्स्यादिति। अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमुक्तम्। कः पुनरयं संसारोनाम ? सुखदुःखसम्भोगस्संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥२०॥

ननु कार्यकरणकर्तृत्वमात्रेण प्रकृतेर्भोक्तृत्वमात्रेण पुरुषस्य च कथं संसारकारणत्वमित्याक्षिपति—**कथमिति**। समाधानं शङ्कायाः प्रवदामीति प्रतिजानाति—**अत्रोच्यत इति**। हेतवः कार्यकरणानि। फलानि सुखदुःखानि, सुखदुःखहेतुभूतकार्यकरणात्मना कार्यकरणफलभूतसुखदुःखात्मना चेत्यर्थः। भोक्तृभोग्ययोरुभयोरभावे संसाररूपभोगस्य कुतस्सद्भावः ? न कुतोऽपीत्यर्थः। यद्यपि देहादिप्रपञ्च एव संसारस्तथापीह तद्भोगस्संसार इत्युच्यते। ततश्च देहादिप्रपञ्चरूपसंसारं प्रति प्रकृतेरारम्भकत्वेन पुरुषस्य विवर्ताधिष्ठानत्वेन च कारणत्वमस्तुनाम। देहादिप्रपञ्चकृतसुखदुःखभोगरूपसंसारं प्रति कथं प्रकृतिपुरुषयोः कारणत्वमत आह—**यदेति, तद्विपरीतस्येति**। प्रकृतेः परस्येत्यर्थः। भोक्तृत्वेन रूपेण संयोगः।

सोऽयमसङ्गस्य पुरुषस्य कथमित्यत आह—**अविद्यारूप इति**। मिथ्याभूत इत्यर्थः। मायामयत्वादिति भावः। भोग्यभोक्तृभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संयोगस्य भोगरूपसंसारं प्रति निमित्तत्वात् प्रकृतिवत्पुरुषोऽपि संसारस्य कारणमेवेत्यर्थः। प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च यत्संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमेवोक्तमित्यन्वयः। कः पुनरयं संसारः यत्कारणत्वं प्रकृतिपुरुषयोरिति पृच्छति—**क इति**। उत्तरमाह—**संसारो नाम सुखदुःखसम्भोग इति**। उक्तलक्षणसंसारवत्त्वादेव पुरुषस्य संसारित्वव्यहार इत्याह—**पुरुषस्येति**। सुखदुःखभोगरूपसंसारवत्त्वात्पुरुषस्संसारीत्युच्यत इत्यर्थः। न चाविक्रियस्य पुरुषस्य कथं भोक्तृत्वमिति वाच्यं, मिथ्याभूतभोक्तृत्वे विवादायोगात्। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यसंसारित्वं ह्यात्मनस्तत्त्वमित्युक्तम्।

यत्तु रामानुजः—कार्यकरणानां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुरिति, **तत्तुच्छम्**—प्रकृतिपरिणामभूतानां कार्यकरणानामेव पुरुषाधिष्ठितानां क्रियाकारित्वे सम्भवति सति कोऽर्थः पुरुषाधिष्ठितप्रकृतेस्तद्धेतुत्ववर्णनेन ? नच पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्तद्धेतुरिति वाच्यं, तस्या अप्यन्तःकरणत्वेन करणान्तर्गतत्वात्। नच पुरुषाधिष्ठिताज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यं, सुषुप्तावपि पुरुषाधिष्ठिताज्ञानसत्त्वेन कार्यकरणानां क्रियाकारित्वप्रसङ्गात्। किं च प्रकृतेः क्रियाकारित्वे यदेव हेतुस्तदेव पुरुषाधिष्ठितत्वं कार्यकरणानां क्रियाकारित्वेऽपि हेतुरिति कृत्वा अधिष्ठाता पुरुष

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किंनिमित्तमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः; प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत् । हि यस्मात्तस्माद्भुंक्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् 'सुखी दुःखी

एव कार्यकरणानां क्रियाकारित्वे हेतुस्स्यात् । नचेष्टापत्तिः- कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिर्भोक्तृत्वे हेतुः पुरुष इति मूलोक्तार्थविरोधात् । न च सत्यपि मूलविरोधे 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति सूत्रानुसारादयमर्थः कल्प्यत इति वाच्यं, 'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति' इति, 'प्रकृत्या क्रियमाणानि गुणकर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इत्यादिशास्त्रादकर्तुरात्मनः कर्तृत्वं प्रतिपादयितुं न तत्सूत्रं शक्नुयात्, किं त्वहङ्कार एव कर्तेति सूत्रकारस्याप्याशयः । सूत्रकारगीताकारयोरेकत्वेन विरुद्धार्थकथनासम्भवात् । तस्मात्प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुष एव भोक्तेति स्थितम् ।

नच जडायाः प्रकृतेः कथं कर्तृत्वमिति वाच्यं, ईश्वरेक्षणवशात्तस्याः कर्तृत्वलाभात् । नचाविकारस्य पुरुषस्य कथं भोक्तृत्वमिति वाच्यं, साक्षित्वरूप भोक्तृत्वस्याविकारत्वात् । ननु सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगस्याविकारत्वेऽपि सुखदुःखानुभवरूपभोगस्य सुख्यहं दुःख्यहमिति प्रतीतिसिद्धस्य कथं विकारत्वाभाव इति चेत्सत्यं विकार एव सः- अविकारेऽपि पुरुषे सविकारोऽविद्यावशात्सम्भवत्येव-- गगने नैल्यमिव । यथा अकर्तर्यपि पुरुषे गन्ताहं ग्रहीताहमित्यादिप्रतीतिसिद्धं कर्तृत्वमज्ञानात्सम्भवति तद्वत् । अयमेवार्थ उत्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥२०॥

पुरुष इति । यद्यस्मादित्यर्थः । तस्मादिति शेषः । तस्य पुरुषस्य तत्संसारित्वं प्रति किं वा निमित्तम् । यद्वा तत्संसारित्वं किंनिमित्तं किंहेतुकमिति बहुव्रीहिः । इतिशङ्कायां प्राप्तायां सत्यामिति शेषः । उच्यते उत्तरमिति शेषः । हि यस्मात्पुरुषः प्रकृतिस्थो भवति तस्मात्प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते अनुभवति । कथं पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वमत आह—प्रकृतिमिति । गतः प्राप्तः । अहमेव प्रकृतिरिति प्रकृतितादात्म्यमापन्न इत्यर्थः । यद्यपि पुरुषस्य प्रकृतौ तत्कार्ये वा न साक्षादात्मभावस्तथापि अहमज्ञ इति, अहं कर्तेति, अहं मनोमीति, अहं निश्चिनोमीति, अहं पश्यामीति, अहं स्पृशामीति, अहं वदामीति, अहं जिघ्रामीति, अहं गच्छामीत्येवमादिरूपेण तद्धर्मानात्मन्यध्यस्यतीति बोध्यम् । क्वचित्कार्यविशेषे देहादौ तु साक्षादेवात्मभावोऽध्यस्यते । देवोऽहं मनुष्योहमित्यादिप्रतीतेः । एवमनात्मभिः प्रकृतितत्कार्यादिभिस्तद्धर्मैश्च आत्मन्यध्यस्तैर्भवत्यात्मनस्संसारो मिथ्याभूत इति सिद्धमध्यासस्य संसारनिमित्तत्वम् । शरीरादेरन्नादिभोगवन्नात्मनस्सुखादिभोगः, किं तर्हि चक्षुरादेर्घटाद्युपलब्धिवदात्मनः सुखाद्युपलब्धिरेवेत्याह— उपलभत इत्यर्थ इति । जानातीति यावत् । वस्तुतस्सुखादि-

मूढः पण्डितोऽह'मित्येवम्। सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यस्सङ्ग आत्मभावस्संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः- 'स यथाकमो भवति तत्क्रतुर्भव'तीत्यादि-श्रुतेः। तदेतदाह—कारणं हेतुः, गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गः। अस्य पुरुषस्य भोक्तुस्सदसद्योनिजन्मसु-- सत्यश्चासत्यश्च योनयस्सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः। अथ वा सदसद्योनिजन्मसु-- अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम्। सद्योनयो देवादियोनयः,

---

साक्षिभूतस्यात्मनस्सुखादिभोगासम्भवादिति भावः। सुखाकारेण सत्त्वगुणस्य दुःखाकारेण रजोगुणस्य मोहाकारेण तमोगुणस्य च परिणामात्सुखादीनां प्रकृतिजगुणत्वेन व्यवहारः।

पण्डित इति। सत्त्वगुणपरिणामः पाण्डित्यमिति बोध्यम्। यद्यपि सुखदुःखादिसाक्षात्कर्ता हि पुरुषः सुखमहं जानामि दुःखमहं जानामीत्येवं प्रतीयात्, नतु सुख्यहं दुःख्यहमित्येवं- सुखदुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेन पुरुषस्य तद्वत्ताऽभावात्। तथाप्यनात्मतादात्म्याध्यासवशात्सुख्यहं दुःख्यहमित्येवं प्रत्येति। नतु सुखमहं जानामीत्येवमिति भावः। यद्वा भुंक्ते उपलभते अनुभवतीति यावत्। अनुभवप्रकारमेव दर्शयति—**सुखीत्यादिना।** सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवं प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्त इत्यन्वयः। पुरुषस्य संसारं प्रति नाविद्यामात्रं कारणं, नापि तत्कार्यभूतास्सुखदुःखादयः कारणं, नापि तत्साक्षात्कारः कारणं, सुषुप्तौ यथोक्तसर्वसत्त्वेऽपि पुरुषस्य संसारादर्शनात्। किंतु अध्यास एव कारणमित्याह—**सत्यामित्यादिना।** अविद्यायां सत्यामपि न सा प्रधानकारणं, किं त्वन्यदेवेत्येतदर्थमपि शब्दग्रहणम्। भुज्यमानेषु ज्ञायमानेषु गुणेषु यः पुरुषस्य आत्मभावरूपस्सङ्गस्स पुरुषस्य जन्मनस्संसारस्य प्रधानं कारणमविद्यादयस्त्वप्रधानं कारणमिति भावः। अविद्याद्यभावेऽध्यासायोगात्। आत्मभाव आत्मबुद्धिः। ममेमे गुणा इति गुणानामात्मन्यध्यास इति यावत्। आत्मशब्दोऽत्रात्मीयवाची। इयं च गुणेष्वात्मीयबुद्धिरुपलक्षणं- गुणवत्यन्तःकरणे आत्मबुद्धेः। धर्माध्यासवद्धर्म्यध्यासस्यापि संसारकारणत्वाद्धर्म्यध्यासपूर्वकत्वाच्च धर्माध्यासस्य। किंतु सच धर्म्यध्यास इह न साक्षादुपलभ्यते॥ अहं मन इति प्रतीत्यभावात्। ततश्च धर्माध्यासेनानुमीयते। अत एव धर्माध्यास एव साक्षादुपलभ्यमानस्संसारहेतुत्वेन भाष्ये निर्दिष्ट इति बोध्यम्।

सङ्गस्य संसारहेतुत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**स इति।** स पुरुषो यथाकामो यादृशकामो भवति तत्क्रतुस्तादृशकामप्रदक्रतुकर्ता भवति। स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमं करोति पशुकामः कारीरेष्टिमित्येवं काम्येषु स्वर्गादिषु यः पुरुषस्य ममायं भूयादिति सङ्गः, स एव यज्ञाद्यनुष्ठापनद्वारा देवादिजन्मप्राप्तिलक्षणसंसारहेतुरिति श्रुत्यभिप्रायः। अस्य सदसद्योनिजन्मसु गुणसङ्गः कारणम्। सदुत्कृष्टं देवादिशरीरं, असन्निकृष्टं पश्वादिशरीरं, तयोर्योनय उपस्थेन्द्रियाधिष्ठानानि गुदानि। तद्युक्ता गर्भकोशा वा तासु जन्मान्युत्पत्तयः। तेष्विति विषयसप्तमी। **अस्येति।** पुरुषानुभवसिद्धस्येत्यर्थः। गुणसङ्गस्सत्त्वादिगुणयुक्तस्सङ्गः कामः। सत्त्वगुणवशात्पुरुषो मम देवयोनिजन्म भूयादिति कामयते,

असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः ।

एतदुक्तं भवति—प्रकृतितत्त्वाख्याऽविद्या, गुणेषु च सङ्गः कामस्संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते- अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानं सवैराग्यसन्न्यासं गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥२१॥

रजोगुणवशात्तु मम मनुष्यजन्म भूयादिति, तमोगुणवशात्तु मम पशुजन्म भूयादिति, गुणपरतन्त्रो ह्यज्ञो जीवस्स्वानिष्टमपि कांक्षत्येव तत्रेष्टबुद्ध्या- यथा कर्मपरतन्त्रः पुरुषस्स्वानिष्टमपि परद्रव्यापहारादिकं कांक्षति, यथा वा रुग्णस्स्वानिष्टमपि चूतफलादिकं तद्वत् । एवं कामयमानश्च स स्वकामानुगुण्येन तत्तज्जन्म प्रतिपद्यत इति गुणप्रयुक्तो देवादियोनिजन्मसङ्ग एव पुरुषस्य संसारकारणमित्यर्थः । पुण्यमयत्वाद्देवादियोनयस्सद्योनयः । पापमयत्वात्पश्वादियोनयोऽसद्योनयः । पुण्यपापोभयात्मिकास्तु मनुष्ययोनयः । सदसद्योनिष्विव मनुष्ययोनिष्वपि सङ्गसम्भवात्तासामपीह ग्रहणमित्याह—सामर्थ्यादिति । सदसद्योनिग्रहणबलादित्यर्थः ।

यद्वा समस्तपदसामर्थ्यादिति । सच्च तदसच्च सदसत्, तस्य योनिस्सदसद्योनिरिति समासे कृते उभयात्मकमनुष्ययोन्यर्थलाभादिति भावः । अविरुद्धा इति । पुण्यपापोभयात्मकत्वादिति भावः । पुण्ययोनयः पापयोनयश्च परस्परं विरुद्धाः पुण्यपापयोर्विरुद्धत्वात् । मनुष्ययोनयस्त्वविरुद्धा इत्यभिसन्धिः । यद्वाऽविरुद्धा नोत्कृष्टा नाप्यपकृष्टाः, किंतु समाना इत्यर्थः । फलितं वदामीत्याह—एतदिति । प्रकृतिस्थत्वमात्मानात्मनोस्तादात्म्याध्यासः । अविद्या गुणेषु सङ्गः । आत्मन्यनात्मधर्माध्यासः । कामस्स्वर्गादिकामना । इत्येतच्चतुष्टयं संसारस्य कारणमित्येतदुक्तं भवतीत्यन्वयः । गुणसङ्गशब्दस्य द्वेधाऽर्थवर्णनाद्धर्माध्यासकामयोस्सिद्धिः । प्रकृतिस्थ इति पदेन प्रकृतेरपि कारणत्वस्य सूचितत्वाद्धर्माध्यासाविद्ययोस्सिद्धिरिति विवेकः । ननु किमर्थमुक्तं संसारकारणमत आह—तच्चेति । संसारकारणं तच्छब्दार्थः । अस्य च संसारस्येत्यर्थः । सवैराग्यसन्न्यासं वैराग्यसन्न्याससहितं ज्ञानं निवृत्तिकारणम् ।

किं तद्ज्ञानमत आह—गीताशास्त्रे प्रसिद्धमिति । गीताशास्त्रे कुत्र प्रकरणे प्रसिद्धमत आह—पुरस्तादिति । किं विषयं तद्ज्ञानमत आह—क्षेत्रेति । ननु पुरस्तादुपन्यस्तस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयस्य ज्ञानस्य संसारनिवृत्तिकारणत्वं कुत्रोक्तमत आह—यद्ज्ञात्वेति । अमृतं मोक्षो हि संसारनिवृत्तिः । दृश्यं क्षेत्रं नाहं क्षेत्रज्ञ ईश्वर एवाहमिति ज्ञानात्सर्वसंसारनिवृत्तिरविद्याकल्पितत्वात्संसारस्य पुरुषे रज्जौ सर्पवदिति भावः । यद्ज्ञात्वेति ज्ञेयं कथमुक्तमत आह—अन्यापोहेनेति । अन्यापोहोऽन्यन्निरसनं तेन 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति निषेधमुखेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—तद्धर्मेति । सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिरूपेणेति भावः ।

यत्तु रामानुजः—प्रकृतिसंसर्गवशात्पुरुषस्य सत्य एव बन्धः, प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसङ्गो हेतुः। स च बीजांकुरन्यायात्प्रवाहानादिः। अमानित्वादिभिस्तु गुणसङ्गो निवर्तत इति, तत्तुच्छम्—'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेरसङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतिसङ्गस्सत्यः कथं भवितुमर्हति? किं व्योम्नस्सत्यस्स्यान्नैल्यगुणसङ्गः? यदि प्रकृतिस्सत्या स्यात्तर्हि पुरुषस्य तत्सङ्गस्सत्यस्स्यात्। नहि प्रकृतिस्सत्या- 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुत्या, 'नेह नाना' इत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मणि द्वितीयवस्त्वभावात्। कथं प्रकृतेरेवासत्यत्वे सत्सङ्गस्सत्यस्स्यात्? एवं प्रकृतिसङ्गस्यैवासत्यत्वे तत्प्रयुक्तगुणसङ्गस्य बन्धस्य वा कथं सत्यत्वम्? किंच प्रकृतिसङ्गप्रयुक्तस्य गुणसङ्गस्य प्रकृतिसङ्गं प्रति हेतुत्वं तु सुतरामयुक्तम्। न च बीजांकुरादिप्रसङ्गः। प्रकृतिसङ्गस्यानादित्वाद्गुणसङ्गस्य सादित्वाच्च। न च प्रकृतिरेवानादिः, तत्सङ्गस्तु सादिरेवेति वाच्यं, अनाद्योः प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसङ्गरहितयोस्सत्त्वे प्रमाणाभावात्। सत्त्वे वा पश्चात्तत्सङ्गहेत्वभावेनासिद्धेस्सङ्गस्य। न चाज्ञानं सङ्गहेतुरस्तीति वाच्यं, अज्ञानस्यैव प्रकृतित्वात्। प्रकृतेरन्यत्वे चाज्ञानस्य तदज्ञानपुरुषयोस्सङ्गोऽस्ति वा न वा? आद्ये कस्तत्सङ्गहेतुः? द्वितीयेसङ्गहेत्वभावे सङ्गरूपकार्यस्य सिद्धिः कथम्? यद्यज्ञानपुरुषयोरन्यस्सङ्गहेतुस्स्यात्, तेन सह पुरुषस्य सङ्गे को हेतुः? एव मनवस्थादोषप्राप्तिः। नच तत्परिहारायाज्ञानपुरुषयोस्सङ्गं प्रत्यज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं, स्वसङ्गंप्रति स्वस्यैव हेतुत्वे आत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मादनादिरेव प्रकृतिपुरुषसङ्गः। उक्तं हि- 'अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति। एवमनादिरयं प्रकृतिसङ्गो गुणसङ्गस्य हेतुरेव। प्रकृतिपुरुषसङ्गजन्यत्वाद्गुणानां तद्द्वारा तत्सङ्गस्य च तज्जन्यत्वात्। एवं सति गुणसङ्गः प्रकृतिपुरुषसङ्गहेतुरिति कथनं तु मृदुत्पत्तिं प्रति घटो हेतुरितिवाक्यवत्परिहासास्पदमेव।

यच्चानेनोक्तम्—अमानित्वादिभिस्सत्योऽपि बन्धो निवर्तत इति, तदयुक्तम्—सत्यस्य क्वापि निवृत्त्यदर्शनान्निवर्तमानस्य सत्यत्वादर्शनाच्च। नच दण्डप्रतिहत्या सत्योऽपि सर्पो निवर्तत एव--तथा तस्य मरणदर्शनादिति वाच्यं, तत्सर्पसत्यत्वस्य विप्रतिपन्नत्वात्। सम्प्रतिपन्नं हि दृष्टान्ततया वाच्यम्। नच तव मते ब्रह्मान्यस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं, तथा दृष्टान्ताभावादेव सर्वं मिथ्येत्यस्माभिरुच्यमानत्वात्। श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धस्य चार्थस्याग्राह्यत्वात्। श्रुतिस्तावत्—'यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्य'मिति, 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि', 'अतोऽन्यदार्त'मिति च ब्रह्मणस्सत्यत्वमन्यस्य च मिथ्यात्वं ब्रूते। युक्तिश्च- ब्रह्म सत्यं त्रिकालाबाध्यत्वाद्व्यतिरेकेण घटवत्, जगन्मिथ्या प्रतीतिसमयनियतसत्ताकत्वात्स्वप्नरथादिवदिन्द्रजालादिवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तप्रयोगात्मिका बोध्या। सति त्वन्वयदृष्टान्ते सम्प्रतिपन्ने 'ब्रह्म सत्यं जगन्मि'थ्येत्यस्मदभ्युपगमो व्याहन्येत। न च जगत्सत्यं प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मवदिति वाच्यं, ब्रह्मणि हेत्वसिद्धेः। नहि ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमस्ति- ज्ञानस्वरूपत्वात्तस्य। धर्मादिवच्छास्त्रैकगम्येऽतीन्द्रिये ब्रह्मवस्तुनि प्रतीयमानत्वायोगात्। यदिन्द्रियगम्यं तद्धि प्रतीयमानं सुखादिकं घटादिकं च। ब्रह्म तु न चक्षुरादिभिर्दृश्यते, नापि मनसा चिन्त्यते, 'अप्राप्य मनसा स'हेति श्रुतेः, 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मिति श्रुतेश्च। तस्मात्प्रतीतिरूपे ब्रह्मणि हेत्वसिद्धिः।

तस्यैव पुनस्साक्षान्निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा समीपस्थस्सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृतः । यथा ऋत्विग्यजमानेषु

ननु जगत्सत्यं त्रिकालाबाध्यत्वाद्ब्रह्मवदिति प्रयोगः । नच हेत्वसिद्धिः पक्षे- प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण जगतस्सत्त्वादिति चेन्मैवमपि—किं स्थूलं जगत्त्रिकालाबाध्यमुत सूक्ष्मम्? नाद्यः- तस्य प्रलयेऽसत्त्वात् । नान्त्यः तस्य प्रपञ्चकालेऽसत्त्वात् । नच स्थूलसूक्ष्मोभयात्मकं जगत्सत्यमिति वाच्यं, उभयात्मकजगत एवासिद्धेः । नहि स्थूलं जगत्सूक्ष्मात्मकं सूक्ष्मं जगत् स्थूलात्मकं वा भवेत् । स्थूलसूक्ष्मत्वयोर्विरुद्धधर्मयोर्युगपत्सामानाधिकरण्यायोगात् । नच प्रकृतिस्सत्या त्रिकालाबाध्यत्वाद्ब्रह्मवदिति वाच्यं, तत्रापि किं स्थूला प्रकृतिस्सत्या? उत सूक्ष्मा? आद्ये- प्रलये तदभावान्न सत्यत्वम् । द्वितीये–प्रपञ्चे तदभावादिति । नचैवं स्थूलं ब्रह्म सत्यं किं सूक्ष्ममिति विकल्प्यत इति वाच्यं, ब्रह्मणि स्थूलत्वाद्यभावात् । 'अस्थूलमनण्वह्रस्व'मिति श्रुतेः ।

वस्तुतस्तु मुक्तौ प्रकृतेस्तत्कार्यस्य वा असत्त्वान्न कालत्रयाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वं तस्यास्तस्य वेति बोध्यम् । एवं प्रकृतितत्कार्ययोरसत्यत्वे सिद्धे तत्प्रयुक्तगुणसङ्गस्य बन्धस्य वा सिद्धमेवासत्यत्वमेवं बन्धस्यासत्यत्वादेव ज्ञानात्तन्निवृत्तिः । 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इति ह्युक्तम् । नहि ज्ञानेन निवर्तमानस्य क्वापि सत्यत्वं दृष्टम् । त्वदभिप्रायानुसारेणापि सत्यसर्पस्य ज्ञानादनिवृत्तेः रज्जुसर्पस्यैव रज्जुज्ञानान्निवृत्तेः । नचामानित्वादिसाधनैर्निवर्तत इति वाच्यं, अमानित्वादयो हि ज्ञानसाधनानि, नतु मोक्षसाधनानि । ततश्चामानित्वादिसाधनजन्यज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिः । 'एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यत' इति ह्युक्तम् ।

यदप्यनेनोक्तम्—सदसद्योनिजन्मस्वित्यस्य साध्वसाधुषु योनिष्विति, तदप्ययुक्तम्—योनिगतसाधुत्वासाधुत्वयोर्योन्याश्रयशरीरगतसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तत्वेन तद्विहायैतत्कल्पनस्यायुक्तत्वात् । नहि योनीनां स्वतस्साधुत्वासाधुत्वे स्तः । मनुष्यपश्वादियोनीनां सर्वासामपि मलादिदूषितत्वांशे एकत्वादिति ॥२१॥

उपद्रष्टेति । तस्यैव पुरुषस्य पुनस्स्साक्षात्स्वेन रूपेणेत्यर्थः । एतेन पुरुषस्य पूर्वश्लोकोक्तं संसारित्वमाध्यासिकरूपमेव, नतु स्वाभाविकमिति सूचितम् । निर्देशः प्रतिपादनं क्रियते- उपद्रष्टेति श्लोकेनेति भावः । अस्मिन् देहे वर्तमानः परः पुरुषः उपद्रष्टेति, अनुमन्तेति, भर्तेति, भोक्तेति, महेश्वर इति, परमात्मेति चापि श्रुताविति शेषः । उक्तो भवति । उप समीपे पश्यतीत्युपद्रष्टा । ननु किमपि करोतीत्याह—स्वयमिति । अव्यापृतः व्यापाररहितः । उदासीनत्वे सति द्रष्टृत्वमुपद्रष्टृत्वं साक्षित्वमिति यावदिति भावः । नच सन्निहितत्वमपि लक्षणे निवेशनीयमिति वाच्यं, असन्निहितस्य दर्शनायोगात् । आत्मनश्च नित्यसन्निहितत्वात् । एवंविधस्योपद्रष्टृत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तटस्थ-

यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता। तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा। अथ वा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीपे आत्मा द्रष्टा यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा;

स्समीपस्थः। यज्ञकर्मस्वव्यापृत इति यावत्। क्रियानन्वयित्वं हि तटस्थत्वम्। तटस्थशब्दार्थं स्वयमेवाह—अव्यापृत इति।

यद्वा समीपस्थत्वमात्रमेव तटस्थत्वमिह विवक्षितं, ततो नाव्यापृतपदस्य पुनरुक्तिः। यज्ञदर्शनार्थमागतस्यालोकजनस्याज्ञस्य व्यावृत्तये आह—यज्ञेति। ऋत्विजो यजमानस्य च ये व्यापारास्तेषु वर्तमानानां गुणानां दोषाणां चेक्षिता ज्ञाता। एवंविधो यथा यज्ञकर्मण्युपद्रष्टा तद्वत्प्रकृतमाह—कार्येति। अन्यः कार्यकरणेभ्यः ऋत्विग्यजमानस्थानीयेभ्यः परः। तेभ्यः कार्यकरणेभ्यो विलक्षणः। सामीप्येन समीपस्थित्येत्यर्थः। द्रष्टा साक्षात्कर्ता। कार्यकरणेषु कर्मसु व्यापृतेषु सत्सु स्वयं समीपस्थस्सन् तत्सर्वं साक्षात्करोतीत्यर्थः। सूर्यस्सव्यापारं जगदिवेति भावः।

अर्थान्तरमाह—अथवेति, तेषामिति। मध्य इति शेषः। तत आन्तरं द्रष्टृ चक्षुः, तत आन्तरतरं मनः, तत आन्तरतमा द्रष्ट्री बुद्धिः, ततोऽप्यतिशयेनान्तरतमः प्रत्यगात्मा। न तस्यान्तरोऽस्त्यन्तः तस्यैव सर्वान्तरत्वात्। न चान्तर्यामीश्वरोऽस्तीति वाच्यं, 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति प्रत्यगात्मन एवान्तर्यामित्वात्। न च त इति प्रतीचो निर्देश इति वाच्यं, प्रमातृवाचित्वात्तस्य। प्रमातुर्हि स्वस्वरूपं प्रत्यगिति तस्यात्मत्वेन व्यपदेशः। तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं सर्वमपि प्रत्यगात्मपरमेव। परमात्माभिन्नत्वाच्च प्रत्यगात्मनः। एवं सर्वान्तरत्वादेव प्रत्यगात्मनस्समीपद्रष्टृत्वादुपद्रष्टृत्वम्। नच कस्य समीप इति वाच्यं, स्वस्यैवेति। आत्मा ह्यात्मानो निरतिशयसमीपस्थः। स्वेन स्वस्य नित्यासत्त्वेन दूरस्थत्वासम्भवात्। नच स्वस्यैव कथं स्वसमीपस्थत्वमिति वाच्यं, अरोपात्। स्वस्मिन्नेव स्वसमीपस्थत्वं ह्यारोप्यते। ममात्मा सन्निहित इति व्यवहारात्। प्रत्यगपेक्षया तु बुद्धिः किञ्चिद्दूरस्था- अनात्मत्वात्तस्याः। तदपेक्षया मनः पुनः किञ्चिद्दूरस्थं- बुद्ध्या व्यवधानात्। तदपेक्षया चक्षुर्दूरस्थं- मनोबुद्धिद्वयव्यवधानात्। तदपेक्षया देहोऽतिदूरस्थः- मनोबुद्धिचक्षुस्त्रयव्यवधानात्। तदपेक्षया घटादयो यद्यपि दूरस्थास्तथापि न ते द्रष्टारः, किंतु दृश्या एव। यद्यपि बुद्ध्यादयोऽपि दृश्या एव, तथापि तेषां द्रष्ट्रात्मतादात्म्याध्यासाद्द्रष्टृत्वसम्भवः। ब्राह्मणोऽहं जानामि, घटमहं पश्यामि, अहमिदं मनोमि, अहमिदं निश्चिनोमीत्येवं प्रतीतेः। चक्षुश्शब्दश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपलक्षणार्थः। अहं शृणोमीत्येवं श्रोत्रादेरपि द्रष्टृत्वप्रतीतिदर्शनात्।

ननु मनोबुद्ध्योरेकान्तःकरणात्मकयोः कथमन्तर्बहिर्भाव इति चेदुच्यते—मनोमयकोशाद्विज्ञानमयकोशस्यान्तरत्वेन श्रुतिप्रतिपादनात्। न च प्राणमयानन्दमयकोशयोः कस्मान्नेह ग्रहणमिति

सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात्। यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा। अनुमन्ता चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ताऽनुमन्ता च। अथ वा अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता। अथ वा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता। भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां

वाच्यं, तयोर्द्रष्टृत्वप्रतीत्यदर्शनात्। नच श्रुतावपि मनोमयाद्विज्ञानमयकोशस्य बुद्धेरान्तरत्वप्रतिपादनं कुत इति वाच्यं, सङ्कल्पपूर्वकत्वान्निश्चयस्य। पूर्वं सङ्कल्प्य हि पश्चान्निश्चिनोति। एवं निश्चयस्य सङ्कल्पादान्तरत्वाद्बुद्धेरान्तरत्वम्। निश्चयात्मिका हि बुद्धिः, सङ्कल्पात्मकं हि मनः। एवं देहादिबुद्ध्यन्तसर्वद्रष्ट्रान्तरत्वादात्मन उपद्रष्टृत्वम्। अर्थान्तरमाह—**यज्ञेति**। उपद्रष्टृशब्दोऽत्र तत्सदृशे लाक्षणिकः। सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहशब्दवत्। तथाच उपद्रष्टा यज्ञे प्रसिद्धः तत्तुल्यत्वादात्माप्युपद्रष्टेत्युच्यते। उपद्रष्टृतुल्य इत्युपद्रष्टृशब्दस्य पर्यवसन्नार्थः। आत्मन उपद्रष्टृतौल्यं च प्रागेव प्रतिपादितम्।

तदेव संक्षेपेण पुनराह—**सर्वेति**। सर्वेषां कार्यकरणतद्व्यापाराणामन्यत्र ऋत्विग्यजमानव्यापाराणां विषयीकरणं साक्षात्कारः तस्मात्सर्वविषयीकरणात्। अयं हेतुरथवेति पक्षान्तरेऽप्यन्वेति। सर्वेषां देहादिबुद्ध्यन्तानां द्रष्ट्राभासानां दृश्यानां विषयीकरणाद्दर्शनादिति। सर्वथापि साक्षित्वमुपद्रष्टृत्वमिति सिद्धम्। एवमुपद्रष्टृशब्दं व्याख्यायाथानुमन्तृशब्दं व्याख्याति—**अनुमन्ता चेति, कुर्वत्स्विति**। अन्येषु क्रियाः कुर्वत्सु सत्स्वित्यर्थः। तत्क्रियासु विषय इति विषयसप्तमी। परितोषस्सन्तोषः। तत्कर्ता अनुमननकर्ता। कार्यकरणादिषु कर्मव्यापृतेषु सत्सु स्वयमकुर्वन्नपि कृतकृत्य इव तृप्यतीत्यर्थः। नित्यतृप्तत्वादात्मन आनन्दरूपत्वाच्चेति भावः। नचैवं तेष्वकुर्वत्सु सत्स्वपरितोष आत्मन इति वाच्यं, आनन्दरूपे आत्मनि दुःखहेतोरपरितोषस्यायोगात्। कार्यकरणानां देहेन्द्रियमनसां प्रवृत्तयो व्यापाराः गमनदर्शनमननादयस्तासु कार्यकरणप्रवृत्तिषु तदनुकूलस्तत्प्रवृत्त्यनुकूलः विभाव्यते ज्ञायते। तेन तथाविभावनेन हेतुना। **स्वव्यापारेष्विति**। कार्यकरणानां ये नियतव्यापारास्तेष्वित्यर्थः। प्रवृत्तान् कार्यकारणात्मकान् कर्तृनिति भावः। **न निवारयतीति**। नच प्रेरयतीति शङ्क्यम्। प्रवृत्तेस्तेषां स्वाभाविकत्वेन परप्रेरणायोगत्। आत्मनश्चोदासीनस्य प्रेरकत्वासम्भवाच्च।

भर्ता भरणकर्ता। किं तद्भरणं यत्कर्तृत्वेनात्मा भर्ता स्यादत आह—**भरणं नामेति**। देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां स्वरूपधारणं भरणं, देहादीनि स्वस्वरूपं स्वयं धर्तुं न क्षमन्ते, किं त्वात्मानुग्रहादेव। आत्मानुग्रहश्चात्मचैतन्यस्य देहादिषु प्रतिफलनं देहादीनां स्वरूपं च चैतन्याभासः। चेतनवदाभासन्ते हि देहादयः। तदेतदाह—**देहेति**। संहतानामन्योन्यं मिलितानां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेत्यन्वयः। कीदृशानां देहादीनामत आह—**चैतन्याभासानामिति**।

यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽत्मा इत्युच्यते । भोक्ता- अग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेस्सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययास्सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मा उच्यते । महेश्वरस्सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च

चैतन्यस्याभासः प्रतिफलनं यासु तसां तथोक्तानाम् । किं तत्र निमित्तमत आह— **चैतन्येति** । पारमार्थ्येन परमार्थसता निमित्तभूतेन चैतन्यात्मना चैतन्यस्वरूपेणेति । मुखं मुकुरस्थप्रतिमुखस्येव पारमार्थिकात्मचैतन्यं देहादिगतात्मचैतन्याभासस्य निमित्तमित्यर्थः । देहादिस्वरूपभूतचैतन्याभासस्य बिम्बभूतात्मचैतन्यनिमित्तकत्वाद्देहादिस्वरूपधारणरूपभरणकर्ता आत्मेति फलितार्थः । आत्मचैतन्यप्रतिफलनवशादेव देहादयश्चेतनवदाभासन्त इति कृत्वा देहादीनां चेतनीकरणरूपं भरणमात्मायत्तमेवेति भर्तृत्वमात्मन इति भावः ।

ननु उपाधेर्दर्पणस्य यदि मुखाभासः स्वरूपं स्यात् तदा देहाद्युपाधीनां चैतन्याभासः स्वरूपं स्यात् । नतु तथास्ति । ततः कथमुक्तं देहादीनां चैतन्याभासः स्वरूपमिति चेदुच्यते—केवलदर्पणस्य मृदात्मकस्य मुखाभासस्वरूपाभावेऽपि साभासदर्पणस्य मुखाभासस्स्वरूपमेव । मृदंशस्येवाभासस्यापि दर्पणे दर्शनात् । आभासस्थले मृदंशादर्शनाच्च । तत्रापि मृदंशदर्शने आभासाभावप्रसङ्गात् । एवं साभासानां देहादीनामाभासः स्वरूपमेव । चेतनोऽहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारेण मनुष्यदेहादेश्चैतन्यवत्त्वोपलम्भात्तस्य च चैतन्यस्य चैतन्याभासरूपत्वाच्चेति । नहि स्वप्रतिफलितचैतन्यस्य स्वस्वरूपत्वेनाग्रहणे चेतनोऽहं मनुष्य इत्यादिव्यवहार उपपद्यते । नच चेतनोऽहं मनुष्य इति व्यवहरतोऽज्ञस्य कथमीदृशं ज्ञानमिति वाच्यं, आत्मचैतन्याभासवानहं मनुष्य इति ज्ञानाभावेऽपि चेतनोऽहं मनुष्य इति ज्ञानसत्त्वात्तदभिमतमनुष्यचैतन्यस्य च चैतन्याभासरूपत्वादिति । बालाः खलु दर्पणप्रतिफलितमपि मुखाभासं मुखत्वेनैव गृह्णन्ति । किं तावता प्रतिबिम्बस्य बिम्बत्वं स्यात्? तस्मादज्ञा देहादिगतं चैतन्यं स्वरूपचैतन्यमेव मन्यन्ते । वस्तुतस्तु तत्प्रतिफलितचैतन्यमेवेति देहादिगतचैतन्याभासस्यात्मचैतन्यनिमित्तकत्वाद्देहादिस्वरूपभूतचैतन्याभासधारणमात्मनस्सम्भवत्येवेति युक्तमुक्तमात्मा भर्तेति ।

यद्वा साभासानां देहादीनां यत्स्वरूपं तस्य धारणमात्मकृतमेव । आत्मसत्तास्फुरणानुगमादेव देहादिस्वरूपस्य सत्तास्फूर्तिलाभात् । तस्मात्स्वसत्तया स्फुरणेन च देहादीन् संहतान् साभासान् बिभर्तीति भर्तायमात्मा । चैतन्यात्मपारार्थ्येनेति पाठे तु देहादीनां चैतन्याभासत्वं चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तेन जातमिति । **अयमाशयः**—लोके चैतन्यत्वेनाभिमता देहादयः न चेतनाः- चैतन्यात्मपरार्थत्वात् । नहि देवदत्तपरार्थस्य घटस्य चेतनत्वं दृष्टं लोके । नहि घटो जलादिकं स्वार्थं बिभर्ति, किंतु पुरुषार्थमेवेति सर्वमपि परार्थं वस्तु जडमेव । नच परश्चैतन्यात्मैक एवेति देहादयश्चैतन्यात्मपरार्था एव । आत्मनस्सुखदुःखादिभोगावच्छेदकत्वाद्देहादीनामेवं सति देहादीनां चैतन्यमाभासमात्रमेवेति तत्स्वरूपधारणमात्मकृतमेव । **भोक्तेति** । बुद्धेर्जायमानास्सर्वविषयविषया विभक्तास्सुखदुःखमोहात्मकाः

महानीश्वरश्चेति महेश्वरः। परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पिताना-

चैतन्यात्मग्रस्ता इव स्थिताः प्रत्यया अग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण विभाव्यन्त इति हेतोरात्मा भोक्ते-त्युच्यत इत्यन्वयः। बुद्धेस्सकाशाज्जायमाना उत्पद्यमानास्सर्वे विषयास्स्रक्चन्दनरोगादयो विषया येषां ते तथोक्ताः। इष्टानिष्टविषयप्राप्त्यादिजन्या इत्यर्थः। विभक्ताः परस्परमसंकीर्णाः सुखादि-स्वरूपाः प्रत्यया वृत्तिज्ञानानि। चैतन्यात्मना चैतन्यस्वरूपेण स्वरूपचैतन्येनेति यावत्। ग्रस्ता इव गिलिता इव स्थिताः। चैतन्याभासरसविद्धत्वाद्वृत्तीनां गिलितत्वोत्प्रेक्षेयम्। अत एव वृत्तीनां जडानामपि ज्ञानत्वेन व्यवहार इति भावः। अग्नेरुष्णवदात्मनस्स्वरूपभूतं नित्यचैतन्यं तेन विभाव्यन्ते ज्ञायन्ते। साक्षिचैतन्येनैव वृत्तीनामवभास्यमानत्वात्। घटादीनामिव सुखादिवृत्तीनामपि वृत्त्यन्तर-भास्यत्वाऽभ्युपगमेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात्। अविद्यान्तःकरणादिवद्वृत्तयस्साक्षिभास्या एव। अग्न्युष्णव-दिति दृष्टान्तेन चैतन्यमात्मन एव स्वरूपं, बुद्ध्यादेस्तु- अग्नितादात्म्याल्लोहादेरिव आत्मतादात्म्या-ध्यासप्रयुक्तमिति गम्यते। साभाससुखादिबुद्धिवृत्तिसाक्षात्कारादात्मनो भोक्तृत्वमिति फलितार्थः। **एतेन** सुखादिभोगस्तत्प्रयुक्तो विकारो वा बुद्धेरेव, नत्वात्मन इति **सिद्धम्**। एतद्बुद्धितादात्म्या-ध्यासाचत्पूर्वकबुद्धिधर्माध्यासाच्चात्मनस्संसारित्वं, नतु स्वत इति भावः। 'साभासबुद्धेः कर्तृत्वमव-च्छिन्नेऽविकारिणि। साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधै'रिति स्मृत्यन्तराच्च। जीवत्वं संसा-रित्वमित्यर्थः। बुद्धिधर्मस्तदिति भावः। नच उपद्रष्टृभोक्तृपदयोः पुनरुक्तिस्साक्षित्व एव पर्यवसाना-त्पदद्वयस्येति वाच्यं, कार्यकरणतद्व्यापारद्रष्टृत्वेन, बुद्धिवृत्तिद्रष्टृत्वेन च भेदात्। सर्वान्तरतमद्रष्टृत्वेन, बुद्धिवृत्तिद्रष्टृत्वेन वा भेदात्। एकस्यैव साक्षित्वस्य विषयभेदाद्द्वेधा निर्देशोऽपि न पुनरुक्तिरिति भावः।

महेश्वर इति। स्वतन्त्रस्य राजादेरीश्वरत्वं तावत्प्रसिद्धमिति स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वम्। तेऽपि राजादय ईश्वरा दैवादिपरतन्त्रा एवेति न महेश्वराः। यस्मादधिको नास्त्यन्य ईश्वरः, यस्य वा नास्तीश्वरो नियामको स हि महेश्वरः। ब्रह्मादयोऽपि कालादिपरतन्त्रा एवेति न महेश्वराः, किं तु पुरुष एक एव महेश्वरः। न चास्य नियामकः कश्चिदस्ति सर्वात्मत्वादस्य। एक एव हि पुरुषः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु सर्वक्षेत्रेषु वर्तत आत्मत्वेन सर्वेषां भूतानामात्मनि कल्पितत्वेन कल्पिताना-मधिष्ठानरूपत्वेन च सर्वभूतानामधिष्ठानभूतो हि सर्वात्मा पुरुषः।

नच कथमन्तःकरणोपहितत्वेन परिच्छिन्नस्य पुरुषस्य सर्वाधिष्ठानत्वमिति वाच्यं, अन्तःकरण-स्यापि पुरुषे कल्पितत्वेन तस्य कल्पितान्तःकरणस्य पुरुषपरिच्छेदकत्वासम्भवात्। परिच्छिन्नं हि पुरुषमन्तःकरणं परिच्छेत्तुं न क्षमते- पुनरुक्त्यादिदोषात्। किं त्वपरिच्छिन्नमेव। अपरिच्छिन्नस्य च तस्य वस्तुतोऽन्तःकरणपरिच्छेदासम्भवात्कथं परिच्छिन्नत्वं पुरुषस्य? तस्मादपरिच्छिन्न एव पुरुषेऽ-न्तःकरणादिकं सर्वं जगत्कल्पितमिति सर्वाधिष्ठानत्वं पुरुषस्य सिद्धम्। अत एवास्य प्रत्यगात्मनोऽपि परमात्मत्वसिद्धैवोच्यते- 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति।

मविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा। सोऽन्तः 'परमात्मे'त्यनेन शब्देन

ननु कूटस्थे व्यष्टिदेहादिरध्यस्तः, परमात्मनि तु सर्वं जगदिति पूर्वमुक्तं त्वयेति चेन्नैष दोषः—कूटस्थपरमात्मनोरन्तःकरणोपहितत्वमायोपहितत्वरूपकल्पितभेदमाश्रित्य तथोक्तत्वात्। कथमन्यथा तत्त्वमस्यादिना कूटस्थपरमात्माभेदः प्रतिपाद्येत ?

ननु किं भिन्नयोः कूटस्थपरमात्मनोरभेदः प्रतिपाद्यते, उताभिन्नयोः ? नाद्यः- भिन्नयोरभेदासम्भवात्। नान्त्यः- अभेदे कूटस्थपरमात्मनोरिति भेदेन निर्देशायोगादिति चेत्, मैवम्—एकस्मिन्नेवात्मनि लौकिकैस्तार्किकादिभिश्च प्रसञ्जितस्य कूटस्थपरमात्मत्वरूपभेदस्य तत्त्वमसीत्यनेन निरस्यमानत्वादिति। एवं सर्वात्मत्वादेव स्वतन्त्रत्वं च पुरुषस्य। सति हि परवस्तुनि तत्तन्त्रत्वं स्यात्पुरुषस्य। तदेव नास्ति- पुरुषात्मकत्वात्सर्वस्य। सच्चिदानन्दरूपपुरुषस्य सर्वस्मात्पृथक्करणे पटात्तन्तोरिव सर्वस्यैवाभावप्रसङ्गात्पटाभावप्रसङ्गवत्। अत एव तन्तुपरतन्त्रपटवत्सर्वमपि पुरुषपरतन्त्रमेव। तस्मात्पुरुष एव महेश्वर इत्याह सर्वात्मत्वादित्यादिना—**परमात्मेति**। परम उत्कृष्टश्चासावात्मेति परमात्मा।

ननु किमयमात्मनां मध्ये उत्कृष्ट आत्मा ? उतानात्मनां मध्ये ? नाद्यः- अनेकात्माभावात्। नान्त्यः- अनात्मनां मध्येऽनात्मन एव कस्यचिन्निर्धारणीयत्वेनात्मनिर्धारणायोगात्। न हि मनुष्याणामुत्तमस्सुर इति वक्तुमुचितम्। अत आह—**देहादीनामिति**। अविद्यया प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानां देहादीनामव्यक्तान्तानां मध्ये परम इति। अज्ञानाद्बौद्धादयः केचिद्देहमेवात्मानं मन्यन्ते, केचिदिन्द्रियाणि, केचित्प्राणं, केचिन्मनः, केचिद्बुद्धिं, प्राज्ञास्तु देहादिविलक्षणमेव प्रत्यञ्चमित्येवं स्थिते अज्ञप्राज्ञाभ्यामात्मत्वेन गृह्यमाणानां देहेन्द्रियमनोबुद्धिपुरुषाणां मध्ये पुरुषस्य परमत्वं निर्धार्यते परमात्मेतिशब्देनेति। अव्यक्तशब्दोऽत्र बुद्धिपरः। प्रकृतेस्साक्षादात्मत्वेनाग्रहणात्। यदि काणोऽहमितिवदज्ञोऽहमित्यात्मनीन्द्रियधर्मवत्प्रकृतिधर्मस्याध्यासः धर्म्यध्यासं सूचयतीत्यात्मनि प्रकृत्यध्यासोऽप्यस्तीत्युच्यते, तर्ह्यव्यक्तशब्दः प्रकृतिपर एव।

वस्तुतस्तु अव्यक्तशब्दोऽत्र प्रत्यगात्मपर एव- करणागोचरत्वलक्षणाव्यक्तत्वस्यात्मनि दर्शितत्वात्- 'अव्यक्तोऽक्षर उच्यत' इत्युक्तत्वात्। एवमव्यक्तशब्देन पुरुषग्रहणे सत्येव निर्धारणमुपपद्यते पुरुषस्य। कथमन्यथा देहादीनामनात्मभूतानां मध्ये निर्धारणं स्यादात्मनः ? देहादिमध्ये तस्यासत्त्वात्। यद्येवं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामित्यस्य कथमव्यक्ते समन्वयः पुरुषे इति चेन्नैष दोषः—छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लक्षणयाऽकल्पितेऽपि पुरुषे तदन्वयात्। यद्वा प्रत्यगात्मसहितानामिति शेषः। ततश्च देहादयो बुद्धिपर्यन्ता ये कल्पितात्मानः, यश्च कल्पितः प्रत्यगात्मा तेषां सर्वेषां मध्ये प्रत्यगात्मा परम इति। सत्यसर्पमिथ्यासर्पयोर्यथा सत्यसर्प उत्कृष्टस्तथाऽकल्पितात्मकल्पितात्मनोर्मध्ये अकल्पितात्मोत्कृष्ट इति भावः। किंलक्षणोऽयमकल्पितात्मेत्यत आह—**उपद्रष्टृत्वादिलक्षण इति**।

चाप्युक्तः कथितश्श्रुतौ । कासौ ? अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तात्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥२२॥

यद्वा कुतः प्रत्यगात्मनः परमत्वमत आह—**उपद्रष्टृत्वेति**। हेतुगर्भमिदं विशेषणम्। तथा चोपद्रष्टृत्वादिलक्षणवत्त्वात्परमः पुरुष इत्यर्थः। देहादयस्तु दृश्यत्वविकारित्वप्रमुखासल्लक्षणत्वादनुत्कृष्टा इति भावः। स पुरुष इत्यर्थः। कुत्रोक्तोऽत आह—**श्रुताविति**। श्रुतिमेव दर्शयति—**अन्यःपरमात्मेति**। श्लोकस्थेतिशब्दार्थमाह—**अनेन शब्देनेति**। श्रुतिसिद्धत्वादयमर्थस्सर्वैरास्तिकैर्ग्राह्य इति भावः। किं चोक्त इत्यनेन कर्तुरीश्वरस्याक्षेपः। येनेश्वरेण वेदे प्रोक्तस्सोऽयमर्थस्तेनैव गीतायामप्युच्यत इति भावः। देहपदान्वयाथाकांक्षामुद्भावयति—**कासाविति**। असौ पुरुषः कास्तीत्यर्थः। **देहेऽस्मिन्निति**। अस्मिन् दृश्यमाने मनुष्यपश्वादिलक्षणे देहे। जात्येकवचनं सर्वक्षेत्रेष्वित्युपक्रमे प्रोक्तत्वात्। वर्तमान इति शेषः। यद्वा कासावुपलभ्यत इति शेषः। अस्मिन्देहे बुद्ध्यादिसाक्षित्वेनोपलभ्यमान इत्यर्थः। 'मनीषिणोऽन्तर्हृदि सन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः। वह्निं यथा दारुषु पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्तीह गूढ'मिति भागवतात्। इह देह इत्यर्थः। **एतेन** सर्वव्यापिनः पुरुषस्य कथं देहेऽस्मिन्नित्युक्तिरिति शङ्का **परास्ता**। **पर इति**। अन्य इत्यर्थः। विलक्षण इति यावत्। कस्मादित्यत आह—**अव्यक्तादिति**। प्रकृतेः परत्वे प्रोक्ते सति तत्कार्येभ्योऽपि परत्वं सिद्ध्यतीति भावः। यद्वा कार्यात्मना परिणताच्चाव्यक्तात्पर इति। कोऽसौ पुरुषोऽत आह—**उत्तम इति**। 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इति पूर्वार्धे, कूटस्थोऽव्यक्तम्। अन्यः क्षराक्षराभ्यां भूततत्प्रकृतिभ्यामितरः। **एतेना**व्यक्तादिति स्वेनाध्याहृतं गीतासिद्धमेवेति **सूचितम्**। अतो न स्वकपोलकल्पनप्रसङ्गः। **वक्ष्यमाण इति**। पञ्चदशाध्याय इति भावः। न केवलं वक्ष्यमाणः, किं तूक्त एवापीत्याह—**क्षेत्रज्ञं चेति**। उपन्यस्त उदाहृतः। **एतेन** पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भानुगुणेन मध्येऽपि स एवार्थो ग्राह्य इति **सूचितम्**। ततश्च पुरुषस्याभ्यासस्सूचितः। असकृद्वचनं ह्यभ्यासः। एवं पुरुषस्य परमात्मत्वमसकृदुक्तमिति जीवेश्वराभेद एव प्रमाणं, नतु तद्भेद इति भेदवादस्याप्रमाणत्वं सिद्धम्। यो वक्ष्यमाणो यश्चोपन्यस्तस्स एव पुरुष इह व्याख्यायोपसंहृत इति व्याख्याय प्रतिपाद्य उपसंहृत इत्यर्थः।

यत्तु रामानुजः—अस्मिन्देहेऽवस्थितो यः पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टाऽनुमन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति, एवं देहनियमनेन देहभरणेन देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति, देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति चाप्युक्तः, पुरुषः परोऽपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिः, अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गाद्देहमात्रमहेश्वरो भवति, देहमात्रपरमात्मा च भवतीति, **तदेतत्सर्वमतितुच्छम्**—स्थूलदेहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पस्य सूक्ष्मदेहभूतमनोधर्मत्वेन पुरुषस्य सङ्कल्पायोगात्। न ह्यन्यधर्मोऽन्यस्य सम्भवति विनाऽ-

ध्यासात्। स चाध्यासस्त्वया नाङ्गीकृत एव, परमेश्वरस्यापि स्वाभाविकमेवेक्षणमिति वदसि हि त्वं! किं पुनर्जीवस्य। यदि जीवस्य सङ्कल्पस्स्वाभाविक एव स्यादग्न्युष्णवत्तर्हि सुषुप्तावपि स दृश्येत। मूर्छादिष्वपि दृश्येत। नतु तथा दृश्यते। तस्मान्न पुरुषधर्मस्सङ्कल्पः। तथा सुखदुःखभोगस्य बुद्धिधर्मत्वेन न पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वं संसारलक्षणं सम्भवति। 'अविकार्योऽयमुच्यत' इति ह्युक्तमत्रैव। तत्कथमस्य विकारस्स्यात्सुखादिभोगरूपः?

नच गुणसङ्गाद्भवतीति वाच्यं, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्युक्तासङ्गपुरुषस्य गुणसङ्गासम्भवात्। तथा प्रकृतिसङ्गोऽपि नार्हं आत्मनः। अस्मन्मते तु सङ्गस्य मिथ्याभूतत्वादात्मनि सङ्गोपपत्तिः। त्वं हि सङ्गं सत्यं ब्रवीषि, त्वादृशो हि विद्वांसः पुरुषगतेश्वरत्वस्य सङ्कोचं सम्भावयेयुरिति मत्वैव भगवता बादरायणेन महेश्वरशब्दः प्रयुक्तः। तथापि यदि सङ्कोचं त्वं ब्रवीषि देहादीन् प्रति महेश्वर इति कस्तर्हि तव शासिता? एवं महच्छब्दस्यानर्थक्यसम्पादनेन स्फुटं तव मूलच्छेदपाण्डित्यम्। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतिसंवादी हि महेश्वरशब्दस्यात्र प्रयोगः। देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति कथं मूलाद्बहिः कल्पनं तव? ईश्वरे योगरूढयोर्महेश्वरपरमात्मशब्दयोस्सति जीवेश्वरभेदे कथं प्रयोगस्स्याज्जीवविषयः? देहात्ममहेश्वर इति देहात्मपरमात्मेति च किं गीताशास्त्रे क्वापि प्रयोगोऽस्ति? येन तदनुरोधेन महेश्वरपरमात्मशब्दयोस्तादृशार्थकथनं युज्येत।

किंच कर्माधीनकरणप्रवृत्तेरस्य जीवस्य संसारिणः कथं देहमात्रं प्रत्यपीश्वरत्वम्? व्याधिग्रस्तो हि पदमपि चालयितुं न क्षमते। यदि देहस्स्वतन्त्रस्स्यात्तर्हि कथं सर्वेऽपि जीवा देहं परित्यज्य परमप्रेमास्पदं गच्छेयुः कालवशाद्यमलोकादिकम्? तस्मात्कालकर्मादिपरतन्त्रे देहे न स्वातन्त्र्यं जीवस्य। एवं देहमात्रं प्रत्यपीश्वरत्वस्यैवासिद्धौ कुतः पुनर्महेश्वरत्वसिद्धिः पुरुषस्य? 'देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव' वेति हि भागवते स्मर्यते। अन्नदातृपितृमातृभार्याराजशुनकाग्न्यादयो हि बहवस्सन्ति देहस्येश्वराः। यस्य पुनरज्ञस्यैतद्देहेऽहमभिमानस्सोऽप्यन्नदात्रादिपरतन्त्र एव। भृत्यादीनां राजादिपारतन्त्र्यस्य दर्शनात्। देहस्य राजचोदितक्रियाकारित्वेन हि भृत्यस्य राजपारतन्त्र्यम्। तस्माद्यो देहस्स्वाभिमानेन जीवमपि परतन्त्रयति तद्देहे कथं जीवस्य स्वातन्त्र्यम्? जीवस्य गमनादिसङ्कल्पेऽपि न स्वातन्त्र्यं- कर्माधीनत्वात्सङ्कल्पस्य। नहि कोऽपि स्वानिष्टं संसारं स्वेच्छया सङ्कल्पयेत्। 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति स्मरणादीनां भगवदायत्तत्वं च वक्ष्यति भगवानेवेहैव। एवं संसारिणो जीवस्य यत्रकुत्रापि स्वातन्त्र्याभावादेव ह्यनीश्वरत्वमुच्यते- 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इति श्रुत्या यस्त्वसंसारी जीवः प्राज्ञस्स सर्वं प्रत्यपीश्वर एवेति कथं तस्य देहमात्रेश्वरत्वं वक्तुं शक्यते? नच कथमीश्वरं प्रत्यपि जीवस्येश्वरत्वमिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव जीवत्वात्। उक्तं हि- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति। अर्चारूपस्त्वदभिमतेश्वरस्तु जीवस्याज्ञस्यापि परतन्त्र एव। करणकलेबरादिमतां श्रीरामादीनां च दशरथादिजीवाज्ञापरिपालकत्वेन तत्पारतन्त्र्यं प्रसिद्धमेव। यः पुनरीश्वरस्सवान्तरोऽशरीरस्स एव

तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

य इति । य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनायमहमिति प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैस्स्वविकारैस्सह निवर्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्व-

स्वतन्त्रस्सर्वशेषी । सच प्रत्यगात्मैव- तस्यैव सर्वान्तरत्वादिति युक्तं महेश्वरत्वं प्रत्यगात्मनः । न च प्रत्यगात्मा परमात्मपरतन्त्र एवेति वाच्यं, यः परमात्मपरतन्त्रस्सोऽज्ञः प्रमातैव, न कूटस्थः । यः कूटस्थस्स परमात्मैव न परतन्त्र इति । नचानुभवसिद्धस्य राजादिपारतन्त्र्यस्य जीवगतस्य कथमपलाप इति वाच्यं, य आत्मानं राजादिपरतन्त्रं मन्यते स देहाद्यात्माभिमानवानेव, नतु तद्विलक्षणमात्मानं वेत्ति । नहि देहादिविलक्षणस्य राजादिपारतन्त्र्यं वक्तुं शक्यते । किं सुप्तिमृतिमूर्छासु स्वस्य राजादिपारतन्त्र्यानुभवः ? किंच राजभृत्ययोः प्रमातृभेद एव न स्वात्मभेदः । आत्मनस्सर्वैकत्वादिति कथमात्मनः पारतन्त्र्यप्रसक्तिरेकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मण आत्मनः ? नचैवमात्मनोऽपरतन्त्रत्वेऽपि न सर्वं प्रति स्वातन्त्र्यमिति वाच्यं, आत्मनश्चेतनत्वादन्यस्य च जडत्वाज्जडस्य च चेतनपारतन्त्र्यस्य सर्वविदितत्वादिति । एवमात्मनोन्यस्य तत्समस्य तदधिकस्य वा अभावात्सर्वं प्रत्यात्मा परमात्मैव, नतु देहमात्रंप्रति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः । नच श्रुतिरीश्वरपरेति वाच्यं, ईश्वरस्यैवात्मत्वादिति संक्षेपः ॥२२॥

य इति । य एवं पुरुषं गुणैस्सह निवर्तितामिति शेषः । प्रकृतिं च वेत्ति स सर्वथा वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते । कथं पुरुषस्य वेदनमत आह—**साक्षादात्मभावेनेति** । तदेवाभिनीय दर्शयति—**अयमहमस्मीति** । अयं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा पुरुषोऽहमस्मीत्यर्थः । 'अहं ब्रह्मा'स्मीति, अयमात्मा ब्र'ह्मेति च श्रुतेरिति भावः । कृतात्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । अयं घट इति यथा घटमपरोक्षीकृतवांस्तथा स्वात्मानमप्ययमहमस्मीति साक्षात्कृतवानिति यावत् । कया निवर्तितामत आह—**विद्ययेति** । विद्यया ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण । सत्यात्मसाक्षात्काररूपसूर्योदये सकार्यमविद्यालक्षणं तमो निवर्तत इत्यर्थः । नच नाशमापादितायाः प्रकृतेः कथं ज्ञानमिति वाच्यं, निवृत्तप्रकृतेः ज्ञानाविषयत्वेऽपि प्रकृतिनिवृत्तेर्ज्ञानविषयत्वेन तथोक्तत्वात् ।

ननु गुणैस्सह प्रकृतिं वेदेत्येव मूले स्थितत्वान्निवर्तितामिति पदाध्याहारो निर्मूलत्वादप्रमाण इति चेत्, **मैवम्**—सत्यात्मसाक्षात्कारे वेद्यानां प्रकृतितद्गुणानामभावेन तद्दर्शनासम्भवात् । आत्मसाक्षात्कार एव हि प्रकृतितत्कार्यानुभवात्मकसंसारस्यावधिः । यथा सूर्यसाक्षात्कारो निशायास्तत्कार्यपिशाचादीनां च दर्शनस्यावधिः । आत्मसाक्षात्काररूपविद्यावस्थायां हि- 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दिति श्रुत्या सर्वद्वैतदर्शनाभावः प्रतिपादितः । तस्मान्निवर्तितामिति पदमवश्यमध्याहर्तव्यमन्यथाऽर्थानुपपत्तेः । **स इति** । य आत्मसाक्षात्कारनिवृत्ताज्ञानतत्कार्यस्स इत्यर्थः । न च

प्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः। अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः।

कृतात्मसाक्षात्कार इत्यनेनैव निवृत्ताज्ञानत्वस्य लाभात्प्रकृतिं च गुणैस्सहेत्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यं, आत्मसाक्षात्कारानन्तरमपि प्रकृतितत्कार्यसद्भावशङ्का कस्यचित्स्यादिति तन्निरासाय तद्वचनात्। अथ वा, आत्मसाक्षात्कारो द्विविधः- परोक्षोऽपरोक्षश्चेति। तत्र परोक्षात्मज्ञानान्न प्रकृत्यादिनिवृत्तिः, किं त्वपरोक्षात्मसाक्षात्कारादेवेति कृत्वा य एवं वेत्ति पुरुषमित्यनेनापरोक्षात्मसाक्षात्कार एव विवक्षित इति सूचनाय प्रकृतिं च गुणैस्सहेत्युक्तम्। **सर्वप्रकारेणेति**। स्नानसन्ध्यादिकं विहाय बालोन्मत्तपिशाचादिवदवधूतमार्गेणेत्यर्थः। 'निस्त्रैगुण्ये पथि विरचतां को विधिः को निषेध' इति शुकवचनादिति भावः। विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः। मुक्तिं यास्यतीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः। **एतेना**विहितमार्गसञ्चारे विदुषा नाऽभिनिवेशः कर्तव्य इति **सूचितम्**। सर्वथेत्यनेन च विहितमार्गेऽपि नाभिनिवेशः कार्य इति, ततश्च यथाप्रारब्धं विदुषां कार्यकरणानि देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ विहिते प्रवर्तन्तामथवा अवधूतमार्गे। उभयथापि न विदुषः कापि क्षतिः- कार्यकरणेषु तस्याहंममाभिमानाभावादिति सिद्धम्।

भूयो नाभिजायते पुनर्जन्म न प्रतिपद्यत इत्यर्थः। तदेवाह—**पतित इति**। अस्मिन् प्रारब्धे विदुषश्शरीरे प्रारब्धावसानात्पतिते मृते सति अन्यो देहो देहान्तरं तस्मै। देहान्तरं परिगृह्णेत्यर्थः। फलितमाह—**देहान्तरमिति**। जीवस्याजस्य ज्ञानात्प्रागपि न जन्मसम्भवः। किंपुनर्ज्ञानात्पश्चादिति भावः।

नन्वेवं भूयो नाभिजायत **इत्ययुक्तम्**—भूय इत्यनेनेतःप्राग्जन्मसद्भावसूचनादजस्य कदापि जन्मायोगाच्चेति चेत्सत्यमत एव देहान्तरं न गृह्णातीति तदर्थ उक्तः। विद्यमाने देहे नष्टे सति जीवो मृत इति, देहान्तरपरिग्रहे जीवो जात इति चाज्ञाः पश्यन्ति देहजन्मनाशावात्मनि। देहे जाते मृते वा जीवो जातो मृत इति लोकव्यवहारदर्शनात्। इमौ चाज्ञानमूलौ जन्मनाशौ जीवस्य न स्त इत्यज एव जीवः। अपि तु अज्ञानवशाद्देही प्रकृतदेहं परित्यज्य देहान्तरं परिगृह्णात्यनादिकालादारभ्य तस्मिंश्चाज्ञाने नष्टे देहान्तरं न परिगृह्णाति, ज्ञानोदयात्प्राक्परिगृहीतं देहं तु त्यजतीति। अयं च प्रकृतदेहत्यागस्सर्वव्यापिन आत्मनो न सम्भवत्येव, तथापि विद्वद्देहाश्रयप्राणादीनां वाय्वादिषु लयान्निष्प्राणं विद्वद्देहं विदुषात्मना त्यक्त इति लोका मन्यन्ते। यथा वा निष्प्राणं पाषाणादिकमविद्वांस आत्मरहितं मन्यन्ते।

नच विदुषोऽपि प्राणोत्क्रमणमस्त्येवेति कथं तल्लय इति वाच्यं, 'तत्त्वविदः प्राणा नोत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्त' इति श्रुतेः। प्राणादिष्वात्माभिमानिनि प्रमातरि विद्यया ब्रह्मभावं गते सति चैतन्याभासशून्याः प्राणादयः स्वस्वकार्येषु लीयन्त एव, नतूत्क्रमणादिषु क्षमन्ते। चैतन्याभासप्रयु-

नन्नु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां च फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि, कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति। यथा फले प्रवृत्तानामारब्ध-

---

त्वात्प्राणादीनामुत्क्रमणादिसामर्थ्यस्येति भावः। नच विद्यमानचैतन्याभासे नष्टेऽपि पुनश्चैतन्याभासान्तरं गृह्णीयुरेव प्राणाद्युपाधयः बिम्बचैतन्यस्य सर्वव्यापिनस्सन्निहितत्वादिति वाच्यं, चैतन्याभासनाशसमकालमेव प्राणाद्युपाधिनाशात्। यद्वा प्राणाद्युपाधीनां चैतन्याभासान्तरग्रहणशक्तिनाशात्। अथवा प्राणाद्युपाधिनाशानन्तरमेव चैतन्याभासस्य चैतन्येनैक्यप्राप्तिः, नाशसमकालमेवेति वा। दर्पणनाशे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखैक्यप्राप्तिवत्। प्राणादीनामुपाधीनां लयं प्रति तु प्रारब्धनाशसहकृत आत्मसाक्षात्कारो हेतुरिति। एवं विद्वच्छरीरात्प्राणोत्क्रमणासम्भवादेव शरीरे पतित इत्युक्तं, नतूत्क्रान्तप्राण इति। शरीरस्य पतनं नाम प्राणनादिक्रियाशून्यत्वम्। मृत्पाषाणादिवदचेतनत्वेन भूमौ पतनमिति वा। तस्मादात्मसाक्षात्कारनिवृत्ताज्ञानतत्कार्यः प्रमाता ब्रह्मभावं गच्छति। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेरिति स्थितम्।

नन्नु विद्यया प्रकृतितद्गुणेषु नाशमापादितेषु सत्सु कथं विदुषस्सर्वथा वर्तनं सम्भवेत्सत्सु देहेन्द्रियादिषु? कथं वा प्रकृतितद्गुणानां नाशस्सम्भवेद्विदुष इति चेन्नैष दोषः—प्रकृतितद्गुणानां नाशापादनं नामात्मैवेदं सर्वं नात्मव्यतिरेकेण किंचिदस्तीत्यनुसन्धानम्। तेन हि प्रकृतितद्गुणानामप्रतीतिः, किंतु ब्रह्मण एकस्यैव प्रतीतिः। नच प्रतीत्यभावमात्रेण कथं स्वरूपतः प्रकृतितद्गुणानां नाश इति वाच्यं, सुषुप्तौ जगतोपि प्रतीत्यभावमात्रेण नाशसम्भवात्। नहि विद्यमानमपि देहादिजगत् सुप्तपुरुषदृष्ट्या अस्ति। एवं विद्वद्दृष्ट्या नास्त्येव जगत्। सर्वथा वर्तनं च विदुषो न स्वदृष्ट्या सम्भवति, किंतु लोकदृष्ट्या। लोको हि कार्यकरणेषु व्यापृतेषु व्यापृत आत्मेति मन्यन्तेऽविद्यावशात्। एवं विदुषः प्राणोत्क्रमणाद्यभावश्च लोकदृष्ट्यैवोक्तं, नतु विद्वद्दृष्ट्या- 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति न सन्ति हि विदुषः प्राणादयः। आत्मा हि विद्वान्। आत्मनि हि बन्धमोक्षादयो न सन्तीति प्रागेव बहुशः प्रतिपादितम्। तस्मादविदुषो बन्धव्यवहारवद्विदुषो मोक्षव्यवहारश्च लोकस्याविद्याकृत एव। तस्माद्विदुष आत्मनः प्रकृतितद्गुणदेहेन्द्रियादयो नैव सन्तीति कुतस्सर्वथावर्तनसम्भवः न कुतोऽपि। लोकदृष्टिमाश्रित्य तु 'सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायत' इत्युक्तमिति सर्वमनवद्यम्।

नन्विति। 'न स भूयोऽभिजायत' इत्युक्तमिदं वचनमयुक्तं, तेन वाक्येन हि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः। विचार्यमाणे तु विदुषोऽपि पुनर्जन्माभावो न सम्भवति। न हि विद्योदयसमकालमेव विद्वान् शरीरं परित्यजति, किं तर्हि प्रारब्धावसान एव- 'प्रारब्धं भोगतो नश्ये'दिति शास्त्रात्, 'देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रति समीक्षत एव सासु'रिति भागवताच्च। स्वारम्भकं कर्म प्रारब्धकर्मेत्यर्थः। येन प्रकृतदेह आरब्धस्तत्कर्म प्रारब्धमित्युच्यत इति भावः। यथा सत्यपि

जन्मनां कर्मणाम् । न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्; संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सति सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं- 'न स भूयोऽभिजात' इति, न; 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरं, इषीकातूलवत्सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्त' इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषस्सर्वकर्मदाहः । इहापि चोक्तः--

विद्यायां प्रारब्धं स्वं फलमदत्त्वा न नश्यति तथा सञ्चितकर्माण्यागामिकर्माणि च स्वं स्वं फलमदत्त्वा नैव नश्यन्ति । इह जन्मनि पूर्वजन्मसु वा ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि कर्माण्यनारब्धकार्याणि सञ्चितानीत्युच्यन्ते । तेषां सञ्चितानां द्विविधत्वमिह जन्मकृतत्वेन, पूर्वजन्मकृतत्वेन च । ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमिह जन्मनि कृतान्यनारब्धकार्याणि कर्माण्यागामीनीत्युच्यन्ते । अमीषां त्रिविधकर्मणामफलप्रदत्वेन नाशो न युक्त इति त्रीणि जन्मानि स्युरेव विदुषः । नहि कृतविप्रणाशो युक्तः । कृतस्य कर्मणः फलमदत्त्वा नाशः कृतविप्रणाश इत्युच्यते । फले फलदाने । आरब्धं जन्म यैस्तेषामारब्धजन्मनां कर्मणां, प्रारब्धानामित्यर्थः । विशेषो भेदः । आगामीनि सञ्चितानि च कर्माणि फलमदत्त्वा न नश्यन्ति प्रारब्धकर्मवत्कर्मत्वादिति कृतविप्रणाशस्यायुक्तत्वादिति वा प्रयोगः ।

त्रिप्रकाराणीति । त्रिविधानि, अतिक्रान्तानेकजन्मकृतानि, इह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतान्यनन्तरं कृतानि चेति । ननु त्रिप्रकाराणामपि कर्मणामेकस्मिन्नेव जन्मनि फलदानेन विप्रणाशोऽस्तु, किमिति जन्मत्रयाभ्युपगम इति शङ्कायां सत्यमित्याह—संहतानि वेति । सर्वाणि कर्माणि मिलितानि भूत्वा एकं जन्मारभेरन् । ननु कृतविप्रणाशमात्रेण विदुषः पुनर्जन्मसम्भवप्रतिपादनमयुक्तमित्यत आह—अन्यथेति । तस्यैवार्थमाह—कृतविप्रणाश इति । सतीति शेषः । सर्वत्रापि यज्ञादिवैदिककर्मस्वनाश्वासप्रसङ्गो यथा नास्तिकानाम् । सत्यनाश्वासे न कोऽपि तत्र प्रवर्तेतास्तिकोऽपि । मया क्रियमाणेनानेन कर्मणा मम स्वर्गादिकं स्यादिति निश्चयपूर्विका हि कर्मणि प्रवृत्तिरज्ञानां वैदिकानाम् । भवत्वप्रवृत्तिः किं तत इत्यत आह—शास्त्रेति । यज्ञादिकर्तृपुरुषाभावे यज्ञादिप्रतिपादकं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । न च शास्त्रस्य वैयर्थ्यमिष्टमीश्वराज्ञारूपत्वात् । तन्न्यायेन प्रकृतगीताशास्त्रस्यापि व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । इतिशब्दः पूर्वपक्षोपपादनसमाप्तौ । अत इति । कृतविप्रणाशस्यायुक्तत्वेन विदुषः पुनर्जन्मसम्भवादित्यर्थः । पूर्वपक्षं परिहरति—नेति । विदुषा प्रारब्धफलमेव भोक्तव्यं, न त्वागामिसञ्चितकर्मफलमित्ययं विशेषश्शास्त्रादेवावगम्यते । तथाहि—

श्रुतयस्तावत्- अस्मिन् परावरे परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात्तस्मिन् परावरे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते सति, अस्य साक्षात्कर्तुः कर्माणि क्षीयन्ते- फलमप्रदायैव नश्यन्ति । यो ब्रह्माहमस्मीति वेद स ब्रह्मैव भवति न तु पुनर्जन्म प्रतिपद्यत इत्येवकारार्थः । तस्य विदुषस्तावदेव प्रारब्धावसानमेव चिरं विलम्बो मोक्षं प्रतीति शेषः । यावन्न विमोक्ष्ये प्रकृतिशरीरं न त्यजति । अथ

'यथैधां'सीत्यादिना सर्वकर्मदाहः। वक्ष्यति च। उपपत्तेश्च-- अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तरांकुरमारभन्ते: इहापि च 'साहङ्काराभिसन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतरा'णीति। तत्र तत्र भगवतोक्तम्। 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुन'रिति च। अस्तुतावद्ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेनैव दाहः ज्ञानसहभावित्वात्। न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानां कर्मणामतीतजन्मकृतानां च दाहो युक्तः। न, 'सर्वकर्मा'णीति विशेषणात्।

शरीरपतनानन्तरं सम्पत्स्यते मुक्तिं यास्यतीत्यर्थः। इषीका मुञ्जान्तर्गतसूक्ष्मावयवस्तन्तुरूपः। तद्वत्तूलवच्च सर्वाणि कर्माणि विदुष इति शेषः। प्रदूयन्ते प्रकर्षेण विनाश्यन्ते। ज्ञानाग्निनेति शेषः। 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन!। ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' आदिपदात्-'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा' इत्यादिग्रहणम्। सर्वकर्मदाह उक्त इत्यन्वयः। वक्ष्यति च ज्ञानात्कर्मक्षयमिति भावः। उपपत्तिमेव दर्शयति—**अविद्येति**। अविद्याकामक्लेशा एव बीजानि चूतादिफलान्तर्गतसारांशाः। तान्येव निमित्तं येषां तानि तथोक्तानि। कर्माणि चूतादिफलस्थानीयानीति भावः। जन्मान्तररूपमंकुरमारभन्ते। जनयन्तीति यावत्। इहजन्मन्यपि साहङ्काराभिसन्धीनि अहंकरोमीत्यहङ्कारः कर्तृत्वाभिमानरूपोऽभिसन्धिः फलाकांक्षा, तद्युक्तानि कर्माणि कृष्यादीनि फलारम्भकाणि सस्यादिफलं जनयन्ति। इतराण्यहङ्काराभिसन्धिरहितानि कर्माणि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनादीनि फलारम्भकाणि न भवन्ति। तथाऽहङ्कारफलाभिसन्धिरहितानि विदुषः कर्माण्यपि जन्मान्तररूपफलारम्भकाणि न भवन्ति। तत्सहितान्यविदुषः कर्माण्येव जन्मान्तरमारभन्ते। यथा निर्बीजानि फलानि नांकुरमारभन्ते तथाऽविद्याकामादिरहितानि विदुषः कर्माणि पुनर्जन्म नारभन्ते। यथा सबीजानि फलान्यंकुरमारभन्ते तथाऽविद्याकामादिसहितान्यविदुषः कर्माणि जन्मान्तरमारभन्त इति फलितार्थः। इतीत्यस्योपपत्तेश्चेत्यनेनान्वयः। भगवताऽप्युपपत्तिवचनं दर्शितमित्याह—**तत्र-तत्रेति**। यथा अग्न्युपदग्धानि बीजानि व्रीह्यादीनि पुनर्न प्ररोहन्त्यंकुररूपेण न प्रादुर्भवन्ति नांकुरमारभन्त इति यावत्। तथा ज्ञानदग्धैः क्लेशैः क्लेशहेतुभिः कर्मभिर्निमित्तैरात्मा जीवः पुनर्न सम्पद्यते जन्म न प्राप्नोति। अग्निना बीजगतरोहणशक्तिरिव ज्ञानेन कर्मगतपुनर्जन्मप्रदानशक्तिर्दह्यत इति भावः।

ननु ज्ञानात्प्राक्कृतानां कर्मणां साहङ्कारफलाभिसन्धिकत्वादविद्यादिमत्त्वाच्च पुनर्जन्मप्रदानशक्तिरस्त्येव, ज्ञानादनन्तरमेव हि विद्वानभिमानाभिसन्धिराहित्येन कर्माणि कुरुते, ततश्चागामिकर्मणामेव ज्ञानेन पुनर्जन्मप्रदानशक्तिनाश इत्याक्षिपति—**अस्त्वित्यादिना**। ज्ञानेन सह भवन्तीति ज्ञानसहभावीनि, तेषां भावस्तत्त्वं तस्माद्ज्ञानसहभावित्वात्। ज्ञानसहितत्वादित्यर्थः। ज्ञानपूर्वकत्वादिति यावत्। ज्ञानेनैव कर्मणां दाहोऽस्तु इत्यन्वयः। **नत्विति**। दाहो न युक्त इत्यन्वयः। ज्ञानसहभावित्वाभावादिति भावः। परिहरति—**नेति**। हेतुमाह—**सर्वेति**। 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसा-

ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामितिचेत्, न;- सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः। यत्तूक्तं - 'यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने, तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त' इति, तदसत्- कथम्? तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तिफलत्वात्। यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात्पूर्ववत्प्रवर्तत एव। यथा स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽ-

---

रकुरुते तथा' इति श्लोके कर्मशब्दस्य सर्वशब्देन विशेषणादित्यर्थः। सर्वाणि कर्माणीति विशेषणादिति पाठे इषीकातूलवदिति श्रुताविति बोध्यम्।

ननु ज्ञानोत्तरकालभाविकर्मणां निरवशेषत्वसिद्धये सर्वपदविशेषणमस्त्वित्याक्षिपति—**ज्ञानेति**। परिहरति—**नेति**। सर्वशब्दस्य ज्ञानोत्तरकालभाविकर्मपरत्वेन सङ्कोचे कारणं नास्तीत्यर्थः। ननु यदि सर्वशब्दसङ्कोचो न न्याय्यः, तर्हि प्रारब्धकर्माण्यपि गृह्यन्तां, यदि प्रारब्धकर्मग्रहणं तव नेष्टं, तर्हि तद्वत्सञ्चितकर्मग्रहणं मम नेष्टमित्याक्षिपति—**यत्त्विति, उक्तमिति**। यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणामित्यनेनेति भावः। सत्यपि ज्ञाने फलदानाय प्रवृत्तानि वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि यथा न क्षीयन्ते तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति यत्तूक्तमित्यन्वयः। प्रारब्धकर्मणामिव सञ्चितागामिकर्मणामपि भोगं विना क्षयो न युक्त इत्यर्थः। परिहरति—**तदसदिति**। कथमसदित्याक्षिपति—**कथमिति**। हेतुमाह—**तेषामिति**। तेषां प्रारब्धकर्मणां मुक्तेषुवत्प्रयुक्तबाणानामिव प्रवृत्तफलत्वात्। प्रवृत्तमारब्धं फलं यैस्तानि प्रवृत्तफलानि तत्त्वात्। दृष्टान्तं विवृणोति—**यथेति**। पूर्वमादौ लक्ष्यवेधाय लक्ष्यस्य मृगादेर्वेधाय हिंसनाय धनुषस्सकाशान्मुक्तः धनुषा मुक्त इति वा पाठः। धानुष्केण प्रयुक्त इति यावत्। इषुः लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयाद्धेतोः पतनेन भुवि पतनेनैव निवर्तते। मृगशरीरं भित्वा स्ववेगानुगुणं किंचिद्दूरं गत्वा वेगे नष्टे सति भुवि पततीत्यर्थः। नतु सति वेगे मृगशरीरभेदनसमकालमेव पततीति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति**। आसंस्कारवेगक्षयात्संस्कारवेगनाशपर्यन्तमित्यर्थः। **पूर्वेति**। शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्तेः पूर्वं यद्ज्ञानमहमिदं ममेदमित्याकारकं तेन संस्कृतेनान्तःकरणेन हेतुना विदुषां ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं शरीरस्थित्या न किंचित्प्रयोजनमस्ति- कर्मकरणाद्यभावात्। तथापि शरीरं न पतति- प्रारब्धकर्मावसानाभावात्। मुक्तेषुस्थानीयं प्रारब्धकर्म। लक्ष्यवेधस्थानीया शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्तिः। आरब्धवेगक्षयस्थानीयस्संस्कारक्षयः। लक्ष्यवेधोत्तरकालशरगमनस्थानीया शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्त्युत्तरकाल(ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाल)देहादिप्रवर्तकरूपकर्मप्रवृत्तिरिति विवेकः। पूर्वज्ञानसंस्कृतेनेत्यनेन संस्काररूपं तद्ज्ञानं दग्धपटवदबन्धकमिति गम्यते। अथागामिसञ्चितकर्मणोः प्रारब्धकर्मवैलक्षण्यं सदृष्टान्तमाह—**स एवेति**। प्रवृत्तिनिमित्तं लक्ष्यं तत्प्रत्यनारब्धवेगः कुतो वेगस्यानारम्भक इत्यत आह—**अमुक्त इति**। मुक्तस्यारब्धवेगत्वम्। कुत्र स्थितोऽत आह—**धनुषि प्रयुक्त इति**। अनुसंहित इत्यर्थः। उपसंह्रियते

प्युपसंह्रियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजीक्रियन्त इति, पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे 'न स भूयोऽभिजायत' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥२३॥

धानुष्केणेति शेषः । धनुषो मुक्तस्तु नोपसंहर्तुं शक्यत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । स्वाश्रयमन्तःकरणं तत्स्थान्येव निर्बीजीक्रियन्ते पुनर्जन्मजननासमर्थानि क्रियन्त इत्यर्थः । धानुष्कस्थानीयो विद्वान् धनुस्स्थानीयमन्तःकरणं तत्स्थेषुस्थानीयानि तत्स्थकर्माणि, उपसंहारस्थानीयं तु निर्बीजीकरणमिति विवेकः । ज्ञानात्प्रावफलाभिसन्ध्यादिमन्त्यपि कर्माणि सञ्चितानि ज्ञानादनन्तरं फलाभिसन्ध्यादिपरित्यागे सति स्वं फलं प्रदातुं न क्षमन्त इति भावः ।

नन्वेतेन कृतविप्रणाशदोषः कथं परिहृत इति चेदुच्यते—अविद्वद्विषय एव कृतविप्रणाशो दोषश्शास्त्रानर्थक्यापादकत्वादविद्वांसो हि शास्त्रार्थाधिकारिणः, विद्वद्विषयस्तु कृतविप्रणाशो गुण एव मोक्षप्रदत्वेन मोक्षशास्त्रसार्थक्यावहत्वात् ।

ननु यद्यविद्वद्विषयाण्येव कर्माणि, तर्हि विदुषामागामिकर्मोपन्यासः कथमिति चेन्नैष दोषः—सर्वथा वर्तमान इत्यनेन सूचितानामवधूतचेष्टानां कर्मत्वेनोपन्यासात् । यद्वा जनकादीनां विदुषामागामिकर्मसत्त्वादिति । प्रपञ्चितं चैतदादावेव जनकादीनां कर्म न कर्म फलाभिसन्ध्याद्यभावाद्वासुदेवकर्मवदिति । तस्मादस्मिन् विद्वच्छरीरे पतिते सति स विद्वान् भूयो नाभिजायते । प्राणाद्युपाधीनां स्वस्वकारणेषु लीनत्वादिति भावः । लिङ्गशरीरसत्त्वप्रयुक्तं हि पुनर्जन्म । तच्च नष्टमिति न विदुषः पुनर्जन्मप्रसङ्गः ।

यत्तु रामानुजः—सर्वथा वर्तमानोऽपि देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लिष्टप्रकारेण वर्तमानोऽपि स प्रकृतिपुरुषविवेकसम्पन्नो भूयो नाभिजायते, प्रकृत्या सम्बन्धं नार्हति, आत्मानं प्राप्नोतीति, तन्मन्दम्—विदुषो देवादिदेहस्थितिप्रयुक्तक्लेशायोगात् । अविदुषः प्रकृतिपुरुषविवेकायोगाच्च । न ह्यसङ्गं सच्चिदानन्दमद्वितीयं परं ब्रह्मात्मानं विदुषः कोऽपि क्लेशो भवितुमर्हति । न ह्यानन्दे आत्मनि क्लेशो युज्यते । क्लेशो हि दुःखम् । अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्यात्मनः कथं शुकस्येव पञ्जरे देहे वर्तनं क्लेशकारणं स्यात् ? किमाकाशो घटे क्लिष्टस्सन्वर्तते ? सरूपस्य हि वस्तुनः करचरणादिचालनाक्षमस्वल्पावकाशवद्वस्तुनि स्थितिः क्लिष्टा स्यात् । न तु नीरूपस्य तत्रापि निरवयवस्य । आत्मा हि नीरूपो निरवयवश्च । न हि सर्वव्यापी विभुरात्मा देह एव वर्तेत । निर्विकारे चात्मनि कथं क्लेशरूपविकारसद्भावः ? 'अविकार्योऽयमुच्यत' इति ह्युक्तम् । एवं स्थिते य आत्मानं देहपरिच्छिन्नं देहेऽतिमात्रक्लेशेन वर्तमानं मन्यते स मूर्ख एवेति कथं तस्य प्रकृतिपुरुषविवेकसद्भावः ? असङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतितो विवेचितस्य विवेचनात्प्राक्पश्चाद्वा कथं प्रकृतिसङ्गः ? कथं वा गुणसङ्गः । एवं प्रकृत्यादिसङ्गरहितस्य कथं वा क्लेशः ? कथं वा देहस्थितिः ? देहे स्थितस्य क्लेशमनुभवतो मम देहो देहेऽहमित्यभिमन्यमानस्य कथं वा पुनर्देहाप्राप्तिः ? पुनर्जन्महेत्वोरज्ञानाभिमानयोस्सत्त्वात् । एवंविधस्य कथमात्मप्राप्तिर्न कथमपीति ॥२३॥

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

ध्यानेनेति । ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यश्श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानं; तथा ध्यायतीव बकः, ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानात् । तैलधारावत्सन्ततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं; तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साङ्ख्येन योगेन । साङ्ख्यं नाम 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आ'त्मेति चिन्तनम् । एष साङ्ख्यो योगस्तेन 'पश्यन्त्यात्मानमात्म'नेति वर्तते । कर्मयोगेन

ध्यानेनेति । आत्मदर्शनमात्मसाक्षात्कारः । तस्मिन्विषये । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्येति शेषः । **उपसंहृत्येति ।** निर्व्यापारीकृत्येत्यर्थः । मनोव्यापारपूर्वकत्वाच्छ्रोत्रादिव्यापारस्य श्रोत्रादीनां मनस्युपसंहार उक्तः । चेतयति स्वाभासेन बुद्ध्यादिकं देहान्तं चेतनीकरोतीति चेतयिता- आत्मा, प्रत्यक्चेतयिता प्रत्यगात्मा, तस्मिन् मनश्चोपसंहृत्य मनोऽपि निर्व्यापारीकृत्वेत्यर्थः । यच्चिन्तनं तद्ध्यानमित्युच्यते । चिन्तने करणं तु संस्कृतमन्तःकरणमेव- तद्धर्मत्वाद्ध्यानस्य । एवमेकाग्रात्मचिन्तनस्य ध्यानत्वे प्रमाणमाह—**ध्यायतीवेति ।** निर्व्यापारेषु बकादिषु ध्यायतीवेति ध्यातृसादृश्यप्रतिपादनान्नहि बकादीनां वस्तुतो ध्यानप्रसक्तिः, बकस्य मत्स्यग्रहणप्रवणस्य प्रत्यक्चिन्तनासम्भवात्, पृथिवीपर्वतयोरचेतनत्वाच्च- किंतु यथा निर्विकल्पसमाधिस्था योगिनः प्रत्यगात्मानं ध्यायन्ति तथेमे बकादयोऽपि ध्यायन्त इव निर्व्यापारतया वर्तन्त इति । तस्मात्कार्यकरणानां निर्व्यापारत्वे सति यदेकाग्रं चिन्तनं तद्ध्यानमेवं निर्विकल्पसमाधेर्ध्यानत्वं प्रदर्श्य सविकल्पसमाधेस्तत्प्रदर्शयति— **तैलधारावदिति ।** सन्ततोऽविच्छिन्नश्च यः प्रत्ययोऽहंब्रह्मेति बुद्धिवृत्तिस्तद्ध्यानम् । तेन निर्विकल्पेन सविकल्पेनापि द्विविधेन ध्यानेनेत्यर्थः । आत्मनि बुद्धावधिष्ठाने । आत्मस्वरूपाभिव्यक्तिस्थानत्वं बुद्धेरिति भावः । केन पश्यन्तीत्यत आह—**ध्यानेनेति ।** ध्यानेन संस्कृतेन निश्चलीकृतेनान्तःकरणेन 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेरिति भावः ।

के ते केचिदत आह—**योगिन इति ।** साङ्ख्यं नाम चिन्तनमित्यन्वयः । चिन्तनप्रकारमेव दर्शयति—**इम इति ।** य इमे गुणास्सत्त्वरजस्तमांसीति ये च तद्व्यापारास्सुखदुःखमोहात्मकवृत्तयस्तेषां साक्षिभूतः । अत एव तेभ्यो गुणेभ्यो विलक्षणः । अत एव नित्यः । एवंविध आत्मेति यच्चिन्तनं तत्साङ्ख्यमित्युच्यते । एष आत्मज्ञानात्मको योगस्साङ्ख्ययोगः । तेनात्मनात्मानं पश्यन्ति । एते योगिभ्योऽन्ये साङ्ख्या इत्यर्थः । **कर्मयोगेनेति ।** चित्तसमाधानात्मकयोगत्वं कथं कर्मणोऽस्त

कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणतः; तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥२४॥

अन्ये त्वेवमजानन्तश्श्रुत्वाऽऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

अन्येत्विति । अन्ये त्वेतेषु विकल्पेष्वन्यतमेनाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः, आचार्येभ्यश्श्रुत्वा 'इदमेव चिन्तयत' इत्युक्ता उपासते श्रद्धानास्सन्तश्चिन्तयन्ति; तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाश्श्रुतिश्श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः । केवलं परोप-

---

आह—योगार्थत्वादिति । चित्तसमाधानार्थत्वादित्यर्थः । योगार्थं कर्म योग इति कथमुच्यतेऽत आह—गुणत इति । उपचारादित्यर्थः । लक्षणयेति यावत् । ननु कर्मानुष्ठानेन कथमात्मदर्शनमत आह—सत्त्वेति । सत्त्वमन्तःकरणं तस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं विक्षेपाभाव इति यावत् । ततो ज्ञानोत्पत्तिः तद्द्वारेण । अपरे कर्मिण इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन ध्यानयोगः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति त्रय उपाया आत्मदर्शने प्रोक्ताः । तत्राप्रतिबन्धसन्न्यासिरूपोत्तमाधिकारिविषयस्साङ्ख्ययोगः, सप्रतिबन्धसन्न्यासिरूपमध्यमाधिकारिविषयो ध्यानयोगः, असन्न्यासिविषयस्तु कर्मयोग इति विवेकः । ध्यानयोग एवोत्तमाधिकारिविषयः, ज्ञानयोगस्तु मध्यमविषय इति केचित् ।

रामानुजस्तु—निष्पन्नयोगानां ध्यानयोगे, अनिष्पन्नयोगानां ज्ञानयोगे, उत्तमानां कर्मयोगे चाधिकार इत्युवाच । तदसत्—विदुषामुत्तमानां सन्न्यास एवाधिकार इति स्थापितत्वात्पूर्वमेव । न ह्यात्मानं सच्चिदानन्दलक्षणमविक्रियमकर्तारं पश्यन्तो विद्वांसः कर्म कुर्युः- देहाद्यभिमानपूर्वकत्वात्कर्मयोगस्य । असमाहितचित्तानां यदि ज्ञानयोगेऽधिकारस्स्यात्तर्हि विन्ध्यः प्लवेत्सागरे । चित्तसमाधानपूर्वको ह्यात्मानात्मविवेकः । आत्मा हि निरतिशयसूक्ष्मः । कथं तद्ज्ञानं विक्षिप्तचित्तस्य सम्भवेत् ? असमाहितचित्तो हि बाह्यं घटादिवस्त्वपि न सम्यग्ग्रहीतुं शक्नुयात्किंपुनरन्तरात्मानमणोरणीयांसम् । ये तु समाहितचेतसः प्राज्ञास्तेषां चित्तविक्षेपादिरूपप्रतिबन्धाभावेन सुलभ एवात्मसाक्षात्कार इति किमर्थस्तेषां ध्यानयोगो यमनियमादिसाधनसापेक्षत्वेन क्लेशावहः ॥२४॥

अन्ये त्विति । एवमजानन्तः अन्ये तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते । श्रुतिपरायणास्ते चापि मृत्युमतितरन्त्येव । एतेषु पूर्वोक्तेषु विकल्पेषु ध्यानयोगज्ञानयोगकर्मयोगाख्येषूपायविकल्पेष्वन्यतमेन । बहूनां निर्धारणे डतमच् । येनकेनापि योगेनात्मानमजानन्तो ज्ञातुमसमर्था इत्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्युपदेशं श्रुत्वा । फलितार्थमाह—इदमेव चिन्तयतेत्युक्ता इति । आचार्यैरिति शेषः । आत्मानं ब्रह्मत्वेन न जानन्ति । किंतु अहंब्रह्मास्मीतीदं त्वं सर्वदा चिन्तय (सततमविच्छिन्नं यथातथा आवर्तय) इति गुरुभिरुपदिष्टास्सन्तश्श्रद्धया ये यथोपदिष्टमुपासते तेऽपि मोक्षं यास्यन्तीत्यर्थः । श्रुतिपरायणा इत्यस्य फलितार्थमाह—केवलमिति । परोपदेश एव प्रमाणं येषां ते परोपदेशप्रमाणकाः । विवेक

देशप्रमाणकास्स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः। किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतिक्रामन्तीत्यभिप्रायः ॥२५॥

क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इत्युक्तं, तत् कस्माद्धेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ! ॥२६॥

यावदिति। यावद्यत्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु। किं विशेषेण? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं च जङ्गमं च, क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि विजानीहि हे भरतर्षभ!

कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्संयोगोऽभिप्रेतः? न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकस्सम्बन्धविशेषस्संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति- आकाशवन्निरवयवत्वात्। नापि

आत्मानात्मविवेकः। तेऽपीत्यपिशब्दसूचितामर्थापत्तिमाह— किम्विति। प्रमाणं शास्त्रं प्रति स्वतन्त्राः। शास्त्रार्थपरिज्ञानक्षमा इत्यर्थः। अतिक्रामन्तीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः।

यत्तु रामानुजः—येऽन्येभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिकमुपासते ते, ये च श्रुतिपरायणास्ते च मृत्युमतितरन्तीत्यवदत्, तत्तुच्छम्—यत्तच्छब्दद्वयाध्याहारपूर्वकवाक्यभेदकल्पनस्यायुक्तत्वात्। नच श्रुत्वेत्यस्य श्रुतिपरायणा इत्यस्य च पौनरुक्त्यदोषनिरासाय वाक्यभेद आवश्यक इति वाच्यं, श्रुतिपरायणत्वादेव श्रुत्वोपासत इति हेतुहेतुमद्भावेनापौनरुक्त्यात् ॥२५॥

यावदिति, अत्रेति। अस्मिन्नध्याय इत्यर्थः। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति, क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इति मोक्षसाधनमित्युक्तम्। कस्माद्धेतोस्तद्ज्ञानं मोक्षसाधनमिति शङ्कायां तद्धेतुप्रदर्शनार्थमयं यावदितिश्लोक आरभ्यते। स्थावरजङ्गमं यावत्किञ्चित्सत्त्वं सञ्जायते तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जायत इति विद्धि। यावच्छब्दस्य यदित्यर्थः। किं विशेषेणेति। कीदृशं तद्वस्त्वित्यर्थः। कश्चासौ विशेषः किंविशेषस्तेन युक्तं सत्त्वमित्यक्षरार्थः। स्थावरं तरुगुल्मादिकं, जङ्गमं पशुपक्ष्यादिकं च चेतनजातमित्यर्थः। अचेतनजातं तु मृत्पाषाणादिकं क्षेत्रमेवेति भावः।

नन्वसङ्गस्य क्षेत्रज्ञस्य कथं क्षेत्रेण सह संयोग इत्यभिप्रेत्याक्षिपति—कः पुनरिति। रज्जुघटयोर्हि परस्परावयवसंश्लेषद्वारा संयोगाख्यः कश्चित्सम्बन्धविशेषोऽस्ति, न तादृशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भवितुमर्हति- क्षेत्रस्य सावयवत्वेऽपि क्षेत्रज्ञस्य निरवयवत्वात्। नहि घटरज्ज्वोरिव घटाकाशयोस्संयोगस्स्यात्। नच मृद्घटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्समवायस्सम्बन्धः, क्षेत्रज्ञादुपादानात्क्षेत्रं जातमिति, क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञो जात इति वा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमात्। इतरस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यतरस्य इतरमन्यतरं प्रति कार्यकारणभावस्यानभ्युपगमात्। न च 'यतो वा इमा'नीति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य

समवायलक्षणः- तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति, उच्यते-- क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणस्संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्। सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः। यथा शास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात् मुंजादिव इषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं

क्षेत्रं प्रति कारणत्वमस्तीति वाच्यं, परिणाम्युपादानत्वलक्षणकारणत्वाभावात्। परिणाम्युपादानकारणस्यैव कार्येण सह समवायसम्बन्धाभ्युपगमात्। क्षेत्रज्ञस्तु विवर्तोपादानं सर्पाभासस्य रज्जुवत्। नहि रज्जुसर्पाभासयोर्लोके समवायसम्बन्धो दृश्यते। तस्मात्संयोगलक्षणस्समवायलक्षणो वा सम्बन्धो नास्ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति कथमुक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति। एवं संयोगासम्भवादेव हि 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्युपपत्तिः। तस्माच्छ्रुतिविरुद्धो निरुपपत्तिश्च प्रकृतगीतोक्तार्थोऽप्रमाण एवेति पूर्वपक्षः।

समाधानमुच्यतेऽस्य मयेति प्रतिजानाति—**उच्यत इति**। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरध्यासरूपस्संयोगोऽस्तीति न काचिदनुपपत्तिः। अध्यासरूपसंयोगस्य मिथ्यात्वेन नासङ्गश्रुतिविरोध इत्याह—**क्षेत्रेत्यादिना**। विषयो ज्ञेयं, विषयि ज्ञानं ज्ञानस्वरूपत्वादात्मनः। भिन्नस्वभावयोस्सच्चिदानन्दस्वभाव आत्मा, अनृतजडदुःखात्मकं क्षेत्रमिति भावः। इतरस्मिन् क्षेत्रे इतरस्य क्षेत्रज्ञस्य तद्धर्माणां चैतन्यादीनां चाध्यासः। तथेतरस्मिन् क्षेत्रज्ञ इतरस्य क्षेत्रस्य तद्धर्माणां सुखादीनां चाध्यासः। यथा देवोऽहं मनुष्योऽहमिति धर्म्यध्यासः, सुख्यहं दुःख्यहं पश्याम्यहमित्यादिर्धर्माध्यासः। स लक्षणं यस्य स तथोक्त इति संयोगविशेषणम्। एतस्याध्यासस्य किंनिमित्तमत आह—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञेति**। इदं क्षेत्रमयं क्षेत्रज्ञ इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यस्स्वरूपविवेकस्तदभाव एव निबन्धनं निमित्तं यस्य स तथोक्तः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग इहाभिप्रेत इति शेषः। तत्र दृष्टान्तमाह—**रज्ज्विति**। तच्छब्दस्य रज्जुशुक्तिकादिस्वरूपाण्यर्थः। तेषां विवेकरूपस्य विज्ञानस्याभावाद्धेतोरध्यारोपितैस्सर्परजतादिभी रज्जुशुक्तिकादीनां यथा संयोग इतरेतराध्यासलक्षणस्तद्वदिति। रज्जुसर्पयोरिव शुक्तिकारजतयोरिव च स्वरूपविवेकाभावेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः, इतरेतरतादात्म्याध्यासलक्षणस्संयोग उपपद्यत इत्यर्थः। रज्जौ सर्पस्येव शुक्तिकायां रजतस्येव च क्षेत्रज्ञे क्षेत्रस्याविद्यया कल्पितत्वेनारोप्याधिष्ठानयोस्संयोगादिरूपसम्बन्धाभावेऽप्यध्यासरूपसम्बन्धसत्त्वात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगोऽध्यासरूप एवेति भावः।

अस्य चाध्यासरूपसम्बन्धस्य किं लक्षणमत आह—**सोऽयमिति**। मिथ्याज्ञानं भ्रमस्तदेव लक्षणं यस्य स तथोक्तः। अतस्मिंस्तद्बुद्धेरध्यासरूपत्वाद्भ्रम एवाध्यास इति भावः। **एतेन** क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो भ्रान्तिसिद्ध एव, न तात्त्विक इति **सिद्धम्**। यद्वा मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य स मिथ्याज्ञानलक्षणः। कार्यस्य कारणस्वरूपत्वादज्ञानकारणस्याध्यासस्याज्ञानमेव स्वरूपं घटस्य मृदिवेति भावः। **एतेना**विद्याकृतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो रज्जुसर्पसंयोगव-

प्रविभज्य 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत्- 'असदेव सदिवावभासत' इति। एवं निश्चितविज्ञानो यः तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानम्। तस्य जन्म-

---

दिति अविद्याया मिथ्यात्वात्तत्कृतसंयोगोऽपि मिथ्यैवेति **सूचितम्**। एतदर्थमेव हि मिथ्यापदेन विशेषितमज्ञानमाचार्यैः।

एतस्य चाध्यासरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य निवृत्त्युपायं दर्शयति यथाशास्त्रमित्यारभ्य मिथ्याज्ञान-मित्यन्तेन ग्रन्थेन। यथाशास्त्रं वेदान्तशास्त्रमनतिक्रम्य तदुक्तविधयेत्यर्थः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यो लक्षणभेद-स्सत्यत्वमिथ्यात्वादिस्वरूपभेदः, तत्परिज्ञानं पूर्वं यस्य तत्तथेति प्रविभज्यमानमित्यस्य विशेषणम्। प्राग्दर्शितमहङ्कारादिकं रूपं यस्य तस्मात्प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात्सकाशान्मुञ्जात्सकाशादिषीकामिव प्रवि-भज्यमानं विविच्य गृह्यमाणमित्यर्थः। यथोक्तानि लक्षणान्यनादित्वसाक्षित्वादीनि यस्य तं यथोक्त-लक्षणं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यतीत्यन्वयः। कीदृशं क्षेत्रज्ञमत आह—**निरस्तसर्वोपाधिविशेष-मिति**। केनोक्तं तत्राह- न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन वाक्येनोक्तं ज्ञेयत्वेनोक्तश्चायमेवेत्याह—**ज्ञेय-मिति**। क्षेत्रं चासदेव सदिवावभासत इति यः पश्यतीत्यन्वयः।

कथमसतस्सद्रूपेण भानमित्यतो दृष्टान्तान्याह—**मायेति**। मायया इन्द्रजालेन निर्मिता हस्तिहर्म्यादयस्तद्वत्। स्वप्ने दृष्टानि वस्तूनि रथादयस्तद्वत्। तानि हि निद्रया मायाशक्त्या कल्पि-तानि। गगने कल्पितगन्धर्वनगरादिवच्चेति। ननु भुवि मूर्तिमत्यां मायया हस्त्यादिनिर्माणं भवतु नाम, कथं पुनरमूर्ते ब्रह्मणीत्यत आह—**गगने गन्धर्वनगरादिवदिति**। नन्वनात्मनि गगने गन्धर्वनगरादिनिर्माणं मायया क्रियेत नाम, कथं पुनरात्मन्येवेत्यत आह—**स्वप्नदृष्टवस्तुवदिति**। स्वप्नपदार्था हि निद्रयाऽऽत्मन्येव कल्पिताः।

एतेन क्षेत्रज्ञे क्षेत्रमिदं मायया कल्पितमिति **सूचितम्**। यथा मायामयहस्तिहर्म्यादिपदार्था असन्तोऽपि सन्त इव प्रतिभान्ति तद्वत्क्षेत्रमसदपि सदिवावभासत इत्यर्थः। एतेन क्षेत्रस्य शश-शृङ्गादिसाम्यं निरस्तं प्रतीयमानत्वात्। न हि शशशृङ्गादिकं प्रतीयते केनापि। ब्रह्मवत्सत्यत्वं च निरस्तं बाध्यमानत्वात्। यथा प्रबोधादिना स्वप्नपदार्थादयो बाध्यन्ते तथा क्षेत्रमपि विद्यया बाध्यत इति। एवं प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च क्षेत्रमिदमसदिति सदिति वा वक्तुं न युज्यते, किं तु मिथ्येत्येव वक्तुं युज्यते। प्रतीयमानत्वे सति बाध्यमानत्वं हि मिथ्यात्वं- रज्जुसर्पादावुक्तलक्षण-दर्शनात्। रज्जुसर्पादयो हि मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपन्नाः। नच विद्यादशायामपि क्षेत्रमस्तीति वाच्यं, 'नेह नानाऽस्तीति श्रुतिविरोधात्। तस्माद्ब्रह्मैकमेव प्रत्यगभिन्नं सत्यं, क्षेत्रं मिथ्यैव। एवं यो निश्चित-विज्ञानः, निश्चितं विज्ञानं ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं यस्य स तथोक्तः। तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छती-त्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—**यथोक्तेति**। सम्यग्दर्शनेन हि ब्रह्मात्माभेदलक्षणेन मिथ्याज्ञानं बाध्यते

हेतोरपगमात्- 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह' इत्यनेन 'विद्वान् भूयो नाभिजायत' इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥२६॥

सूर्येण तम इव । ननु मूलाज्ञाननाशं विना कथं मिथ्याज्ञाननाशोऽत आह—**तस्येति** । मिथ्याज्ञानस्य जन्महेतोर्मूलाज्ञानस्यापगमादिति । अहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनेन मूलाज्ञानं सकार्यं निवर्तत इत्यर्थः । अज्ञानकार्यं ह्यध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं, मिथ्या च तद्ज्ञानं च मिथ्याज्ञानमितीह समासः । भ्रमरूपं ज्ञानमिति यावत् । अविद्याकृतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो विद्यया निवर्त्यते । अविद्याकृतो रज्जुसर्पाभाससंयोगो यथा रज्जुयाथात्म्यज्ञानेन निवर्त्यते । आत्मयाथात्म्यज्ञानमेव हि विद्या, न तर्कव्याकरणादिपाण्डित्यम् । आत्मनि चाविद्यया कृते क्षेत्रे विद्यया नाशिते सति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगोऽपि नष्ट एव- क्षेत्रस्यैवाभावात् । इयं च विद्या बुद्धिवृत्तिरूपा क्षेत्रं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति- कतकरजो यथा जलगतं मालिन्यं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति तद्वत् । तस्मादात्मनो विद्यया च न द्वैतप्रसङ्ग इति स्थितमद्वैतम् । सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह—**य एवमिति** । उपपन्नं युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—यावत्सत्त्वं जायते तावत्संयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायत इति, **तदयुक्तम्**—यावच्छब्दस्य साकल्यार्थमुक्त्वा तावच्छब्दाध्याहारस्य गौरवावहत्वात्तावच्छब्दार्थस्यापि साकल्यत्वेन पुनरुक्तत्वाच्च । किंचित्त्वसकलत्वयोरेकत्र स्थातुमयुक्तत्वाच्च । उत्तरवाक्यगततच्छब्दान्वयाय यच्छब्दस्याध्याहर्तव्यापत्तेश्च । सकलं सत्त्वं सञ्जायते सकलं संयोगाज्जायत इति वाक्यद्वयकल्पनं चायुक्तं- सकलं सत्त्वं संयोगाज्जायत इत्येकवाक्यस्यैव न्यायत्वात् ।

तच्छब्दो जन्मपरामर्शीति वेदान्तदेशिकोक्तिश्च**ायुक्ता** —मूलस्थस्य सञ्जायत इति पदस्यैवात्रापि वाक्ये समन्वयेनेष्टसिद्धौ तद्विहाय तत्सत्त्वजन्म भवतीति क्रियान्तराध्याहारस्यायुक्तत्वात् । न च यावच्छब्दो यच्छब्दार्थवाचक इति वाच्यं, तच्छब्दप्रतिद्वन्द्वितया यावच्छब्दनिर्देशस्यैव यावच्छब्दस्य यच्छब्दार्थकत्वगमकत्वात् । नच न निघण्टुप्रमाणमस्तीति वाच्यं, महर्षिप्रयोगस्यैव निघण्टुत्वात् । तस्माद्यत्किञ्चित्सत्त्वं जायते तत्सर्वं संयोगादेव जायत इति व्याख्येयम् । यत्किञ्चिच्छब्दद्वयसामर्थ्यात्सर्वसिद्धिरिति न यच्छब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वशङ्कापि । **यच्च** संयोगात्सञ्जायत इत्यस्य संयुक्तमेव जायत इत्यर्थ इति, **तच्चायुक्तम्**—तस्माद्वाक्यात्ताद्दशार्थालाभात् । संयोगो हि सत्त्वं प्रति कारणतया निर्दिष्टम् । अन्यथा सर्वं सत्त्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तमित्येव ब्रूयान्न तु संयोगाज्जायत इति । किंच यत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तमेव जायत इति त्वं वदसि किं तद्वस्तु? नच सत्त्वमिति वाच्यं, नहि तत्संयुक्तत्वप्रयोजकक्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यामन्यत् । यो हि यत्संयुक्तस्स हि तस्मादन्यः । यथा रज्जुसंयुक्तो घटो रज्जोरन्यः । नच क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्त ईश्वर इति वाच्यं, तस्य जन्मायोगात् ।

तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तस्य ताभ्यामन्यस्य जायमानस्य वस्तुनोऽभावात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तं सत्त्वं जायत इत्ययुक्तम् । नच क्षेत्रक्षेत्रज्ञद्वयमितरेतरसंयुक्तं सञ्जायत इत्यर्थ इति वाच्यं, जन्मनः प्रागेव सिद्धयो-

'न स भूयोऽभिजायत' इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः। जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः; अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

सममिति। समं निर्विशेषं, तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं, क? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु

रन्योन्यसंयुक्तयोः कथं पुनर्जन्म देहदेहिनोः? नच जन्मनः प्राक् सूक्ष्मरूपेण स्थितयोस्संयुक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्थूलरूपापत्तिरूपं जन्म भवतीति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्याविकारस्य स्थूलसूक्ष्मत्वविकारायोगात्। नापि सूक्ष्मरूपावस्थितक्षेत्रसंयुक्तः क्षेत्रज्ञः स्थूलरूपावस्थितक्षेत्रसंयुक्तत्वरूपेण जायत इति वाच्यं, प्रकृतश्लोकादुक्तार्थालाभात्।

ननु तव पक्षेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जायमानं तत्सत्त्वं किं तदुभयात्मकमुत न? आद्ये- जन्मनः प्रागेव सिद्धस्योभयात्मकस्य तस्य कथं पुनर्जन्म? अन्त्ये अनुभयात्मकं हि सत्त्वं नास्तीति चेत्, **मैवम्**— अष्टधा परिणता प्रकृतिः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरः तयोर्य आध्यासिकसम्बन्धस्स सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति निमित्तम्। पुरुषाधिष्ठितमहाभूतादिलक्षणक्षेत्रकार्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तभौतिकप्राणिजातस्य। नहि केवलप्रकृतेः केवलेश्वराद्वा जगज्जायते, किंतु प्रकृतिसंयुक्तात्पुरुषात्पुरुषाधिष्ठितायाः प्रकृतेर्वा सकाशाद्भवति जगत्। तस्मात्प्रकृतिपुरुषसंयोगस्सर्वप्राण्युत्पत्तिनिमित्तमिति।

यद्वा क्षेत्रं मूलप्रकृतिः, क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्तदुभयसंयोगान्महदहङ्काराद्युत्पत्तिद्वारा सर्वभूतोत्पत्तिरिति। कार्यकरणसङ्घातात्मकं चरमचरं च प्राणिजातं क्षेत्रपरिणामभूतं क्षेत्रज्ञादन्यदेवेति युक्तं तस्य जन्म। तदेवेह सत्त्वशब्देन गृह्यते, नतु क्षेत्रज्ञस्तस्य जन्मायोगात्। 'अजो नित्य' इति दर्शितत्वात्। अस्मिंश्च सत्त्वे चैतन्याभासदर्शनाच्चैतन्याभासस्य च चैतन्यांशत्वात्कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिव कार्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि अध्यासलक्षणसम्बन्धोऽस्तीति कृत्वा सोऽयं कार्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगपूर्वक एवेति कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाच्चिदाभाससंयुक्तस्य कार्यक्षेत्रस्य जन्म भवतीति भावः। **एतेन** प्रकृतिः पुरुषस्तत्संयोगश्चेति त्रयं भूतोत्पत्तिं प्रति निमित्तमिति **सिद्धम्**। नच प्रकृतिपुरुषसंयोग एक एवेह निमित्तमित्युक्तमिति वाच्यं, भूतोत्पत्तिं प्रति तत्संयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगं प्रति तयोः कारणत्वादिति। यद्वा संयोगद्वारा प्रकृतिपुरुषद्वयं निमित्तम्। अथवा प्रकृतितत्संयोगद्वारा पुरुष एक एव निमित्तम्। यतोवेत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुरुष एवेश्वरो जगत्कारणमिति वक्तव्ये तद्विहाय प्रकृतिपुरुषसंयोगः कारणमिति कथनं तु अज्ञानमूलकप्रकृतिपुरुषसंयोगस्य जगत्कारणत्वेन, ज्ञानात्तत्संयोगनिवृत्तौ सर्वसंसारनिवृत्तिः स्यादिति सूचनार्थमिति बोध्यम् ॥२६॥

सममिति। वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्सङ्गतिसूचनाय वृत्तमनुवदति—**न स भूय इत्यादिना— उक्त इत्यन्तेन ग्रन्थेन**। सम्यग्दर्शनफलं ज्ञानफलभूतो जन्माभाव उक्तः। **अत इति**। अविद्या-

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु; कम् ? परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परमश्चासावीश्वरश्चेशनशीलश्चेति परमेश्वरः; तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि--विनश्यत्सु इति, तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति, भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम् ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलं च;

निमित्तकक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य जन्मकारणत्वादित्यर्थः । **तस्या इति** । जन्मकारणभूतसंयोगकारणभूताया इत्यर्थः । जन्मनः परमकारणभूताया इति यावत् । अविद्याया निवृत्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो निवर्तते, ततश्च जन्म निवर्तत इति तावदविद्यैव विद्यया निवर्तनीयेति भावः । उक्तमपि सुबोधाय पुनरुच्यत इत्याह—**उक्तमपीति** । एतेन ज्ञानस्य दुर्बोधत्वं सूचितम् । न ह्यात्मन्यनादिकालाभिरूढोऽनात्माभिमानस्संसारित्वभ्रमश्च सुखेन निवर्तते । नापि तदनिवृत्तिं विना ब्रह्माहमस्मीति निरूढं ज्ञानं भवति । तस्मात्पुनःपुनरुच्यते आत्मतत्त्वं कृपालुना भगवता भक्तानुग्रहार्थमिति भावः । **शब्दान्तरेणेति** । भङ्ग्यन्तरेणेत्यर्थः । यः विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तमविनश्यन्तं परमेश्वरं पश्यति स एव पश्यति । निर्विशेषं यथातथेति स्थितिक्रियाविशेषणम् । एकरूपेणेत्यर्थः । सच्चिदानन्दस्वरूपेणेति यावत् । निर्विशेषमिति परमेश्वरविशेषणं वा । सर्वेषु तिष्ठन्तमित्यनेनात्मभेदस्याप्रामाण्यं सूचितम् । आधारबहुत्वस्याधेयैकत्वस्य च बहुवचनैकवचनाभ्यामुक्तत्वात् । ततश्चौपाधिकभेदोऽप्यात्मन्यप्रमाण इति सिद्धम् । स्थितिं गतिनिवृत्तिं कुर्वन्तं, न हि परिपूर्णमचलं वस्तु क्वापि गच्छेदिति भावः । **एतेन सर्वव्यापित्वलक्षणं** विभुत्वं **सिद्धम्** । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । प्राणिनः कार्यकरणसङ्घातात्मकाः । परम उत्कृष्टः । किमपेक्षयास्योत्कर्षोऽत आह—**देहेति** । आत्मत्वेनाविद्यया परिकल्पितेभ्यो देहात्मेन्द्रियात्ममनआत्मबुद्ध्यात्माव्यक्तात्मभ्य उत्कृष्टः । अहमज्ञ इतिप्रतीत्याऽज्ञानस्याप्यात्मत्वमवगम्यत इत्यभिप्रेत्योक्तमव्यक्तात्मेति । न त्वज्ञानमहमिति साक्षादज्ञाने आत्मत्वप्रतीतिः कस्यापि । काणोऽहं बधिरोऽहमित्यादिप्रतीत्या त्विन्द्रियस्यात्मत्वमिति बोध्यम् । नहि कोऽपि चक्षुरहं श्रोत्रमहमिति प्रत्येति । देहो हि घटपटादीनामीशनशीलः । देहपरतन्त्रत्वात्तेषाम् । स चेन्द्रियपरतन्त्र इन्द्रियव्यापारपूर्वकत्वाद्देहव्यापारस्येति देहस्येशनशीलानीन्द्रियाणि । तेषां मन ईश्वरं तस्य बुद्धिरीशनशीला । तस्या अज्ञानममीषां सर्वेषामपीशनशील आत्मेति परमेश्वरत्वमात्मन इति भावः । न चाज्ञानस्येशनशीलः परमात्मैव न त्वात्मेति वाच्यं, आत्मन एव परमात्मत्वात्, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति ह्युक्तम् । **तं चेति** । विशिनष्टीति शेषः ।

ननु भूतानां विनश्यत्स्विवति विशेषणदानं परमेश्वरस्याविनश्यन्तमिति विशेषणदानं च व्यर्थमित्यत आह—**भूतानामिति** । वैलक्षण्यं भेदः । **एतेन** भूतानि प्राणिनो जीवा आत्मशब्दवाच्या **एवेत्यपास्तम्** । भूतविलक्षणपरमेश्वरस्यैवात्मत्वात् । भूतानामनात्मत्वात्तत्र दृश्यमानचैतन्यस्य चाभासभूतत्वादिति । कथं वैलक्षण्यप्रदर्शनमित्याक्षिपति—**कथमिति** । तदेवोपपादयति—**सर्वेषामिति** । भवन्तीति भावाः पृथिव्यादिपदार्थाः । तेषां विकाराः--जायते--अस्ति--वर्धते--विपरिणमते--अपक्षीयते--

जन्मोत्तरकालभाविन अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः; विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात्सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति; अतोऽत्यन्तभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः। तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्य-

---

नश्यति--इति षट्। तेषां मध्ये जनिलक्षणो भावविकारो मूलमादिः प्रथम इत्यर्थः। अन्ये सत्तादि-विनाशान्तास्सर्वे पञ्चेत्यर्थः। भावविकारा जन्मोत्तरकाले भवन्तीति जन्मोत्तरकालभाविनः। जातस्यैव देहादिभावस्य सत्तावृद्धिपरिणामापक्षयनाशदर्शनाज्जनिरूपविकार एव तेषामादिरित्यर्थः। ननु नाशानन्तरं कोऽप्यस्तु विकार इति विकाराणां विनाशान्तत्वकथनमयुक्तमित्यत आह—**विनाशादिति**। विनाशोऽदर्शनं तं प्राप्तस्यासतो वस्तुनश्शशशृङ्गादितुल्यस्य कथं पुनर्भावविकारप्राप्तिः? भावो हि सत्पदार्थः। तद्विकाराश्च सत एव वस्तुनो भवितुमर्हन्ति- न त्वसत इति भावः। इदमेवाह—**भावाभावादिति**। भावस्य सत्पदार्थस्याभावात्। नन्वसतोऽपि विकारा भवन्त्वत आह—**सतीति**। धर्मिणि देहादिभावपदार्थे सति धर्मा भवन्ति। धर्मिण एवाभावे कथं धर्मभवनं, न कथमपीत्यर्थः।

ननु 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति गीतावचनादेव नष्टस्य पुनर्जन्मरूपविकार उपलभ्यते, दृश्यते च नष्टस्यापि देहस्य भस्मात्मना जन्म। घटस्य च कपालाद्यात्मनेति तस्मान्नान्त्यविकारो नाश इति चेत्, **मैवम्**—यदि निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरागमनं भवेत्तर्हि नष्टं पुनर्जायेत। गीतावचनं तु देहजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाशवन्तं जीवमभिप्रेत्य प्रवृत्तं मृतस्य देहादुत्क्रान्तस्य प्राणोपाधिकस्य जीवस्य देहान्तरप्राप्तिरूपं जन्म ध्रुवमिति, प्रकृतदेहत्यागरूपं मरणं च तस्य ध्रुवमिति। देहे भस्मतामापन्ने सति देहो जात इति व्यवहाराभावान्न देहस्य भस्मात्मना जन्म, किंतु भस्मतापत्त्या देहस्य नाश एव। करचरणादिमत्पिण्डविशेषो हि देहः। यदि स देहस्याकारो भस्मनि दृश्येत, तर्हि देहः पुनर्जात इति वक्तुमुचितम्। यो यस्य नियत आकारस्तन्नियताकारादर्शनमेव हि तस्य नाशः। तस्माद्भस्मीभूतस्य देहस्य पुनर्जन्म भवेद्यदि निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरागमनं भवेदेव। सत्कार्यवादिनापि देहारम्भकपृथिव्यादिद्रव्यस्य देहरूपत्वं विहाय भस्मरूपप्राप्तिरिति वदतापि देहरूपस्य नष्टत्वमवश्यमभ्युपेयमेवेति देहो नष्ट एव। न हि करचरणाद्यवयवसन्निवेशात्मकमाकारं विहाय कश्चिद्देहपदार्थोऽस्ति। स च देहे भस्मीभूते सति नैव दृश्यत इति देहस्यादर्शनरूपो नाशो युक्त एव। तस्य चादर्शनं गतस्य देहस्य नष्टदीपवन्नास्ति पुनरुदयः। न हि भस्मीभवनात्पूर्वं दृष्टः पित्रादिदेहाकारः पुत्रादिना पुनर्दृश्यते, येन नाशानन्तरं द्रव्यस्य पुनर्जन्मविकारापत्तिः। नच दीपो नष्टः पुनरुदेत्येवाग्निसंयोगाद्वर्तेरिति वाच्यं, नष्टादन्यस्या एव दीपज्वालायाः पुनरुदयात्। सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा तु भ्रम एव, न प्रमा। नष्टस्य पुनरुदितस्य च दीपस्य भेदात्। तस्मान्नष्टस्य करचरणाद्याकारवतो देहस्य कम्बुग्रीवाद्याकारवतो घटस्य वा न पुनर्जन्म। ये तु दृश्यन्ते भस्मकपालादयस्ते न देहघटादिपदार्थाः। भस्मनि कपालादौ वा देह इति घट इति च लोकानां प्रत्ययादर्शनात्। अनुभवविरुद्धार्थो हि न ग्राह्यः। नापि नष्टस्य पुनर्जन्म शास्त्रसिद्धं जीवस्यैव नित्यस्य देहान्तरप्राप्तिरूपं पुनर्जन्म

शास्त्रसिद्धं न त्वनित्यस्य देहस्य । अत एव ह्यनित्यत्वं देहस्य । यत्पुनरदर्शनं- तस्मान्नाशानन्तरं भावस्यैवाभावाद्भावस्य सत्त्वे नाशस्यैवायोगान्नास्ति कोऽपि भावविकार इति भावविकाराणां नाश एव परमावधिः । **अत इति** । नाशात्परस्य भावविकारस्याभावादित्यर्थः । आत्मन इति शेषः । अन्त्यभावविकारस्य नाशस्याभावानुवादेनाभावस्य पूर्वं बहुवारं प्रतिपादितत्वादिह तत्प्रतिपादनमनुवादभूतमेवेति भावः । तत्पूर्वभाविनः नाशात्प्राक्तनास्सर्वे जन्मादयो विकारास्तत्कार्यैस्सह प्रतिषिद्धा भवन्ति ।

ननु अविनश्यन्तमित्यनेन नाशाभाव एव प्रतिपादित इति कथं जन्मादिविकाराभावसिद्धिरिति **चेदुच्यते**—यस्य नाशो नास्ति तस्य जन्मापि नास्ति । जन्मपूर्वकत्वान्नाशस्य । जातस्य हि घटस्य नाशो दृश्यते, न त्वजातस्य । न ह्यजातस्य शशशृङ्गस्य नाशप्रतीतिः । यद्धि जन्मना दृष्टिपथं गतं तदेव हि प्राप्तुमर्हत्यदर्शनरूपं नाशम् । आत्मा न जायते, नाशरहितत्वाद्यन्नाशवत्तदेव जायते, यथा घट इति प्रयोगः । नच जन्मवानपि भूम्याकाशादिर्नित्यः- तस्य नाशादर्शनादिति वाच्यं, येनाकाशादेर्नाशो न दृष्टः तेन त्वया किमाकाशादेर्जन्म दृष्टम् ? तव स्वादृष्टे भूम्यादिनाशे यथा अप्रत्ययः तथा स्वेनादृष्टे भूम्यादिजन्मन्यप्रत्ययो युक्त एव । ओमितिचेत्तर्हि भूम्यादेर्जन्माभावादेव नाशाभाव इत्यभ्युपगच्छ । यदि शास्त्रान्निश्चेतुमिच्छसि, तर्हि 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिशास्त्रादाकाशादीनां जन्म, तत्प्रयुक्तं नाशं च प्रत्येहि । न चाकाशादिनाशे शास्त्रं प्रमाणं नास्तीति वाच्यं, 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यादि शास्त्रस्य सत्त्वात् । तस्माच्छास्त्रादुपपत्तेश्च जन्मनाशयोर्न कापि सामानाधिकरण्यव्यभिचारः । एवं नाशाभावेन जन्माभावे सिद्धे सत्तावृद्ध्यादीनां जन्मपूर्वकाणां भावविकाराणामभावोऽपि सिद्ध्यति । नहि जन्मरहितस्य सत्तावृद्ध्यादयो दृश्यन्ते । जातस्यैव देहादेस्ते दृश्यन्ते ।

नुन वृद्धिपरिणामादीनां विकाराणां जन्मपूर्वकत्वेऽपि सत्तारूपविकारस्य न जन्मपूर्वकत्वं, जन्मरहितेऽपि ब्रह्मणि सत्ताया दर्शनात् । सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति हि श्रूयते- 'अविनाशि तु तद्विद्धी'ति च स्मर्यते, सत्त्वं ब्रह्मण इति चेत्, **मैवम्**—किं देहादयो जन्मनः प्राक् सन्ति ? उत पश्चात् ? नाद्यः- जन्मनः प्राग्देहोऽस्तीति व्यवहारादर्शनात्, किंतु पश्चादेव । तस्माद्देहादिगतं सत्त्वं जन्मरूपविकारपूर्वकमेव । ब्रह्मगतं तु सत्त्वं न जन्मपूर्वकं- जन्माभावाद्ब्रह्मणः । अत एव हि कालत्रयाबाध्यं ब्रह्म । नहि जन्मनः प्रागसद्वस्तु कालत्रयाबाध्यं भवितुमर्हति । असत्त्वादेव जन्मनः प्राक्काले । तथाच त्रिकालाबाध्यत्वलक्षणं ब्रह्मगतं सत्त्वं न विकारः- अकार्यत्वात्तस्य । कार्यं हि विकारः । देहादिगतं सत्त्वं तु इन्द्रियगोचरत्वलक्षणं तद्धि विकारः- जन्मान्तरभावित्वेन कार्यत्वात् । इन्द्रियगोचरत्वाद्धि जातं देहमस्तीति प्रत्येति लोकः । देहस्तावज्जायते समनन्तरमेवेन्द्रियगोचरो भवतीति जन्मपूर्वकत्वं सत्तायाः । नहि जन्मनः प्रागिन्द्रियगोचरत्वं देहस्य । तस्मादिन्द्रियगोचरत्वरूपसत्ताविकारो वृद्ध्यादिविकारवज्जन्मपूर्वक एव । अमी एवेन्द्रियगोचरीभवनयोग्याः पदार्था भावशब्देनोच्यन्ते देहादयः । तेषां चामी विकारा जन्मादयस्सम्भवन्ति । आत्मा त्वतीन्द्रियः । न तस्य कोऽपि भावविकारः ।

मत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं, निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति ।

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किंविशेषणेनेति । सत्यं पश्यति; किंतु विपरीतं पश्यति । अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति, तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते- स एव पश्यतीति; तथैवेहापि एकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते- स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोपि

एवमविकारस्य परमेश्वरस्य सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तं सिद्धमेव । सविकारत्वाद्भूतानाम् । भूतानि हीन्द्रियगोचराणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि द्विपरार्धशतसंवत्सरादिपरिमितायुष्कालानि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जातानि वर्धमानानि विपरिणममानान्यपक्षीयमाणानि चेति षड्भावविकारवन्त्येव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतेः । तस्मात्सविकारेभ्यो भूतेभ्यो निर्विकारः सर्वभूतान्तरात्मा परमेश्वरोऽत्यन्तं विलक्षण एव । एवं निर्विकारत्वादेव निर्विशेषः । विशेषो हि विकारः । एवं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपविशेषाभावादेव एकश्चेत्याह—**निर्विशेषत्वमेकत्वं चेति** । सिद्धमिति शेषः । पश्यति जानाति दृशेः ज्ञानार्थकत्वस्यापि सत्त्वात् । **स पश्यतीति** । स विद्वानित्यर्थः ।

ननु सर्वोऽपि लोकः परमेश्वरं पश्यत्येव- आत्मत्वात्तस्य । आत्मा ह्यात्मनः नित्यापरोक्षः, आत्मा हि स्वयम् । नहि स्वस्य स्वयं कदाचिदपि परोक्षस्स्यात्तस्माद्यः पश्यति स एव पश्यतीत्युक्तमयुक्तमित्याक्षिपति—**नन्विति** । विशेषणं पृथक्कथनम् । तेन पूर्वपक्षमङ्गीकरोति—**सत्यमिति, पश्यतीति** । सर्वलोक आत्मानं परमेश्वरं पश्यत्येव, किंतु विपरीतं यथातथा पश्यति, आत्मानं विपरीतलक्षणं पश्यतीति वा । **अत इति** । सर्वलोकस्य विपरीतात्मदर्शित्वादित्यर्थः । **विशिनष्टीति** । यथोक्तात्मदर्शिनं विशिष्य कथयति । कथं विशिनष्टीत्यत आह—**स एव पश्यतीति** । य आत्मानं परमेश्वरं पश्यति स एव विद्वान्, अन्ये तु विपरीतदर्शिनो मूढा एवेत्यर्थः ।

यद्वा य आत्मानं परमेश्वरं पश्यति स एव परमेश्वरं पश्यति । अन्ये तु परमेश्वरं नैव पश्यन्ति । आत्मभिन्नत्वात्परमेश्वरस्य तद्दृष्ट्या । अथवा य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स एव सम्यक्पश्यति । अन्ये तु मिथ्यैव पश्यन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । तिमिरोपहतदृष्टिश्चन्द्रं पश्यति, निर्दोषदृष्टिश्च चन्द्रं पश्यति । तत्र तिमिरदृष्टिश्चन्द्रमनेकत्वेन पश्यति । अन्यस्तु यथावदेकत्वेन पश्यति । एवं सति यश्चन्द्रमेकं पश्यति स एव पश्यति, न त्वन्ये, तेषामनेकचन्द्रदर्शित्वादिति विशिष्यते उत्कृष्टत्वेन कथ्यत इत्यर्थः ।

अविभक्तमिति । उपाधिकृतविभागरहितमित्यर्थः । विभक्ता उपाधित इत्यर्थः । अनेके चात्मान इति ये विपरीतं पश्यन्ति ते विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिनः । एतेनात्मनो ये किलौपाधिकं नानात्वं वदन्ति, त एव विपरीतदर्शिन इत्युक्तौ किंपुनस्स्वत एव नानात्ववादिन इत्यर्थापत्तिस्सूच्यते ।

न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥२७॥

यद्वा विभक्तास्स्वत एव परस्परं भिन्ना अत एवानेके आत्मान इति विपरीतं पश्यन्ति ये ते तथोक्ताः। स एव पश्यतीति विशिष्यत इत्यन्वयः। इतरे भिन्नानेकात्मदर्शिनः पश्यन्तोऽप्यात्मानं न पश्यन्ति। कुतः? विपरीतदर्शित्वात्। तत्र दृष्टान्तमाह—**अनेकचन्द्रदर्शिवदिति**। यथा चन्द्रं पश्यन्तोऽप्यनेकचन्द्रदर्शिनो नैव पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः। प्रत्यक्षेऽपि चन्द्रे एकस्मिन् तिमिरोपहतदृष्टीनां यथा नानाचन्द्रबुद्धिर्नित्यापरोक्षेऽप्येकस्मिन्नात्मनि निर्विशेषेऽविद्यादूषितबुद्धीनां नानात्मबुद्धिस्संसार्यात्मबुद्धिरीश्वराद्भिन्नात्मबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति भावः।

यत्तु रामानुजः—एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देशादिविषयाकाराद्विविक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति स आत्मानं यथावस्थितं पश्यतीति, **तत्तुच्छम्**—सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तमिति पदत्रयस्यैकवाक्यत्वेन प्रतीयमानस्य सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकाराद्विविक्तमिति सर्वेषु भूतेषु स्थितमिति च वाक्यद्वयत्वेन व्याख्यानस्याप्रमाणत्वात्। देवादिविषमाकाराद्विविक्तमिति वाक्याध्याहारस्यान्याय्यत्वात्। सर्वेषु भूतेष्विति पदस्य त्रेधाऽऽवृत्तौ प्रमाणाभावात्सर्वेषु भूतेषु विविक्तं, सर्वेषु भूतेषु स्थितः, सर्वेषु भूतेषु विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति कथनमयुक्तमेव। **तथा** परमेश्वरमित्यस्य तत्तद्देहेन्द्रियमनांसिप्रति परमेश्वरत्वेनेत्यप्य**युक्तम्**—मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनस्यायुक्तत्वात्परमेश्वरमित्यस्यैव विशेष्यत्वेन तद्विशेषणीकरणस्यात्मानमितिपदाध्याहारस्य चाप्रमाणत्वात्। **सममित्यस्य ज्ञातृत्वेन समानाकारमित्यप्ययुक्तं**- मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनस्यात्रापि सत्त्वात्।

नच श्लोकस्य सूत्रवत्स्थितत्वात्तद्गतपदान्वयाय मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनं न्याय्यमिति वाच्यं, तद्विनाप्यन्वयसम्भवस्य दर्शितत्वात्तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वमेवेति। नच शब्दतोऽन्याय्यत्वेऽपि न्याय्यमेवार्थत इति वाच्यं, अर्थतोऽप्यन्याय्यत्वात्। तथाहि- यद्यात्मा देवादिविषमाकारैस्संयुक्तस्स्यात्तदोच्येत विविक्त इति। न ह्यास्तिकः कोऽपि देहादिविलक्षणं कर्तारं भोक्तारं चात्मानं विदन् करचरणादिमन्तमात्मानं जानीयाद्बौद्धवत्। किंतु मम देह इत्येव प्रत्येति। स च प्रत्ययो देवादिविषमाकाराद्वियुक्त आत्मेत्युपदेशान्नैवापगच्छति। गृहाकाराद्विविक्तस्यापि बौद्धाभिमतदेहात्मनो गृहे ममत्वप्रत्ययस्य सत्त्वात्। देहादीन्प्रति परमेश्वरत्वं तु महेश्वर इत्यत्र निरस्तम्। ज्ञातृत्वेन समानाकारमात्मानमित्यप्ययुक्तं, केनास्यात्मनस्समानाकारता? न तावदनात्मना- तस्य जडत्वात्। नाप्यात्मना--स्वस्यैवात्मत्वात्। न च परमात्मनेति वाच्यं, सर्वज्ञेश्वरगतसर्वज्ञत्वरूपज्ञातृत्वस्य किञ्चिद्ज्ञजीवगतकिञ्चिद्ज्ञत्वरूपज्ञातृत्वस्य च भेदात्। नाप्यन्येनात्मनेति वाच्यमात्मानमित्येकत्वेनैवानेकात्मवादस्य निर्मूलितत्वात्। न चात्मानमिति जात्येकत्वमिति वाच्यं, आत्मनि जातेरेवाभावात्। किंच भवतु वाऽज्ञानकृत आत्मकृत आत्मभेदः, तथापि नात्मनां परस्परं साम्यं- तर्कशास्त्रवित्त्वरूपज्ञातृत्वस्य

व्याकरणशास्त्रवित्त्वरूपज्ञातृत्वस्य च पुरुषद्वयनिष्ठस्य भेदेन ज्ञातृत्वसाम्याभावात्। यदि तु ज्ञानमात्रमेव ज्ञातृत्वमिति गृह्यते, तर्हि तस्य निरुपाधिकस्य ज्ञानस्य भेदकाभावात्सिद्धमेवैकत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः।

यच्च वेदान्तदेशिकेनोक्तम्—क्षेत्राकारपरिणतप्रकृतिबहुत्वात्तत्तच्छरीरसंयुक्ताः पुरुषा अप्यनेक एव। सर्वत्र पार्थक्येन सुखदुःखाद्युपलब्धेः। नच निरवयवस्यात्मनः कथं संयोग इति वाच्यं, युतसिद्धयोस्सम्बन्धस्संयोग इति लक्षितसंयोगस्य निरवयवेऽपि सम्भवात्। निरवयवयोर्निरवयवसावयवयोस्सावयवयोश्च संयोगस्सम्भवत्येव। आत्मन्यध्यासलक्षणस्सम्बन्धो नोपपद्यत एवेति, तत्तुच्छम्—युतसिद्धयोस्सावयवयोरेव सम्बन्धस्संयोग इति लक्षणात्। अन्यथा निरवयवयोर्निरवयवसावयवयोर्वा सम्बन्धस्यैवाभावेन तल्लक्षणस्य दुष्टत्वप्रसङ्गात्। नहि कपिना वृक्षस्संयुक्त इतिवदाकाशेन वृक्षस्संयुक्त इति लोके कोऽपि प्रत्येति। घटाकाशो वा मठाकाशेन संयुक्त इति च प्रत्येति। संयुक्तव्यवहारहेतुर्हि संयोगः। नच विभुराकाशः, विभुत्वं च सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वमित्यस्त्येव निरवयवस्याप्याकाशस्य घटादिसंयोगः। तथाऽऽत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेत्यात्मादीनां निरवयवानामेव संयोग इति वाच्यं, उक्ततर्कशास्त्रस्याप्रमाणत्वात्। अत एव हि तर्कशास्त्रमधीयानो गर्दभात्मना पुनर्जायत इति स्मर्यते। 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं ह्यात्ममनस्संयोगप्रतिपादनादिकम्। घटाकाशयोस्संयुक्तत्वव्यवहाराभावेनाकाशस्य मूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपविभुत्वं चायुक्तम्। नच गुणगुणिनोरिव समवायसम्बन्धोऽस्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति वाच्यं, गुणिनि गुण इव निर्विशेषे क्षेत्रज्ञे कालत्रयेऽपि क्षेत्ररूपविशेषसत्त्वायोगात्। सत्त्वे पुनर्गुणाद्गुणिन इव क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्य विभाग एव न सिद्ध्येत्। न चेष्टापत्तिः, प्रकृतिवियुक्तमात्मानं प्रपद्यत इति त्वयैवोच्यमानत्वात्। एवमसङ्गस्य पूर्णस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञस्य भेदकोपाधिसम्बन्धासम्भवादेक एवात्मा। तस्मिन्ननेकत्वबुद्धिस्त्वध्यासकृतैव। न चात्मनि कथमध्यास इति वाच्यं, रज्जौ सर्पस्येवात्मनि संसारस्याध्यासस्सम्भवत्यविषयेत्युक्तत्वात्। नच द्रष्टुर्दृश्ये रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमस्स्यान्नाम, कथं पुनर्द्रष्टुर्यैव स्वस्मिन् देवादिभ्रम इति वाच्यं, नहि वयं द्रष्टुरात्मनः क्षेत्रज्ञस्य स्वस्मिन्ननात्मभ्रमो भवतीति वदामः, किंतु प्रमातुरात्मन्यनात्मभ्रम इति ब्रूमः। नच प्रमातैव क्षेत्रज्ञ आत्मेति वाच्यं, सत्यं प्रमातैव क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वात्तथापि यावत्पर्यन्तं प्रमाता संसारिणमात्मानं मन्यते तावत्पर्यन्तं क्षेत्रज्ञोऽपि सन् प्रमाता क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इव, विद्यावस्थायामेव प्रमातुः क्षेत्रज्ञात्मत्वमविद्यावस्थायां तु संसारित्वमेवेति युक्तस्संसारिणः प्रमातुरात्मन्यप्यनात्मभ्रमः। अविद्यावत्त्वान्निद्रावतो ब्राह्मणस्यात्मनि क्षत्रियभ्रमवदिति।

यच्चानेनोक्तमविनश्यन्तमिति विशेषणं जीवपरत्व एव घटते, न त्वीश्वरपरत्वे- देहाभिमानिनो हि जीवं विनश्यन्तं मन्यन्ते, न त्वीश्वरमिति विनाशप्रसक्तेरेवाभावादीश्वरस्य तन्निषेधो व्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—आस्तिका एवात्राधिकारिणो न तु नास्तिक इति तावदविवादम्। अधीतवेदवेदाङ्गाना-

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

सममिति । समं पश्यन्नुपलभमानः हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् किम् ? न हिनस्ति हिंसां न करोति, आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततो तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् ।

मेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारात् । ते चास्तिका देहादिविलक्षणं नित्यमेवात्मानं मन्यन्ते । अन्यथा स्वर्गादिफलभोगाय यज्ञादिकर्मसु तेषामप्रवृत्त्यापत्तेः । मृतं पित्रादिकं प्रति पिण्डप्रदानाद्ययोगाच्च । तस्मात्कथं जीवेऽपि नाशप्रसक्तिः ? यदि देहनाशाज्जीवनाशमेते मन्यन्ते, तर्हि श्रीरामस्य श्रीकृष्णस्य वा परमेश्वरत्वेनाभिमतस्य देहनाशदर्शनादीश्वरस्यापि नाशं ते किमिति न मन्येरन् ? ये तु नास्तिकास्ते जीवमिवेश्वरमपि नाभ्युपगच्छन्त्येवेति कथं तद्दृष्ट्या ईश्वरनित्यत्वम् ? तस्मादीश्वरवज्जीवेऽपि नाशप्रसक्त्यभावाद्यर्थ एव तन्निषेधः । अत एवाविनश्यन्तमित्यस्य निर्विकारत्वप्रतिपादनं फलमित्युक्तमाचार्यैः । न च षड्भावविकाराभाव एव प्रतिपादित इति वाच्यं, यस्य षड्भावविकारास्तस्यैव तदतिरिक्तविकारा अपि । सुखदुःखादिविकाराः खलु जन्मादिविकारप्रयुक्ताः । अत एव सह तत्कार्यैः प्रतिषिद्धा भवन्तीत्युक्तम् । न चात्मनि नाशवद्विकारित्वस्याप्यप्रसक्तिरिति वाच्यं, आस्तिकैरपि कर्ता भोक्तात्मेति गृह्यमाणत्वात् । कर्तृत्वादिकं हि विकारः । तस्मादीश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्याविनश्यन्तमिति विशेषणदानं युक्तमेव । मूढैरास्तिकैर्विपरीतत्वेन (विकारिजीवत्वेन) गृह्यमाणो यः क्षेत्रज्ञस्स वस्तुतो निर्विकारः परमेश्वर एवेति जीवेश्वराभेदरूपमहावाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च निर्विकारत्ववचनमात्रेण कथं परमेश्वरत्वं जीवस्येति वाच्यं, निर्विकारित्वप्रतिपादनेनासंसारित्वलाभादसंसारित्वस्य चेश्वरधर्मत्वात् । यो हि सुखदुःखादिभिर्विक्रियते स हि संसारी जीव इति हि सर्वेषामास्तिकानां प्रत्ययः । तस्मान्निर्विकारोऽसंसारी क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव, न तु तद्भिन्नः- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपक्रमादिति ॥२७॥

सममिति । हि सर्वत्र समं यथा तथाऽवस्थितमीश्वरं पश्यन् हि पुरुषः, आत्मना आत्मानं न हिनस्ति । ततः परां गतिं याति । **स्तुतिरिति** । त्वमिन्द्र इत्यादिवन्मिथ्यार्थप्रवचनरूपा स्तुतिर्नेह ग्राह्या, किंतु यथार्थकथनरूपैव । पश्यन्नित्यनेन चक्षुर्व्यापारो न विवक्षितः- अतीन्द्रियत्वादात्मनः, किंतु बुद्धिव्यापार एवेत्याह—**उपलभमान इति** । विदन्नित्यर्थः । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति श्रुतेरिति भावः । हिशब्दार्थमाह—**यस्मादिति** । अस्य ततस्तस्मादित्युत्तरेणान्वयः । तुल्यतयेत्येकरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानक्रियाया विशेषणमिदम् । पक्षान्तरमाह—**समं पश्यन्निति** । दर्शनक्रियाया विशेषणमिति भावः । तस्माद्धेतोरित्यर्थः । हेतुमेव दर्शयति—**अहिंसना-**

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वं हिनस्ति, कथमुच्यते अप्राप्तं- न हिनस्ति' इति ? यथा 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे' इत्यादि। नैष दोषः- अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः। सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते, नवं तं चैवं हत्वाऽन्यमेवं

दिति। यद्यपि यो हेतुरहिंसने स एवेह तच्छब्देन ग्राह्यः, तथापि तत्कार्यभूतमहिंसनमिह गृहीतं कार्ये कारणभावोपचारादिति। अहिंसने हेतुस्तु ईश्वरसमदर्शनम्। यस्मादीश्वरं समं पश्यति तस्मादात्मानं न हिनस्ति। तस्माच्चाहिंसनात्परां गतिं यातीति परमार्थः। **एतेन** विषमेश्वर(भिन्नेश्वर)दर्शनस्य आत्महिंसाहेतुत्वं **सूचितम्**। ते च द्वैतिनः आत्महिंसकत्वादन्धं तम एव प्रपद्यन्ते। 'अन्धं तमः प्रपद्यन्ते ये के चात्महनो जना' इति श्रुतेः। भिन्नेश्वरज्ञानिनामेवात्महत्वे किं पुनर्निरीश्वरवादिनां साङ्ख्यानां देहात्मवादिनां बौद्धादीनां वेत्यर्थापत्तिस्सूच्यते।

ईश्वरसमदर्शिभ्योऽन्येषामात्महत्वमेव दर्शयितुं पूर्वपक्षमुद्भावयति—**नन्विति**। यः कोऽप्यतिमूर्खोऽपि प्राणी स्वयं स्वमात्मानं नैव हिनस्ति। न ह्यात्मनि कस्यापि द्वेषः, येनात्महिंसनं स्यात्। आत्मसुखविघातुकेऽन्यस्मिन्नेव सर्वस्य द्वेषः, तद्धिंसनं च- शत्रुहिंसाया दर्शनात्। आत्मोपभोगार्थमप्यन्यमेव पश्वादिकं हिंसन्ति, न त्वात्मानमात्मार्थमन्यार्थं वा। एवं सत्यप्रसक्तस्य निषेधायोगात्कथमप्राप्तमात्महिंसनमुच्यते न हिनस्तीति निषेधकथनद्वारा ? न हिनस्तीति निषेधो ह्यात्मनि हिंसनं प्रसञ्जयित्वा निषेधति। तस्मादप्रसक्तस्य हिंसनस्यात्मनि प्रसञ्जनमयुक्तम्। इदं चात्मानं न हिनस्तीति वचनं पृथिव्यामग्निर्न चेतव्य इति प्राप्तिद्वारा निषेधवन्नान्तरिक्षे न दिवीति प्राप्त्यभावाच्चाऽयं निषेधो मुख्यो नेष्यते यथा तद्वदिहापि प्राप्तिं विना हिंसाया आत्मनि निषेधो न युक्त इत्याह—**यथेति**। न चायुक्तोऽयं पूर्वपक्षः- राजादिभीत्या स्वशिरच्छेदकानां जलेऽग्नौ वा स्वयमेव निपत्य मृतानां दृश्यमानत्वादिति वाच्यं, तत्रापि देहादन्येनैव देहिना देहस्य हिंसितत्वादिति। पूर्वपक्षं परिहरति—**नैष दोष इति**। एष अप्राप्तात्महिंसननिषेधो दोषो न भवति। कुतः ? अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः।

संग्रहोक्तं विवृणोति—**सर्व इति**। हिः प्रसिद्धौ, यस्मादिति वा। हन्तीत्यनन्तरं तस्मादिति शेषः कर्तव्यः। यस्माद्धन्ति सर्वोऽज्ञ आत्मानं तस्मात्सर्वोऽज्ञ आत्महेत्यन्वयः। **तिरस्कृत्येति**। तमात्मत्वेनापरिगृह्येत्यर्थः। अनात्मानं देहं स्थूलमात्मत्वेन परिगृह्य देहमेवात्मानं मत्वेत्यर्थः। धर्माधर्मौ कृत्वा जन्मान्तर इति भावः। उपात्तं स्वीकृतं तमपि देहं मानुषं हत्वा भोगेन प्रारब्धकर्मणोऽवसादनापादनद्वारा नाशयित्वा सञ्चितकर्मप्रयुक्तं नवं नूतनमन्यं देवमनुष्यतिर्यगादिलक्षणं देहमात्मत्वेनोपादत्ते। तमपि पूर्वोक्तविधया हत्वा तस्मादन्यं देहं नवमात्मत्वेनोपादत्ते। एवमात्मत्वेनोपात्तमात्मानं देहात्मानं हन्तीत्यात्महा। **अयमर्थः**—यद्यपि जीवो 'न जायते म्रियते'वेति, 'नायं हन्ति न हन्यत' इति च शास्त्रान्नित्य एव, तथापि मूढो जनः देहादन्यमात्मानं न वेद, किंतु देहमेवात्मानं वेद।

तमपि हत्वा अन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीति आत्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्मा असावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महन एवा-

---

स्थूलोऽहं कृशोऽहं रुग्णोऽहं वृद्धोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात् । एवं देहात्माभिमानादेव राजादिभीत्या देहात्मानमवसादयितुं मूर्खाशिरश्छेदजलाग्निपातादिकं कुर्वन्ति । राजा च देहात्मानमवसादयितुमेव सापराधस्य शिरश्छेदादिदण्डं विधत्ते । एवं देहात्मघातुका आत्महनस्तावत्सर्वत्र विदिता एव । नच जीवेन देहो नाश्यत इति वाच्यं, हस्तेन खड्गेन वा देहस्य नाश्यमानत्वेन देहस्य जीवनाश्यत्वादर्शनात् । नहि स्वहस्तमन्यहस्तं वा छिन्दन् मूर्खो जीवो हस्तं छिनत्तीति मन्यते, किं स्वहमेव ममैव शत्रोरेव वा हस्तं छिनत्तीति मन्यते । अतो न मूर्खस्य जीवे आत्मबुद्धिः, किंतु देह एवात्मबुद्धिरिति ।

एवं लोकतः प्रसिद्धमेव तावदात्महिंसनम् । अथ शास्त्रादपि तत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेण हि पूर्वोत्तरजन्मनी प्रसाधिते कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमरूपदोषद्वयनिरासाय दृश्यमानधनिकत्वदरिद्रत्वरुग्णत्वनीरोगत्वादिभोगवैचित्र्यनिर्वाहाय च । तच्च जन्म कर्माधीनं विचित्रकर्मकृतत्वात्पश्वादिविचित्रदेहानाम् । तच्च कर्म कर्तृधीनं कृष्यादिकर्मणः कर्तृधीनत्वदर्शनात् । सच कर्ता देहात्मैव । देहस्यैव स्नानादिकर्मसु व्यापृतिदर्शनात् । इन्द्रियात्ममन आत्मबुद्ध्यात्मानस्तु देहात्मन एवानुग्राहकाः । तांश्चेन्द्रियाद्यात्मनो मूढो न जानातीति देहात्मैव सर्वविदितः कर्ता । अयं हि देहात्मा प्रारब्धं कर्म सुखदुःखादिभोगेन नाशयित्वा देहात्मान्तरोत्पादकं च कर्म कृत्वा प्रकृतदेहात्मानमुत्तरजन्मनि फलोपभोगार्थं नाशयति । एवमनादिकालादारभ्य कोटिशो देहात्मनो नाशितवानयमज्ञः, उत्तरत्र च कोटिशो देहात्मनो नाशयिष्यति च । अतोऽयमात्महेत्युच्यते, आत्मत्वेन गृहीतानां देहानां नाशकत्वात् । नच देहानां नाशेऽपि कथमात्मनाश इति वाच्यं, आत्मत्वेन गृहीतत्वाद्देहस्य तन्नाशे आत्मनाशस्तज्जन्मन्यात्मजन्म च सम्भवत्यज्ञदृष्ट्या । अज्ञो हि देहात्माभिमानाज्जातोऽहं मरिष्येऽहमिति मन्यते ।

ननु आत्मत्वेन गृहीतस्यापि देहस्यानात्मत्वान्न देहात्महिंसको भवत्यात्महेत्यत आह—**यस्त्विति** । देहात्मादयो मिथ्यात्मानः- वस्तुतोऽनात्मत्वात् । प्रत्यगात्मा तु परमार्थात्मा- वस्तुत आत्मत्वात्, सत्यत्वाच्च । य इत्युपक्रमात्स इति शेषः । **सोऽसावपीति** । सोऽपीति वा पाठः । **अविद्यया सर्वदा हत एव** । अविद्यया परमार्थात्मानमपि हिंसन्त्येवाज्ञा इत्यर्थः । कथमविद्याहतत्वं परमार्थात्मानः- 'नायं हन्ति न हन्यत' इत्युक्तलक्षणस्येत्यत आह—**विद्यमानेति** । विद्यमानफलं सत्त्वस्य फलमित्यर्थः । तदभावात् । यो हि निध्यादिः पदार्थः स्वगतधनादिना लोकं तर्पयति **स** निध्यादिर्विद्यत इत्युच्यते । यस्त्वन्यः पिशाचाद्याक्रान्तस्स न लोकोपकारक इति विद्यमानोऽपि **न** विद्यत इत्येवोच्यते । तथा विद्यमानोऽपि स्वर्गादिरनुपलभ्यमानत्वादविद्यमान इव भात्येव । एवं विद्यमानोऽप्यात्मा सच्चिदानन्दमयः अविद्ययावृतत्वादज्ञैर्नोपलभ्यते, नापि तेषां स्वानन्दानुभवं प्रदत्त इत्यविद्य-

विद्वांसः। यस्तु इतरः यथोक्तात्मदर्शी स उभयथाप्यात्मनात्मानं न हिनस्ति न हन्ति, ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥२८॥

सर्वभूतस्थमीश्वरं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तम्। तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

प्रकृत्येति। प्रकृत्या प्रकृतिः भगवतो माया त्रिगुणात्मिका 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दिति मन्त्रवर्णात्। तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः यः पश्यति उपलभते

मान इव निरर्थक एव। तथा चाज्ञाः विद्यमानस्य सच्चिदानन्दरूपस्याप्यात्मनोऽविद्यया हेतुना अविद्यमानत्वनिरर्थकत्वकल्पका इति कृत्वा सर्वेऽविद्वांस आत्महन एव। आत्मत्वेन परिगृहीतस्य देहात्मनः परमार्थात्मनश्च दर्शितविधया नाशकत्वादिति भावः। **उभयथापीति**। आत्मत्वेन परिगृहीतस्य देहात्मनः क्षयापादनरूपेण परमार्थात्मनो नैरर्थक्यापादनरूपेण च मार्गद्वयेनेति भावः। **आत्मानमिति**। देहात्मानं प्रत्यगात्मानं चेति भावः। अपि चानात्मानं देहान्तःकरणादिकमात्मत्वेन परिगृह्य आत्मनस्संसारित्वकल्पनं परमेश्वरे आत्मनीश्वरभिन्नजीवत्वकल्पनं ज्ञानसम्पादनयोग्यं मानुषादिजन्म प्राप्याप्यनादिकालादारभ्याज्ञानादात्मनि प्रसक्तस्य संसारस्य ज्ञानेनानिर्मूलनं चेत्येवमादीन्यात्महिंसनान्यज्ञानां विपरीतज्ञानां च सम्भवन्तीति बोध्यम्। यथोक्तफलं मोक्षः।

यत्तु रामानुजः—न हिनस्ति रक्षति संसारान्मोचयति। ततः परां गतिमात्मानं यातीति, **तन्मन्दम्**—संसारान्मोचयतीत्यनेनैवात्मप्राप्तेस्सिद्धत्वेन पौनरुक्त्यात्। न ह्यात्मा नाम कश्चिदप्राप्तः प्राप्यते, किंतु प्राप्त एवात्मनि प्रकृतिसङ्गप्रयुक्तस्संसारो नश्यतीति ॥२८॥

प्रकृत्येति। स्वेषामात्मनां गुणास्सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्ता अन्ये च ज्ञानादयः। कर्माण्यदृष्टाख्यानि। तेषां वैलक्षण्यं वैषम्यं तत्प्रयुक्तो यो भेदस्तेन भिन्नेषु। भिन्ना एवात्मानः, परस्परभिन्नगुणकर्माश्रयत्वाद्धटादिवदिति प्रयोगः। एवं भिन्नेष्वात्मसु विषये एकेश्वरात्मदर्शनं पूर्वोक्तमयुक्तमेव। मिथ्याज्ञानरूपत्वादिति भावः। सर्वशः कर्माणि प्रकृत्यैव च क्रियमाणानि यः पश्यति स तदात्मानमकर्तारं पश्यति। तदेतिपदच्छेदे यदेति शेषः। भगवतः प्रत्यगभिन्नपरमात्मनस्सम्बन्धिनी। प्रकृत्यैवेत्येवकारार्थमाह—**नान्येनेति**। नात्मनेत्यर्थः। प्रकृत्यात्मभ्यामन्यस्याभावात्। ननु देहादिभिः कर्मणां क्रियमाणत्वात्कथं प्रकृत्येत्युक्तमत आह—**महदिति**। महत्त्वबुद्धिः। आदिपदान्मनइन्द्रियदेहग्रहणम्। महदादीनि च कार्यकरणानि च महदादिकार्यकरणानि तेषामाकारस्स्वरूपं तेन परिणतया परिणामं प्राप्तया। कार्यकरणसङ्घातात्मिकयेति यावत्। स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपप्रकृत्येति भावः। कर्माणि त्रिविधानि वाचिकमानसिककायिकभेदादित्यभिप्रेत्याह—**वागिति**। वाचा मनसा कायेन

तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः; निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥२९॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यथा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३०॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्मिन्नात्मनि

चारब्धुं शक्यानि योग्यानि वा वाङ्मनःकायारभ्याणि भाषणमननगमनादीनि । सर्वप्राकारैरिति । सर्वथेत्यर्थः । सर्वविधानीति यावत् । बहुभिर्ज्ञानसाधनमार्गैरिति वोपलभते जानाति । स पूर्वोक्तश्चासावात्मा तदात्मा तं तदात्मानम् । कुतो ह्यकर्तृत्वमत आह—सर्वोपाधिविवर्जितमिति । मनोवागाद्युपाधिप्रयुक्तत्वान्मननादिकर्तृत्वस्येति भावः । परमार्थं सत्यमात्मानं द्रष्टुं शीलमस्येति परमार्थदर्शी । आत्मविदिति यावत् । यथार्थदर्शीति वा । ये त्वात्मानं कर्तारं पश्यन्ति ते तु विपरीतदर्शिन एवेति भावः । निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य । अत एवास्य गुणप्रयुक्तो भेदो न सम्भवतीति भावः । अकर्तुरिति । अत एवास्य कर्मप्रयुक्तो भेदो न सम्भवतीति भावः । नापि स्वरूपप्रयुक्तो भेदोऽस्येत्याह—निर्विशेषस्येति । एवंविधस्यात्मन आकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तेः प्रमाणाभावादित्यर्थः । भेदे यत्प्रमाणं परैरुपन्यस्तमसच्छास्त्रादिरूपं तस्यानुपपत्तेरयुक्तत्वादिति वाऽर्थः । तस्मान्नास्ति स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नत्वमात्मनः, प्राकृतगुणादीनामात्मसम्बन्धित्वाभावात् ।

अत्र वैलक्षण्यशब्दस्य विशेषार्थकत्वमङ्गीकृत्य गुणानां कर्मणां वैलक्षण्यानां च भेद इत्यपि व्याख्यानं सम्भवति । निर्विशेषस्येत्युपसंहारभाष्यानुसारात् । एवं निरुपाधिकस्यात्मनो गुणकर्मादिप्रयुक्तभेदाभावात्सिद्धमेकेश्वरत्वम् । नच पार्थक्येनोपलभ्यमानानां गुणादीनां का गतिरिति वाच्यं, प्रकृतिरेव गतिरिति दर्शितत्वाद्भगवता । नच कर्मणामेव प्रकृत्याश्रयत्वं दर्शितमिति वाच्यं, गुणप्रयुक्तत्वात्कर्मणां गुणानां च प्रकृत्याश्रयत्वस्य भाष्ये दर्शितत्वात्त्रिगुणात्मिका मायेति । विशेषाणां च गुणकर्मप्रयुक्तत्वात्प्रकृत्याश्रयत्वमेव । स्वरूपप्रयुक्तविशेषाणां च प्रकृतिस्वरूपप्रयुक्तत्वात्प्रकृत्याश्रयत्वमेव । तथा च स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नत्वं कार्यकरणसङ्घाताकारपरिणतप्रकृतेरेव, न तु मूलप्रकृतेस्तस्या अभिन्नत्वात् । नाप्यात्मनस्तस्य गुणादिरहितत्वात् । एवं च सति, अज्ञानान्मूढाः प्रकृतिं तद्धर्मांश्चात्मन्यध्यस्य सगुणः कर्ता सविशेषो बहुविध आत्मेति प्रतियन्ति द्वैतिनस्तार्किकादयः । यथा वा तेभ्योऽप्यतिमूढा देवो मनुष्यः पशुरात्मेति । तस्मात्स्थितमद्वैतम् ॥२९॥

यदेति । यदा विद्वानिति शेषः । भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति तत एव च विस्तारं पश्यति । तदा ब्रह्म सम्पद्यते । एकस्थं यथातथेति क्रियाविशेषणम् । एकस्थं भूतपृथग्भावमिति वा । भूतान्येव पृथग्भूतानि न त्वात्मा । तच्च भूतपृथक्त्वमात्मन्यध्यस्तमविद्ययेत्येकस्थमित्युच्यते । सर्वेषां भूतानामात्मनि कल्पितत्वात्तद्गतं पृथक्त्वमात्मन्यध्यस्तमिति भावः । अनुपश्यतीत्यत्रोपसर्गार्थमाह—

स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशं, अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति- 'आत्मैवेदं सर्व'मिति, तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं विकासं 'आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्न'मित्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति, ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥३०॥

शास्त्रेति । अनुसृत्य पश्यत्यनुपश्यति । आत्मस्थभूतपृथग्भावदर्शनेनात्मदर्शनं सिद्धमित्यभिप्रेत्याह— **आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यतीति** । घटस्थं जलमिति दर्शनस्य यथा जलाधिकरणघटदर्शनायत्तत्वं तथा भूतपृथग्भाव आत्मस्थ इति दर्शनस्य पृथग्भूतभूताधिकरणात्मसाक्षात्कारायत्तत्वमिति भावः ।

कथमात्मनः प्रत्यक्षत्वेन दर्शनमत आह—**आत्मैवेदं सर्वमिति** । 'आत्मैवेदं सर्व'मिति श्रुत्युक्तविधयाऽऽत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यतीत्यर्थः । इदं रजतं शुक्तिरितिवदिदं सर्वमात्मेति बाधसामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः । तस्मादेवेत्यात्मनस्सकाशादेवेत्यर्थः । **उत्पत्तिविकासमिति** । भूतानामिति भावः । विकाशोऽतिशयः । आत्मन एव सर्वभूतोत्पत्तिंप्रति हेतुत्वे श्रुतिमाह—आत्मतः प्राणो भवतीति शेषः । आत्मतो मनो भवति । आत्मत आकाकशो भवति । आत्मत इति पञ्चम्यास्तसिः । आत्मन इत्यर्थः । स्मरः कामो भवति । आत्मतस्तेजो भवति । आत्मत आपो भवन्ति । आत्मत आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ भूतानामिति शेषः । भवतः । आत्मतोऽन्नं भवति । सर्वाणि भूतान्यात्मनस्सकाशादेव भवन्ति । आत्मन्येव वर्तन्ते । आत्मन्येव लीयन्ते । यथा सर्पाभासो रज्जोरेव भवति रज्जावेव वर्तते रज्जावेव लीयते । तस्माद्यथा सर्पाभासो रज्जुरेव तथा जगत्सर्वमात्मैव । इति यस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्स ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म प्राप्नोति । फलितमाह—**ब्रह्मैव भवतीति** । यद्वा ब्रह्मेति प्रथमान्तं सम्पद्यतेर्भवत्यर्थः । आत्मन एव ब्रह्मत्वादित्यभिप्रायः । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीतिश्रुतेः ।

यत्तु रामानुजः—भूतानां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिलक्षणं पृथग्भावमेकस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति नात्मस्थं तत एव प्रकृतित एवोत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यः पश्यति स ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति, **तन्मन्दम्**—भूतानामेव प्रकृतित्वाद्देवत्वादिकं भूतगतमेव नात्मगतमित्यनुसन्धानेनेष्टसिद्धौ देवत्वादिकस्य प्रकृतिगतत्वानुसन्धानेन फलाभावात् । तथा आधुनिकप्रपञ्चस्य प्रकृतिपरिणामत्वानुसन्धानेनैवेष्टसिद्धौ उत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिप्रपञ्चप्रकृतिपरिणामत्वानुसन्धानेन फलाभावाच्च । स्वमते अणोरात्मनः परिच्छिन्नत्वेनापरिच्छिन्नत्वासम्भवाच्च । संसारदशायामणुत्वेऽपि मुक्तौ विभुत्वमिति वादेऽणुत्वपरित्यागविभुत्वस्वीकाररूपविकारप्रसङ्गादात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । यदितु संसारदशायामात्मपरिच्छेदकस्य बुद्धिरूपोपाधेर्मुक्तौ नष्टत्वाद्विभुरेवात्मेत्यभ्युपगम्यते, तर्हि औपाधिकमेवाणुत्वं जीवस्य, न स्वाभाविकमिति कृत्वा विभुरेव जीव इत्यभ्युपगच्छ । एवं विभुत्वे सिद्धे ईश्वरत्वं च सिद्धमेव । सर्वव्यापित्वस्येश्वरलक्षणत्वात् । नच जीवो नेश्वरः, किंतु ईश्वरवद्विभुरिति वाच्यं, एकस्यैव व्यापित्वं सम्भवति नानेकेषामिति । अनेकसत्त्वे नैकस्यापि सर्वव्यापित्वं सम्भवति परस्परव्याप्त्यभावात्परस्परस्येति ॥३०॥

एकस्यात्मनस्सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्त इदमुच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते ॥३२॥

अनादित्वादिति । अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वं, आदिः कारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि । यद्ध्यादिमत्तत्स्वेनात्मना व्येति; अयं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न

अनादित्वादिति । सर्वदेहात्मत्वे सर्वेषां देहानां भूतानामात्मत्वे अन्तरात्मत्वेसति तदन्तः-स्थितौ सत्यामित्यर्थः । तेषां भूतानां ये दोषास्सुखदुःखादिविकारास्तेषां सम्बन्धे आत्मनः प्राप्ते सति अनादित्वादितीदं पद्यमुच्यते- आदिमत्कार्यमित्यर्थः । तद्धटादिरूपं कार्यं स्वेनात्मना स्वस्वरूपेण व्येति विकारमाप्नोति, घटादेः कपालत्वादिप्राप्तिरूपविकारदर्शनादिति भावः । यदादिमत् तद्व्येति सावयवत्वाद्यथा घटः । अनादिमानात्मा तु न व्येति निरवयवत्वात् । आदिमत्त्वसावयवत्वविकारित्वानां न क्वापि वैयधिकरण्यलक्षणो व्यभिचारः । यत्सावयवं वस्तु तस्यावयवसङ्कोचविकासाद्यात्मकः स्वरूपविकारः स्यात् , स कथं निरवयवस्य ? यच्च सावयवं वस्तु तस्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिक्रमेणोत्पत्तिः स्यात् , सा चोत्पत्तिः कथं निरवयवस्य ? तस्मान्निरवयवस्यात्मनो न कार्यत्वं, नापि विकारित्वं- सावयवस्यैव देहादेस्तदुभयमपीति कृत्वा अनादित्वादित्यनेन निरवयवत्वं तत्पूर्वकं निर्विकारत्वं चात्मनस्सिद्धमित्यभिप्रायः । एतेनाकाशादिलक्षणं यत्किञ्चिज्जायमानं वस्तु तत्सर्वं सावयवमेव सादित्वादिति सिद्धम् । सूक्ष्मावस्थावस्थितद्रव्यस्य स्थूलावस्थाप्राप्तिरेवोत्पत्तिर्बीजांकुरवन्मृत्पिण्डघटवच्च । साचावयवविकासं विना न घटत इति कृत्वा यत्कार्यं तत्सावयवमिति व्याप्तेर्न क्वापि व्यभिचारः ।

ननु कार्येऽप्याकाशे निरवयवत्वदर्शनादस्ति व्यभिचारः- उक्तं हि भाष्यकृद्भिरेवाकाशवन्निरवयवत्वादिति चेत् , मैवम्—निर्धान्ये घटे यावानाकाशोऽस्ति तावानाकाशस्तस्मिन्नेव सधान्ये घटे न दृश्यते, तस्मिन्नेव पुनर्धान्यपरिपूर्णे घटे नैवोपलभ्यते कियानप्याकाशः । अयं चोपलभ्यमानो घटाकाशस्य सङ्कोचनाशादिराकाशावयवनाशं विना न घटते । तस्मात्सावयव एवाकाशः । एवं मठाकाशोपि सावयव एव । निर्जने मठे यावानाकाशस्तावान्न हि सजने तस्मिन्नेव मठे उपलभ्यते । तथा महाकाशोऽपि सावयव एव । गृहादिरहिते बहिर्यावानाकाश उपलभ्यते तत्रैव बहिर्गृहादिनिर्माणे सति तावत आकाशस्यानुपलम्भात् । नचावकाशस्यैव वृद्धिक्षयौ नाशस्येति वाच्यं, अवकाशातिरिक्तस्याकाशस्यैवादर्शनात् । एवं सावयवत्वादे'वात्मन आकाशस्सम्भूत' इति सम्भवश्रवणमाकाशस्योपपद्यते । नच भाष्यविरोधः- मतान्तराभिप्रायेण तद्वचनस्योपपत्तेः । कथमन्यथा घटादिभिराकाशस्य परिच्छेदस्स्यात् ? घटादयो हि स्वावयवैराकाशमाक्रम्य तत्राकाशबुद्धिं निरस्य घटादिबुद्धिं जनयन्ति । अत एव हि घटादीनामाकाशपरिच्छेदकत्वम् । नचैवमात्मनोऽप्यहङ्कारादिपरिच्छेद्यसत्त्वात्सावयवत्वमेवेति वाच्यं, यदि सर्पेण रज्जोः परिच्छेदस्स्यात्तर्ह्यहङ्कारादिभिस्स्यादात्मनोऽपि परिच्छेदः । नहि

व्येति। तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाद्व्येति; अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येतीति

सर्प इव कालत्रयेऽप्यसत्यात्मन्यहङ्कारादिकं जगत्, येन जगता परिच्छेदस्स्यादात्मनः। अत एव हि जगतो मिथ्यात्वं ब्रवीति श्रुतिः- 'अतोऽन्यदार्त'मिति।

नहि मिथ्यावस्तुना सत्यवस्तुनः कोऽपि परिच्छेदादिस्सम्भवति- मृगतृष्णोदकेन भूमेः पङ्किलत्वादर्शनात्। अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यते। तस्मादपरिच्छिन्नो निरवयवोऽनादिरविकार्येवात्मा। गगनादिकं तु परिच्छिन्नं सावयवं सादि सविकारं च। नच महाकाशोऽपरिच्छिन्न एवेति वाच्यं, घटमठादिभिः परिच्छेदाभावेऽपि महाकाशस्य ब्रह्माण्डकर्परपरिच्छेदोऽस्त्येव। भूतलमारभ्य ब्रह्माण्डोर्ध्वकर्परपर्यन्तं व्याप्य वर्तमानो ह्याकाशो महाकाश इत्युच्यते। तस्माद्भूतलब्रह्माण्डोर्ध्वकर्पराभ्यां परिच्छिन्न एव महाकाशः। एवं परिच्छिन्नत्वादेव सावयवः। एवं सावयवत्वादेव सादिः। एवं सादित्वादेव सविकारश्च। अत एव दृश्यत्वमनात्मत्वं चाकाशस्य। अन्यथा आकाश एव स्यादात्माऽऽधुनिकाचलमतरीत्येति संक्षेपः।

नन्वेवं सावयवत्वेसत्याकाशस्य घटादिभिस्संयोगस्स्यादेव तस्येति कथमुक्तमाकाशस्य न घटादिसंयोग इति? कथं वा घटसंयुक्त आकाश इत्याकाशसंयुक्तो वा घट इति व्यवहाराभावः? भूतलं घटसंयुक्तमितिवदिति चेदुच्यते—आकाशस्य सूक्ष्मत्वात्तदवयवा अप्यतिसूक्ष्मा इति, तेषामाकाशावयवानां घटावयवसंयोगो दुर्विज्ञेयः। एवमाकाशावयवानां तत्संयोगस्य च दुर्विज्ञेयत्वादेव सावयव आकाश इति घटसंयुक्त आकाश इति वा न लोकव्यवहारः। अमुमेव लोकव्यवहारमाश्रित्याकाशवन्निरवयवत्वादित्युक्तमाचार्यैः। लोकप्रसिद्धं हि दृष्टान्ततया वक्तव्यम्। शास्त्रदृष्ट्या तु सावयव एवाकाशः। घटादिभिस्तस्य परिच्छेददर्शनादिति।

नन्वेवं निरवयवस्यात्मनः क्षेत्रसंयोगो नास्तीत्यत्र किं दृष्टान्तम्? न हि दृष्टान्तशून्योऽर्थो ग्राह्यः। न ह्यात्मनोऽन्यन्निरवयवं किञ्चिदस्ति- यस्य दृष्टान्तत्वेन स्वीकार्यत्वं स्यादिति चेत्, **मैवम्**—अन्वयदृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकदृष्टान्तसत्त्वेन तदर्थस्य ग्राह्यत्वात्। आत्मनः क्षेत्रसंयोगो नास्तिनिरवयवत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रयोगसिद्धेः। एवमन्वयदृष्टान्ताभावादेव 'न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति श्रुत्युपपत्तिः। ननु स्वरूपतो विकाराभावेऽप्यात्मनो गुणतो विकारस्स्यादत आह—**निर्गुणत्वादिति**। नीलगुणवतश्चूतफलादेः परिणामावस्थायां नीलगुणनाशपूर्वकपीतगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते। तथा काठिन्यगुणतस्तण्डुलसञ्चयस्य पाकवशात्काठिन्यगुणनाशपूर्वकमृदुत्वगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते। तथा निद्रादशायां तमोगुणवतोऽन्तःकरणस्य प्रबोधे तमोगुणनाशपूर्वकरजोगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते। एवं यस्य कस्यापि गुणस्य क्षेत्रज्ञेऽभावान्न विकारित्वप्रसङ्गस्तस्येति भावः। **व्यय इति**। विकार इत्यर्थः। अयं परमात्माऽव्ययः- अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च। यद्धि सादि सगुणं च तद्विक्रियते यथा घट इति।

परमात्माऽयमव्ययः; नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः। यत एवमतश्शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते, तथापि न करोति। तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते। यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते। अयं त्वकर्ता, अतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः।

कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च? यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादि। अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते च? इति वाच्यं, परो वा नास्तीति सर्वथा

यद्वाऽयं परमात्मा स्वरूपतोऽविक्रियः- अनादित्वाद्व्यतिरेकेण घटवत्। अयं परमात्मा गुणतश्चाव्ययः- निर्गुणत्वाद्घटवदिति। यत एवमव्ययः परमात्मा तत इति शेषः। **शरीरस्थ इति**। ननु सर्वत्रावस्थितस्यात्मनः कथं शरीर एव स्थितिरत आह—**शरीरेष्विति**। उपलब्धिस्साक्षात्कारः। बुद्धौ खलु विदुषामात्मसात्कारस्सा च बुद्धिस्सूक्ष्मशरीरभूता स्थूलशरीरस्था चेति बुद्धिस्थस्यात्मनश्शरीरस्थत्वव्यपदेश इति भावः। केन न लिप्यतेऽत आह—**तत्फलेनेति**। न लिप्यते न सम्बद्ध्यत इत्यर्थः। कर्तुरेव कर्मफलसङ्गरूपो लेपः, न त्वकर्तुः। न ह्येकस्मिन् भोजनादिकर्म कुर्वति सति तस्मादन्योऽकर्ता तत्तत्फलेन क्षुधापनयनादिना लिप्यते। तस्मादकर्तुरात्मनो न कर्मफललेपः। एवं कर्मफललेपाभावादेव निर्विकारत्वमात्मनः। नहि कर्मफलमननुभवतो भवेद्विकारित्वं क्वापि सुखदुःखकामक्रोधजन्मवृद्ध्यादीनां कर्मफलानामनुभवस्यैव विकारत्वात्। तस्मादविकारित्वादात्मनो न कर्मकर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं वा सम्भवति विरोधात्। ततश्चाकर्तुरविकारस्यात्मनश्शरीरादिदोषसम्बन्धप्रसक्तिर्नास्ति। सति दोषसम्बन्धे आत्मनस्सविकारत्वप्रसङ्गात्। सति चाकर्तृत्वे आत्मनश्शरीरादिकर्मकृतदोषसम्बन्धायोगाच्च। तस्मादकर्ताऽभोक्ता निर्विकारो निर्गुणोऽनादिरेक आत्मेति सिद्धान्तः।

ननु यदि देहस्थ आत्मा न करोति लिप्यते न च तर्हि कोऽन्यो देहेऽस्मिन्नहं कर्ता सुखादिभोक्ता चेत्यभिमन्यमानः? इत्याक्षिपति—**कः पुनरिति**। किं देहेऽकर्तुरभोक्तुश्चात्मनः कश्चिदन्यो देही विद्यते उत न? आद्ये- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादिशास्त्रविरोधः। द्वितीये तु—अनुभवविरोध इति भावः। तस्मात्पर ईश्वरादन्यस्संसारी जीवो नास्तीति न वाच्यं, ईश्वरस्य संसारित्वायोगात्। उपलभ्यमानसंसारस्य दुरपलापत्वेनेश्वराद्भिन्नस्य संसारिणो जीवस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वाच्चेति भावः। एवं पूर्वपक्षयद्भिर्वैशेषिकैस्साङ्ख्यैर्हतबौद्धैश्च भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तमित्यन्वयः। वैशेषिकास्सगुणमीश्वराद्भिन्नं चात्मानं वदन्ति। साङ्ख्यास्तु नास्त्येवेश्वर इति वदन्ति। दैवादज्ञानाद्वा हता नाशिताः पुरुषार्थाद्भ्रंशिता बौद्धास्तु देहमेवात्मानं वदन्ति।

तस्मादमीभिश्श्रीकृष्णेन सर्वज्ञेश्वरेण भ्रमप्रमादादिदोषगन्धशून्येन प्रोक्तमुपनिषत्सम्मतं च दर्शनं ज्ञानं मतमिति वा जीवेश्वराभेदरूपमिति भावः। **परित्यक्तमेव**। दर्शितपूर्वपक्षस्य स्वयं समाधानमनुपलभमानत्वादिति भावः। किमिति परित्यक्तमत आह—**सर्वथेति**। दर्शनमिति कर्तुरत्रान्वयः।

दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैस्साङ्ख्यैर्हतबौद्धैश्च। तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति। अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्ति।

दर्शनं सर्वथा दुर्विज्ञेयं विज्ञातुमशक्यम्। ननु स्वदुर्विज्ञेयत्वमात्रेण किं दर्शनं दुष्यतीत्यत आह—**दुर्वाच्यं चेति**। वक्तुमशक्यमित्यर्थः। अस्मिन्दर्शने दर्शितपूर्वपक्षस्य समाधानमस्माकं स्वयं दुर्विज्ञेयं समाधाता चान्यो नास्ति समाधानस्य दुर्वचत्वात्। अत एव दर्शनमपि दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भावः। यद्वा परो नास्तीति न वाच्यम्। ननु कुतो न वाच्यं, सुवचमेव परो नास्तीत्यत आह—**सर्वथेति**। अस्य समाधानमिति शेषः। दर्शितपूर्वपक्षस्य समाधानमस्माकं दुर्विज्ञेयमन्यस्य च दुर्वाच्यं च। इति मत्वेति शेषः। वैशेषिकादिभिर्दर्शनं परित्यक्तमित्यन्वयः।

ननु किं वैशेषिकाद्यभिमतरीत्या नास्त्यत्र परिहारोऽत आह—**तत्रेति**। उक्तपूर्वपक्ष इत्यर्थः। परिहारमेव भगवदुक्तं दर्शयति—**स्वभाव इति**। तमेव विवृणोति—**अविद्येति**। अविद्या अज्ञानं तदेवाविद्यामात्रं तदेव स्वभावोऽविद्यामात्रस्वभावः। अविद्यामात्रमित्यर्थः। स्वभावशब्दस्येहाविधेत्यर्थ इति भावः। परमात्मनस्स्वभावभूतत्वादविद्यायाः। करोति कर्म लिप्यते च तत्फलेनेतिहेतोरहं कर्ताऽहं भोक्तेतिव्यवहारो भवति। कर्ताऽहं भोक्ताऽहमित्यनुभवसिद्धः कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्संसारः परमात्मनोऽविद्याकृत एवेत्यर्थः। स्वभावस्त्विति तुशब्दार्थमाह—**नत्विति**। तदिति कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेत्यर्थः। न त्वस्तीत्यन्वयः।

अयं भावः—किमविद्यावस्थायां देहे कः करोति लिप्यते चेति त्वं पृच्छसि? उत विद्यावस्थायाम्? आद्ये- अविद्यया आत्मनि कल्पितस्य साभासाहङ्कारस्य कर्तुर्भोक्तुश्च सत्त्वाद्यावदविद्यं जीवेश्वरभेदस्यास्माभिस्स्वीकृतत्वादस्त्येवेश्वराद्भिन्नो जीवस्संसारी आत्माऽहङ्कारान्योन्याध्यासलक्षणः कर्ताऽहं भोक्ताहमित्यभिमन्यमानः। तदाश्रयश्च सर्वोऽपि व्यवहार इति नाज्ञानुभवविरोधः। नहि प्राज्ञस्य कर्ताऽहं भोक्तेत्यनुभवः। किं त्वज्ञानामेव। अज्ञविषया ह्यविद्यावस्था। अस्यां चावस्थायां भगवता न जीवेश्वरैक्यमुच्यत इति न गीताशास्त्रस्याविद्वदनुभवस्य च परस्परं विरोधः- विभिन्नविषयत्वात्। क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिकं हि विद्यादशावस्थितं जीवेश्वराद्वैतं ब्रूते। तस्मादविद्यावस्थायां देहे देही करोति लिप्यते च। द्वितीये-- न कोऽपि करोति लिप्यते च। विद्यया अविद्यायां नाशितायां तत्कृताध्यासस्यापि नाशादसंसारीश्वर एव जीव इति कर्तारं भोक्तारं च अहङ्कारमात्मन्यध्यस्य हि कर्ताऽहं भोक्ताऽहमित्यभिमन्यतेऽज्ञः। अध्यासाभावे कथं कर्तृत्वादिकम्? सुषुप्तौ जीवस्याध्यासाभावेन संसारादर्शनात्। अयं चाध्यासोऽज्ञानमूल इति नष्टेऽज्ञाने ज्ञानेन कथमध्यासस्स्यात्? तस्मान्नास्ति विद्यावस्थायां कर्ता भोक्ता चेश्वरादन्यो जीवः। किं त्वकर्तृभोक्त्रीश्वर एव जीवः। नचानुभवविरोधः- कर्ताऽहं भोक्तेति विद्वदनुभवाभावात्। नचाविद्वदनुभव-

अत एतस्मिन्परमार्थसाङ्ख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृता विद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥३१॥

विरोधः- अविद्यादशाविषयत्वादविद्वदनुभवस्य । नहि विभिन्नविषययोर्बाधः- विद्वदनुभव एव विद्यादशा विषयः विद्याविद्यादशयोर्भेदात् । विदुषां चाविद्यादशाऽयोगादविदुषां च विद्यादशायोगात् । इमामेव दशामधिकृत्य- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति गीताशास्त्रं प्रवर्तितं भगवता । तस्मात्परमार्थतोऽसंसारीश्वर एव जीवः । अज्ञानात्तु जीवस्संसारी भिन्न ईश्वरादिति मूढानां व्यवहारः । यथा परमार्थतो नीरूप-मेव गगनं बालानां स्वज्ञानान्नीलं गगनमितिव्यवहार इति । **अत एवेति** । परमार्थत आत्मनि कर्तृ-त्वाद्यभावादेवेत्यर्थः । **एतस्मिन्निति** । प्रकृतगीताशास्त्रोक्त इत्यर्थः ।

परमार्थसाङ्ख्यदर्शन इति । साङ्ख्यं द्विविधं परमार्थसाङ्ख्यमपरमार्थसाङ्ख्यं चेति । कपिलेन देवहूतये प्रोक्तं तत्त्वमसीत्याद्युपनिषत्सिद्धं च जीवेश्वराभेदविषयमात्मज्ञानं परमार्थसाङ्ख्यं तदेवेहा-प्युच्यते । तत्त्वसङ्ख्यानात्मकं निरीश्वरं साङ्ख्यं त्वपरमार्थम् । तत्र यत्परमार्थसाङ्ख्यरूपं दर्शनं मत-मद्वैतमिति यावत् । **ज्ञानमिति वा** । तत्र स्थितानामत एव ज्ञाननिष्ठानां ज्ञाने ब्रह्मात्मदर्शन एव निष्ठा नितरां सर्वदा स्थितिर्येषां तेषामत एव तिरस्कृतस्सर्वोऽपि कर्तृत्वादिलक्षणोऽविद्याव्यवहारो यै-स्तेषां विद्यया नाशितत्वादविद्यायास्तत्प्रयुक्तस्य सर्वव्यवहारस्यापि तिरस्कारो लोप इति यावत् ।

परमहंसपरिव्राजकानां कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसाख्यचतुर्विधपरिव्राजकमध्ये तुरीयाणां सन्न्या-सिनामित्यर्थः । **एतेन** कुटीचकादीनां दण्डकमण्डलुतर्पणादिलक्षणं किञ्चित्कर्मास्तीति **सूचितम्** । **कर्माधिकारो नास्तीति** । अनेनासंन्यस्तानां श्रौतस्मार्तविहितकर्मपरित्यागो नरकावह इति सूचितं-- तेषां तत्राधिकारसत्त्वात् । येषां यत्राधिकारस्तैस्तत्रावश्यं प्रवर्तितव्यमन्यथा नरकादिदुःखं स्यात्- यथा येषां मन्त्रिभृत्यादीनां यत्र मन्त्रसेवादौ राजविहिते कर्मण्यधिकारस्तैस्तत्र प्रवर्तितव्यमन्यथा राजदण्ड-दुःखं स्यात्तद्वदिति भावः । **भगवतेति** । य एव प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं च मार्गद्वयं निर्माय तच्च वेदेन प्राकश्य तदनुविधायिभ्यो भक्तेभ्योऽभ्युदयं निश्श्रेयसं च फलं वितरन् तदननुविधायिनो नरक-पातनादिना शिक्षयन् सर्वेश्वरस्सर्वनियन्ता सर्वज्ञस्सर्वविच्च भवति, यस्माद्भीत्यैव 'भीषास्माद्वातः पवत' इत्यादिश्रुत्युक्तविधया वातसूर्यचन्द्राग्नीन्द्रब्रह्मादयस्स्वं स्वमधिकारं निर्वर्तयन्ति यस्माद्भीत्या मृत्युरपि धावति, तेन भगवता दर्शितमिदं शास्त्रं केनापि नातिवर्तनीयमित्यभिप्रायाद्भगवता दर्शितमित्युक्तम् । **तत्रतत्रेति** । 'वेदाविनाशिन'मित्यादिप्रकरणेष्वित्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः शरीरस्थोऽप्यनादित्वा-दनारभ्यत्वादव्ययो व्ययरहितः । निर्गुणत्वात्सत्त्वादिगुणरहितत्वान्न करोति, न लिप्यते देहस्वभावैर्न लिप्यत इति, **तत्तुच्छम्**— देहाद्यपेक्षयैवास्य परमात्मत्वं, न त्वीश्वरापेक्षया । प्रत्युत ईश्वर एव जीवात्मापेक्षया परमात्मेति चिरस्य दर्शनम् । किं भगवतो व्यासस्य जीवात्मानं निरूपयिष्यतः प्रत्य-

गात्मेति जीवात्मेति वा पदं नास्फुरद्येन परमात्मेत्यसकृद्ब्रूयादपरमात्मानं किं वा प्रत्यगात्मेति जीवात्मेति वा कथने जीवस्य देहाद्यपेक्षया न सिद्ध्यत्युत्कर्षः ? देहापेक्षया जीवस्योत्कृष्टत्वं बौद्धातिरिक्तसर्वजनविदितमेवेति किं तत्प्रतिपादनेन फलं वा ? न करोतीतिपदसन्निधानसामर्थ्यान्न लिप्यत इत्यस्य कर्मफललेपेऽर्थे सिद्धे तं विहाय देहस्वभावैरिति कथं स्वकपोलकल्पितं देहान्निष्कृष्टस्वभावस्य देहस्वभावालेपस्सिद्ध एवेति किमर्थं तद्वचनम् ? न हि गृहस्थस्य गृहस्वभावलेपः प्राप्नोति, येन शरीरस्थस्य शरीरस्वभावलेपः प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधाय देहस्वभावैर्न लिप्यत इति वक्तव्यं स्यात् । न ह्यप्राप्तप्रतिषेधो न्याय्यः ।

यच्च **वेदान्तदेशिकः**—ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य ज्ञानादिगुणानां देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्य चात्मनि सत्त्वादिति, **तदप्ययुक्तम्**—ज्ञानसङ्कोचादिसत्त्वेऽविकारत्वहानेः । न हि स्वरूपत एव विकाराभाव आत्मनो न तु धर्मत इति सङ्कोचः कल्पयितुमुचितः । तथासति पक्षेणाविकारत्वमिव पक्षेण सविकारत्वप्रसङ्गात् । नहि श्रुतिः काप्यात्मानं सविकारं ब्रूते—सविकारत्वेसत्यनित्यत्वापत्तेः । ज्ञानेच्छादयोऽन्तःकरणगुणा एव, न त्वात्मन इति प्रागेव स्थापितं । सत्त्वादिगुणप्रयुक्ताश्च ज्ञानादिगुणाः । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशक'मित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । मूलभूतसत्त्वादिगुणनिषेधे कथं तत्कार्यभूतज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्स्यात् ? न कथमपि । यद्यात्मनः प्रेरणकर्तृत्वं स्यात्तर्हि न करोतीत्ययुक्तं स्याद्वचनम् । नहि प्रेरणं कुर्वन्नात्मा न करोतीत्युच्येत । नहि न करोतीत्यस्य प्रेरणादेरन्यत्र करोतीति सङ्कोचः कल्पयितुमुचितः । तथासति देहोऽपि न करोतीति वक्तुं शक्यत्वात् । नहि देहेनापि सर्वं कर्म क्रियते पर्वतोत्क्षेपणवायुस्तम्भनादेरशक्यत्वाद्देहस्य । न चैवमात्मनः प्रेरकत्वाभावेऽन्तर्यामिश्रुतिविरोध इति वाच्यं, अयस्कान्तशिलालोहन्यायेनाकर्तुरप्यात्मनस्सकाशाच्छरीरादिप्रेरणसम्भवात् । न ह्यस्मद्धृदि यः कोऽपि त्वमेवं कुरु- इति प्रेरणं कुर्वन्नुपलभ्यते । नापि करणरहितस्येश्वरस्य प्रेरणमपि सम्भवति- करणव्यापारत्वात्प्रेरणस्य वाचिकादिरूपस्य । अथ वाऽऽत्माश्रया मायैव प्रेरयति देहादिकं तच्च मायाकर्तृकं प्रेरणमात्मन्युपचर्यतेऽज्ञानात् । यथा देहे गच्छति सति देही गच्छतीति । एवंभूतानि मयायां प्रेरयन्त्यां सत्यां मायी प्रेरयतीश्वर इति व्यवहारः । इदमेव वक्ष्यति भगवानिहैव गीताशास्त्रे 'भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माय'येति । नच माया करणमेव भ्रामणं प्रति न कर्त्री, किं त्वीश्वर एव कर्तेति वाच्यं, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति शास्त्रादीश्वरस्य करणरहितत्वात् । माया हीश्वरस्य शक्तिर्न तु करणम् । न ह्यग्निशक्तिरग्नेः करणम् । तस्मादीश्वरशक्तिभूतमायानिष्ठं प्रेरणरूपं कर्मेश्वरेऽध्यस्तमिति नेश्वरः प्रेरणकर्ता । किं त्वकर्तैवेश्वर आत्मा । 'प्रकृत्यैव च कर्मा'-णीति ह्युक्तम् । यद्यत्कर्मतया प्रसिद्धं लोके यो यश्च गुणतया प्रसिद्धस्तत्सर्वमपि प्रकृतिगतमेव । अत एव 'केवलो निर्गुणश्च, निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुत्युपपत्तिः । नच देहाद्याकारपरिणतप्रकृतिकार्यमेव कर्म न मूलप्रकृतिकार्यमिति वाच्यं, गमनादिकर्मणां परिणतप्रकृतिकार्यत्वेऽपि प्रेरणरूपं कर्म मूलप्रकृतिकार्यमेवेति । तत्र च देहप्रेरणमिन्द्रियाकारप्रकृतिकार्यमिन्द्रियप्रेरणं मनःप्रकृतिकार्यं

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथेति । यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते; सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत! ॥३३॥

यथेति । यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविस्सविताऽऽदित्यः, तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकस्सन्प्रकाशयति । कः? क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः । रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक एवात्मा, अलेपकश्चेति ॥३३॥

मनःप्रेरणं च बुद्धिप्रकृतिकार्यं बुद्धिप्रेरणं च मायाकार्यमिति मायायाः परमप्रेरकत्वं सिद्ध्यति । नच जडाया मायायाः कथं प्रेरकत्वम्? तद्धि चेतनधर्म इति वाच्यं, ईश्वरचैतन्याभासस्त्वेन मायायास्तदुपपत्तेः । तस्मान्मायाद्वारैणैव प्रेरकत्वमीश्वरस्य स्रष्टृत्वादिवन्न तु स्वत इत्यकर्तैवेश्वर आत्मेति संक्षेपः । हे कौन्तेय! अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्चाव्ययोऽयं परमात्मा शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यत इत्यन्वयः ॥३१॥

यथेति । सर्वगतमप्याकाशं सौक्ष्म्याद्धेतोर्यथा नोपलिप्यते तथा सर्वत्र देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते—न सम्बद्ध्यत इति । घटादिदोषैरिति भावः । सर्वत्र देहे सर्वेषु देहेष्वित्यर्थः । नोपलिप्यते देहादिगतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिदोषैर्न सम्बध्यते । देहाद्याश्रयकर्मणा बुद्धिभोग्यकर्मफलेन च नात्मनः कोऽपि सम्बन्धगन्ध इति भावः । देहादिभिर्नित्यसंयुक्तत्वमात्मनो यदिहोक्तं रामानुजेन तत्प्रागेव निरस्तमसङ्गे निरवयवे आत्मनि देहादिसङ्गासम्भवादिति ॥३२॥

यथेति । एको रविर्यथाकृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति हे भारत! क्षेत्री तथा कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति । यथा सूर्यः प्रतिपुरुषं दृश्यमानोऽप्येकस्सन्नेव समस्तं जगदवभासयति तथा क्षेत्रज्ञ ईश्वरः प्रतिदेहं दृश्यमानोऽप्येकस्सन्नेव समस्तं क्षेत्रं प्रकाशयति । तस्मात् द्रष्टृपुरुषभेदेऽपि सूर्यैकत्ववद्देहभेदेप्यात्मैकत्वमेव । तत्रानेकत्वबुद्धिस्तु भ्रम एव- 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ' इति मन्त्रवर्णाच्च । तथा सर्वावभासकस्यापि सूर्यस्य यथा न सर्वदोषलेपस्तथा सर्वावभासकस्य सर्वज्ञस्य क्षेत्रज्ञस्य न क्षेत्रदोषलेपश्चेति भावः । उभयथापीत्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—रविवदिति । सर्वक्षेत्रेष्वात्मन एकत्वे अलेपत्वे च रविर्दृष्टान्तभूत इत्यर्थः । अलेपक इति । लेपकरहित इत्यर्थः । अमुं लेपयितुं कोऽपि न शक्नोतीत्यर्थः । लेपकाभावादेव लेपरहित इति भावः । अलेप इति बहुव्रीहेः कप्रत्ययः इति वा ।

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेक-
योगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथा प्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च, भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूत-

---

लेपरहित इत्यर्थः । प्रकाशयतीत्यनेन च भासकस्य भास्यगुणदोषसम्बन्धो नास्तीति सूच्यते । दीपचक्षुस्सूर्यादीनां घटादिगतनैल्यादिगुणदोषसम्बन्धादर्शनादिति भावः । अत एवासङ्गस्स्वप्रकाश आत्मा सत्त्वादिगुणादिसङ्गस्तस्मिन्नविद्ययाध्यस्त एव, न तात्त्विक इति सिद्धमसंसारीश्वरत्वं क्षेत्रज्ञस्य । यत्किलोपन्यस्तमादौ- क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति तदिह समापितम् ।

रामानुजस्तु-- एकैकं क्षेत्रमेकैकः क्षेत्रज्ञो भासयतीत्युवाच, **तदसत्**— कृत्स्नं क्षेत्रमिति कृत्स्नत्वविशेषणसङ्कोचायोगात् । आपादतलमस्तकं सर्वं शरीरं भासयतीत्यर्थो हि क्षेत्रं भासयतीत्यनेनैव सिद्ध्येत् । नच प्रतिदेहं भिन्ना एवात्मानः- अन्यथा सुखादिव्यवस्थाऽसिद्धेरिति वाच्यं, सुखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेनान्तःकरणानां भेदेन च तद्व्यवस्थोपपत्तेः । नच साक्ष्येकत्वे चैत्रसाक्ष्यनुभूतस्य मैत्रान्तःकरणेनानुसन्धानप्रसङ्ग इति वाच्यं, साक्षिणा यदन्तःकरणावच्छेदेन यदनुभूतं तेनैवान्तःकरणेन तत्स्मर्यत इत्यतिप्रसङ्गाभावात् ॥२३॥

क्षेत्रेति । एवं ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यान्ति । **समस्तेति** । समस्तस्याध्यायार्थस्य क्षेत्रज्ञाध्यायार्थस्य उपसंहारोऽर्थः प्रयोजनं यस्य सोऽयं तथोक्तश्श्लोकः । क्षेत्रज्ञस्यातीन्द्रियत्वेन घटपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं द्रष्टुं मांसमयं लोकप्रसिद्धं चक्षुरिन्द्रियं न प्रभवतीत्यभिप्रेत्याह भगवान्—**ज्ञानचक्षुषेति, आत्मप्रत्यायिकमिति** । आत्मप्रत्ययजनकमित्यर्थः । येन ज्ञानेनायमात्मा ब्रह्मेतिनिश्चयो भवति तदित्यर्थः । चक्षुर्वदर्थावभासकत्वाद्ज्ञाने चक्षुष्ट्वारोपः । भूतानां कार्याणां प्रकृतिः कारणं मायेत्यभिप्रायादाह—**अविद्येति** । अविद्या अज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्सा । अव्यक्तमित्याख्या नाम यस्यास्सा अव्यक्ताख्या । तस्या इति षष्ठी । अभावगमनं नाशापादनं तावत् ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञं विविच्य ज्ञात्वा पश्चात् क्षेत्रज्ञात्सकाशात् क्षेत्रं विवेचयेत् । एवं विविच्यमाने तु क्षेत्रे क्षेत्रं शनैरभावमेव प्राप्नोति- निस्तत्त्वत्वात् । क्षेत्रस्याभावापादनं च ये विदुः ।

प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति, यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिपुरुष-विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

यद्वा गमनं प्राप्तिमित्येवार्थः। क्षेत्रज्ञाद्विवेचितं क्षेत्रं स्वयमेवाभावं गच्छतीत्यर्थः। इतीममर्थं ये विदुः कालत्रयेऽपि क्षेत्रज्ञ एक एवाहं ब्रह्मास्मि, क्षेत्रं तु कदाचिदपि नास्तीति ये विदुरिति यावत्। ते परं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति। नित्याप्तस्य ब्रह्मणः कथं पुनः प्राप्तिरत आह—**न पुनर्देहमाददत इति**। पुनर्जन्म न भजन्त इत्यर्थः। देहस्वीकारस्यैव जन्मत्वादिति भावः। संसारान्मुच्यन्त इति यावत्। विदेहकैवल्यं प्राप्य परब्रह्मस्वरूपेण वर्तन्ते न पुनस्संसारायागच्छन्तीति फलितार्थः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरदर्शनं विवेचनप्रकारश्चोक्तोऽपि पुनरुच्यतेऽलसानुग्रहार्थम्। तथाहि- दृश्यं सगुणं सक्रियं सविकारमनित्यं क्षेत्रं तद्यदिदन्तयोपलभ्यते, द्रष्टा निर्गुणो निष्क्रियो निर्विकारो नित्यः क्षेत्रज्ञः। योऽस्मिन्देहेऽहमिति स्फुरत्यहङ्कारसाक्षित्वेन सच क्षेत्रज्ञस्सच्चिदानन्दरूपः। तच्च क्षेत्रमनृतजडदुःखात्मकं क्षेत्रमस्ति भाति प्रियं चेति व्यवहारसिद्धानां सत्ताभानानन्दानां क्षेत्रज्ञकारणधर्माणां क्षेत्रकार्ये संक्रान्तानां पृथक्करणे तु क्षेत्रशब्दवाच्यं किमपि नावशिष्यते। नचैवं क्षेत्रज्ञादपि सत्तादिपृथक्करणे किमपि नावशिष्यत इति वाच्यं, यः पृथक्करोति तस्यैव क्षेत्रज्ञस्यावशिष्टत्वात्तस्य च सच्चिदानन्दरूपत्वेन तस्माच्चेषां पृथक्करणायोगाच्च। तथा चैक एव क्षेत्रज्ञोऽहं ब्रह्मास्मि- मयि कालत्रयेऽपि क्षेत्रं नास्ति- मिथ्यात्वात् क्षेत्रस्येति य आत्मवित्स शोकं तरति। 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः। स ब्रह्म भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेरिति भावः।

यत्तु रामानुजः—भूतप्रकृतिमोक्षं भूतमय्याः प्रकृतेर्भूतानां जीवानां प्रकृतेर्वा मोक्षसाधनममानित्वादिकमवगमय्याचरन्ति ते परं निर्मुक्तबन्धनमात्मानं यान्तीति, तत्तुच्छम्—ये विदुरिति मूलस्य ये विदित्वा आचरन्तीत्यर्थकल्पनस्यायुक्तत्वात्। अज्ञानातिरिक्तप्रकृतिनामकतत्त्वान्तराभ्युपगमस्य, असङ्गपुरुषस्य तत्प्रकृतिकृतसत्यसङ्गाभ्युपगमस्य, संसारदशायामिव मुक्तिदशायामपि प्रकृतिरस्ति, तत्सङ्गस्तु नास्ति पुरुषस्येति कल्पनस्य, मुक्तिदशायामपि न जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तिः, किंतु स्वरूपप्राप्तिरेवेति वर्णनस्य च श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरुद्धत्वात्। नहि श्रुतौ प्रधानमिति किंचित्तत्त्वान्तरं श्रूयते- 'ईक्षतेर्नाशब्द'मित्यशब्दं हि तत्। श्रुत्यसिद्धत्वाद्धि तस्याशब्दत्वं व्यासेनैव प्रतिपादितम्। नापि तत्सत्त्वे श्रुत्यतिरिक्तं किंचित्प्रमाणं पश्यामः। अपरमार्थसाङ्ख्यबुद्धिपरिकल्पितं हि तत्। तत एवानुमानिकत्वं तस्य। तच्चानुमानिकाधिकरणे निराकृतं भगवता व्यासेनैव। तया च प्रकृत्या असङ्गपुरुषस्संसृष्ट इति कथनं महद्विचित्रं- न ह्यसङ्गो निरवयवः पुरुषः केनचित्संसृज्यते। संसृष्टत्वे पुनरसङ्गत्व-

स्वरूपस्यैव नाशप्रसङ्गात् । यदि संसार इव मुक्तावपि प्रकृतिस्स्यात्तर्हि तथा संसृज्येतैव पुरुषः । विभुत्वात्पुरुषस्य व्यापित्वात्प्रकृतेश्च । निरर्थकतत्सद्भावकल्पनस्य चाप्रमाणत्वात् । पुरुषस्य संसारयितृत्वं प्रकृतिसद्भावस्य फलम् । नच सत्त्वादिगुणरहिता परिशुद्धप्रकृतिर्मुक्तविषयेति वाच्यं, निर्गुणप्रकृतेरेवाभावान्निर्गन्धपृथिवीवत् । एवं प्रकृतिमुक्तस्य ब्रह्मभावाप्राप्तिश्च विरुद्धा-- प्रकृतिविमोक्षेन तत्कार्यमहदादिसर्वोपाधिनाशान्निरुपाधिकस्य चापरिच्छिन्नस्यात्मनः परिपूर्णचैतन्यरूपत्वेन ब्रह्मभूतत्वाच्च । यद्यात्मा सावयवस्स्यात्तर्हि राहुणा चन्द्रस्येव प्रकृत्या तस्य ग्रासरूपो बन्धः स्यात् । तत्प्रयुक्तो मोक्षश्च स्यात् । सावयवत्वे चात्मनोऽनित्यत्वं स्यात् । अनित्यस्यात्मनो नित्यमोक्षो नैव युज्यते । किंच तव मते ईश्वरस्यैव प्रकृतिमोक्षो नास्तीति किं पुनर्जीवस्य । प्रकृतिपुरुषसंसृष्टो हीश्वरः । य ईश्वरस्स्वस्यैव प्राप्तं प्रकृतिसङ्गं निवारयितुं नेष्टे स कथमन्यस्य जीवस्य तं निराकुर्यात् ? प्रकृतिमुक्तस्य वा जीवस्य प्रकृतिसंयुक्तेश्वरसङ्गो दुर्वार इतीश्वरद्वारा पुनः प्राप्तश्च मुक्तावपि जीवस्य प्रकृतिसङ्गः । पटसंयुक्तघटसंयोगाद्भूतलस्येव पटसङ्गः । नचेश्वरस्य यत्रांशे प्रकृतिसङ्गस्तत्रांशे न पुरुष-सङ्गः, किं त्वन्यांश एवेति वाच्यं, निरवयवेश्वरस्य निरंशस्यांशकल्पनायोगात् । सांशत्वे चानित्यत्व-प्रसङ्गाद्धटादिवदीश्वरस्य । निष्कलश्रुत्या चेश्वरस्य सांशत्वं प्रतिषिद्धमसङ्गश्रुत्या च प्रकृत्यादिसङ्ग 'मेक-मेवाद्वितीय'मिति श्रुत्या च प्रकृत्यादिद्वैतं, तत्त्वमस्यादिश्रुत्या च जीवेश्वरद्वैतमशब्दमितिसूत्रेण च प्रकृते-रज्ञानातिरिक्ततत्त्वान्तरत्वं 'यो वै भूमा तदमृत'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव नित्यत्वं सत्यत्वं च 'अतोऽन्यदार्त'मित्यनया सर्वद्वैतस्यासत्यत्वमनित्यत्वं च । उक्तार्थप्रतिपादिकास्स्मृतयस्तु 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय!' इत्याद्या इहैव ग्रन्थे द्रष्टव्याः । तस्माद्विरुद्धं परेषां दर्शनमग्राह्यमेव । श्रुतिस्मृत्याद्यनुगृहीतमद्वैतदर्शनमेकमेव ग्राह्यं मुमुक्षुभिरिति सर्वं शिवम् ॥३४॥

इति श्रीबेलङ्कोण्डोपनामक **रामकवि**कृते श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं- तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूय' इत्यादिरध्याय आरभ्यते । अथ वा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साङ्ख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं; प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गस्संसारकारणमित्युक्तम् ।

उत्पद्यमानं सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं- 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ !' इति श्लोकेनेति भावः । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाद्भूतानां जननमित्यर्थः । कथमितिशङ्कायां तत्प्रकारं प्रदर्शयितुं चतुर्दशाध्याय आरभ्यते भगवतेति शेषः । सङ्गत्यन्तरं दर्शयति—अथ वेति । ननु प्रकृतिपुरुषसंयोगाज्जगज्जायत इत्युक्तं; 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीत्यादिना पुरुष एवेश्वर इति चोक्तं; ततश्च सिद्धमद्वैतस्य निरीश्वरसाङ्ख्यत्वं पुरुषातिरिक्तेश्वरानभ्युपगमादद्वैतमतेऽपीति शङ्कायां न वयं साङ्ख्या इव प्रकृतिपुरुषयोस्स्वतन्त्रयोरेव जगत्कारणत्वं ब्रूमः, किं त्वीश्वरपरतन्त्रयोरेव । यद्यपि साङ्ख्याः 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति पुरुषस्य जगत्कारणत्वं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वा न प्रतिपादयन्ति, किंतु स्वतन्त्रायाः प्रकृतेरेव तत्प्रतिपादयन्ति । तथापि छत्रिन्यायेन द्वयोरपीत्युच्यत इति बोध्यम् । एवमद्वैतमते क्षेत्रस्यैवेश्वरपरतन्त्रत्वात्क्षेत्रज्ञस्य चेश्वरत्वेन स्वतन्त्रत्वादुभयोरीश्वरपारतन्त्र्यकथनमपि छत्रिन्यायेनैवेति बोध्यम् ।

अयं चेश्वरः क्षेत्रज्ञ उदासीनो न जगत्कारणं, किंतु प्रकृतिस्थो गुणसक्तश्चेत्यस्ति साङ्ख्याद्वैतमतयोर्महद्वैषम्यम् । साङ्ख्यमते प्रकृतिस्स्वतन्त्रा जगद्धेतुः पुरुषस्तूदासीनो न जगद्धेतुरिति । अद्वैतमते ईश्वरपरतन्त्रा प्रकृतिः, तत्संयुक्तः क्षेत्रज्ञश्चोभयं जगत्कारणमिति चाभ्युपगमात् । यद्वा विद्यादशायामेव क्षेत्रज्ञस्येश्वरैकत्वमद्वैतिनो वदन्ति, न त्वविद्यादशायाम् । अविद्यादशायां हि प्रकृतिस्थो गुणयुक्तश्च क्षेत्रज्ञ ईश्वरपरतन्त्र एव प्रकृतिवदिति कृत्वा ईश्वरपरतन्त्रयोः प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वं वदतां सेश्वरसाङ्ख्यानामद्वैतिनां, प्रकृतिपुरुषौ स्वतन्त्रौ प्रकृतिश्च जगत्कारणमिति वदतां निरीश्वरसाङ्ख्यानां च महदस्ति वैलक्षण्यमित्येवं प्रदर्शनार्थमेव क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु सङ्गश्च संसारकारणमित्युक्तम् । 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्म'स्विति श्लोकेनेति भावः । न चेश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञस्य कथमीश्वरपारतन्त्र्यमिति वाच्यं, वस्तुत ईश्वरोऽपि क्षेत्रज्ञो मायया प्रकृतिस्थत्वादिना जीवभावमापन्नस्सन्नीश्वरपरतन्त्रो भवतीति । न च माययापि कथमयुक्तार्थस्योपपत्तिरिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादितिन्यायात्का नामानुपपत्तिः ? मायया हि रज्जुरपि सर्पो भवति; गगनमपि नीलं भवति; मरुभूमिरपि जलप्रायप्रदेशो भवति; तल्पे

कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते बध्नन्तीति ? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यद्ज्ञात्वा मुनयस्सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

परमिति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्याये-ष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानाना-मुत्तमं, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नाऽमानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणा-मिति । तानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पाद-

---

शयानोऽपि देशान्तरे रथादिभिर्व्याप्रियते; स्वं छिन्नं शिरः स्वयमेव पश्यति; मृतोऽहमिति स्वयमेव रोदिति निद्रायां; चक्षुषस्तिमिरदोषादप्येकं चन्द्रमनेकत्वेन पश्यति; इन्द्रजालेनापि गगने हस्ति-हर्म्यादयः कल्प्यन्ते दृश्यन्ते चास्मदादिभिः । तस्मादीश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य मायया पारतन्त्र्यादिकं घटत एव । अघटितघटनापटीयस्त्वान्मायाया इति ।

ननूक्तमेव किं तत इत्यत आह— **कस्मिन्निति** । तत्रेति शेषः । कस्मिन् गुणे क्षेत्रज्ञस्य कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति ? कथं क्षेत्रज्ञस्य गुणेभ्यो मोक्षणं स्यात् ? मुक्तस्य च किं लक्षणम् ? इति प्राप्तानां प्रश्नानामुत्तरप्रदानार्थं चायमध्याय आरभ्यते— **परमिति** । अहमिति शेषः । भूयस्त इति शेषः । ज्ञानानां मध्ये उत्तमं परं तद्ज्ञानं प्रवक्ष्यामि । सर्वे मुनयो यद्ज्ञात्वा इतः परां सिद्धिं गताः । भूय इत्यनेन पूर्वमस्योक्तत्वमवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह— **पूर्वेष्विति** । तत्त्वस्य दुर्बोधत्वात्पुनःपुनश्शब्दान्तरेण प्रतिपादनमिति भावः । **प्रवक्ष्यामीति** । प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । परवस्तु ब्रह्म । तद्विषये ज्ञानेऽपि परत्वमुपचारादित्याह— **परवस्तुविषयत्वादिति** । यद्वा ज्ञान-स्योत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयाधीनौ, न तु स्वत इत्यभिप्रेत्य परवस्तुविषयत्वादित्युक्तम् । ननु प्रथमान्तं ज्ञानं ब्रह्मविषयं, षष्ठ्यन्तज्ञानानि किंविषाणीत्यत आह— **यज्ञादीति** । यज्ञ आदिर्येषां तानि यज्ञादीनि, तानि च तानि ज्ञेयवस्तूनि यज्ञादिज्ञेयवस्तूनि विषया येषां तानि तथोक्तानि । यज्ञयागपूर्तादिधर्म-विषयाणीत्यर्थः । ननु षष्ठ्यन्तज्ञानशब्देन पूर्वाध्यायोक्ता अमानित्वादयो गृह्यन्तां, ते हि ज्ञानत्वेन प्रतिपादिता अत आह— **नत्विति** । ज्ञानसाधनान्येवामानित्वादीनि, न तु ज्ञानानीति भावः । ननु यद्ब्रह्मविषयं, यच्च धर्मविषयं तदुभयमपि सविषयज्ञानत्वेन तुल्यमेव । निर्विषयं चैतन्यरूपज्ञानमेवोत्तममत आह— **उत्तमफलत्वादिति** । ननु यज्ञादयोऽप्युत्तमफलान्येव स्वर्गादीनि दिशन्तीत्यत आह— **तानि न मोक्षायेति** । यज्ञादिविषयज्ञानानि यज्ञाद्यनुष्ठापनद्वारा स्वर्गादीन्येव दिशन्ति, न तु मोक्षं, निरतिशयपुरुषार्थो हि मोक्ष उत्तमफलम् । ननु ब्रह्मज्ञानमपि तादृशमेवेत्यत आह— **इदं त्विति** । ब्रह्मज्ञानं तु मोक्षाय भवतीति शेषः । अनुष्ठानापेक्षाऽभावश्चाधिकोऽत्र गुणोऽस्तीति बोध्यम् ।

अयं चार्थः परोत्तमशब्दाभ्यां सिद्ध इत्याह— **परेति** । परविषयमुत्तमफलकं च ज्ञानमपर-

नार्थम् । यद्ज्ञात्वा यद्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयस्सन्न्यासिनो मननशीलास्सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥१॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य

विषयेभ्योऽनुत्तमफलकेभ्यो ज्ञानेभ्य उत्कृष्टमिति भावः । इदं ज्ञानं परापरवस्तुविषयाणां ज्ञानानां मध्ये परमुत्तमं च परवस्तुविषयत्वान्मोक्षाख्योत्तमफलवत्त्वाच । यत्परवस्तुविषयमुत्तमफलवच्च न भवति तद्ज्ञानमपरमनुत्तमं च, यथा घटज्ञानमिति प्रयोगः । पूर्वार्धोक्तस्य ज्ञानस्यैवेह यच्छब्देन ग्राह्यत्वात् । ज्ञानस्य च स्वप्रकाशस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वासम्भवात् तत्कल्पने चानवस्थादोषादाह—प्राप्येति । असन्न्यासिनां श्रवणमननाद्यनधिकाराद्गृहदारापत्यादिषोषणादिव्यग्रतया मननावकाशासम्भवाच्च मुनयो मननशीलास्सन्न्यासिन इत्युक्तम् । तत्त्वविदस्सकाशाद्ज्ञानं प्राप्य श्रुत्वेति यावत् । पश्चात्स्वयं मननं कृत्वेत्यर्थः । यत इमे सन्न्यासिनो मननशीलास्तत एव श्रुत्वा मननं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा ज्ञानं प्राप्य; श्रवणमननादिना ज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थः । सर्वे प्राचीना याज्ञवल्क्यादयः । देहबन्धनादिति । देहबन्धनं विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वादिगुणविषयमिदं ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तममित्याह—तत्तुच्छम्—सत्त्वादिगुणविषयज्ञानस्य प्रकृतिविषयज्ञानाद्भिन्नत्वासिद्धेः । प्रकृतेरेव हि गुणास्सत्त्वादयः । सत्त्वादिगुणवती हि प्रकृतिः । पुरुषविषयज्ञानस्य मोक्षप्रदस्य परमात्मवस्तुविषयस्य च कथं सत्त्वादिगुणविषयज्ञानापेक्षया भवेदनुत्तमत्वं, न कथमपीति । यच्च यद्ज्ञानं ज्ञात्वेति, तदप्यसत्—ज्ञानस्य ज्ञेयत्वायोगात् । ज्ञानं हि विषयि, ज्ञेयं तु विषयः । न हि विषयि विषयो भवेत् । अन्यथा घटज्ञानमपि घटो भवेत् ॥१॥

इदमिति । तेषां मोक्षं गतानां किं फलं, को लाभ इति शङ्कायामिदमिति पद्यमुच्यते । तस्याश्च मोक्षाख्यायास्सिद्धेर्गतेरैकान्तिकत्वं ध्रुवत्वं चोच्यते इदमितिपद्येन । इदं वक्ष्यमाणं परवस्तुविषयं ज्ञानमुपाश्रित्य प्राप्य मम साधर्म्यमागताः, मुक्ता इति यावत् । मुनय इति शेषः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये च न व्यथन्ति । मुक्तानामपुनरावृत्तिः फलमिति भावः । एतेन मोक्षस्य ध्रुवत्वं सिद्धम् । यदेव वक्ष्यमाणं तदेव पूर्वोक्तं चेत्यभिप्रेत्याह—यथोक्तमिति, ज्ञानमिति । अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकमिति भावः । तत्प्राप्तौ साधनं दर्शयति—ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति । ज्ञानसाधनाऽमानित्वाद्यनुष्ठानद्वारा ज्ञानं प्राप्येति यावत् ।

यद्वा इदं पूर्वोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादिकमुपाश्रित्यानुष्ठाय । ततस्सम्यग्दर्शनप्राप्तिद्वारा मम साधर्म्यं समानोऽभिन्नो धर्मस्सच्चिदानन्दलक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य भावः साधर्म्यं मत्स्वरूपतां मदभिन्न-

साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः। न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे। फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते। सर्गेऽपि सृष्टिकालेपि नोपजायते नोत्पद्यन्ते। प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते- न च्यवन्तीत्यर्थः ॥२॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत! ॥३॥

ममेति। मम सर्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिस्सर्वभूतानां

स्वरूपत्वं मद्भावमिति यावत्। आगता ब्रह्मभूता इत्यर्थः। **समानधर्मतेति**। तुल्यधर्मत्वमित्यर्थः। ननु स्वत एव ब्रह्मभूतस्य कथं पुनः ब्रह्मभावप्राप्तिरुच्यतेऽत आह—**स्तुत्यर्थ इति**। ननु वस्तुतो मोक्षाख्यं स्वरूपातिरिक्तं ज्ञानप्राप्यं किंचित्फलमस्तीति भावः। **ब्रह्मण इति**। हिरण्यगर्भस्य विनाशकाले द्विपरार्थावसाने। बहुवचनप्रयोगस्तु लोकव्यवहारसिद्धोपाधिभेदाभिप्रायेण, नत्वात्मभेदाभिप्रायेण। लोके हि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तो जनको मुक्त इत्येवं व्यवहारो दृश्यते। सच शुकत्ववामदेवत्वजनकत्वादिश्शरीरगत एव, न त्वात्मगतः- नामरूपाद्यभावादात्मनि।

यत्तु रामानुजः—साधर्म्यं सादृश्यमिति, तत्तुच्छम्—सर्वज्ञसर्वेश्वरसर्वशक्तिसर्वनियामकसर्वजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृसर्वगकल्याणगुणनिलयपरमात्मसादृश्यस्य किंचिद्ज्ञपरतन्त्राल्पशक्तिनियाम्याजगत्कर्तृनिर्गुणाणुस्वरूपजीवेऽसम्भवात्। नहि मुक्तावप्यणोर्जीवस्यासर्वगस्य भवितुमर्हति सर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वादीश्वरधर्मसञ्चयः। नच मुक्तौ सर्वव्याप्येव जीव इति वाच्यं, तथासति बहूनां मुक्तजीवानां सर्वव्यापिनां सत्त्वेन सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरवत्ते सर्वे जीवा अपि वर्तेरन्। नचेष्टापत्तिः- 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठ'तीति वक्ष्यमाणत्वेन सर्वे मुक्तजीवा हृद्देशे तिष्ठन्तीति काप्यप्रतिपादनेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु एकस्यैवेश्वरस्य सर्वभूतस्थितिप्रतिपादनेन च विरोधात्। बहुषु नियामकेषु सत्सु एको बद्धजीवः केन नियमितं कुर्यात्? बहूनां नियामकेश्वराणां सत्त्वे कथमेकेश्वरत्वव्यवहारः? नच मुक्तजीवास्सर्वव्यापिनस्सन्तोऽप्यनियामकास्सन्तस्तूष्णीं वर्तन्त इति वाच्यं, तथासतीश्वरसाधर्म्यायोगात्। एतेषां मुक्तजीवानामीश्वरानियाम्यत्वे ईश्वरस्य सर्वेश्वरत्वाभावप्रसङ्गात्। तन्नियाम्यत्वे च बन्धमुक्त्योरविशेषात्। अस्मदृधृदीश्वरसत्त्वं नियमनलिङ्गेनानुमीयते, अनन्तमुक्तजीवसत्त्वं तु केन प्रमाणेन वेद्यते? न केनापि। नच शास्त्रेणेति वाच्यं, शास्त्रे अनन्ता मुक्तजीवा भूतानां हृदि वर्तन्ते ईश्वरवदिति काप्यप्रतिपादनात्। किंच यत्प्रदेशे जीवास्सन्ति तत्प्रदेशे नेश्वर इति न स्यादीश्वरस्य सर्वव्यापित्वमपि। प्रकृतिपुरुषसंयुक्तेश्वरस्य प्रकृतिवियुक्तपुरुषस्य वा कथं साम्यम्? यदि मुक्तजीवेश्वरयोः कचिदंशे साम्यं कचिदंशे वैषम्यमित्युच्यते तर्हि बद्धजीवेश्वरयोरपि ज्ञातृत्वनित्यत्वाद्यंशे साम्यमस्त्येवेति व्यर्थं स्या'न्मम साधर्म्यमागता' इति वचनम्। आगतेः प्रागेव साधर्म्यसत्त्वादिति ॥२॥

ममेति। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो भूतकारणमित्युक्तं पूर्वाध्याये। स कीदृशस्संयोग **इति** शङ्काया-

कारणम् । सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहं, अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिस्सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ! ॥३॥

मीदृश इत्युच्यते ममेतिश्लोकेनेत्याह—**क्षेत्रेति, स्वभूतेति** । ईश्वरस्य सच्चिदानन्दत्वं मायित्वं चेत्यस्ति रूपद्वयम् । वस्तुतस्सच्चिदानन्दो व्यवहारतस्तु मायीति । तत्र व्यवहारत ईश्वरस्य स्वकीयत्वात्स्वभूतैव माया । ईश्वरशक्तेरेव मायात्वादिति भावः । नच स्वभूतेत्यत्र स्वशब्द आत्मवाची किंत्वात्मीयवाच्येवेत्याह—**मदीयेति** । ननु अव्यक्तस्य कथ महत्त्वं, व्यक्ते हि वस्तुनि महत्त्वमल्पत्वं वा निश्चेतुं शक्यमत आह—**सर्वकार्येभ्य इति** । सर्वकार्यापेक्षयाधिकत्वात्कारणस्य महत्त्वं प्रकृतेरिति भावः । ननु मिथ्याभूतायाः प्रकृतेः कथं ब्रह्मत्वम्? सत्यं हि ब्रह्मेत्यत आह—**स्वविकाराणामिति** । महदहङ्कारभूताद्यात्मविकाराणां बृंहणत्वाद्वर्धकत्वाद्ब्रह्मत्वं प्रकृतेः । बृंहणाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तेरिति भावः । **योनिरेवेति** । प्रकृतिरेवेत्यर्थः । योनिप्रकृतिशब्दयोर्द्वयोरपि कारणवाचित्वात्प्रकृतौ योनिशब्दप्रयोगः ।

सर्वेति । सर्वेषां भूतानां प्रजापतीन्द्रानां प्राणिनां जन्मनः कारणं सृष्टिकर्तेत्यर्थः । यः हिरण्यगर्भः ब्रह्मा तस्य जन्मन उत्पत्तेर्बीजं कारणं क्षेत्रज्ञमिति यावत् । **निक्षिपामीति** । यथा पिता पुत्रजन्मनः कारणं रेतोरूपं गर्भं स्त्रीयोनौ निक्षिपति- तद्वदिति भावः ।

क्षेत्रे क्षेत्रज्ञं निक्षिपामीत्युक्तवाक्यतस्सिद्धमर्थमाह—**क्षेत्रेति** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ एव प्रकृतिद्वयं, तदेव शक्ती चिच्छक्तिर्जडशक्तिश्चेति यस्य स तथोक्तोऽहमीश्वरः । अविद्याकामकर्माण्येवोपाधयः तेषां स्वरूपमनुविधातुं शीलमस्येति तं तथोक्तमविद्याकामकर्मरूपोपाधितादात्म्याध्यासमापन्नमित्यर्थः । अविद्याकामकर्मयुक्तमिति यावत् । संसारस्य बीजानीमानि त्रीणीति भावः । अविद्या अज्ञानं, काम इच्छा, कर्मादृष्टं जन्मान्तरीयमिति विवेकः । केवलक्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रसंयोगासम्भवादिदं विशेषणमुक्तम् । **एतेन** वस्तुत ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य जीवभावः प्राप्तोऽविद्ययेति **सिद्धम्** । अत एवास्येश्वरपारतन्त्र्यं प्रकृतिपारतन्त्र्यं च । एवंविधं जीवं क्षेत्रेण प्रकृत्या संयोजयामीत्येवं प्रकृत्या पुरुषे संयोजिते सतीश्वरेण ततो हिरण्यगर्भशरीरं जायते, तेन च तच्छरीराभिमानिना हिरण्यगर्भेण सर्वाणि भूतानि सृज्यन्त इत्याह—**सम्भव इति** ।

अयमभिप्रायः—प्रपञ्चावसाने क्षेत्रज्ञः स्थूलशरीरोपाधीनां सर्वेषां नाशे सति कारणोपाधिभिरविद्याभिस्सूक्ष्मशरीरोपाधिभिः कामाद्याश्रयैर्मनोबुद्ध्याद्यात्मकैर्लिङ्गैश्च सहितस्सन्नीश्वरप्रकृतौ मूलाज्ञाने निलीय वर्तते प्रलयावसानपर्यन्तं, ततः प्रलयावसाने स एव सोपाधिकः क्षेत्रज्ञ ईश्वरसङ्कल्पवशात्पुनः स्थूलशरीरैस्संयुज्यते; तानि च स्थूलशरीराणि न युगपदेवाविर्भवन्ति पूर्वमपि युगपदनष्टत्वात्, किंतु क्रमेणैव । तत्र चादौ हिरण्यगर्भाख्यं स्थूलशरीरं जायते, ततः क्रमेण प्रजापतिमन्वादय इति । अत

एव 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इति श्रुतिः । पितृदेहात्पुत्रदेहवद्धिरण्यगर्भदेहात्प्रजापत्यादिदेहसम्भवाद्धिरण्यगर्भस्य जगत्स्रष्टृत्वव्यपदेशश्चेति ।

ननु क्षेत्रज्ञं लिङ्गिनं क्षेत्रेण संयोजयति, ततो हिरण्यगर्भो जायत इत्युक्तं, हिरण्यगर्भस्य स्थूलशरीरस्य जन्मनः प्राक्तेन सह क्षेत्रस्य संयोगासम्भवादिति चेत्, **नैष दोषः**—स्थूलशरीराकारपरिणामोन्मुखप्रकृतिरिह क्षेत्रशब्दार्थः । तेन लिङ्गिनं योजयति, लिङ्गिसंसृष्टं च तत्क्षेत्रं स्थूलशरीराकारपरिणतं भवति । यथा सजीवं जातं शरीरं पुनर्वृद्ध्या स्थौल्यं भजते तद्वदिति ।

ननु प्रपञ्चदशायां स्थूलोपाधिप्रयुक्त इव प्रलयदशायां सूक्ष्मोपाधिप्रयुक्तोऽस्त्येव क्षेत्रज्ञभेदः, तथाच क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्युक्तिरयुक्तेति चेत्, **मैवम्**—उपाधिभेदस्य क्षेत्रज्ञभेदाप्रयोजकत्वान्न हि घटाद्युपाधिभेद आकाशं भेदयेत् । **ननु** मास्तु क्षेत्रज्ञभेदः, लिङ्गिभेदस्त्वस्त्येव- लिङ्गिनां परस्परभेदस्य सम्मतत्वात् । अन्यथाऽन्तःकरणाभेदे सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गात् । अमी च लिङ्गिनस्सर्वे प्रलये ईश्वरप्रकृतौ निलीय वर्तन्त इत्युक्तं, तत्र कं लिङ्गिनं केन क्षेत्रेण संयोजयतीश्वरः प्रलयावसाने, **इति चेदुक्तमेव** भाष्यकारैर्हिरण्यगर्भजन्मनो बीजमिति । यस्य हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिहेतुभूतमदृष्टमस्ति, तं लिङ्गिनं हिरण्यगर्भशरीराकारपरिणामोन्मुखप्रकृत्या संयोजयति तावदीश्वरः । ततस्सचेतनं हिरण्यगर्भशरीरं जायते, स च तच्छरीराभिमानी हिरण्यगर्भस्स्वयमन्यान् लिङ्गिनः क्षेत्रान्तरैस्संयोजयति, एवं सर्वभूतसम्भवो भवति- 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति श्रुतेः । धाता विधाता हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । न चैवं हिरण्यगर्भकर्तृके जगति कथमीश्वरस्य स्रष्टृत्वमिति वाच्यं, जगत्स्रष्टुर्हिरण्यगर्भस्यापि स्रष्टृत्वेनेश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वमिति । यथा पितृस्रष्टा पितामहः पौत्रस्यापि स्रष्टा तद्वत् । अत एव परमकारणत्वमीश्वरस्येति ।

एतावता परमेश्वरः स्वप्रकृतौ निलीय वर्तमानं ब्रह्माधिकारप्राप्तियोग्यादृष्टशालिनं लिङ्गिनं क्षेत्रज्ञं स्वसङ्कल्पवशाद्धिरण्यगर्भशरीराकारपरिणामोन्मुखया प्रकृत्या संयोजयतीति फलितार्थस्सिद्धः 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह'मित्यस्य । प्रकृत्या क्षेत्रज्ञस्य संयोजनंनाम तत्तादात्म्यध्यासापादनमध्यासलक्षणस्संयोग इति दर्शितत्वादाचार्यैः । अयं चाध्यासोऽविद्याकृत एवेति दर्शितं च । तस्मादविद्यामय एव सर्वस्सृष्ट्यादिव्यवहारः ।

रामानुजस्तु—अचेतनेऽपरप्रकृतिभूते महति ब्रह्मणि योनिभूते परप्रकृतिभूतं चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि, भोगक्षेत्रभूतयाऽचेतनप्रकृत्या भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः । ततः संयोगाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वप्राण्युत्पत्तिरिति जगाद, **तन्मन्दम्**—चेतनपुञ्जस्य युगपदेव प्रकृतिसंयोजने सति युगपदेव ब्रह्मादिसर्वजगदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । पुराणादिसिद्धब्रह्मप्रजापत्यादिपुत्रपौत्रादिक्रमविरोधाच्च । चेतनोपाधिभूतलिङ्गशरीरपुञ्जस्यापरप्रकृतित्वेन चेतनपुञ्जस्य परप्रकृतित्वमात्रासम्भवाच्च । न हि निरुपाधिकचैतन्यस्य पुञ्जत्वं सम्भवतीति । अन्वयस्तु मम मदीया योनिः प्रकृतिर्महद्ब्रह्मेत्युच्यत इति शेषः । तस्मिन्महति ब्रह्मणि । अन्यत्सुगमम् । मम मदीयं योनिः कारणभूतं महद्ब्रह्म प्रकृतिस्तस्मिन्निति रामानुजीयान्वयः ॥३॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय! मूर्तयस्सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

सर्वयोनिष्विति। सर्वयोनिषु देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु हे कौन्तेय! मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयस्सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥४॥

के गुणाः कथं निबध्नन्तीति, उच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो! देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

सत्त्वमिति। सत्त्वं रजस्तम इत्येवं नामानः। गुणा इति पारिभाषिकश्शब्दः, न

सर्वेति। हे कौन्तेय! सर्वयोनिषु या मूर्तयस्सम्भवन्ति तासां महद्ब्रह्म योनिर्भवति। अहं बीजप्रदः पिता भवामि। सर्वयोनिष्वित्यत्रत्यसर्वशब्दार्थमाह—देवेति। आदिपदात्पक्षिसर्पादिग्रहणम्। योनयो जातयः। मूर्छिताः प्रवृद्धा अङ्गानि करचरणादीन्येवावयवा यसां ता मूर्छिताङ्गावयवाः स्थावरजङ्गमात्मका देहा मूर्तय इति यावत्। सर्वावस्थं सर्वकार्यावस्थमत एव महद्ब्रह्म प्रकृतिः। बीजं गर्भे क्षेत्रज्ञलक्षणं प्रदत्त इति बीजप्रदः गर्भाधातेत्यर्थः। पितेति। यः प्राकृतः पिता स्त्रीयोनौ गर्भाधातृत्वेन प्रसिद्धस्स न गर्भाधाता, किंतु रेतोनिधातैव। स्त्रीयोन्याकारेणावस्थितायां प्रकृतौ बीजलक्षणगर्भाधाता तु परमेश्वर एव। यद्वा नार्या गर्भाधाता पुरुषः, पुरुषस्य गर्भाधाता तु परमेश्वरः। नहि केवलरेतोनिधनमात्रेण नार्या गर्भो जायते। तस्मात्परमेश्वरः रेतोरूपेणावस्थितायां प्रकृतौ क्षेत्रज्ञलक्षणं बीजं निदधाति, तेन पुरुषस्तावद्गर्भवान् भवति, पश्चात्स्वेन धृतं सजीवरेतोरूपं गर्भं पुरुषः स्त्रीयोनौ निक्षिपति। सा च तेन गर्भवती भवति। एवं स्थिते गर्भाधाता परमेश्वर एव जायमानस्य पिता। अन्यः पिता त्वौपचारिक एवेति कृत्वा अहं बीजप्रदः पितेत्युक्तं भगवता। एतेन पुत्रोत्पत्तिं प्रति प्रकृतपितरौ नैव प्रधानकारणमिति सिद्धम्। अयं चेश्वरः कर्मसापेक्षस्सन्नेव गर्भं दधातीति न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरीश्वरस्य।

ननु यद्येवं परमेश्वर एव सर्वत्र गर्भाधाता, तर्हि हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति चेन्न—हिरण्यगर्भाख्यजीवस्वरूपावस्थितपरमेश्वरसङ्कल्पायत्तः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग इत्यभ्युपगमात्। यद्वा राजचोदितभटकृतशत्रुविजये यथा राजकृतत्वव्यपदेशस्तथा परमेश्वरचोदितहिरण्यगर्भकृतभूतसृष्टौ परमेश्वरकृतत्वव्यपदेशः। अथ वा भूतसृष्टौ परमेश्वर एव मुख्यं कारणं, हिरण्यगर्भस्तु द्वारकारणमिति ॥४॥

सत्त्वमिति। हे महाबाहो! प्रकृतिसम्भवास्सत्त्वं रजस्तम इति गुणा देहेऽव्ययं देहिनं निबध्नन्तीव। ननु रूपसङ्ख्यापरिमाणसंयोगविभागादिवत्सत्त्वादिगुणत्रयस्येन्द्रियवेद्यत्वाभावादीश्वरशक्ति-

रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणाः। न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम्। तस्माद्गुणा इव

भूतायाः प्रकृतेश्चाग्निशक्तेरिव द्रव्यत्वाभावाद्द्रव्याश्रितत्वस्य च गुणलक्षणत्वात्कथं प्रकृत्याश्रयाणां सत्त्वादीनां गुणत्वव्यवहारोऽत आह—**गुणा इति, पारिभाषिकश्शब्द इति**। वेदान्तशास्त्रसङ्केतसिद्धसत्त्वादीनां गुणा इति संज्ञेत्यर्थः। एवं सत्त्वादीनां गुणसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वादेव रूपादीनामिव द्रव्याश्रितत्वलक्षणं गुणत्वं नास्तीत्याह—**नेति**। सत्त्वादय इति शेषः। रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणा न भवन्ति। प्रकृतेरद्रव्यत्वात्सत्त्वादीनां चातीन्द्रियत्वादिति भावः। **तस्मादिति**। सत्त्वादीनां रूपादिवद्गुणत्वाभावादित्यर्थः। गुणगुणिनोः सत्त्वादिगुणानां तदाश्रयप्रकृतेश्चेत्यर्थः। अत्र शास्त्रेऽन्यत्वं न विवक्षितम्।

यद्वा गुणगुणिनोः रूपघटयोरिव सत्त्वादिगुणत्रयप्रकृत्योरन्यत्वमत्र न विवक्षितम्। गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति सत्त्वादित्रयप्रकृत्योः कार्यकारणभावस्योच्यमानत्वात्कार्यकारणयोश्चानन्यत्वाद्द्रव्यगुणयोश्चानन्यत्वादिति भावः। तथाहि- कारणतन्तुनाशे कार्यपटनाशात्तन्तुव्यतिरेकेण पटादर्शनाच्च कारणस्यैव कार्यात्मना परिणामदर्शनाच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वं स्फुटम्। अन्धेनापि त्वगिन्द्रियेण रूपव्यतिरेकेण घटस्य गृह्यमाणत्वात्पृथिवीं विनापि घ्राणेन गन्धस्य गृह्यमाणत्वाच्च। आमचूतफले समवेतस्य नीलरूपस्य पाकदशायां फलनाशेऽपि नाशसम्भवात्। पीतरूपान्तरस्य फलानुदयेऽप्युत्पत्तिदर्शनाच्च गुणगुणिनोरन्यत्वं स्फुटम्। तस्माद्घटस्य रूपमिव सत्त्वादयो न प्रकृतेर्गुणाः, किं तु प्रकृतेः परिणामा एव मृदः परिणामो घट इव। अमीषु च प्रकृतिपरिणामेषु सत्त्वादिषु गुणव्यवहारः पारिभाषिकः।

नन्वेवं गुणवती प्रकृतिरिति कथं भाष्यते तत्र तत्र भाष्यकारैरेवेति **चेदुच्यते**—घटवती मृत्तिकेतिवद्गुणवती प्रकृतिरिति व्यवहारात्। कारणे हि कार्यं वर्तते। कारणद्रव्यस्याकारान्तरस्यैव कार्यत्वात्। यथा मृद्द्रव्यस्य कम्बुग्रीवाद्याकारः कार्यं घट इत्युच्यते। एवं कार्यकारणयोरनन्यत्वादेव कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च श्रुत्युक्तमुपपद्यते। कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वं हि कार्यमिथ्यात्वम्। तस्मात्प्रकृतेरनन्यास्सत्त्वादयः प्रकृतिकार्यभूता न प्रकृतिगुणा इति सत्त्वादिगुणवत्त्वप्रयुक्तं द्रव्यत्वं न प्रकृतेः। प्रकृतिरूपद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्तं गुणत्वं च न सत्त्वादीनामिति स्थितम्। यदि जाड्यादिगुणवत्त्वात्पृथिव्यादिद्रव्योपादानत्वाच्च प्रकृतिर्द्रव्यमेवेत्याग्रहस्तर्हि ज्ञानादिगुणवत्त्वादन्तःकरणाद्युत्पत्तिप्रतिहेतुत्वाच्च सत्त्वादयोऽपि द्रव्याण्येव स्युरिति कथं सत्त्वादीनां गुणत्वं न कथमपीत्यर्थः।

नन्वेवं सत्त्वादीनां गुणा इत्येव संज्ञा किमिति कल्पिता डित्थादिसंज्ञाः किमिति न कल्पिता अत आह—**गुणा इवेति**। यद्वा गुणा इति पारिभाषिकश्शब्द इत्येकः पक्ष उक्तः। अथ गुणा इत्यौपचारिकः प्रयोग इति पक्षमन्यमाह—**गुणा इवेति**। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'-ष्विति कोशादप्रधाने गुणशब्दो वर्तते। परतन्त्राणां चाप्रधानत्वं प्रसिद्धम्। प्रधानो हि राजादि-

नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव । तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो! महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः, तस्य सम्बुद्धिः हे महाबाहो! देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययं, अव्ययत्वं चोक्तम्-- 'अनादित्वा'दित्यादि-

---

स्स्वतन्त्रः । गृहे स्वतन्त्रो हि यजमानः प्रधान इत्युच्यते । यथा रूपादिगुणा नित्यमपि द्रव्यमेवाश्रित्य वर्तन्ते न हि घटादिकं विना रूपादिगुणाः पृथगुपलभ्यन्ते ततस्ते द्रव्यपरतन्त्रा एव । द्रव्यसत्ताभानाधीनसत्ताभानवत्त्वाद्गुणानां तथा सत्त्वादयोऽपि क्षेत्रज्ञं प्रति नित्यपरतन्त्रा एव नित्यं क्षेत्रज्ञपरतन्त्रा इत्यर्थः । एवं परतन्त्रत्वात्सत्त्वादयो गुणा इत्युच्यन्त उपचारादिति भावः ।

ननु सत्त्वादीनां कुतः क्षेत्रज्ञपरतन्त्रत्वमत आह—**अविद्यात्मकत्वादिति**। अविद्या प्रकृतिरात्मा स्वरूपं येषां तत्त्वात् । कार्यस्य कारणात्मकत्वादविद्याकार्याणि सत्त्वादीन्यविद्यात्मकान्येव । अविद्या चाचेतनत्वाच्चेतनपरतन्त्रैव- दण्डादिवदित्यविद्यात्मका गुणा अपि चेतनपरतन्त्रा एवेति भावः । यद्वा अविद्यात्मकत्वान्मिथ्याभूतत्वादित्यर्थः । अविद्याया हि मिथ्यात्वं स्वरूपं तदात्मकानां सत्त्वादीनां च तदेवेति । एवं मिथ्याभूतास्सत्त्वादयः क्षेत्रज्ञे कल्पितत्वेन तत्सत्ताभानाधीनसत्ताभानवत्त्वात्तत्परतन्त्रा एव । यथा रज्जुकल्पितसर्पाभासो रज्ज्वधीनसत्त्वादिमत्त्वाद्रज्जुपरतन्त्रस्तद्वदिति भावः । **एतेन** सत्त्वादिपारतन्त्र्यप्रतिपादनं क्षेत्रज्ञस्याज्ञानविलसितमेवेति **सिद्धम्** ।

नचानुभवसिद्धस्य जीवपारतन्त्र्यस्य कथमपलाप इति वाच्यं, नहि वयमज्ञानुभवसिद्धं जीवपारतन्त्र्यमपलपामः, किंतु विद्वदनुभवसिद्धं जीवपारतन्त्र्याभावं प्रतिपादयाम इति । ननु यद्येवं स्वतन्त्र ईश्वरः क्षेत्रज्ञस्तत्परतन्त्राश्च गुणास्सत्त्वादयः कथं तर्हि ते तं निबध्नन्तीत्यत आह—**तमिति** । तं गुणकल्पनाधिष्ठानभूतं क्षेत्रज्ञमास्पदीकृत्य आधारीकृत्य आत्मानं स्वरूपं प्रतिलभन्ते प्राप्नुवन्ति । गुणा इति कर्तृपदम् । निरधिष्ठानभ्रमायोगात । यथा सर्पाभासो रज्जुमास्पदीकृत्य स्वप्रतिष्ठां लभते तद्वदिति भावः । अविद्यया क्षेत्रज्ञे कल्पिता गुणास्तेनैव भास्यमानाश्च सन्तः गुणास्सन्तीति भान्तीति च प्रतिष्ठां लभन्ते । कथमन्यथा जडा मिथ्याभूताश्चेमे गुणा आत्मानं प्रख्यापयेयुरिमे वयं स्म इति । तस्माद्गुणानां सत्तास्फुरणे क्षेत्रज्ञाधीन एवेत्यभिसन्धिः ।

ननु क्षेत्रज्ञमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्त इति हेतोः कथं निबध्नन्तीत्युच्यत इति **चेदुच्यते**—आत्मनि कल्पितत्वेन गुणानामात्मस्वरूपावरणद्वारा तद्बन्धकत्वमिति । कल्पितेन ह्यधिष्ठानस्वरूपं तिरोधाप्यते- सर्पाभासेन रज्जुस्वरूपवत् । तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभमानत्वेन तस्मिन्कल्पितास्ते गुणास्तत्स्वरूपावरकत्वात्तं निबध्नन्तीत्युच्यत इति भावः । नचात्मभास्या गुणाः कथमात्मस्वरूपावरका इति वाच्यं, सूर्यभास्यस्य राहोर्मेघस्य वा सूर्यस्वरूपावरकत्वदर्शनात् ।

ननु यद्यात्मनि कल्पितैर्गुणैरात्मस्वरूपमाव्रियते, तर्हि लिप्त एव गुणैरात्मेति कृत्वा कथमुक्तं

श्लोकेन। ननु 'देही न लिप्यत' इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथोच्यते ? परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नन्तीवेति ॥५॥

'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यत' इत्येवमाक्षिपति—**नन्विति, इवशब्देनेति**। वस्तुत आत्मानं न निबध्नन्ति, किं तु निबध्नन्त इव दृश्यन्तेऽज्ञैः। न हि परिपूर्णस्वप्रकाशासङ्गाद्वितीयचिद्रूपात्मनि गुणास्तत्प्रयुक्तावरणादीनि वा भवितुमर्हन्ति। तस्मात्सर्वमिदं मायामयमेव, नतु तात्त्विकमिति भावगर्भेणेवशब्देन परिहृतं तद्यदाक्षिप्तं पूर्ववादिभिरिति भावः। निबध्नन्तीवेतीवशब्देनेत्यन्वयः। न चायं परिहार आचार्यैस्स्वकपोलकल्पितः, किंतु- 'सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुद्धयते, ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धन'मिति भागवते बादरायणेनैव भगवता दर्शित इति बोध्यम्। तस्मात्कालत्रयेऽप्यात्मन्यविद्यागुणसङ्गसंसारादिकं नास्त्येवेति परमार्थः।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिषूद्भूताः देहिनमेनमव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हं देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीति, तत्तुच्छम्—यदि प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिनस्ते, तर्हि प्रकृतिं कदाचिदपि न त्यजेयुः। प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति त्वयैवोच्यते। अतः कथमयं विरोधः परिह्रियेत ? नच गुणसाम्यावस्था हि प्रकृत्यवस्था, तस्यां साम्येन वर्तन्त एव सत्त्वादयः, विषमतया तु महदादिषूद्भूता इति चेत्, मैवम्—घटकपालकरकादयस्सर्वेऽपि मृदि साम्येन वर्तन्त एवेतिवदप्रमाणत्वात्तद्वचनस्य। सत्त्वादीनामन्योन्यवैषम्यं हि स्वरूपं, तेषां साम्यं तु घटकपालादीनामिव स्वरूपनाशे सत्येव सम्भवति, नतु स्वरूपे सति। प्रकाशकत्वरञ्जकत्वमोहकत्वरूपविरुद्धधर्माश्रयाणां तेषां कथं साम्यं स्यात् ? दर्शितधर्मरहितायां प्रकृत्यवस्थायां कथं धर्मिसत्त्वमनुमातुं शक्यम् ?

न च महदादिकार्यगतसत्त्वादिभिस्तत्कारणप्रकृतिगतसत्त्वाद्यनुमानमिति वाच्यं, घटादिकार्यगतकम्बुग्रीवाद्याकारैर्मृद्यपि कम्बुग्रीवाद्याकाराणामनुमेयत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, प्रत्यक्षविरोधात्। नच कारणगुणानामेव कार्ये संक्रमणान्महदादिगतसत्त्वादिगुणाः प्रकृतिगुणा एवेति वाच्यं, समवायिकारणगुणानां रूपादीनामेव कार्ये संक्रमणमिति सिद्धान्तात्। नहि रूपादिगुणेषु सत्त्वादयः पठिताः। नाप्यतीन्द्रियाणां तेषां रूपाद्यनुप्रवेशनं न्याय्यम्। रूपादीनामिन्द्रियगम्यत्वात्। किंच प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयत्वान्महदादिषु सत्त्वादयस्सन्तु नाम, कथं पुनः प्रकृत्यवस्थायां तत्सत्त्वं तत्प्रयुक्तप्रकाशादिकार्याभावात्। महदादिद्वारा प्रकृतेस्तद्वत्तासाधनं तु गौरवावहं व्यर्थं च। सत्त्वादिगुणोत्पादनशक्तियुक्तत्वमात्रेण तु प्रकृतेर्गुणसाम्यावस्थात्वप्रतिपादनं, न तु त्रयो गुणास्तत्र साम्येन सन्तीति। तथा सति प्रकाशकत्वादितद्धर्माणामपि साम्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्।

किंच सत्त्वादीनामुद्भूतत्वं वदता त्वया कार्यत्वमवश्यमभ्युपेयं, ब्रूहि कस्य कार्याणि सत्त्वादीनि ? न तावत्प्रकृतिकार्याणि- प्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वात्तेषां गन्धवत्त्वमिव पृथिवीस्वरूपानुबन्धि

स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्तीति वेदान्तदेशिकेनैवोक्तत्वादिह । न ह्युत्पत्तेः प्रागसतां सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वं सम्भवति, प्रकृतिरनादिर्हि । नापि पुरुषकार्याणि- तस्याकर्तृत्वात् । नापीश्वरकार्याणि- प्रकृतिपुरुषद्वारैवेश्वरस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् । न चैवं सत्त्वादयोऽनादय इति वाच्यं, 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इतीहैवोच्यमानत्वात् । नच प्रकृतौ साम्येन वर्तमाना गुणा वैषम्येण ततो जायन्त इति वाच्यं, साम्येन गुणवर्तनस्य निराकृतत्वात् । समास्सत्त्वादिगुणा अनादयः, विषमास्तु सादय इति क्वापि शास्त्रेऽदर्शनात् । न च समास्सत्त्वादिगुणा एव प्रकृतिरिति वाच्यं, तथा सति सत्त्वादिगुणातिरिक्तप्रकृतिकल्पनस्य प्रकृतिर्धर्मिपदार्थः, सत्त्वादयस्तु तद्धर्मा इति वादस्य चायुक्तत्वात् ।

तस्माद्यदि प्रकृतिस्वरूपानुबन्धिस्वभावविशेषास्सत्त्वादयस्तर्हि तेषां प्रकृतेस्सकाशात्सम्भवकथनं विरुद्ध्यते । न हि धर्मिणस्सकाशाज्जायमानः क्वापि धर्मो दृश्यते । तथा सति धर्मोत्पत्तेः प्राग्धर्मिण एव धर्मित्वस्याभावप्रसङ्गात् । उत्पत्तेः प्रागपि धर्मस्य सत्त्वे तदुत्पत्त्ययोगाच्च । घटात्सकाशाद्रूपस्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । धर्मिपरतन्त्रस्य धर्मस्य केवलं जन्मायोगाच्च । नहि निराश्रयो रूपादिः क्वाप्युपलभ्यते । अथ यदि प्रकृतेस्सकाशाद्गुणानां सम्भवो यथोक्तोऽभ्युपेयते, तर्हि मृदो घट इव प्रकृतेस्सत्त्वादयः परिणामा एव, नतु स्वरूपानुबन्धिधर्मविशेषाः । एवं प्रकृतिपरिणामत्वे सति सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव स्यान्महदादिवत् । युक्तं च द्रव्यत्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिगुणवत्त्वात् । गुणवत्त्वं हि द्रव्यस्य लक्षणम् ।

ननु प्रकृतेर्द्रव्यात्सकाशाज्जायमानास्सत्त्वादयो न द्रव्याणि, किं तु गुणा एव, यथाऽन्तःकरणाद्द्रव्याज्जायमानास्सुखदुःखादयो न द्रव्याणि, किंतु गुणा एव तद्वत् । ततश्च सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्ववत्सत्त्वादीनां प्रकृतिधर्मत्वं सिद्ध्यतीति चेत्, मैवम्—न वयं द्रव्याद्गुणा न जायन्त इति ब्रूमः, किं तर्हि- ययोर्गुणगुणिनोस्समवायस्सम्मतस्स गुणस्तस्माद्गुणिनो न जायत इति ब्रूमः । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥' इति सत्त्वादिभ्योऽपि ज्ञानादयो भवन्तीति वक्ष्यमाणत्वाच्च । सुखादीनामन्तकरणधर्मवद्ज्ञानादीनां सत्त्वादिधर्मत्वाच्च प्रकृतेस्सकाशाज्जायमानास्सत्त्वादयोऽन्तःकरणादिवद्द्रव्याण्येव, न गुणा गुणवत्त्वादिति ।

ननु यदि सत्त्वादयो द्रव्याणि तर्हि किमिति नोपलभ्येरन्निति चेन्नायं नियमः—यद्द्रव्यं तदुपलब्धव्यमिति । प्रकृतेरप्यनुपलभ्याया द्रव्यत्वाभ्युपगमात्तव । यथा महदादिकार्यानुमेया प्रकृतिस्तथा प्रकाशादिकार्यानुमेयास्सत्त्वादय इति । यदि व्यक्तान्येव द्रव्याणीत्युच्येत तर्हि प्रकृतिवत्सत्त्वादिरपि द्रव्यं माभूदव्यक्तत्वात् । न चैवं सत्त्वादीनां द्रव्यत्वे कुतो महदादिषु तदनुप्रवेश इति वाच्यं, यथा प्रकृतिर्द्रव्यमपि महदादिषु स्वकार्येष्वनुगता तद्वदिति ।

ननु द्रव्यपरतन्त्रत्वात्सत्त्वादयो गुणा एव नतु द्रव्याणि, शुद्धसत्त्वगुणा माया मलिनसत्त्वगुणा अविद्या । अहङ्कारस्त्रिविधः- सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । पञ्चभूतसत्त्वांशसमष्टिकार्यं मन इत्यादि-

व्यवहारादिति चेत्, मैवम्—परिणामिनः परिणामवत्त्वमुचितं मृद इव घटवत्त्वम्। तथा च घटो मृदीव प्रकृतौ सत्त्वादयश्शुद्धा अशुद्धा वा वर्तन्त एव। तेन शुद्धसत्त्वा माया मलिनसत्त्वाऽविद्येति व्यवहार उपपद्यते। सत्त्वस्य शुद्धिर्नाम रज आद्यनभिभूतत्वं, तदभिभूतत्वं त्वशुद्धत्वमिति विवेकः। एवमुद्भूतगुणा माया महदाद्यात्मना परिणतेत्यहङ्कारस्य त्रिविधत्वं युक्तम्। तथा भूतानां च सत्त्वादिगुणवत्त्वं युक्तमिति।

ननु घटात्मना परिणताया मृत्तिकाया अन्यैव मृत्तिका करकात्मना परिणमते। ननु घटाकारवती सैव मृत्तिका घटाकारानुपमर्देन करकाद्याकारं भजते यथा तथा सत्त्वाद्याकारपरिणतायाः प्रकृतेरन्यैव महदाद्याकारेण परिणमेत। ननु सैव सत्त्वादिगुणाकारानुपमर्देन महदाद्याकारं भजते। एवंसति महदादिकार्याणां प्रकृतिमयत्वे सत्यपि न सत्त्वादिमयत्वं स्यादिति चेत्, मैवम्—जलसंयोगात्पिण्डाकारेण परिणतो यश्चूर्णपुञ्जस्स एव घटाद्याकारेण परिणमते न त्वपिण्डाकारः। एवमीश्वरसङ्कल्पात्सत्त्वादिगुणत्रयाकारेण परिणामं प्राप्ता या प्रकृतिस्सैव महदाद्याकारेण परिणमते, न त्वन्या। प्रलयेपि प्रपञ्चप्रसङ्गात्। प्रलये ह्यपरिणता सत्त्वादिरूपेण प्रकृतिरस्ति। अत एव गुणसाम्यावस्था प्रकृतिरिति प्रवादः। तदानीं सत्त्वादिगुणाभावात्प्रकृतौ। एवं गुणत्रयाकारपरिणतप्रकृतिपरिणामत्वान्महदादीनां गुणत्रयवत्त्वमिति। नच पिण्डाकारपरिणतमृत्कार्येष्वपि घटादिषु पिण्डवत्त्वं नोपलभ्यत इति वाच्यं, चूर्णपुञ्जमेलनविशेषो हि पिण्डः। किं घटे अमिलितश्चूर्णपुञ्जः क्वापि दृश्यते? किंतु मिलित एव। तादृशमिलितचूर्णपुञ्जवत्त्वमेव पिण्डवत्त्वं घटस्येति। तस्मात्प्रकृतेः प्रथमो विकारस्सत्त्वादिगुणत्रयम्। सत्त्वादिरूपविकृतप्रकृतिविकारास्तु महदादय इति सिद्धं सत्त्वादित्रयस्य प्रकृतिविकारत्वेन प्रकृतिवद्द्रव्यत्वम्। अत एवोक्तं- 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इति। कथमन्यथा सत्त्वादिसमवेतप्रकृतिकार्यत्वं स्यात्सत्त्वादेः रूपसमवेतघटकार्यत्वमिव रूपस्य। तस्मात्सिद्धं सत्त्वादीनां रूपादिवदगुणत्वम्। यदि सत्त्वादिषु गुणत्वलोभेन प्रकृतिसमवेतत्वं त्यज्यते तर्हि सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपनिरूपकधर्मत्वं नैव स्यात्। नहि कपिसंयोगो वृक्षस्य स्वरूपनिरूपकधर्मः स्यात्, येन सत्त्वादिगुणसंयोगः प्रकृतेः स्वरूपनिरूपकधर्मः स्यात्।

नन्वेवं मूलप्रकृतेर्महदाद्याकारपरिणामवत्सत्त्वाद्याकारपरिणामे सति- 'मूलप्रकृतिरविकृति'रिति साङ्ख्यकारिकायां सत्त्वादयः कुतो नोक्ता इति चेत्, पृच्छ साङ्ख्यम्—नहि वयं साङ्ख्याः। एवमादिदोषवशादेव हि साङ्ख्यदर्शनमप्रमाणमिति वयं ब्रूमः। नच सत्त्वाद्याकारपरिणतप्रकृतिरेव महदादिहेतुत्वेन मूलप्रकृतिरितिग्रहणे साङ्ख्यमतं न दुष्यतीति वाच्यं, तादृशप्रकृतेर्विकृतित्वेनाविकृतित्वाभावा'न्मूलप्रकृतिरविकृति'रिति विशेषितत्वाच्च। तस्मात्प्रकृत्यज्ञानाव्यक्तशक्त्यविद्यामायादिपर्यायवत ईश्वरस्वभावस्य परिणामविशेषा एव सत्त्वादयो नतु गुणाः।

नन्वन्तःकरणपरिणामसुखादिवृत्तीनां गुणत्वात्प्रकृतिपरिणामसत्त्वादित्रयस्य गुणत्वमस्त्विति चेत्, मैवम्—दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः। न ह्यन्तःकरणपरिणामा वृत्तीर्वयं गुणा इति ब्रूमः, किं तर्ह्यन्तःकर-

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥६॥

तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं बध्नाति ।

णात्मकत्वाद्द्रव्याण्येव । नहि द्रव्यस्य क्वापि गुणाकारेण परिणाम उचितः । कार्यकारणयोस्सालक्षण्यनियमात् ।

नन्वेवं शुक्लादिगुणाः किं कस्यापि विकारा उत न ? आद्ये- यस्य विकारास्ते तत्किं द्रव्यमुतान्यत् ? द्रव्यत्वे कथं द्रव्यस्य गुणरूपेण परिणामः ? अन्यत्तु नास्त्येव । द्वितीये- रूपादीनां जायमानत्वेन प्रसिद्धानामनादित्वमयुक्तमप्रमाणं चेति चेत्, मैवम्—शुक्लादिगुणा द्रव्याश्रितास्सन्त एव जायन्ते, नतु पृथक् । तथा सति वाय्वाकारपरिणतप्रकृतेस्सकाशात्तेजोद्रव्यं जायते, तच्च सरूपं जायत इति नात्र कार्यकारणवैलक्षण्यप्रसङ्गः । वायुतेजसोर्द्रव्यत्वादुभयोरपि । नच सरूपत्वनीरूपत्वाभ्यां वैलक्षण्यमिति वाच्यं, अत्यन्ताभेदे कार्यकारणयोः कार्यकारणभावस्यैवाभावप्रसङ्गात् । कारणे आकाशेऽविद्यमानस्यापि स्पर्शगुणस्य कार्ये वायौ प्रादुर्भावदर्शनाच्च ।

नन्वेवं नीरूपद्रव्यस्य सरूपद्रव्याकारपरिणामेऽपि द्रव्यस्य गुणाकारपरिणामस्सिद्ध इति चेत्, मैवम्—तत्र द्रव्यांश एव परिणतत्वं, गुणांशे तु विवर्तत्वमेवेति । नच कारणे वाय्वादावप्यनुद्भूतरूपमस्तीति वाच्यं, अनुद्भूतत्वेनादृश्यमानस्य रूपस्य सत्त्वे मानाभावात् । एवमात्मन्यप्यनुद्भूतरूपसत्त्वकल्पनप्रसङ्गात् । तस्य च 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिशास्त्रविरोधात् । अनुद्भूतरूपाभ्युपगमेपि तस्यैवोद्भूतरूपत्वेन परिणामो नतु द्रव्यस्येति सिद्धत्वाच्च । तस्मान्न सत्त्वादयो गुणाः, किंतु महदादिवत्प्रकृत्यवस्थाविशेषा एव ।

यच्च सत्त्वादीनामगुणत्वे गुणशब्दप्रसिद्धिर्विरुद्धेति वेदान्तदेशिकः, तदयुक्तम्—गुणशब्दप्रसिद्धेः पारिभाषिकत्वेनैवोपपन्नत्वात् । शास्त्रं ह्यनादिकालात्प्रवृत्तं तद्बलाच्च सत्त्वादीनां गुणशब्दप्रसिद्धिः । यथा मायायाः प्रकृत्यादिशब्दप्रसिद्धिः । नहि शास्त्रं विना मायायाः प्रकृत्यादिशब्दप्रसिद्धिमपि जानीयुः केपि ? तस्माच्छास्त्रसिद्ध एवायमिति नाप्रसिद्धः ।

यच्च देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीति, तदप्ययुक्तम्—घटे वर्तमानत्वोपाधिना गगनस्य घटकृतबन्धाभावाज्जीवस्यापि देहाश्रयगुणकृतबन्धायोगात् । स्वतो बन्धानर्हमिति हि त्वयैवोच्यते । शरीरस्थत्वं च न बन्धहेतुरिति- 'शरीरस्थोपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यत' इत्यनेनोक्तं भगवतैव । तस्मादलेपकस्य बद्धत्वं दुर्घटमेव ॥५॥

तत्रेति । हे अनघ ! तत्र निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसंगेन च देहिनं बध्नाति । तत्र सत्त्वादीनां मध्य इत्यर्थः । तावदादावित्यर्थः लक्षणमिति । स्वरूपमित्यर्थः ।

कथम्? सुखसङ्गेन 'सुख्यह'मिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखे संजनमिति सैषाविद्या, न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति। इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता। अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे संजयतीव सक्तमिव करोति, असङ्गं सक्तमिव करोति,

---

येनोक्तेन धर्मजातेन सत्त्वं लक्ष्यते तदिति वा। प्रकाशकत्वे सत्यात्मनि ज्ञानसुखासञ्जकत्वं सत्त्वस्य लक्षणम्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। अविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय प्रकाशकत्वे सतीति विशेषणम्। यदि सत्त्वमप्यविद्यैवेति मतं, तर्हि स्वरूपकथनमात्रपरमेव, तन्न व्यावर्तकमिति बोध्यम्। सत्त्वस्य प्रकाशकत्वे हेतुर्निर्मलत्वादिति। सत्त्वं प्रकाशकं निर्मलत्वात्स्फटिकमणिवदिति। एवं प्रकाशकत्वादेवाऽनामयं, निर्गच्छत्युपद्रवो यस्मात्तन्निरुपद्रवम्। सत्त्वं निरुपद्रवं प्रकाशकत्वादातपवद्व्यतिरेकेणान्धकारवच्च। सत्त्वे प्रवृद्धे सति शमदमादिद्वारा ज्ञानं सम्पादयितुं शक्यत इति हेतोर्निरुपद्रवत्वमुक्तं सत्त्वस्य।

एतेन प्रकाशकत्वं, निरुपद्रवत्वं, ज्ञानसुखासञ्जकत्वं चेति त्रीणि सत्त्वस्य लक्षणभूता धर्मा इति **सिद्धम्**। बध्नाति देहिनमिति शेषः। बन्धनप्रकारं दर्शयितुमाक्षिपति—**कथमिति, सुखसङ्गेनेति**। सुखसङ्गजननेनेत्यर्थः। इदमेवाह—**सुखस्य संश्लेषापादनेनेति**। कीदृशस्य सुखस्य कुत्र संश्लेषापादनमत आह—**विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनीति**। कथं विषयभूतत्वं सुखस्येत्यत आह—**सुख्यहमिति**। सुख्यहमिति प्रतीतौ हि सुखं विषयभूतमात्मा तु विषयिभूत इति भावः। आत्मवेद्यत्वात्सुखस्यात्मविषयत्वं, सुखवेदितृत्वादात्मनस्सुखविषयित्वं चेति बोध्यम्।

संश्लेषापादनमेवाभिनीय दर्शयति—**ममैवं सुखं संजातमिति**। यथा पुरुषस्य ममैव सुखं सञ्जातमिति प्रत्ययस्स्यात्तथा पुरुषे विषयिणि विषयभूतं सुखमासञ्जयतीति भावः। किमिदमासञ्जनं सत्यमत आह—**मृषैवेति**। सत्त्वकर्तृकमात्माधिष्ठानकं सुखासञ्जनं मिथ्यैवेत्यर्थः। एवं मिथ्यात्वादेव सुखासञ्जनमविद्येत्याह—**सैषेति**। विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम्। तदिदं सुखसञ्जनमविद्येत्यर्थः। यद्वा ममैव सुखं सञ्जातमिति सैषा प्रतीतिरविद्येत्यर्थः। तदेवोपपादयति—**नहीति**। विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मस्सुखं विषयिणो न भवति हि। विषयस्य घटस्य धर्मो यथा जाड्यादिर्विषयिणो द्रष्टुर्न भवति तद्वदिति भावः।

ननु सुखं न विषयधर्मः, किंतु विषयिधर्म एव। सुख्यहमिति प्रतीतेरत आह—**इच्छादीति**। अतस्सुखसञ्जनस्य मृषात्वादित्यर्थः। सत्त्वमिति कर्तृश्शेषः। अविद्यैव सुखे आत्मानं सञ्जयतीवेत्यन्वयः। सञ्जनहेतुरविद्या। किमियमविद्या मूलाज्ञानमुत तूलाज्ञानमत आह—**स्वकीयधर्मभूतयेति**। स्वशब्दस्सत्त्वगुणपरः। अविद्याया लक्षणमाह—**विषयेति**। विषयविषयिणोर्मन आत्मनोरविवेकोविवेकाभाव एव लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तया तथोक्तया। कीदृशं सुखमत आह—**अस्वात्मभूत इति**।

असुखिनं सुखिनमिव। तथा ज्ञानसङ्गेन च, ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्क्षेत्रस्यैव विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नात्मनः। आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः, बन्धानुपपत्तेश्च। सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यः। हे अनघ! अव्यसन! ॥६॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

रज इति। रजो रागात्मकं रंजनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि विजानीहि।

अस्वधर्मभूत इत्यर्थः। अस्वरूपभूत इति वा। नेदं सुखमात्मनः स्वरूपभूत आनन्दः, किंतु मनोवृत्तिप्रतिफलितानन्द एवेति भावः। सञ्जयतेरर्थमाह—असङ्गं सक्तमिति। इवशब्दान्न वस्तुत इति भावः। निर्धर्मकेऽसङ्गे आत्मनि सुखसङ्गायोगादिति भावः। कथमसङ्गं सक्तमिव करोतीत्यत आह—असुखिनं सुखिनमिवेति। असुखिनं सुखरहितमात्मानं सुखिनमिव करोति। सत्त्वं कर्तृ।

अयमर्थः—सत्त्वगुणप्रयुक्तादात्मानात्मविवेकादनात्मधर्मं सुखमात्मन्यध्यस्य सुख्यहमिति प्रत्येत्यविद्वानिति। ततश्च बद्ध इव भवतीति ज्ञानमत्र न चैतन्यं तस्यात्मधर्मत्वेन मनोधर्मसुखसाहचर्यान्मनोधर्मवृत्तिज्ञानस्यैव ग्राह्यत्वेन च चैतन्याग्रहणात्। साहचर्यादिति। सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायादिति भावः। क्षेत्रस्यैव विषयस्य जडस्यान्तःकरणस्य धर्मो वृत्त्यात्मकं ज्ञानमित्यन्वयः। अन्तःकरणस्य विषयात्मना परिणामो वृत्तिः। एवकारार्थमाह—नात्मन इति। आत्मनो धर्मभूतं चैतन्यं नेह ज्ञानशब्देनोच्यत इत्यर्थः। वृत्त्यात्मकं ज्ञानमन्तःकरणस्यैव धर्मो नात्मन इति वा। कुतो वृत्तिज्ञानस्य नात्मधर्मत्वमत आह—आत्मेति। यदि वृत्तिज्ञानमप्यात्मधर्मः स्यात्तर्हि तेनात्मनस्सङ्गो न स्यात्। सङ्गात्प्रागेव तस्य सिद्धत्वात्। नहि वृक्षस्य कपिसङ्गवशाज्जाड्यसङ्गोऽस्तीति वक्तुं शक्यते। तथाऽन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासाद्बन्धः, नतु स्वधर्मस्य क्वापि बन्धकत्वमित्याह—बन्धानुपपत्तेश्चेति।

एतेन ज्ञानशब्देन चैतन्यग्रहणे चैतन्येन सहात्मनस्सङ्गानुपपत्तिः। चैतन्यस्य बन्धकत्वाभावाद्बन्धानुपपत्तिश्चेति सूचितम्। नन्वनात्मधर्मेण ज्ञानेन कथमात्मनस्सङ्गोऽत आह—सुख इवेति। आध्यासिक एव सङ्गो न तात्त्विक इति भावः। आदिपदाद्रागादिग्रहणम्। सत्त्वगुणप्रयुक्तादात्मानात्माविवेकादनात्मधर्मं ज्ञानमात्मन्यध्यस्य ज्ञान्यहमिति प्रत्येत्यविद्वांस्ततश्च बद्ध इव भवतीतीहाप्यर्थो बोद्धव्यः।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वं पुरुषस्य ज्ञानसुखयोस्सत्यमेव सङ्गं जनयतीति, तदयुक्तम्—निर्धर्मकेऽसङ्गे चात्मनि सत्यसुखज्ञानसङ्गासम्भवात्। नच मिथ्याभूतोऽपि सङ्गो न युक्त इति वाच्यं, गगने नीरूपेपि नैल्यस्य मिथ्याभूतस्य दर्शनात् ॥६॥

रज इति। रजो रागात्मकं विद्धि। तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवं तत्कर्मसङ्गेन देहिनं निबध्नाति। यद्वा रजो रागात्मकं तृष्णासङ्गसमुद्भवं च विद्धि। तृष्णासङ्गसमुद्भवं रजो रागात्मकं विद्धीति वा।

तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणस्संश्लेषः, तृष्णाऽऽसङ्गयोस्समुद्भवं तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति तद्रजो निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजनं तत्परता कर्मसङ्गः, तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत! ॥८॥

तम इति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि, मोहनं मोहकर-

---

रागात्मकं रजो तृष्णासङ्गसमुद्भवं विद्धीति वा । राग आत्मा स्वरूपं यस्य तद्रागात्मकम् । रागशब्दव्युत्पत्तिमाह—रञ्जनाद्राग इति । दृष्टान्तमाह—गैरिकादिवदिति । यथा गैरिकादिधातुरसः पटादे रञ्जकस्तद्वदयं मनस इति भावः । रञ्जकत्वे सति देहिनो कर्मासञ्जकत्वं रजसो लक्षणम् । कथं रञ्जकत्वमत आह—तृष्णेति । तृष्णासङ्गजननद्वारा रञ्जकत्वं रजस इत्यर्थः । अप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषस्तृष्णा । प्राप्ते वस्तुनि मनसः प्रीतिलक्षणस्संश्लेष आसङ्ग आसक्तिरिति यावत् । दृष्टा पशुपुत्रादयः, अदृष्टास्स्वर्गादयश्च दृष्टाऽदृष्टा अर्थाः फलानि येषां तेषु दृष्टादृष्टादिषु दृष्टार्थेष्वदृष्टार्थेषु चेत्यर्थः । कर्मसु कृष्यादिषु इष्ट्यादिषु च यस्सङ्गस्सञ्जनं सक्तिस्तात्पर्यमिति यावत् । स कर्मसङ्गः, तेन कर्मसङ्गेन कर्मसु सक्तिजननद्वारेत्यर्थः । अन्वयं दर्शयति—निबध्नाति रजो देहिनमिति । रजो देहिनं निबध्नातीत्यर्थः । रजोगुणप्रयुक्तादात्मानात्माविवेकान्मनोधर्मौ तृष्णाऽऽसङ्गावात्मन्यध्यस्य देहाद्याश्रयं कर्म चात्मन्यध्यस्यास्मै फलायाहमिदं करोमीति प्रत्येत्यविद्वान् । ततश्च तत्फलमनुभवन् बद्ध इव भातीति परमार्थः ।

रामानुजस्तु—रागो योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहा, तद्धेतुत्वाद्रागात्मकः । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गो पुत्रमित्रादिषु सम्बन्धिषु संश्लेषस्पृहा, तच्च देहिनं कर्मसु स्पृहाजननद्वारेण रजो निबध्नातीति, तन्मन्दम्—एकस्या एव स्पृहाया विषयभेदेन बहुधा निर्देशस्य फलाभावात् । शब्दादिसर्वविषयस्पृहातिरिक्तयोषित्पुरुषान्योन्यस्पृहाद्यभावाच्च ॥७॥

तम इति । अज्ञानजं तमस्तु सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि । तमस्त्वज्ञानजं सर्वदेहिनां मोहनं च विद्धीति वा । तत्प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनं निबध्नाति । अज्ञानं ज्ञानाभावः, नतु प्रकृतिः । सत्त्वरजसोरपि प्रकृतिजत्वांशेऽविशेषात् । 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इति ह्युक्तम् । नचाभावात्कथं भावस्योत्पत्तिरिति वाच्यं, ज्ञानाभाववत्प्रकृतिजत्वेन ज्ञानाभावजत्वव्यपदेशात् । यद्वा चिदाभासशून्यमज्ञानं केवलमिहाज्ञानशब्देन विवक्षितं, सत्त्वरजसोः कारणमज्ञानं तु चिदाभासरहितम् । कथमन्यथा सत्त्वरजसोरपि चिदाभाससाहित्यप्रयुक्तं ज्ञानं स्यात् । नच सत्त्वादेव ज्ञानं न तु रजस इति वाच्यं, तृष्णादीनामपि ज्ञानविशेषत्वात् । नचैवं ज्ञानसङ्गेन देहिबन्धकत्वं रजसोऽप्यस्तीति वाच्यं, ज्ञानसङ्गप्रयुक्तकर्मसङ्गेन बन्धकत्वं रजस इति विशेषात् । तृष्णासङ्गव्यतिरिक्तज्ञानसङ्गेन सत्त्वं बध्नातीति विशेषादिति वा ।

मविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवताम्। प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चालस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः, ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिस्तत्तमो निबध्नाति हे भारत! ॥८॥

पुनर्गुणानां व्यापारस्संक्षेपत उच्यते—

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत!
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥

सत्त्वमिति। सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत! संजयतीत्यनुवर्तते। ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमस्स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयति; उत प्रमादोनाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥९॥

वस्तुतस्तु आवरणात्मक आवरणशक्तिप्रधानो वा प्रकृत्यंशोऽत्राज्ञानशब्देन विवक्षित इति वेद्यम्। **मोहनमिति**। आत्मानात्माविवेको मोहः। ननु सत्त्वरजसोरप्यस्त्येवेदं मोहकत्वमिति चेत्सत्यमस्ति। किं त्वयमात्माऽयमनात्मेति विवेकाभावसत्त्वादिप्रयुक्तः। आत्मानात्माख्यपदार्थज्ञानाभावस्तु तमःप्रयुक्त इति भेदः। **अविवेककरमिति**। ज्ञानाभावजनकमित्यर्थः। मोहनं भ्रान्तिजनकमिति श्रीधरः। प्रमादोऽनवधानता। आलस्यं मान्द्यम्। निद्रा सुप्तिः। मोहकत्वे सति प्रमादालस्यनिद्राभिरात्मनो बन्धकत्वं तमसो लक्षणम्। तमोगुणप्रयुक्तादविवेकादनात्मधर्मान् प्रमादालस्यनिद्रा आत्मन्यध्यस्य प्रमत्तोऽहमलसोऽहं सुप्तोऽहमिति प्रत्येत्यविद्वान्, ततश्च बद्ध इव भवतीति परमार्थः। प्रमादालस्यनिद्राश्चान्तःकरणधर्मा इति बोध्यम्। नच निद्रायामन्तःकरणस्यैवाभावात्कथं निद्रायास्तद्धर्मत्वमिति वाच्यं, अन्तःकरणस्य प्रकृतौ निलीयावस्थानस्यैव निद्रात्वेन अन्तःकरणनिलयनावस्था निद्रा अन्तःकरणधर्म एवेति।

श्लोकत्रयस्यायमभिप्रायः—प्रकृतिकार्येऽन्तःकरणे सत्त्वादिगुणत्रयमनुगतमस्ति। तत्रान्तःकरणे गुणत्रयवति यस्सत्त्वांशः तत्कार्ये सुखज्ञाने ते चाविद्यया आत्मन्यध्यस्ते भूत्वा बन्धके भवत इवात्मनः। यो रजोंशः तत्कार्ये तृष्णाऽऽसङ्गौ तत्प्रयुक्तं कर्म च तत्कार्यं तत्त्रयमप्यविद्यया आत्मन्यध्यस्तं सद्बन्धकमिवात्मनः। यश्च तमोंशः, तत्कार्याणि मोहप्रमादालस्यनिद्राः ताश्चाविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तास्सत्य आत्मनो बन्धका इवेति। सर्वोऽप्ययमात्मबन्धोऽविद्यामयत्वान्मृषैव, न वास्तव इतीवशब्दाभिप्राय इति ॥८॥

सत्त्वमिति। देहिनमिति शेषः। सत्त्वं सुखे सञ्जयति। रजः कर्मणि सञ्जयति। तमस्तु ज्ञानमावृत्य प्रमादे सञ्जयत्युत संश्लेषयति; सङ्गमयतीवेत्यर्थः। केनावृत्येत्यत आह—**स्वेनेति**। किंरूपेण स्वेनेत्यत आह—**आवरणात्मनेति**। स्वस्वरूपेणैवावृत्येत्यर्थः। आवारकत्वात्स्वस्वरूपस्य तमस इति भावः। आवरणात्मकं हि तमः, प्रकाशात्मकं तु सत्त्वं, रागात्मकं तु रज इति बोध्यम्। प्रमादशब्दार्थमाह—**प्राप्तेति**। प्राप्तं शास्त्रादज्ञस्य प्राप्तं यत्कर्तव्यं कर्म तस्याकरणं प्रमाद इत्युच्यते।

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति, उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत !
रजस्सत्त्वं तमश्चैव तमस्सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखादि आरभते हे भारत! तथा रजोगुणस्सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्म कृष्यादि स्वकार्यमारभते । तम आख्यो गुणस्सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥१०॥

यदा यो गुण उद्भूतो भवति, तदा तस्य किं लिङ्गमिति, उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

सर्वेति । सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशो

इदमेव ह्यनवधानंनाम यत्कर्तव्यस्य कर्मणोऽकरणम् । कर्तव्यात्कर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानं प्रमाद इति रामानुजः, तन्मन्दम्—कर्तव्याकरणस्यैवानवधानत्वेन तदन्यत्र प्रवृत्तिहेतुरनवधानमिति कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यो ह्यनवहितचित्तस्स प्राप्तमेव न करोति, किं पुनरप्राप्तं न करोतीति ॥९॥

रज इति । हे भारत! सत्त्वं कर्तृ रजस्तमश्चाभिभूय भवति । रजः कर्तृ सत्त्वं तमश्चाभिभूय भवति । तथा तमः कर्तृ सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवति । यदा तदा सत्त्वादयस्स्वंस्वं कार्यमारभन्त इति वाक्यशेषः । अभिभूय तिरस्कृत्य । उद्भवतीति । ननु प्रागेव सिद्धस्य कथं पुनरुद्भवोऽत आह—वर्धत इति । लब्धात्मकं प्राप्तप्रतिष्ठम् । आरभते जनयति ।

रामानुजस्तु—सत्त्वादयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिन इत्युक्तवान्, तत्तु देहाकारपरिणतप्रकृतिस्वरूपानुबन्धिनस्सत्त्वादयो गुणा इति तदीयेनैव वचनेन पराहतम् । न हि प्रकृतिस्वरूपानुबन्धिनो गुणाः प्रकृतिविलक्षणात्मस्वरूपानुबन्धिनो भवितुमर्हन्ति । नाप्यात्मस्वरूपस्य प्रकृतिसंसृष्टत्वमस्ति- असङ्गत्वादात्मनो निरवयवत्वाच्च ॥१०॥

सर्वेति । उद्भूतः प्रवृद्धस्तस्य प्रवृद्धगुणस्य गुणवृद्धेरिति वा । लिङ्गं चिह्नं ज्ञापकमिति यावत् । इति शङ्कायामुच्यते सर्वद्वारेष्विति श्लोकः । यदाऽस्मिन्देहे सर्वद्वारेषु प्रकाशो ज्ञानमुपजायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्यादुतोपलब्धिर्घटादिज्ञानं. तद्द्वाराणि चक्षुरादिद्वारेण निर्गतान्तःकरणवृत्त्या हि घटादिकं विषयमुपलभत आत्मा प्रमाता । सर्वेषु द्वारेष्विति न युगपत्, किं तु क्रमेणेति भावः । न ह्येकमेवान्तःकरणं युगपत्सर्वद्वारेभ्यो निर्गत्य शब्दस्पर्शादिसर्वविषयाकारेण परिणन्तुमीष्टे । युगपत्सर्वेन्द्रियज्ञानानुत्पत्तिर्हि मनसो लिङ्गमिति वृद्धव्यवहारात् ।

प्रकाशशब्दार्थमाह—बुद्धेर्व्याप्तिरिति, तदेवेति । प्रकाश एवेत्यर्थः । क्लीबत्वं तु

ज्ञानाख्य उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥११॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमस्स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥१२॥

लोभ इति । लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भ उद्यमः, केषाम् ? कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमो हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा- रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥१२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥१३॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः, तत्कार्यं प्रमादः, मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन! ॥१३॥

सामान्यात् । प्रकाश इति यद्वस्तु तदेवेति वा । प्रकाशनमेवेति वा । ज्ञानमिति । वृत्तिज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानप्रकाशेनेति । ज्ञानाख्यप्रकाशेनेत्यर्थः । सूर्यादिप्रकाशव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानविशेषणम् । प्रकाशो बुद्धिव्याप्तिस्स एव ज्ञानमिति, ज्ञानस्य प्रकाशत्वविशेषणं तु चैतन्यव्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । तस्मान्नान्यतरवैयर्थ्यमन्यतरवैयर्थ्यमेव हि पुनरुक्तिदोषबीजं तस्मान्न पौनरुक्त्यम् । उतेत्यव्ययस्यार्थमाह—अपीति । चेत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—वस्तुयाथात्म्यप्रकाशो ज्ञानमुपजायत इति, तन्मन्दम्—वस्तुयाथात्म्यप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रकाशयोराधाराधेयभावायोगाद्विषयविषयिभावायोगाच्च ॥११॥

लोभ इति । हे भरतर्षभ ! रजसि विवृद्धे सति लोभः प्रवृत्तिः कर्मणामारम्भोऽशमः स्पृहा इत्येतानि जायन्ते । लिप्सा लब्धुमिच्छा । आरम्भप्रवृत्त्योस्सामान्यविशेषाभावाशङ्केद इत्याह—सामान्यचेष्टेति । गमनादिसामान्यव्यापारः प्रवृत्तिः, यज्ञादिकर्मविशेषव्यापार आरम्भ इति विवेकः । कर्मणामिति । यज्ञादीनामित्यर्थः । उपशमो निवृत्तिः, तदभावोऽनुपशमः । फलितार्थमाह—हर्षेति । हर्षरागादिविषयेषु प्रवृत्तिरशम इत्यर्थः । सर्वसामान्यवस्तूनि शब्दादयः । येषु सर्वेषां जन्तूनामभिलाषः । लिङ्गानीति । ज्ञापकानि कार्याणीत्यर्थः । कार्येण हि कारणमनुमीयत इति कारणस्य कार्यं लिङ्गं वह्नेर्धूमवत् । लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति रामानुजः । तत्तु- 'कामस्यान्तं तु क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यान्तं फलोदयात् । नरो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुव' इति भागवतविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ॥१२॥

अप्रकाश इति । हे कुरुनन्दन ! तमसि विवृद्धेसत्यप्रकाशोऽप्रवृत्तिः, प्रमादो मोह एव चेत्यादीनि जायन्ते । अत्यन्तमविवेकः स्वपरज्ञानाभावः । तत्कार्यमिति । तमःकार्यमित्यर्थः । एवं तत्कार्य इत्यत्रापि । मोहशब्दार्थमाह—अविवेक इति । फलितमाह—मूढतेति । अप्रकाशमोहयो-